

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE.

SZERKESZTI

D^R BLAU LAJOS.

TIZENKILENCZEDIK ÉVFOLYAM.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM R.-TÁRS. KÖNYVNYOMDÁJA.

1902.

A M.-Zsidó Szemle tizenkilencedik évfolyamának
munkatársai,

a mennyiben dolgozataikat és közleményeiket aláírták.

	Lap
BATÓ J. LIPÓT, Ó-Buda	161, 167, 243
DR. BLAU LAJOS, Budapest	40, 128, 132, 134 135, 136, 178, 217, 261, 312, 341
BÜCHLER P., Moór	121
FEIGL H. L., Gyöngyös	159, 160, 258
FÜREDI IGNÁCZ, Budapest	161
FÜRST BÉLA, Budapest	81
GERŐ ATTILA, Budapest	281, 372
DR. GRÜNHUT LÁZÁR, Jeruzsálem	102, 183, 242, 265, 364
DR. HIRSCHLER IGNÁCZ, Vasvár	87, 137, 228
DR. KISS ARNOLD, Buda	104, 196, 197, 198, 293
DR. KRAUSZ SÁMUEL, Budapest	200
KUN LAJOS, Baja	99, 171, 243
DR. LÖWY MÓR, Temesvár	239
MANDL BERNÁT, Budapest	356
DR. POLLÁK MIKSA, Sopron	85, 254
DR. RAPPAPORT BÉLA, Budapest	282
DR. SCHWARZ GÁBOR, Zágráb	172
SZOFFER JENŐ, Putnok	260
VADÁSZ EDE, Budapest	243
DR. VAJDA BÉLA, Losonc	353
DR. VENETIANER LAJOS, Ujpest	296
WEISZ GÁBOR, Pécs	101

TÁRSADALOM.

VISSZAPILLANTÁS.

Az állam és polgárai az esztendő letünése előtt mérleget készítenek anyagi helyzetükről; örülnek, ha gyarapodtak, szomorkodnak, ha fogytak. A szellemi és erkölcsi mérleg nem bántja őket, nem készítik el évről-évre; nem kell számon tartani, a kép talán nem volna sem szép, sem kellemes. A fő a cselekvő képesség, ennek a neve köznyelven pénz. Az állam és társadalom főgondja a jelen, nagy előrelátás mellett a legközelebbi nemzedék, ez pedig nem fog az apák hibái miatt elpusztulni, ha a szénája rendben van. Más célok lebegnek a felekezetek szemei előtt, hisz az örökkévalóság szolgáltatában állanak. Az eszmék és eszmények lelkük, ezek éltetik, nélkülök tespednek és az apák bűnei megboszulják magukat harmad- és negyediziglen. Nem döntő tehát sem egy, sem tiz, sem száz esztendő. Ha sub specie aeternitatis szemléljük a lefolyt évet, akkor szomoru jelenségei nem fognak bennünket elcsüggeszteni. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy felekezetünk helyzete az elmúlt évben ismét rosszabbodott.

Az orosz-román zsidóság külső helyzete változatlan ugyan, újabb kormányrendeletek nem ütöttek újabb sebeket, de a régiek oly mélyek, hogy a szervezetet egyre gyengítik. A neveztettek társadalmi helyzete oly válságos, a milyen sohasem volt. Az ellenük alkalmazott kiéheztetési rendszer, a mely testükre és szellemükre egyaránt terjed ki, a kétségbeesett kivándorlók számát egyre emeli. Az üldözött vad fut, nem kérdezi: hova? Természetes, hogy a földönfutókká tett szegények tekintélyes töredéke az új hazában sem boldogul és a lefolyt évben először gyüleseztek a német zsidóság emberbaráti intézményeinek delegátusai, hogy az orosz hittestvérek visszavándorlása, a repat-

riálás kérdése felől tanácskozzanak. Határozatokat hoztak, szabályokat állítottak fel. Hogy mi lesz az eredmény? ki oly bölcs, hogy ezt megmondhassa.

A nyugat-európai zsidóság ellen is folyt a hajszja. A német zsidóságot, a legműveltebb felekezetet az egész világon, ki akarják szorítani azokból a hivatalokból is, melyek eddig számára, habár nagy munka és képesség mellett, nyitva állottak. Az ország urai ellenállottak ugyan a jogegyenlőség elvébe ütköző kívánalmaknak, de a követelés maga elég demonstráció és hatástalan nem marad. Vigasztalódhatunk azonban azzal, hogy az emberiség nagy szellemei nem a hivatalokban nőttek nagyokká, a világ reformátorai nem voltak kinevezett tanácsosok és az egyéni boldogság és boldogulás nem sugárzik ki a földi hatalmasok kegyéből. A német hitsorsosok testi-lelki épisége jogaik e megkísérlett korlátozását bizonyára nagyobb baj nélkül fogja kiheverni.

A zsidó gyűlölet, mely hazánkra is kivetette hálóját, internationálisabb, mint a milyennek az üldözöbe vett zsidókat hirdetik. Az antisemiták az egyetlen és igaz kozmopoliták. Hihetetlennek hangzik, de beigazolt tény, hogy a kontinensről származó pénzzel tettek kísérletet, hogy Angliában az antisemitizmust felkeltsék. Egyelőre azonban csak a pénz uszott át a szigetországba, gazdái szellemét a józan és szabad angol nép nem fogadta be. A szomszéd francia példa a vakoknak is kinyitotta a szemét. Ugyanis a heves vérű gallok, kiknél az események gyors tempóban követik egymást, rég tul vannak az antisemitizmus kis játékaiban. A zsidó kérdés hamar átvédlett az ultramontanizmus kérdésévé és a türelmetlenség felbátorodott seregei nemcsak a protestánsokat és a szabadelvű katolikusokat, hanem az egész köztársaságot szeretnék elseperni a föld színéről, újabb tanulságot szolgáltatva az ismert, de sohasem követett tanácsra: principiis obsta.

A többi szemkörünkbe eső országokban a helyzet változatlan. Fájdalom, nem változatlanul jó, hanem változatlanul rossz. Csoda volna, ha a külső helyzet hatás nélkül maradna a belső helyzetre. Az antisemitizmus sokakban megingatja a viszonyok állandóságába vetett hitet és a czionizmus szárnyai alá kergeti őket, a mely azzal kecsegteti hiveit, hogy a zsidó kérdést örökre megoldja, még pedig a zsidók és ellenségeik

megelégedésére. A lefolyt évben nagy haladást tett, sok községben választási tényezővé vált és még Berlinben is megvetette a lábát. Midőn e sorokat írjuk készül V. kongresszusára, delegátusai utban vannak Basel felé és hivei az egész világon egy napon szándékoznak gyűlésezni, ugy hogy megvalósulna a »Welt-Zionistentag« eszméje. A legfigyelemreméltóbb diadalt azonban Londonban aratta. A legelőkelőbb egyesületek egyike, melynek tagjai közé a kereskedelmi és pénzügyi keresztény világ tekintélyei tartoznak és melynek gyűléseit kiváló államférfiak politikai nyilatkozatok tételére is szokták felhasználni, a czionizmus ügyében informáló gyűlést tartott, melyen felszólításra *Zangwill* neves író és czionista ismertette a Palesztinára vonatkozó czionista tervet. Az elnöklő lord nem foglalt állást, de a szónokok, minden idealizmus- és sentimentalizmustól menten, gyarmatosító, kereskedelmi és politikai szempontból sympathiával fogadták az eszmét, hogy a szentföldet újból zsidókkal telepítsék be és ott ipar- és kereskedelmi vállalatok alapítassanak. Ezt természetesen mindenki örömmel fogadná és a zionisták jól tennék, ha elveiket egyelőre szegre akasztanák és erejüket a vázolt cél szolgálatába szegődtetnék.

Bármint alakuljon a helyzet, akár megnyilik a szent föld a kiülőzöttek számára, akár nem, az sem megoldás, sem végcél. A zsidóság 2000 év óta él Európában, türt és szenvedett, de nem mozdult és nem fog kivándorolni soha. Sem ellenségeik fenyegetéseire, sem barátaik csalogatására. A zsidóság ügye a jogegyenlőség és a vallásszabadság kérdése, mindkét elvnek van elegendő hive, hogy azt veszélyesebb támadás ellen megvédje. Évszázadokon át tenger sok vér folyt érte, drága vívmány és az európai népeknek nem lesz kedvük előlről kezdeni.

DR. MEZEY FERENCZ.

Dr. Mezey Ferencz a vallás- és közoktatásügyi miniszter által az orsz. iroda titkárává lett kinevezve. A kinevezés velejében csak a létező állapotot sanctionálta, mert az új titkár az ügy iránti lelkesedéséből hosszú évek óta szolgálja az irodát, vele és általa felekezetünket. Több mint 20 esztendeje, hogy ezekben az ügyekben belekóstolt, 12 év óta más tér köti

le idejét és erejét, melyen aránylag rövid idő alatt nagyot teremtett, de azért hű maradt első szerelméhez: a *felekezeti országos ügyeihez*. Ismeri is minden csinját-binját, mint meszerén kívül senki más. Tüzbe megy éretttük és jaj annak, ki avatatlan kézzel hozzájuk nyul; ilyenkor jó szívét is legyüri és megszűnik jovialis lenni. Olvasóink, kik számtalanszor gyönyörködtek czikkeiben, tudják, hogy az argumentumok egész arzenáljával száll sikra az általa üdvösnek felismert ügyért. Soha másért.

A tollnak nagy mestere, de sohasem forgatta másért, mint meggyőződéséért. Véleményét minden kérdéstről maga alkotja meg — nagy elméleti képességekkel van megáldva — és meggyőződéséért mindenhol és mindenha helyt áll.

Nekünk tulajdonképen nem is kell Mezeyt bemutatnunk, bemutatta ő maga magát folyóiratunkban, melynek 16 év óta munkatársa és melynek 5 éven át szerkesztője volt, eszmegazdag és tanulságos, formás és magyaros dolgozataival. Munkarejének jellemzése végett ez alkalommal indiscretiót követünk el: azok a mindig talpraesett, nem ritkán feltűnést keltett czikkek rendszerint annyi idő alatt készültek el, a megnyit a fizikai munka követelt. A vallásügyek tényeibe annyira be van avatva, hogy képes bármely kérdést egy nap alatt minden oldalról megvilágítani. De már is többet árultunk el, mint a mennyi szándékunkban volt, midőn a tollat kezünkbe vettük, hogy az egész napi sajtóval a felekezeti ügyeinkre örvendetes kinevezést regisztráljuk.

Mezey Ferencz külső élete nyitott könyv. Jámbor szülei papot szerettek volna belőle nevelni és 13 éves koráig a tamud foliánsait bujta. E gyermekkori ismereteiből még sokat őriz emlékezete és egy orth. rabbi egy mórénával tisztelte meg. Az orsz. irodába 20 éves korában került mint jogász és ott egy évtizedig dolgozott. A Chevra Kadisa 1889. őszén választotta meg, mely intézmény körül mint ügyész és titkár közelsimerés szerint hervadhatatlan érdemeket szerzett. A M.-Zsidó Szemlében az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat létesítése érdekében eredményes agitációt indított meg és az új Társulatnak mindaddig titkára maradt, míg az kellően megerősödött. Önként lemondván, az igazgatóságba választatott be. Az Orsz. Izr. Magyar Közalapnak létrejötté (1896.) óta

jegyzője és e minőségben, mint folyóiratunk jelen számának más helye is mutatja, jelentékeny tevékenységet fejt ki.

E pár vonás, melyek alig mondanak valamit, a mit az érdeklődő körök nem tudnának, csak feltüntetni kívánja azt, hogy a bizalom és kitüntetés a rábizott ügyekre mennyire rátermett férfiura esett. Eszmékkel és lelkesedéssel eltelve osztályosa az orsz. irodának, melynek szellemében munkálva és haladva a felekezeti és közérdeknek nagy szolgálatokat tehet. Ezt várja eddigi tevékenysége alapján a közvélemény, mely örömmel fogadta e reá nézve nem meglepő kinevezést. Ez örömből a Magyar-Zsidó Szemle, a mely dr. Mezey Ferencz tevékenységének szintere volt, kiveszi a maga részét, és volt szerkesztőjét és tisztelt munkatársát ez örvendetes alkalmából szívből üdvözi.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Az országos magyar izraelita közalap november 18-án élénk részvétel mellett tartott ülésében *dr. Mezey Ferencz* jegyző előterjesztette a tiszti kar jelentését, melyben felekezeti viszonyainkra és a közalap helyzetére való visszapillantás után a jövő teendőiről programot adott, a mely az új iskola-alapításokról lemond és helyébe más czélok megvalósítását helyezi előtérbe. E legfontosabb pontra nézve a jelentés a következőket mondja:

»Abból a feltevésből indulva ki, hogy a tisztikarnak az eddig történetekre nézve elfoglalt álláspontjával egyetérteni méltóztatnak, bátorkodunk Önöknek a jövőre vonatkozó, az ismertett viszonyok által uralt és az alap anyagi állapotára való figyelemmel megállapított programunkat előterjeszteni.

I. Elsőrendű kötelességünk, hogy hitközségeinket és felekezeti intézményeinket támogassuk, rabbikat, tanítókat segíelyezünk. Az iskolák alapítását egyelőre mellőzni óhajtvá, az alapítandó és esetleg a létező iskolák gyámoltását tartjuk legfontosabb feladatunknak. E mellett rabbik és tanítók jogosult segélykérvényeit kellene tekintetbe vennünk. E czimekre az 1902. évre 8000 korona összeget óhajtvunk előirányozni, melylyel egyelőre segítő munkánkat megkezdhetnénk.

II. A közalap a felekezet kulturális missziója körüli tevékenységében nem állhat meg a művelődés első fokain és nem szorítkozhatik csupán arra, hogy voltaképpen az állami feladatok körébe tartozó népiskolai intézményeket vegye gondja alá. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy ifjainknak életküzdelmeit zsidó voltak súlyosabbá teszi, hogy fiatal lelkükbe sok keserőséget csepegtet az is, hogy az életgondokkal való viaskodásuk közben a felekezeti intézményekben vagy éppen nem, vagy csak vajmi kevés támaszt találnak, holott a keresztény egyházak és alapok ugyanis mindenben előnyben lévő társaik számára bő segélyforrásokat nyújtanak. A közalapnak, mely szegény felekezeti testületeink tehetetlenségén óhajt segíteni, válik kötelességévé tehát, hogy a magasabb eszményekért harczoló ifjuságunk fényes tehetségeinek érvényesülését lehetőleg előmozdítsa és ilyképpen bennök a felekezeti öntudatot ébren tartsa. Korunkban, mikor legszebb hajtásainkat a gondozás hiánya folytán elveszítjük, sok a tenni valónk. Tegyük meg azt a keveset, a mit tehetünk és emeljük ily módon felekezetünk színét azzal, hogy a szellemileg kiválókat testvéri szívünkhöz öleljük, vallási közösségünkhöz kötvük.

Ily gondlattól vezéreltetve, négy, egyenkint ezer koronás utazási ösztöndíj hirdetését hozzuk javaslatba, még pedig ezuttal egy bölcsész, egy orvos, egy festő és egy szobrász számára. Az ösztöndíjak csak kiváló tehetségek magasabb továbbképzése céljaira adományoztatnak és nem szenved kétséget, hogy ez áldozat semmi arányban sem állana azzal a szellemi és erkölcsi előnnyel, mely ebből felekezetünkre hárulna. És ha majd módunk lesz arra, hogy e részbeli működésünket is kiterjesszük, önmagunk leszünk nevelőivé azoknak, a kikre őseink nemes örökét és a szellemi haladás zászlóját rábizhatjuk.

III. Az országos izraelita tanítóképző intézet igazgatója egy memorandumban kéri az intézet szegénysorsu hallgatóinak hathatós segítését. A tisztikar meggyőződést szerezvén e növendékek leirhatlan nyomoráról, figyelemmel arra, hogy az országos intézet tanulói kivétel nélkül szegény szülők gyermekei, hogy velők szemben a felekezeti jótékonyág eddigelé mostohán bánt, holott ők, mint a felekezet egykori tanítói a támogatásra igényt tarthatnak, az 1902. évre e czimen 1000 korona összeget kívánunk előbirányozni. A közalapra anyagi

helyzetének fellendülése esetén e téren nagy feladatok várnak, melyeket annak idején bizonyára teljesíteni is fog.

Kísérletet óhajtunk még tenni a *vidéken rendezendő felolvasó estékkel*, melyek sok tekintetben hozzá fognak járulni a felekezeti öntudat emeléséhez és az összetartozás érzetének fejlesztéséhez. Erre nézve az irodalmi társasággal léptünk érintkezésbe, mely ezt az ügyet velünk karöltve a legméltóbban fogja megoldani.

Igy látjuk mi a legközelebbi teendőnket és kérjük a t. Bizottságot, hogy ennek megfelelően egybeállított szerény, de kezdetnek nem kicsinyelhető költségvetésünket elfogadni és annak végrehajtására minket felhatalmazni méltóztassanak.

Az eszmegazdag jelentés a jelenlévőkre nagy hatást tett. Várhelyi *dr. Rózsa Izsó*, *dr. Mezei Mór* és *Weisz Berthold* felszólalására a tiszti karnak és különösen buzgó jegyzőjének köszönetet szavaztak. *Kornfeld Zsigmond* alelnök a bizottsági sajnálatára lemondott, helyébe *Weisz Berthold* országgyűlési képviselő ajánlatára *dr. Mezei Mór*t választották meg, ellenőrré pedig *dr. Kohner Adolf*ot. Elnök az alap létesülése óta *Schweiger Márton*, pénztáros hatvani *Deutsch Sándor*. Az érdeklődés örvedetes, 21 tag volt jelen, a kerületi elnökök: gelsei *Guttmann Vimos* stb., a kooptált tagok közül: *Adler Lajos*, megyeri *Krausz Lajos*, *Sternthal Adolf*, *dr. Weinmann Fülöp* és *Weisz Berthold*.

*

Az egész világ tudja, hogy zsidóval szemben lehet igazságtalanságot elkövetni. Azt azonban, hogy igazságot is lehet vele szemben elkövetni, nem tudja. Pedig ez így van, a mint a legujabb példából látjuk. Az egyik napilap, a mely a zsidókat sem hagyja, vezércikkben fejté ki: nemzeti vagy felekezeti irodalom, és kikel a kath., a prot. és a zsidó irodalmi társulatok ellen. Talán igaza van, talán nincs igaza, meghagyjuk az álláspontját, nem vitatjuk. Csak az a különös, hogy ez az igazság ily későn jut eszébe. A Szent-István-Társulat évtizedes fennállása alatt a napisajtó jóakarátát élvezte, a mely hasábot szentelt gyűléseinek és dícséreteinek. A jóval később létesült protestáns irodalmi társaságot már nem ölelte olyan melegen keblére. Nem dédelgette, mert nem fejtett ki olyan pompát és nincsenek hatalmas püspökei. De nem is bántotta,

gyüleiről referált, felolvasásait hazafias örömmel regisztrálta, Az Izr. Magyar Irod. Társulat megalakulásával és működésével azonnal kipattant az igazság: nemzeti vagy felekezeti irodalom. Az igazság kedvéért azután nemcsak a zsidókat ostromolta, hanem a többit is, szóval igazságot követett el a zsidóval szemben.

*

A kikeresztelkedések száma egyre nő és 1900-ban a hivatalos kimutatás szerint 441-re emelkedett. Az okok, melyek ezeket az elpártolásokat okozzák, részben a zsidóságon kívül esnek. A materialisztikus levegő és a keresztlevél előnye ellen felekezetünk hiába küzd. De vannak belső okok is. Többször panasztunk, hogy nincs felekezet a világon, a mely hűveivel oly keveset törődnek, mint a zsidóság. Valóságos virtuó a semmittevésben. Régi időkben, midőn a vallásosság erős volt, ez a nembánomság nem járt veszélyllyel; ma azonban vigyázni kell a lelkekre. A régi gyakorlatból nem maradt semmi, csak a *laisser faire*. A régi bűnök megtermik gyümölcsüket, az elhanyagolt nemzedék felnőtt és a kezdet kezdetén állunk. A 441-es szám szellő a vihar előtt, gyenge memento. A régi jó idők felett való sóhajtozás és az öndicsőítés nem fogja a vihart feltartani, ha cselekedni nem fogunk.

*

Frankel Zachariás (1801—1875.), a boroszlói szeminárium igazgatója, a XIX. század zsidóságára mint tanító és tudós mély befolyást gyakorolt, és az újabb zsidó-történet legkiválóbb alakjai közé tartozik. Gazdag szelleme nagyszámú tanítványában él, kik a német és osztrák-magyar birodalom sok nagy hitközségében rendszerint a mérsékelt haladás szelémében működnek. Nagy műveltséggel bírt, melyet jórészt a pesti egyetemen szerzett, hol doktorrá *promoveáltatott*. A modern iskolázottság a talmud körébe tartozó munkásságára nagy hatást gyakorolt: művei a módszeres dolgozás gyümölcsei. A talmud terén mai napig ritka jelenség. Szeptember 30-án volt századik születésnapja, melyet több helyen ünnepeltek és kiválóbb tanítványai külön emlékfüzettel örökítették meg az általa alapított »*Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums*« cz. folyóiratban, melynek harmas füzeté emlékének van szentelve. A 12 cikk közül, melyek-

nek szerzői Brann (2), Kisch, Eschelbacher, Gudemann, Treitel, Dobschütz, Schwarz, Fried, Bacher, Horovitz és Ziemlich, 7 Frankel életére és működésére vonatkozik, a többi pedig irodalmi tevékenységével függ össze. Frankel Zachariás erős egyénisége szeretetet vagy gyűlöletet keltett, de közömbösen senkit sem hagyott. Most, hogy alakja a történeté, a gyűlölet elhallgatott és emlékéét szeretettel őrzik és kegyelettel veszik körül mindazok, kiknek szívében jeles férfiak számára még hely maradt.

*

A német zsidóság, mint annak idején említettük, önálló segélyegyletet alapított, mely »*Hilfsverein der deutschen Juden*« név alatt meg is alakult. Célja az üldözött hitrokok segélyezése. Ezt a célt szolgálja az »Alliance Israélite« 40 év óta, még pedig elismerést érdemlő sikerrel. A német zsidók voltak főtámogatói, önállósításuk után sem kívánják, hogy az Alliance eddigi tagjai kilépjenek. Tény azonban, hogy az antisemitizmus oly hevesen támadta ezt az emberbaráti egyesületet, hogy német tagjait megfélemlítette. Habár nem helyeseljük és a »Hilfsverein« alapítói sem helyeselték a zsidófalók elől való meghátrálást, a nyilvánvaló tény előtt nem lehetett szemet hunyni. Másrészt a zsidóüldözések és a gazdasági boycott oly méreteket öltöttek, hogy az Alliance segélyforrásai elégteleneknek bizonyultak. A németek tehát az angol és az osztrák zsidók példája után indultak és önállósították magukat. Várakozásaikban, hogy a német egyesület gazdagabb anyagi eszközöket teremthet elő Németországban, mint a párisi Alliance, nem csalódtak. Alig kelt életre, a Hilfsverein máris 13000 márka évi járulékok és 25,000 márka alap fölött rendelkezik. Az agitációt pedig csak most kezdik meg, a fenti összegeket maga Berlin jegyezte. A kezdet tehát biztató. Az ujjegyesület működését azonnal megkezdte és az Alliancenak a román zsidók megmentése érdekében megindított segélyezés céljára 10,000 márkát juttatott. E ténye által documentálta azt, a mit alakulásakor hangoztattak, hogy nem szándéka a régi egyesülettel versenyezni, annál kevésbbé akarja gyengíteni. A modern zsidófalás az orosz-lengyel-román zsidóságot sodorta válságba, jó részét koldusbotra juttatta. A legsürgősebb tennivaló Romániában és Galiciában van, a zsidó emberbaráti és közművelődési egyesületek összes forrásai ebben

a segélyactióban merülnek ki. Ha a hazai viszonyok úgy fognak fejlődni, mint az utolsó években, akkor 10 év múlva a határszéli magyar zsidóság a galicziaiak sorsára jut.

*

Berlinben, a zsidóságnak másfél évszázad óta vezető községében, évek óta belső harc dúl azon kérdés fölött: berendezzen-e a község vasárnapi Istentiszteletet vagy nem? Az egyik párt azzal érvelt, hogy nem kíván mást, csak azt, hogy vasárnap prédikáció legyen, a szombatot érintetlenül hagyja. A másik párt ezt a lépést veszedelmesnek tartja, úgyszintén a rabbik. A két párt a legújabb községi képviselőválasztásnál megütöközt és a vasárnapi párt nagy vereséget szenvedett. Ez utóbbi a »liberális egyesület« név alatt ment a harcba és vereségéből azt kürtölik világgá, hogy Berlinben a liberalizmus megbukott. Ezzel a feltevéssel szemben konstatálandó, hogy a győztes párt még mindig van olyan liberális, mint nálunk vagy Galicziában akár a radikálisok. Egyébként kár a hitközségi életbe politikai jelszavakat bevinni és célszerűbb mindig konkrét programok körül csoportosulni. A német rabbik szabadelvűsége minden kétségen felül áll, de a vasárnapi ünnepélyes Istentiszteletbe nem mennek bele, mert ez nem a szabadelvűség, hanem a szombat veszélyeztetésének kérdése. Felette jellemző, hogy a heves harc daczára csupán 42.6%, 18.284 közül 7786, szavazott le. A zsidóságban az indifferentizmus öl meg minden törekvést. Más fővárosokban persze még annyi hitközségi tagot sem lehetne szavazásra mozgósítani. A berliniek lelkesedéséből tehát még mindig ragadhatna rájuk néhány szikra.

*

A pesti izr. hitközség választásai régen keltettek oly nagyfoku érdeklődést, mint az idén. A különböző törekvések végre a képviselet közös listájában, a képviselők pedig a választmány közös listájában egyesültek. E megegyezés folytán pártok nem keletkeztek és az előljáróságot is egyhangulag választották meg, a melynek tagjai a következők: Elnök: *Kohner* Zsigmond, előljárók: kultusz *Adler* Lajos, pénzügyi: *Baumgarten* Lajos, iskolaügyi: Dr. *Weinmann* Fülöp (uj), jótékonyági: *Breitner* L. Zsigmond (uj), gazdasági: *Grünbaum* M.

Az első reform az alapszabályok módosítása lesz. A Chevra Kadisa elnökévé nagy lelkesedéssel *Boschan* Jakab választattat meg, új előljáróvá *Adler* Gyula.

KORNFELD ZSIGMOND.

Folyóiratunk zárta után olvassuk a lapokban az öröndetes hirt, hogy *Kornfeld Zsigmond*, a magyar hitelbank vezérigazgatója és a tőzsde elnöke, a főrendiház tagjává lett kinevezve. Ország-világ tudja, hogy a kitüntetett férfi a közgazdaság és pénzügy terén elsőrangú szaktekintély és hogy ez irányban oly kiváló érdemeket szerzett, melyekért már ezelőtt két ízben részesült a legmagasabb elismerésben. Azon érdemeket azonban, melyeket mint ember szerzett, hosszú éveken át sikerült elrejtene, de az emberek kíváncsisága egyet-mást a nemes férfi minden titkolódzása daczára kikutatott. A mi külön szempontunkból csak azt emeljük ki, hogy *Kornfeld Zsigmond* felekezettünknek mély meggyőződésű lángoló híve, kinek cselekedeteiből és fellépéséből sugárzik ki a zsidóváltára való ideális büszkeség. Hogy az új főrendiházi tag mily közbecsületben áll, még azok előtt is, kik a »zsidót« nem szokták simogatni, mutatja a »Budapesti Hírlap«, a mely 1901. decz. 29. számában szóról-szóra a következőkkel kommentálta kinevezését:

»*Kornfeld Zsigmond* a magyarság legértékesebb és legérdekesebb hódításai közé tartozik. Mint a legnemzetközibb hatalomnak, a pénznek képviselője került Csehországból Magyarországra, most huszonnégy éve és ma mint a magyar gazdasági életnek egyik intőző hatalma foglal helyet a magyar főrendek házában. Hogyan emelkedett fokról-fokra e huszonnégy év alatt, mit és hogyan dolgozott és alkotott, hogyan nőtt belsőleg és hasonult át magyarrá: igen tanulságos, igen jelentős és fölemelő történet. Kornfeld Zsigmond minden tekintetben kiváló, energikus és nemes egyéniség; egész pályája: belső értékének megfelelő, méltó érvényesülése. Bátran kiirhatjuk: nincsen köztünk ezen a téren nálánál különb, nálánál tisztább, melléje is csak igen kevesen sorakozhatnak. Mások az ő állásában egyéni sikereket keresnek és ezt senki nem rosszalhatja; csak ne kívánják, hogy mert pénzre és hata-

lomra tettek szert, még dicsőítsük is érte. Kornfeld mindig egyetemes érdekeket tart szeme előtt és — bármily különösnek tetszik avatatlanoknak — nagy etikai szempontok után indul. A hol ez a név — Kornfeld Zsigmond — megjelenik, ott az üzleti élet erkölcsi integritása biztosítva van. Az ő pénzügyi politikája nem hajszolja a pillanatnyi sikert, nem jár a kapzsiság útján: ő mindig az egészet tekinti; ő nem pusztá bankár, ő államférfiú, egyike azoknak, kik a gazdasági életet a legmagasabb szempontokból tekintik és intézik. Midőn az agráriusokkal tárgyalt a nagy, ellentéteseknek látszó érdekek kiegyenlítésén, a két tábor vezérei hamar megértették egymást és ha ennek a kölcsönös megértésnek még nem találták meg foganatját, nem Kornfelden és a másik tábor vezérein mult, inkább a hadseregeken... Szinte csodálatosnak tetszik, hogy ily jellem, mely hajlongani nem tud, alkudozásokba nem bocsátkozik, a népszerűség hajhászásának fogásait megveti, hogyan juthatott ily domináló állásba. Ma Kornfeld a tőzsde elnöke, a Hitelbank igazgatója, tömérdek iparvállalatnak (Ganz, folyamés tengerhajós társaság, fiumei petróleum, zsiró és pénztár-egyesület, stb. stb.) vezető lelke. Kornfeld a magyar gazdasági élet önállóságának már eddig is nagy tényezője, a jövőben egyik legfőbb reménye. Ilyen vezéremberrel lehet a magyar pénzpiacot a maga lábára állítani és fölvirágoztatni. Hogyan szerezte meg ezt a hatalmat? Csak a legtisztább, legnemesebb és legerősebb fegyverekkel. Szellemének ereje és akaratának energiája nem kisebb, mint jellemének integritása. Minden talpalatnyi földet meg kellett hódítania, számos és elkeseredett ellenségek elől, de csakis saját erejére támaszkodott. Ime egy ember, kinek életéből, midőn ezren ezren vizsga szemmel nézik, semmit sem kell eltitkolni. Ezek után senki sem fog csodálkozni rajta, hogy ez az ugynevezett üzletember egyetemes műveltségű férfiú, a szónak és tollnak mestere, a magyar szónak és a magyar tollnak! Szabad óráiban szinte tudományos magaslatra emelkedő gondolkodásában. Kornfeld Zsigmondról szólva, őt új méltóságában üdvözölve, nem kell a szokotti szólásokhoz folyamodni; róla csak az igazságot kell megírni, egyszerűen és czikornyátlanul, hogy kinevezését méltó módon magyarázzuk.

A VI. KÖZSÉGKERÜLET KÖZGYŰLÉSE.

A közgyűlés december 23-án tartatott meg és érdekes lefolyása volt. Elnök: *Schweiger* Márton, alelnök: dr. *Mezei* Mór, jegyző: dr. *Mezey* Ferencz. Elnök előadja, hogy nem az elnökségen mult, hogy az autonomia ügye nem halad előre. Végül kéri, hogy ejtsék meg az új választásokat. Dr. *Mezey* jegyző előterjeszti az évi jelentéseket és első helyen konstatálja, hogy a rabbik panaszai a kongrua-törvény gyakorlati alkalmazása tekintetében még mindig nem vétettek figyelembe és így az izraelita vallás mintegy kivételes elbánásban részesül. Szól még a szervezetről és a hitoktatás egységes tantervéről. Külön jelentés szól a közalapról, melyről a tényeket a Társadalmi Szemlében közöltük. Vészi, Visontai, Simon és Szabolcsi felszólalása után a jelentéseket tudomásul veszik és megejtettek a választások, melynek eredményei: elnök: *Schweiger* M., alelnök: *Mezei* M., előljárók: *Bródy* Zs., dr. *Chorin* F., dr. *Kecskeméti* L. (Kecskemét), *Kohner* Zs., dr. *Mezey* F., *Sváb* K., *Tencer* P., *Weisz* B. dr. *Weisz* S. (Kalocsa). I. kerületi bíróság elnöke: *Deutsch* S., helyettes dr. *Sámuél* L. II. bíróság elnöke: dr. *Neumann* A., helyettes *Baumgarten* L. A szakbizottságok elnökei: dr. *Stiller* M., dr. *Mandel* P., *Sternthal* A., dr. *Kohn* S. A hitoktatás egységes tantervének kidolgozására kiküldött bizottság tagjai: dr. *Kohn* S., dr. *Munkácsi* B., dr. *Venetianer* L., dr. *Adler* J. és dr. *Bacher* V.

Vészi József nagy tetszéssel fogadott beszédben kifejti, hogy az autonómiát meg kell valósítani és e célból a belső békét kell helyreállítani. *Visontai* csatlakozik *Vészi* nézeteihez és határozati javaslatot terjeszt elő, mely szerint *küldessék ki egy állandó bizottság azon kettős feladattal, hogy a vallásügyi miniszteriumnál a kerületi elnökök által 1896-ban beadott memorandum elintézését sürgesse és hogy utat és módot találjon arra, hogy a magyar zsidóság egységes szervezése lehetővé tétessék.* Dr. *Simon* József előadja a kérdés történetét és válaszolja a zsidóságnak a receptió óta folytatott küzdelmét az autonomia keresztülvitelért. Miután még *Szabolcsi*, *Feldmann*, *megyeri Krausz* S. s mások felszólaltak, elfogadták *Visontai* határozati javaslatát és az állandó bizottság tagjaival

megválasztattak a kerület elnöksége, *Sámuel L., Simon J., Löwy M., Sternthal A.*, megyeri *Krausz L., Vészi J., Vison-tai S., Neumann A., Wolfner T., Ehrlich S., Dr. Szabolcsi I.* Ezzel a gyűlés véget ért.

AZ ISZRAELITÁK ORSZÁGOS IRODÁJÁNAK ÉVI JELENTÉSE.

Előterjesztett a Kerületi Elnökök Gyűlésének Budapesten 1901. év november hó 18-án tartott ülésében.

Tisztelt Gyűlés!

A múlt évi gyűlésünkön azt a megbízást nyertük, hogy a folyó évi »gyűlés«-t nyomban az orsz. képviselőválasztások után hívjuk egybe. E megbízásnak megfeleltünk és ime mély köszönetet mondunk a tisztelt Elnök uraknak, hogy hívásunknak engedni méltóztattak.

Jól ismerik Önök a politikai helyzetet, tudják, hogy a m. kormány az országgyűlés utolsó ülészakájában nagyobb-szabású kérdések megoldásához nem fog és így aligha azzal a várakozással néztek jelentésünk elé, hogy abban autonómiánk ügyének előbbrevitelét fogjuk tudomásukra hozni. A t. Gyűlés múlt évi határozata értelmében a nm. vallás- és közoktatásügyi miniszter urnál megsürgettük ugyan annak a felterjesztésnek az elintézését, a melyet hozzá az 1896. évi január hó 6-án tartott gyűlésünkön kongresszus egybehívása tárgyában intéztünk, de ő nagyméltósága részéről ez ügyben eddigelő még semmiféle intézkedés nem történt. A t. Gyűlés hatásköréhez tartozik a további lépések meghatározása, részünkről is bátor-kodunk még tájékoztatóan nyilatkozni; méltóztassék azonban megengedni, hogy előbb a *folyó ügyekben* kifejtett utolsó évi működésünkről terjeszthessük elő jelentésünket:

I.

A *lelkési jövedelem kiegészítése* iránt beérkezett kérények felső helyen immár kivétel nélkül érdemleges elintézését nyertek. Az eredményt a következő táblázat tünteti fel:

Sorszám	Rabbiság	A rabbi neve	Képesítése		Megállapított			
			maga- utóbb	kisebb	tiszta jöved.	kiegészítés	kor. áll.	
1	Alsó-Lendva	Dr. Rudolfer Antal	1	—	1125	68	74	32
2	Avas-Felsőfalu I.	Fried Lázár	—	1	449	—	151	—
3	Avas-Felsőfalu II.	Weinberger Juda	—	1	469	—	131	—
4	Balatonfő-Kajár	Üresedésben	—	—	591	66	—	—
5	Balászfalva	Grünbaum József	—	1	236	—	364	—
6	Bellatincez	Kaufmann Adolf	—	1	506	—	94	—
7	Bezdán	Goldberger Gerzson	—	1	669	48	—	—
8		Üresedésben	—	—	1231	60	—	—
9	Bihar-Udvari	Friedmann Jakab	—	1	491	—	109	—
10	Bözöd-Ujfalu	Hirsch Izák	—	1	393	—	207	—
11	Csurgó	Üresedésben	—	—	1018	92	—	—
12	Czigánd (Nagy-)	Leuchter Jakab	—	1	293	—	307	—
13	Déva	Diósi (Wesel) Sámuel	—	1	1126	—	—	—
14	Dombrád	Friedmann Chajim	—	1	392	40	207	60
15	Driethoma	Rabbihelyettes	—	—	594	—	—	—
16	Duna-Pentele	Kramer Simon	—	1	444	—	156	—
17	Erdőd	Rabbihelyettes	—	—	411	—	—	—
18	Erdőtelek	Braunfeld Sámuel	—	1	694	—	—	—
19	Forró	Adler Márkus	—	1	246	—	354	—
20	Gáva	Üresedésben	—	—	393	48	—	—
21	Gödöllő	Dr. Klein József	—	—	1183	16	16	84
22	Hajdu-Hadház	Rosenberg Ignác	—	1	491	—	109	—
23	Hidalmás	Paneth Sámuel	—	1	402	10	197	90
24	Jablonicz	Weisz Mór	—	1	433	60	166	40
25	Kajászó-Szt-Péter	Weisz Izák	—	1	591	—	9	—
26	Kapolcs	Weisz Mór	—	1	408	—	192	—
27	Kántor-Jánosi	Beilus Jakab	—	1	309	—	291	—
28	Kápolnás-Nyék	Rabbihelyettes	—	—	600	—	—	—
29	Kemece	Glück Emánuel	—	1	402	—	198	—
30	Köpcsény	Perl Ármin	—	1	292	—	308	—
31	Lovas-Berény	Taub Jakab	—	1	210	41	389	59
32	Mező-Kövesd	Ehrenfeld Sámuel	—	1	1183	—	17	—
33	Mihályfa	Fischer Jakab	—	1	985	26	—	—
34	Mindszent	Büchler I. Gyula	—	1	990	—	210	—
35	Modor	Singer Ábr. Benjamin	—	1	480	92	119	08
36	Moson	Rabbihelyettes	—	—	400	—	—	—
37	Muraszombat	Dr. Frank József	—	1	1181	80	18	20
38	Nagy-Halász	Edlisz Izrael	—	1	394	20	205	80
39	Nádas	Müller Gyula	—	1	400	—	200	—
40	Nyir-Acsád	Rosensamen Herman	—	1	100	—	500	—
41	Nyir-Bátor	Rabbihelyettes	—	—	788	58	—	—
42	Nyir-Megyes	Jungreis Ignác	—	1	393	—	207	—
43	Olasz-Liszka	Friedländer Chaim	—	1	466	—	134	—
44	Oroszvár	Goldstein Juda	—	1	300	—	300	—
45	Pétervásár	Reinitz Sámuel	—	1	769	—	—	—
46	Rajka	Schlesinger József	—	1	300	—	300	—
47	Rohoncz	Ehrlich Mór	—	1	987	60	212	40
48	Sepsi-Szt-György	Üresedésben	—	—	246	—	—	—
49	Szászváros	Rosenblüh Jenő	—	1	600	—	600	—
50	Szinyérváralja	Benedikt Jenő	—	1	389	—	211	—
51	Szirák	Üresedésben	—	—	1000	—	—	—
52	Tass	Rabbihelyettes	—	—	396	—	—	—
53	Tisza-Dada	Briszk Salamon	—	1	394	—	206	—
54	Tót-Györk	Rabbihelyettes	—	—	492	20	—	—
55	Vármező	Paneth Mayer	—	1	454	—	146	—
56	Város-Szalónak	Üresedésben	—	—	1356	—	—	—
57	Vértes	Kaltmann Jakab	—	1	651	—	—	—
58	Pácsa	Rabbihelyettes	—	—	591	—	—	—

E szerint 58 rabbiság jövedelme lett megállapítva. Ezek közül: 37 rabbi jövedelme a képesítésnek megfelelően 600. illetve 1200 koronáig már ki lett egészítve; 21 rabbiságnál a kiegészítés még meg nem történt, mert a rabbisági állás vagy egyáltalán betöltve nincsen, vagy csak rabbihelyettesre van bízva, aki kiegészítést nem igényelhet; 6 helyen pedig a megállapított jövedelem a 600 koronát túlhaladja és a rabbi kisebb képesítése folytán itt kiegészítések ez idő szerint szintén még helye nincsen. Az összes kiegészítések ez évben 7618 korona 13 fillér összeget vettek igénybe.

Ez az eredmény teljesen összevág azokkal az adatokkal, amelyeket már az 1898. márczius hó 21-én tartott gyűlésünk elé terjesztett jelentésünkben előadni szerencsénk volt, amikor a mostani kongrua-törvény még csak javaslatként fektült a Ház előtt. E jelentésünkben határozottan állítottuk, hogy legfeljebb 10 oly rabbi-állás lesz, ahol az évi jövedelemnek 800 forintra való kiegészítése válik szükségessé és hogy ezen felül még csak 48 rabbisági hivatal jövedelme lesz 400 forintra kiegészítendő. Az összes szükségletet, melyet az államnak a rabbisági jövedelmek kiegészítésére fordítani kell: 7735 forintra tettük. Tényleg annyi lesz a szükséglet, ha a jövedelmek a teljes 400, illetve 800 forintra lesznek kiegészítve, s a fenti kimutatás szerint összesen csakugyan 58-ra rúg azoknak a rabbiságoknak a száma, melyek jövedelme meg volt állapítandó. Felekezetünk viszonyai iránt tehát helyesen voltunk informálva. Csak abban az egyben mutatkozik csekély eltérés, hogy mi 1898-ban 10-re tettük azoknak a rabbiknak a számát, kik magasabb képesítésüknél fogva 800 forintig terjedő jövedelmi kiegészítést fognak igényelhetni, a fent megnevezett rabbik között pedig csak 6 van olyan, akinek jövedelme most 1200 koronára egészítetik ki, véglegesen azonban 1600 koronáig fog kiegészítést nyerni. E hat rabbi közül csak kettő végezte tanulmányait az országos rabbiképző intézetben, a többi pedig 8 gymnasiumi osztály bevégzése után külföldi hittani intézetben, vagy jesibán tanult; ezeknek a magasabb kvalifikációját is sikerült elismertetnünk, a mint ezt már mult évi jelentésünkben kilátásba helyeztük.

Az 1898. évi jelentésünk óta évről-évre foglalkoztunk ez ügyvel és mindig hangsúlyoztuk, hogy a kongrua-törvény csak annak a felkezetnek válhat előnyére, a melynek viszonyai szolgálták a törvény alkotásának alapul, úgy, hogy a törvény az illető felekezetre mintegy rászabótnak tekinthető. Hogy e törvény jótéteményei mily csekély mértékben hárulnak az izraelita hitfelekezetre, az szembeötlően kitünik, ha azokat az összegeket tekintjük, melyeket az állam az egyes felekezetek 1901. évi kongruájának fedezésére fordított. A lelkészi jövedelem

kiegészítésére az állam 1901. évi költségvetésében 1,200.000 korona lett előirányozva.

Ebből az összegből kaptak kerekszámban:

1. az ágost. hitv. evang. egyház lelkészei	70,000	korona.
2. az evangélikus református »	»	413,000 »
3. az unitárius »	»	67,000 »
4. a gör. kel. román »	»	593,000 »
5. a gör. kel. szerb. »	»	50 »
6. az izraelita vallás rabbijai	»	7,600 »

Osszesen: 1.152,650 korona.

Eltekintve a görög-keleti szerb egyháztól, melynek lelkészei gazdagon vannak dotálva, a rabbikra fordított összeg a többihez viszonyítva elenyészően csekély, amint különben arról már eleve meg voltunk győződve.

Kimutatásunk szerint az 1.200.000 korona előirányzattól a lelkészi jövedelmek kiegészítésére 1.152.650 korona lett fordítva, úgy, hogy még 47.350 korona fenmaradt. Ezt az összeget a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ő nagyméltósága segédlelkészek díjazására fordítja és ez érdemben a következő rendeletet intézte hozzánk:

»Az 1898. évi XIV. t.-cz. és az 1898. évi október 24-én 4433. eln. sz. a. kiadott rendelet szellemének felel meg, ha figyelembe vétetnek azon segédlelkészi alkalmazások is, midőn betegség, vagy más okból munkaképtelen lelkészek mellé kell az ok megszüntéig segédlelkészeket az illetékes egyházhatóságnak intézményszerűleg alkalmazni, valamint ahol a lelkész a javadalom egy részének élvezetével nyugdíjaztatván, az új lelkész a nyugdíjazott haláláig nem jut a teljes javadalom élvezetéhez, végre, ha figyelembe vétetik azon körülmény is, hogy lelkészi özvegyek, az u. n. kegyelmi időre saját költségükön kötelesek helyettes, illetőleg segédlelkészről gondoskodni. Meltányolva az e részben számos oldalról felhozott és valóban a törvény szellemének teljesen megfelelő kívánásokat, hajlandó vagyok az 1898. évi XIV. t.-czikkel és az idézett 1898. évi 4433. eln. sz. rendelettel összhangban álló alakban a következő intézkedést tenni: I. jogviszonyítva a jövedelem kiegészítésre jogosult lelkészi állások számához s figyelembe véve a még felmerülhető szükségletet is, a jelzett célra 2 segédlelkészi (rabbi segédi) állásnak megfelelő évi egyezer (1000) korona általánzósszeget bocsátok az Irodának rendelkezésére. Ezen általánzósszeg csak az 1898. évi XIV. t.-cz. szerint jövedelem kiegészítésére jogosult lelkészi állásoknál használható fel és pedig csak az egyházközösségekben állandóan szervezett segédlelkészi állomáson, továbbá betegség, vagy más okból munka-

képtelen lelkészek mellé az illetékes egyházhatóság által intézményszerűleg alkalmazott, valamint a lelkészi övezetek által tartandó segédlelkészek díjazására s oly lelkészek kárpótlására fordítható, kik az egész lelkészi javadalmat azért nem élvezhetik, mivel elődjük a javadalom egy részére való jogosultsággal szabályszerűen nyugdíjaztatott. Egy-egy segédlelkészre, illetőleg lelkészre évi ötszáz (500) koronánál, illetőleg annak a megfelelő időszakra eső részénél több föl nem számítható. Ezen átalányösszegekről hozzám minden év végével okmányolt számadás mutatandó be; az esetleges maradványösszeg pedig ugyanezen célra a jövő évre átvihető. Minthogy pedig ezen átalányösszeget, a másolatban idézart rendelettemmel a budapesti IX. ker. m. kir. állampénztárnál s f. 1900. évre egyidejűleg utalványoztam, a f. évben e czímen felmerült szükséglet ezen átalányösszegeből fedezendő, a mult 1899. évben pedig az ideiglenes jövedelmi kiegészítés során e czímen már kifizetett összegeket hajlandó vagyok az illetők nyugtájával elszámoltnak tekinteni.

Eddigélé még nem fordult elő, hogy azoknál a rabbiságoknál, melyek jövedelmi kiegészítést nyernek, segédrabbi alkalmazása szükségessé vált volna. Az átalányösszeget tehát takarékpénztárba helyeztük és ott őriztetjük, míg rendeltetésére fordítható nem lesz.

Mint már az 1898. évi jelentésünkben előadni bátorodtunk, a lelkészi jövedelem kiegészítéséről szóló törvényjavaslat első szövegezésében, az egyes felekezetek főhatóságait névszerint sorolta fel és felekezetünk hatóságaiként az »izraelita országos irodá«-t és az »orthodox izr. közvetítő bizottság«-ot nevezte meg. Minthogy célirányosnak nem tekintettük, hogy szervezetünk mostani tarthatatlan állapot a törvényneveinkben nyomot hagyjon, a szövegnek e részbeni megváltoztatását kérelmeztük. Előterjesztésünk a törvény 3. §-ának mostani szövegezését eredményezte. Ezen eljárásunk a t. Gyűlés helyeslésére talált és ez a körülmény arra ösztönzött bennünket, hogy a kiegészítési összegek kiutalványozásának feltételeit, melyek a kongrua-törvény 17. §-a szerint »az egyes felekezetek illetékes hatóságaival« állapítandók meg, szintén aképpen szabályoztassuk, hogy az összes rabbik kiegészítési összegei, egyforma módon utalványoztassanak, hogy vallásfelekezetünk egyseges volta ebben is visszatükröződjék. Évezredekben át egysegesen fennálló és az egész világon elterjedt hitfelekezetünk oszthatatlansága védelmében megkívántató egész éberséggel őrködünk szakadatlanul a fölött, hogy az elért eredményeket teljes épségükben fentartsuk, amíg szervezeti ügyünk sikeres megoldhatóságára az idő és alkalom el nem érkezik. Megokolt előterjesztésünk folytán a vallás- és közoktatásügyi miniszter

ur ő nagyméltósága az »utalványozási eljárás« iránt készített szabályzatban a rabbik kongruájára nézve olyképen intézkedett, hogy »mig az izraelita vallásnak az államhoz való viszonya szabályozva nem lesz«, addig a rabbik részére megállapított jövedelem kiegészítési összegeket az illetékes m. kir. adóhivatal fogja kifizetni. Ezt az intézkedést annyival szivebben vettük tudomásul, mert — amellet, hogy a rabbik kongruájának kifizetését egyöntetűen rendezi — arról is tesz tanúságot, hogy a miniszter ur ő nagyméltósága autonomiánk szabályozásának szükségességét a maga részéről is minden alkalommal elismeri.

Ezek után még csak újból bátorodunk felhívást intézni azokhoz a hitközségekhez, melyeknek rabbiságai jövedelmi kiegészítést igényelhetnének, ha a rabbisági hivatalt nem rabbi-helyettes, hanem rabbi töltené be; felhívásunk oda is szól, ahol a rabbiállás jelenleg betöltve nincsen. Kívánatos, hogy mind e helyeken rabbik alkalmaztassanak, hogy ez által teljesebben élvezhessük a kongrua-törvény azon előnyeit, melyeket ez felekezetünknek különben is igen szerény keretben nyújt. Figyelmeztetjük továbbá hitközségeinket, hogy még ezentúl is igénybe vehetik a lelkészi jövedelem kiegészítéséről szóló törvény jótéteményét abban az esetben, ha eddig oly rabbijuk, vagy rabbi-helyettesük volt, aki csak kisebb képesítéssel és legálább 800 korona jövedelemmel bírt, és a rabbisági állás megürülése után az egy magasabb képezítésű (8 gymnasiumi osztályt végzett és hittani intézetben képesített) rabbival fogják betölteni.

Felkérjük a tisztelt Elnök urakat, hogy a mondottakra a hitközségek figyelmét saját hatáskörükben is felhívni méltóztassanak. Ha bővebb magyarázatra vagy utbaigazításra szükség volna, azt a legnagyobb készséggel megadjuk.

De bármennyire is igyekezzünk a törvény intézkedéseit kihasználni, nem tekinthetjük általa kielégítettnek azokat az igényeket, melyeket méltán formálhatnak az állammal szemben azok a rabbik, akiket az egyházpolitikai törvények jövedelmükben tetemesen megkárosítottak. Mult évi gyűlési határozatunk alapján tehát folyamodtunk az izraelita egyházi célokra megállapított javadalmi összeg felemelése iránt. Ugy értesültünk, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszterium szakosztálya az 1902. évi állami költségvetés előirányzatának megállapításánál felekezetünknek javadalmi összegét további 8000 koronával máris emelte. Reméljük, hogy e javasolt felemelést úgy a minisztertanács, mint az országgyűlés jóvá fogja hagyni. Ezzel azonban az e téren nyilvánult kívánságunk még egészen teljesedésbe nem megy. Évről-évre ismétlődő a további felemelés iránti kérelmünk, mindaddig, míg a felekezetünk

javadalmi összege a többi egyház dotációjának arányában, tehát körülbelül 100,000 koronával, megállapítva nem lesz

II.

Az izr. községkerületek képviselőtestületei már az 1892. év folyamán tartott üléseikben hangsúlyozták annak a szükségét, hogy a *hitoktatás* az összes iskolákban mind a lényegre, mind a formára nézve egyöntetű legyen. Megfelelő tanterv kidolgozására mindegyik kerület egy többtagú bizottságot küldött ki. A »kerületi elnökök gyűlése« az 1893. évi április hó 10-én tartott ülésében szintén tárgyalván ezt a kérdést, a kerületi elnököket felkérte, hogy — miután kívánatos, hogy a középiskolai hitoktatás necsak kerületenkint, hanem ország-szerte is egyöntetűvé tétessék — a kerületeik bizottságai által kidolgozott tanterveket az országos iroda útján a többi kerülettel közöljék. Kimondotta továbbá a gyűlés, hogy a többrendbeli tantervnek összeegyeztetését legcélszerűbben eszközölné egy országos bizottság, a mely mindegyik községkerületnek legalább egy-egy tagjából áll, és az országos iroda által lenne egybehívandó, míhelyt az egyes községkerületekből a tantervek hozzá beérkeznek.

E megállapodásokra való hivatkozással van szerencsénk jelteni, hogy a *hatodik izr. községkerület képviselőtestülete* a vallásoktatás tantervét a felekezeti elemi és polgári, községi elemi és polgári, úgyszintén közép- és kereskedelmi iskolák számára már megállapította és hozzánk bemutatta. Midőn e tantervet a T. Elnök urak rendelkezésére bocsátjuk, azt a tiszteletteljes kérelmünket terjesztjük elő: méltóztassanak e tantervet kerületeik képviselőtestületeivel közölni, tárgyaltatni, és a kerület határozatát, nemkülönben az általa választott országos bizottsági tag nevét velünk közölni, hogy mielőbb hívhassuk egybe az országos bizottságot, a mely hivatva lesz arra, hogy a zsidó vallásoktatás tantervét hitközségeinkben egyöntetűen szabályozza.

III.

Az 1885. évi 1924. eln. sz. a. kiadott kultuszminiszteri szabályrendelet a *rabbiknak kizárólagos esketési jogát* saját rabbisági területükön szintén megállapította. Az egyházpolitikai törvények életbelépése után mindinkább terjedni kezdett az a felfogás, hogy az állam már érdekléssel nem bírhat az iránt, hogy a szertartásos esketést ki végzi, és ennek folytán egyre szaporodtak a rabbik panaszaí, hogy kizárólagos esketési joguk sérelmet szenved. Évről évre kiemeltük ugyan jelentéseinkben, hogy az egyházpolitikai törvények a fentidézett szabályrendeletet

hatályon kívül nem helyezték és sikerült ily értelmű miniszteri rendeleteket is kieszközölnünk, de ezek mind csak általános kijelentéseket tartalmaztak, a nélkül, hogy a rabbik jogait is tüzetesen kiemelték volna. Ebben az évben nyílt először alkalmunk arra, hogy egy konkrét eset alkalmával a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ő nmsgát annak rendeletileg való határozott kijelentésére kérjük, hogy *minden rabbi esketéseket és egyáltalán rabbisági funkciókat csak saját rabbisági kerületében végezhet*. A rendelet, mely e téren minden homályt megszüntet, a következőképen hangzik:

Magyar kir. vallás- és közoktatásügyi Miniszter.

16,030. szám.

Nyitra vármegye közigazgatási bizottságának.

Neumann Mór nyitra-zsámbokréti rabbi kérvényét, melyben a rabbisági kerületében kizárólagosan őt megillető esketési funkciók végzésétől másokat eltiltani kér, csatolmányaiaval együtt a következők kíséretében küldöm meg a közigazg. bizottságnak: Folyamodó rabbi kérvénye mellett a közigazg. bizottság egy határozatát mutatja be mellékletként, melyből kiderül, hogy a bizottság nincs tájékoztatva az iránt, hogy az 1885. évi 1924. eln. sz. a. kiadott szabályrendeleteknek megfelelően most is csak az illetékes rabbi van-e hivatva az egyházi esketéseket végezni és hogy e jogának gyakorlásánál megilleti-e őt a hatósági védelem vagy sem. Nógrád vármegye közigazgatási bizottságát egy hasonló ügyben az 1900. évi 67,021. sz. a. kelt rendelettelmél kellőképen tájékoztattam s a jelen esetből kifolyólag szükségét látom annak, hogy mihez tartás végett értesítsem a közigazg. bizottságot is arról, hogy az 1885. évi 1924. eln. sz. a. kiadott körrendelet az állami anyakönyvek életbeléptetése után is mennyiben tekintendő érvényesnek:

Az állami anyakönyvvezetési életbeléptéssel az 1895. évi október hó 1. napja óta bejelentett születéseknek és haláleseteknek, nemkülönben ez időponttól kezdve kötött házasságoknak felekezeti anyakönyvekbe való bevezetésére vonatkozólag az állami felügyelet feleslegessé vált, és ennek folytán az 1885. évi 1924. sz. a. kiadott szabályrendeletnek amaz intézkedései, melyek az említett tényeknek az izraelita felekezeti anyakönyvekbe való pontos bejegyzésre, valamint az ehhez kötött büntető határozatokra vonatkoznak, hatályukat veszítették. Ellenben továbbra is érvényben vannak az idézett szabályrendeletnek, valamint az 1896. évi 113,357. sz. belügyminiszteri rendeletben felsorolt egyéb rendeleteknek az anyakönyvvezetésre vonatkozó azon intézkedései, melyek az 1895. évi október hó elseje előtt vezetett izraelita anyakönyvekbe

eszközleendő utóbejegyzéseket és kiigazításokat, valamint ezen anyakönyvekből kiállítandó kivonatokat tárgyazzák. Kettős szempont teszi továbbá szükségessé, hogy úgy a fentidézett 1885. évi 1924. eln., valamint az 1888. évi június hó 21-én 1191. eln. sz. a. kiadott (az izraelita hitközségek ügyeit szabályozó) rendeletek továbbra is érvényben maradjanak annyiban, a mennyiben azok a rabbik alkalmazására, ezek jogainak biztosítására, továbbá az izraelita anyahitközségek alakulási módjának, területkérének és a főhitközségekhez való viszonyok megállapítására vonatkoznak. Az 1894. évi XXXIII. t.-cz. 94. §-a szerint ugyanis az ezen törvény életbelépte előtt vezetett felekezeti anyakönyvek továbbra is a felekezeti anyakönyvvezetők őrizete alatt maradnak, kiki jogosítva és kötelezve vannak azokból közhitelességű kivonatokat az eddigi módozatok mellett kiszolgáltatni. Ennek folytán súlyt kell helyezni arra, hogy az izraelita anyakönyvek kezelői ezentul is az 1885. évi 1924. eln. sz. a. kiadott itteni szabályrendelet 2. §-ában előírt képesítéssel birjanak. Továbbá az izraelita vallásról szóló 1895. évi XLIII. t.-cz. nem terjesztette ki az izraelita felekezetre az 1868. évi LIII. t.-cz. 24. §-ában foglalt rendelkezés hatályát, mely szerint »új egyházugyekezetek alakítása, a leányegyházaknak anyaegyházakká, vagy viszont ezeknek leányegyházakká történt átváltoztatása a vallásfelekezetek kizárólagos jogai közé tartozik«. Mindaddig tehát, míg a reczipiált izraelita vallásfelekezet abba a helyzetbe nem jut, hogy az önkormányzati jogkörébe tartozó ügyeit önmaga szabályozhatja, gondoskodni kell arról, hogy az idézett két szabályrendelettel létesített hitközségi rend fenmaradjon. És mint-hogy a többi törvényesen bevett felekezet lelkészeinek a hatáskörükhöz tartozó jogok kizárólagos gyakorlása biztosítva van, az izraelita felekezet pedig azt ezidőszerint nem eszközölheti, szükségesnek mutatkozik az is, hogy az anyakönyvvezető rabbik és rabbihelyettesek a hatáskörükbe tartozó funkciók kizárólagos gyakorlásában továbbra is megvédessenek. Ezek folytán az 1894. évi XXXIII. t.-cz. életbelépése után is érvényben levőknek tekintendők az 1885. évi 1924. eln. sz. és az 1888. évi 1191. eln. sz. a. kiadott szabályrendeletek, mégis azoknak az intézkedéseknek a kivételével, melyek az 1895. évi október hó 1. napja óta bejelentett születéseknek és haláleseteknek, nemkülönben az azon időponttól kezdve kötött házasságoknak az izraelita felekezeti anyakönyvekbe történő bevezetése feletti hatósági ellenőrzésre és az ezzel kapcsolatos határozatokra vonatkoznak.

Felhivom tehát a közigazgatási bizottságot, hogy *erről a vármegye területén létező összes rabbisági hivatalokat azzal a figyelemzetéssel értesítse, hogy mindegyikük csak saját kerü-*

*letében végezhet rabbisági funkciókat; esztetéseknek más rabbisági kerületekben való végzésétől tehát szigorúan tartózkod-
janak.* Budapest, 1901. április hó 20-án.

A miniszter meghagyásából:

Gömöröy Oszkár, s. k.
miniszteri tanácsos.

IV.

Az izr. vallású *állami tisztviselők adókötelezettségét* a miniszterium már ismételtén megállapította. Ujabbán azonban szegedi és szabylai lakos állami tisztviselők és állami tanárok, miniszteri rendeletekre és minisztertanács határozatra való hivatkozással, megint folyamodtak az iránt, hogy az illetékes izraelita hitközség részéről terüükre kirótt adók megfizetése alól felmentessenek. Hosszabb tárgyalás után, melynek folyama alatt különösen a XXII. izr. községkerület érdemes elnöke: dr. várhelyi *Rósa* Izsó ur terjesztett elő az ügyet megvilágító alapos jelentést, a vallás- és közoktatásügyi miniszter ur ő nagyméltósága önmaga tette az ügyet ujabb megfontolás tárgyává és abban úgy döntött, hogy *az izraelita vallású állami tisztviselők kultuszadót fizetni kötelesek és a követett hitközségi adó ellen emelt panaszaiikkal csak az illetékes felekezeti hatósághoz fordulhatnak.* Az elvi jelentőségű miniszteri rendelet szövege a következő:

Vallás- és közoktatásügyi magy. királyi Miniszter.

811. szám.

Bács-Bodrog vármegye és Szeged város közönségének.

Az izr. vallású szegedi állami tisztviselők és állami tanárok az 1881. évi márczius hó 19-én 7973. sz. a. kelt itteni rendeletre; valamint Fehérvári Adolf és Fehérvári Géza izr. vallású szabylai lakos, kir. járásbírósi irnok a m. kir. minisztertanácsnak 1872. évi július hó 12-én 57. sz. a kelt határozatára hivatkozva, az iránt folyamodtak hozzám, hogy az illetékes izr. hitk. részéről terüükre kirótt egyházi (hitközségi) adó megfizetése alól mentesíttessenek.

Folyamodók kérelmét teljesíthetőnek nem találtam, mert: a fennálló gyakorlat szerint az izr. vallású állami tisztviselők, a mennyiben a helyi jogszokás másként nem rendelkeznek, kultuszadót fizetni kötelesek és a követett hitközségi adó ellen emelt panaszaiikkal csak az illetékes felekezeti hatósághoz fordulhatnak.

Indokok:

Elutasítandók voltak pedig folyamodók kérelmükkel azért: mert azonkívül, hogy az általuk felhívott rendelkezések kérel-

mük érdembeli elbírálásánál figyelembe vehetők nem voltak, az illetékes szegedi és újvidéki anyahitközségek részéről beszerzett nyilatkozatokból nyilvánvaló lett, miszerint folyamodók illetékes hitközségei az izr. állami tisztviselőket hitközségi adóval mindig megadóztatták. A szabályai izr. fiókhitközség adóztatási jogánál figyelembe veendő volt az anyahitközségében: Újvidéken e tárgyban követett gyakorlat.

Az egyik részéről felhívott 57/72. sz. minisztertanácsi határozat értelméből világos, hogy az állami tisztviselők hivataluk után járó jövedelmük után csak a községi iskolai adók alól mentesek, mert csak községi és nem hitfelekezeti iskola adó tekinthető a községi adóval egy jogi természetűnek.

Ez alapon hivatali elődeim ismételten ki is jelentették már, hogy az izr. vallásu államtisztviselők az egyházi (hitközségi) adók, valamint az egyházközségi szükségletek részét képező felekezeti iskolai adók fizetése alól közigazgatási uton fel nem menthetők.

A mi pedig a másik részről felhívott 7973/81. sz. itteni rendeletet illeti, ez csupán a párbér alóli mentesség iránt, intézkedett, a mely a jelen ügy elbírálásánál annál kevésbé birhat döntő befolyással, mert a különböző hitfelekezetek egymástól eltérő jövedelmi forrásai nem esnek egy tekintet alá.

Erről Szeged sz. kir. város és Bács-Bodrog vármegye közönsége az illető folyamodókkal leendő közlés végett a beadványok kapcsán értesítettik.

Budapest, 1901. január hó 16-án.

Wlassics s. k.

V.

A kereskedelemügyi m. kir. miniszter úr ő nagyméltósága a belügyminiszter úr ő nagyméltóságával egyetértőleg az 1900. évi 77,221. sz. a kelt rendeletével kimondani méltóztatott, hogy azok, a kik *szárnyasok leölésével üzletszerűen* foglalkoznak, szabályszerű telepengedélyért folyamodni kötelesek. Több helyen a hatóságok ezt a rendeletet úgy értelmezték, hogy ily telepengedélyre azoknak az izraelita hitközségeknek is szükségük van, melyek szárnyasok leölésére külön helyiséget tartanak fenn. A hitközségektől e végett több rendbeli panasz érkezőn be, a kereskedelemügyi miniszter úr ő nagyméltósága f. 1901. évi 8660. sz. a. kiadott rendeletével pótlólag kimondotta: hogy az *izraelita hitközségek metszői által a hitközségi tagok részére eszközölt rituális baromfi metszés vallási jellegénél fogva ipari foglalkozásnak nem minősíthető és ennek következtében az ily metszések végzésére szolgáló helyek sem minősíthetők ipartelepnek.*

VI.

A bevett, vagy törvényesen elismert vallásfelekezetek papjelöltjei és papnövendékeinek (*rabbjelöltek és rabbinövendékeknek*) *védkötelességi kedvezményét* megállapító viszonyok igazolása körül követendő eljárás tárgyában a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ő nagyméltósága f. évi január hó 9-én 97.758/1909. sz. alatt a következő rendeletet intézte hozzánk:

»Tudomásomra jutott, hogy a papnövendékek és papjelöltek kedvezményét megállapító viszonyok igazolásakor egy honvéd kiegészítő parancsnokság hosszas nyomozás után kiderítette, hogy egy, a honvédség póttartalékába tartozó s az 1899. évi VI. törvényzcikk (védtörvény) 31. §-a szerint kedvezményben részesült póttartalékos a cs. és kir. közös hadsereg tényleges állományában II. osztályu segédlelkészszé kineveztetett, mert az illető (lelkész) egyházi főhatóság sem javaslatában, sem pedig az illető lelkész származási és szolgálati leírásában honvéd póttartalékos viszonyát nem említette fel, minek folytán a magy. kir. honvédelmi miniszter ur hozzájárulása és az illetőnek áthelyezése kikérve nem lett. Hasonló esetek ismétlődésének elkerülése végett figyelembe ajánlom azt a körülményt, hogy a cs. és kir. közös hadsereghez tábori lelkészszé való kinevezésre vonatkozó javaslatokban az illetőknek netalán a m. kir. honvédséghez való tartozósága mindenkor felemlítendő.»

Miről van szerencsénk a t. Gyűlést tudomás és mihez-tartás végett értesíteni.

VII.

Tevékenységünket nemcsak a felsorolt ügyek vették igénybe. A lefolyt évben épp úgy, mint az előzőekben élénk érintkezésben álltunk a *községkerületekkel és egyes hitközségekkel*. Felekezetünk tagjai közül számosan kérték ki tanácsunkat, a *miniszterium* és a *hatóságok* pedig felekezetünket érintő minden ügyben véleményért fordultak hozzánk. Eljárásunkban mindig a béke fenntartása vagy helyreállítása után törekedtünk és sikerült is a vitás ügyeket kivétel nélkül békés uton kiegyenlitenünk, úgy hogy hitközségeinkben tudunkkal sehol sem fordult elő egyenetlenség, a melylyel a felek kénytelenek lettek volna a kerületi bírósághoz, vagy a közigazgatási hatósághoz fordulni.

Az egyes izraelita *községkerületek* is fejtettek ki kellő tevékenységet. A VI. izr. községkerület — mint fentebb már érintettük — megállapította a vallásoktatás tantervét. A XXI. és XXIII. izr. községkerület is hoztak erre vonatkozó határozatokat. A VIII. izr. községkerület pedig foglalkozott egy

nyugdíjalap létesítésének kérdésével, mely az izraelita hitközségi alkalmazottak részére lenne életbe léptetendő. Régóta érezzük már szükségét annak, hogy az izraelita hitközségi alkalmazottak végellátása biztosíttassék. De meggyőződésünk szerint ez a cél csak akkor lesz elérhető, ha felekezetünk abba a helyzetbe jut, hogy ö-szes ügyeit a hívekre *kötelező módon* fogja szabályozhatni. Oda kell tehát első sorban minden erővel törekedni, hogy felekezetünk kellően biztosított és szabályozott önkormányzati jog élvezetébe jusson.

VIII.

Megemlékezni bátorkodunk arról, hogy az izraelita községkerületi elnökök 1871. évi márczius hó 22-én tartották *első* gyűlésüket és ez alkalommal állították föl az *Országos irodát*, mely tehát immár *harmincz évi működésre* tekinthet vissza. Távol áll tőlünk minden ünnepelgetési szándék; hosszú működési időnk tartama alatt jubileum elől mindig kitértünk. A visszaemlékezést csak arra akarjuk alkalmul használni, hogy tömören összefoglalva a 30 év óta történeteket, kimutassuk, hogy mennyi s minő eredménnyel fáradozunk felekezetünk érdekében és hogy nem rajtunk mult, hogy az élénk tűzött végcélát, a *törvénnyel biztosított autonomia kivívását*, még el nem értük:

Ezelőtt 30 esztendővel, a mikor az Országos iroda a működését megkezdte, a képviselőház a kongresszusi statutumok kötelező erejét már azokra a hitközségekre szorította volt, melyek azokat önként elfogadják és nemcsak rá megjelent az 1871. évi 26.915. számú kultuszminiszteri körrendelet, melylyel az *orthodox szervezet* szerinti községalakítás megengedett, a nélkül, hogy »e tekintetben az illető hitközségeknek előleges engedélyre szükségök lenne.«

Az »orthodox szervezet« engedélyezése valóságos rettegést keltett hitközségeinkben. Mindenki a hitközség kötelekéből kiléphetett és azon a napon, melyen a kilépést bejelentette, megszűnt az eddigi hitközségnek adózó tagja lenni. Egy hitközség sem volt tehát biztos abban, hogy szükségleteit mely ideig lesz képes fedezni, egy rabbi vagy hitközségi tisztviselő sem tudta, hogy mely napon bomlik szét az a testület, melynek szolgálatába bizalommal szegődött. És tényleg számos kisebb hitközség intézményei tönkrementek, iskolák feloszlottak és valóságos tespedés állott be, mert a felekezet előkelőbb tagjai, az eredménytelenség láttán, a hitközségi élettől teljesen visszavonultak és a közügyekben való tevékenységük teréről a *törvényhatóságok termeit* szemelték ki, melyek csak inémt nyilnak meg az izraelita vallásu polgárok számára . . . Az

izraelita hitközségek is mindinkább tartózkodtak a kerületi elnökökkel való érintkezéstől, mert a kongresszusi szervezet elfogadása a hitközség egységének veszélyeztetésével járt, *ugy ekkor még a legjobban szervezett hatodik izraelita községkerületben sem jelentek meg a kerületi képviselők a gyűlésen határozatképes számban.*

Mindazáltal az izraelita községkerületi elnökök 1872. évi márczius hó 12-én a rendes évi gyűlésre kötelegszerűen összejöttek és — minthogy a kongresszusi szabályzat szerint a kongresszus három évenként tartozik összeülni — elhatározták egy újabb kongresszuskon egybehívását egyrészt a kongresszusi statutumok reviziója, másrészt pedig az országos rabbiképző mielőbbi fölállítása érdekében és kérték a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy a kongr. választási szabályzat 62. §-a értelmében az izraelita egyetemes gyűlés egybehívását Ő Feltségének előlegesen bejelenteni méltóztassék.

Ugyanazon év folyamán *Trefort* Ágoston vette át a kultuszminiszterium vezetését, a ki a zsidó ügyet haladéknélkül tanulmány tárgyává tette. Meggyőződött e közben arról, hogy nemcsak az ugynevezett »orthodox« párt igyekezett a kongresszusi munkálatok érvényét lerontani, hanem hogy találkoztak a tekintélyesebb haladópartii izraelita hitközségek között is olyan, a mely a helyett, hogy az egyetemes gyűlés által alkotott szervezet keretén belül a kifogásolt szabályok módosítására törekedett volna, a kongresszusi szervezetet egyáltalán elfogadhatónak nem találta és hogy alig létezik izraelita hitközség az országban, melynek egysége meg ne bomlott legyen. Volt olyan helység, a hol kettőnél több izraelita hitközség is alakult, de minthogy csak *egy* imaház létezett, a többrendbeli hitközség kérelmére a hatóság volt kénytelen meghatározni, hogy egy és ugyanazon imaházban melyik hitközség mikor végezze az istentiszteletet.

Trefort saját miniszteriumának irattárából arra a tapasztalatra jutott, hogy az izraeliták közötti egyenetlenségek rugóját nem a »vallásos meggyőződés«, hanem az országos rabbiképző intézet felállításának kérdése képezi. Határozottan ellenezte tehát egy újabb kongresszus egybehívását, mely az ellentéteket kiegyenlíteni képes nem volna, de annyival szükségesebbnek tartotta, hogy a »szervezési ügy« *pihentetése mellett* minden tevékenység az országos rabbiképző intézet felállításának előmozdítására fordíttassék. A rabbiképző-intézet ügyét *országos* ügynek tartotta s meg volt győződve, hogy ezen intézetnek a *kormány által* történt létesítése után nagyobb eredménnyel lehet a zilálttá vált hitközségi s szervezési ügyek rendezéséhez fogni. E felfogásnak megfelelően a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1873. évi április hó 29-én 7559. sz. a kelt legaláza-

tosabb előterjesztéssel járult Ő Felségéhez és az 1873. évi május hó 6-án kelt legfelsőbb elhatározással kieszközölte az engedélyt arra, hogy a rabbiképző-intézetet egy újabb kongresszus összehívása nélkül felállíthassa.

Az »izraelita községkerületi elnökök« 1873. évi július hó 14-én tartottak megint gyűlést és a hitközségi élet terén szerzett szomorú tapasztalatok folytán Trefort miniszter álláspontját és intézkedéseit, mint relatív eredményt, köszönettel, Ő Felsége legkegyelmesebb elhatározását pedig mély hódolattal fogadták. Erről az izraelita hitközségek is értesítve lettek azzal, hogy adják nyílt vagy hallgatag beleegyezésüket ahhoz, hogy az »Országos iroda« s a kerületi elnökök továbbmüködése mellett a kongresszusi szervezet gépezete egyébként szünetelhesen mindaddig, míg az országos rabbiképző felállítása után a zilált hitközségi ügyek rendezése eszközölhető nem lesz«. Ezen átiratot a hitközségek mindannyian tudomásul vették.

Valamennyi munkálat befejezte után az »Országos rabbiképző intézet« 1877. évi október hó 4-én lett megfelelő ünnepességgel rendeltetésének átadva.

Alig hogy a megnyitási ünnepély zaja s a lelkesedés, melyet országszerte keltett, lecsillapodott, a rabbiképző-intézet müködésének első évében, vagyis 1878. évi február havában az »orthodox közvetítő bizottság« a képviselőházhoz beadvánnyal járult, melyben — annak vitatása mellett, hogy az 1870. évi márczius hó 18-án hozott képviselői határozat két izraelita hitfelekezetet létesített — azon kérelmet terjesztette elő: utasítaná a képviselőház a vallásügyi minisztert annak eszközölésére, hogy »az orsz. izr. iskolaalap a két izraelita hitfelekezet között barátságos egyezés, ennek nem sikerülése esetében pedig bírói eldöntés útján elosztassék«, mert a folyamodó orthodox bizottság az izraelita iskolaalapról fentartott intézkedteket, jelesül az országos rabbiképzőt és tanítóképezdét a fennálló mindkét izraelita felekezet közös intézeteinek nem tekintetheti, az iskolaalap pedig a két hitfelekezet tulajdona lévén, nem jogos, hogy abból az egyik hitfelekezet intézményei a másik hitfelekezet pénzéből fentartassanak. E beadványra az »Országos iroda« egy 1878. évi ápril hó 30-án kelt emlékirattal felelt, melynek első részében az országos rabbiképző és iskolaalap kérdésével, második részében pedig az izraelita vallásüggyel foglalkozott és azon kérelmet terjesztette elő: hogy a képviselőház az »orthodox közvetítő bizottság«-nak az izraelita iskolaalap felosztása iránt előterjesztett kérelmét elutasítsa, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek pedig meghagyja, hogy a képviselőháznak az *izraelita hitügy rendezése tárgyában mielőbb törvényjavaslatot terjesszen* elő. E beadványok csak 1880. évi márczius hó 12-én nyertek elintéztést. A *képviselő-*

ház nem fogadta el az »orthodox közvetítő bizottság« azon okadatolását, hogy az 1870. évi márczius hó 18-iki határozat két izraelita felekezetet létesített, hanem oda nyilatkozott, hogy csak egyféle zsidóságot ismer és hogy az iskolaalap, valamint az abból fentartott intézetek az egységes zsidóságnak közös és oszthatatlan tulajdonát képezik.

Jellemző, hogy a négy napon át szakadatlanul folytatott vita mindig csak a »rabbiképző« és »iskolaalap« körül forgott és *egy szóval sem lett említve az izraelita hitügy törvényes rendezésének szüksége*, habár a tárgyalás alapját képező emlékiratok elég behatóan foglalkoztak e tárggyal és elég adattal bizonyították a zsidó vallásügy rendezetlenségének káros következményeit, nemcsak a felekezetet, hanem az állam érdekeire is. Mindamellett nagy eredmények volt tekinthető az 1880. év márczius 12-ki határozata, mert azzal a rabbiképző s az iskolaalap ügye a zsidó hitfelekezet egysége szellemében végelintéztést nyert, és ennek folytán a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1873. évben kifejtett munkaprogramja értelmében át lehetett térni az izraelita hitközségek és szervezeteik rendezésére, melyek elég bonyolultak voltak és már a törvényhatóságoknak is különösen anyakönyvvezetési téren, számos panaszra szolgáltattak okot. Az »Országos iroda« első sorban az izraelita hitközségek rendezésére fordította figyelmét, és ez érdemben még 1880. évi szeptember hó 16-án intézett a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez egy terjedelmes felterjesztést, melyben az akkori állapotok tarthatatlanságát ecsetelvén, a rendezés módjára nézve konkrét javaslatot tett. Az »Országos iroda« azon szempontból indult ki, hogy az esetben, ha a felekezetet közművelődési téren előbbre vinni akarjuk, első sorban hitközségeink anyagi erejét kell emelnünk, vagy legalább is biztosítanunk a czélból, hogy azok értelmi erejük fokozódását elérni képesek legyenek. *Ha hitközségeink haladnak, halad a felekezet; ha pedig a hitközségeknél hanyatlás áll be, akkor nem tarthatja fenn a felekezet tespedését semmiféle szervezkedés vagy egyesülés.*

Az akkor fennállott gyakorlat szerint valamely hitközségből akármilyen töredék bármily időben kiléphetett és külön önálló hitközséget alakíthatott, továbbá minden zsidó szabadon választhatta azon hitközséget, melyhez tartozni akart. Volt rá eset, hogy egy bács megyei izraelita egy szabölcs megyei hitközség tagjának vallotta magát, és előfordult az is, hogy egy és ugyanazon helységnek izraelita lakosai két megye három különböző szolgabírói járásában fekvő többrendbeli izr. hitközséghez tartoztak. A hitközségnek odahagyásával — a mint fentebb már említve lett — a *hitközséghez való adózás kötelezettsége is megszűnt* és pedig: az 1876. évet megelőző időben

a kilépés tényével, az 1876. évi ápril hó 22-én 7839. sz. a. kelt kultuszminiszteri rendelet kibocsátásától kezdve pedig azon *hitközségi számadási év végével*, melyben a kilépés megtörtént.

Első sorban tehát azt kérte az »Országos iroda«, hogy a hitközségekből való kilépés megnehezíttessék, és akkori időben vívmányának tekintették közsegeink az 1881. évi 32,399. sz. a. kelt miniszteri rendelet kieszközlését, melyben kimondatott »hogy a kilépők nemcsak azon hitközségi számadási évre, melyben kilépésök történik, hanem még további három éven át kötelesek az odahagyott hitközségnél a reájuk alapszabályszerűleg kivetett hitközségi kultuszadót és egyéb hitközségi terheket ép úgy megfizetni, mintha annak a hitközségnek még tagjai lennének«.

Szükségesnek mutatkozott a hitközségek területköreinek megállapítása is, mert — amint már fentebb említve lett — léteztek helységek, melyeknek zsidó lakosai két-három különböző más-más járásban, sőt megyében is fekvő hitközségekhez tartoztak és voltak a zsidók által gyérebben lakott oly helységek is, melyek semmiféle hitközséghez sem voltak beosztva és a zavar akkora volt, hogy *széles e hazában senki sem tudta: hány zsidó hitközség van az országban és kik azoknak állandó adózó tagjai?* Minthogy a rendezés a tényleges állapot ismerete nélkül nem volt elképzelhető, az Országos iroda előterjesztése alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1880. évi 27,496. és 1882. évi 7048. számú körrendeletekkel az összes törvényhatóságokat a szükséges adatok beszerzésére felhívta és 1883. évig tartott, míg a legtöbb törvényhatóságtól a hitközségi alapszabályok és költségvetések beérkeztek.

Ennek megtörténte után az izraelita községkerületi elnökök 1883. évi december hó 23 án gyűlést tartottak és megállapították azokat az elveket, melyek szerint első sorban a hitközségek rendezése és azután a zsidó vallásfelekezet jogainak törvényes biztosítása eszközöltessék. Ebből a gyűlésből egy emlékiratot intéztek a kerületi elnökök a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, melyben a következő kérelmek adtak elő:

1. Tekintet nélkül a pártányalatokra, a hitközségek területköre akként állapíttassék meg, hogy Magyarország minden hitközség területköre akkora legyen, hogy hitközségi és oktatási intézményeit autonóm testülethez méltó alakban fenntartani tehetségében álljon.

2. Minden izraelita köteleztessék, hogy azon hitközség állandó tagja maradjon, a melynek területén lakik. Megengedhető ugyan, hogy minden hitközség kebelében alakulhassanak a szükséghez képest »imaházi egyesületek«, de ezek által sem a hitközség adminisztrációjának, vagy rabbiságának egysége, sem pedig a hitközség jövedelme csorbát ne szenvedhessen.

3. *Felekezetünknek a törvényes jogok oly módon biztosításának, mint azokat a törvényesen bevett vallásfelekezetek élvezik.*

Ezen emlékirat folytán a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1883. évi december hó 28-án 43,720. sz. a. kelt rendeletével felekezetünk néhány kiválóbb tagját 1884. évi január hó 15-ére értekezletre hívta egybe, hogy velők az izraelita hitügyi rendezési módja fölött tanácskozzék. Az értekezlet tagjai mindannyian a *törvény* általi rendezés szükségét hangsúlyozták, és azoknak *egyike az »Országos iroda« megbízásából egy kész törvényjavaslatot is bocsátott a miniszter rendelkezésére.* A vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban, *személyén és akaratán kívül eső akadályoknál fogva*, nem vihette vallásügyünket szabályozás végett a törvényhozás elé, s rendeleti uton is egyelőre csupán annyiban bocsátkozhatott az izraelita ügyek rendezésébe, amennyiben azt az állam érdekét képező anyakönyvi ügy megkövetelte. — Az 1881—1883. években beérkezett hitközségi adatok segélyével és a törvényhatóságok meghallgatása után a vallás- és közoktatásügyi miniszter *Ó Felségének 1885. évi június hó 17-én kelt legfelsőbb elhatározásával nyert felhatalmazás alapján, 1885. évi november hó 13-án 1924. éln. sz. a. kiadott szabályrendelettel* akként eszközölte a rendezést, hogy Magyarország egész területét az »Országos iroda« által készített tervszerint »izraelita anyakönyvi kerületek«-be osztotta be s elrendelte, hogy az »izraelita anyakönyvi kerületek székhelyeiben és területköreiben a törvényhatóság közigazgatási bizottságának előterjesztésére a vallás- és közoktatásügyi miniszter határozzon«. E rendeletet a zsidóság osztatlan örömmel fogadta. Voltak, a kik nyomban felismerték, hogy »e rendezés magában hordja jövő szervezkedésünknek garanciáját«.

Az »Országos iroda« most már tovább haladva azon fáradozott, hogy az »anyakönyvi kerületek«-nek »kerületi hitközségek«-ké való átalakítását eszközölhesse.

Nem tartott soká, míg célhoz jutott. — *O Felségének 1888. évi június hó 5-én kelt legfelsőbb elhatározása alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1888. évi június hó 21-én 1191. éln. sz. a. egy körrendeletet bocsátott ki »az izraelita hitközségek ügyeinek és az anyakönyvi ügyhöz való viszonyuknak szabályozása tárgyában«, melyben — annak indokolt kijelentése után, hogy »ugy a kongresszusi, mint az orthodox és statusquo-ante alapon álló hitközségek ugy állampolitikai szempontból, valamint a zsidóság álláspontjából is egy és ugyanazon vallásfelekezethez tartozóknak tekintendők« — el lett rendelve: hogy az »izraelita anyakönyvi kerület« helyébe az illető »izraelita hitközség« lép, melynek kebelében a kerület*

anyakönyvvezető rabbisága fennáll; »anyahitközség«-nek csak azon hitközség tekintendő, melynek kebelében anyakönyvvezetési joggal felruházott rabbiság áll fenn és minden más hitközség »fiókhitközség«-gé alakítandó át. A rendelet részletesen szabályozza a hitközségek és fiókhitközségek közti jogviszonyt, megnehezíti s majdnem lehetlenné teszi a hitközségekből való kiválásokat és egy helyen több hitközség alakítását.

Nagy elismeréssel adóztak a hitközségek — szervezeti különbség nélkül — az »Országos irodá«-nak e körrendelet kieszakléseért, melynek értékét leginkább igazolhatja az a körülmény, hogy az 1888. évi 1191. eln. sz. a. kiadott kultusz-miniszteri körrendelet életbelépése óta egyetlenegy hitközségből sem történt kiválás és számos helyen lett izraelita »hitközség«-nek »fiókhitközségek«-ké való átalakítása keresztülíve.

Az 1885. évi 1924. eln. sz. a. kelt anyakönyvi szabályrendelet, és az »izraelita hitközségek« viszonyainak rendezése tárgyában kiadott 1888. évi 1191. eln. sz. a. kelt körrendelet kibocsátása által teljesítve lett a községkerületi elnököknek fent felsorolt három rendbeli kérelme a két első, melyek a hitközségek ügyeinek szabályozását tárgyzazzák. Mielőtt a harmadik — a felekezeti jogok törvényes biztosítását tárgyzáló kérelem teljesítéséhez vezető intézkedések foganatba vehetők voltak, Trefort Ágoston halála folytán a vallás- és közoktatásügyi miniszterium vezetését gróf Csáky Albin vette át.

A miniszter személyében beállott változás alkalmá arra indította az »orthodox közvetítő bizottság«-ot, hogy az 1888. évi 1191. eln. sz. a. kiadott, az izraelita felekezet egységes voltára alapított és következményeiben oly üdvösnek bizonyult körrendelet visszavonásáért folyamodjék. — Kérvényét 239 rabbi nyilatkozatára alapította, melyben azok kijelentették, hogy hazánkban az orthodox és neolog izraeliták két egészen különböző hitfelekezetet képeznek, melynek hívei egyházilag, vallásilag közösségben nem élhetnek.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter az orthodox közvetítő bizottság beadványát 1889. évi október hó 11-én 1447. eln. sz. a. kelt rendelettel oly felhívással küldötte le az »Országos irodá«-nak, hogy a közlött tárgyratok alapján ez ügyben, t. i. két különböző izraelita hitfelekezetről lehet-e szó? saját álláspontját jelezve, véleményesen nyilatkozzék. A miniszter kérdésre az »izraelita községkerületi elnökök« az 1889. évi november hó 25-én tartott gyűlésükben adták meg a választ. — Az »orthodox közvetítő bizottság«-nak »két izraelita hitfelekezet elismerése« iránti kérelmét elutasítatni kérték, de azonfelül az izraelita hitfelekezet egységes szervezetének mielőbb törvény által való biztosítása iránt is esedeztek.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1890. évi február hó 10-én 341. eln. sz. a. kelt rendelettel az »orthodox közvetítő bizottság« beadványát végképen elutasította és kijelentette, hogy helyeseknek bizonyulván az 1885. évi 1924. eln. sz. a. és 1888. évi 1191. eln. sz. a. kiadott szabályrendeletek, ezeket továbbra is mindenképpen fentartandóknak találja. A bemutatott egyöntetű rabbinyilatkozatra nézve megjegyezte, hogy »az azokban foglalt kijelentés, mintha hazánkban két különböző hitfelekezetet képező orthodox és neolog izraeliták léteznének, sem törvényeinkben, sem az eddigi kormányrendeletekben, sem pedig az adminisztráció terén szerzett tapasztalatokban és az izraelita felekezeti élet körül észlelt jelenségekben támogatásra nem talál.« Végül pedig kijelentette a miniszter, hogy nem szándékozik ugyan kényszereszközöket igénybe venni arra nézve, hogy az izraelita felekezet országos kormányzati szervezete egyöntetívé tétessék, de szükségesnek tartja: »hogy az egységes adminisztrációt biztosító rendszabályok segítségével a lelkiismereti szabadságnak istentiszteleti és szertartási téren való teljes megóvása mellett a hitközségek alapjaikban megerősítve, fejlődésre képesekké tétessenek és kívánatosnak tartja, hogy a helyi rend megszilárdulása után a viszonyok akképen alakuljanak, miként a felekezet ügyeinek konszolidálásában tovább haladva, a rendezés az izraelita hitfelekezet önkormányzati jogának törvényes biztosításával befejezhető legyen.«

Ebben a stádiumban volt ügyünk, midőn a kultuszminiszteri költségvetés fölött 1890. évi november havában lefolyt képviselőházi tárgyalás alkalmával minden oldalról egyaránt hangoztatták annak szükségességét, hogy a vallásfelekezetek közötti viszonzosság és jogegyenlőség törvényhozásilag megállapíttassék. Ez a vita képezte kiinduló pontját annak a hatalmas akciónak, mely az u. n. egyházpolitikai törvények alkotását és ezek közt vallásunk receptióját eredményezte.

Az »izraelita vallás«-nak a »törvényesen bevett« vallások közé való felvétele nem azonos a felekezet autonóm szervezeteinek beczikkelyezésével. Minthogy azonban a »törvényesen bevett« vallásfelekezetek törvénnyel biztosított önkormányzati joggal is felruházottnak, gondoskodnunk kellett arról, hogy egyrészt a jelen szervezeten állapotunk a zsidó vallás egyenjogúsításának akadályul ne szolgálhasson, másrészt pedig a felekezet kebelében új nyugtalanság ne támadhasson az attól való félelemben, hogy a zsidó vallás egyenjogúsítása okvetlenül a kongresszus utólagos törvényesítését is maga után vonja. Megalakítottuk tehát az 1892. évben újból a községkerületeket, de tartózkodtunk kongresszus tárgyában mindennemű elterjesztéstől mindaddig, míg az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítva nem lett.

Az 1895. évi XLII. t.-cz. szentesítése után azonban nyomban intézkedtünk, hogy a kerületi elnökökön kívül felekezeti ügyeinkkel foglalkozó más egyéniségek is, akik a községkerület előjáróságában, tekintélyesebb hitközségben vagy felekezeti életünkben kiváló állást elfoglalnak, együttesen tanácskozhassanak a fölött, hogy az egyházpolitikai törvények, különösen pedig a receptio által teremtett új helyzetben es az egyetemes gyűlés egybehívásának kérdésében mik volnának a teendőik? 1896. évi január hó 5-ére hívtuk egybe ez országos értekezletet, melyre az ország minden vidékéről jelentek meg felekeztünk legjobbjai. E nagy gyülekezet elé az Országos iroda azzal a javaslattal lépett, hogy a kerületi elnökök részéről a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez egy emlékirat intéztessék, melyben az izraelita egyetemes gyűlés egybehívásának bejelentése mellett az a kérelem foglaltatik: »hogy ő nagyméltósága méltóztatassék oda hatni, hogy a törvényhozás, felekeztünk önkormányzati jogának biztosítása mellett, hozzájáruljon az izraeliták egyetemes gyűlésének a végből való egybehívásához, hogy ott megállapíttassanak Ő Felsége legkegyelmesebb jóváhagyása alá terjesztendő azon szabályzatok, melyek szerint a törvényesen bevett izraelita vallás hívei összes felekezeti ügyeiket és intézményeiket, saját közegeik által önállóan kezelhetik és igazgathatják.«

A gyülekezet elfogadta az Országos iroda előterjesztését és a felekezeti ügyünket minden oldalról megvilágító emlékirathoz, mely egész terjedelmében felolvastatott, lelkesedéssel hozzájárult.

Ezt az emlékiratot a kerületi elnökök küldöttsége 1896. évi január hó 19-én nyújtotta át a kultuszminiszternek és a miniszterelnöknek. *Wlassics* miniszter ur ő nmsga odanyilatkozott: *hogy semmit sem tart oly természetesnek, mint azt, hogy az izraelita vallás recipiáltatván, e vallás hívei iparkodnak annak autonómiáját szervezni s biztosítani. E törekvéshez a kormány is hozzájárul, de megjegyzi, hogy egy kongresszus egybehívása még nem jelenti az autonómia sikerét; bizonyos előkészületek szükségesek ahhoz, hogy oly autonómia létesíthessék, a mely a különböző érdekeket kielégíti. Hozzátette, hogy a millenniumi évet a kongresszusnak az egybehívására alkalmas időnek nem tekintheti. Bánffy báró miniszterelnök ur ő excellentiája megígérte, hogy a kormány a zsidó autonómia ügyével átnyújtott memorandumunk alapján majd foglalkozik és annak megoldását eszközölni fogja úgy, hogy az érdekek jogos kiegyenlítésével a szervezet létrejöjjön.*

Alig hogy a millenniumi év véget ért, 1897. évi január hó 6-án a kerületi elnökök ismét gyűlést tartottak és az egy évvel előbb benyújtott memorandum elintézését megsürgették.

Hason sürgető beadványt intéztek a kerületi elnökök a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez az 1898. évi márczius hó 21-én tartott gyűlésükből is.

Mínt hogy e sürgetések czélhoz nem vezettek és időközben kormányváltozás is beállott, a kerületi elnökök 1899. évi május hó 8-án megint személyesen tisztelegtek a kultuszminiszternél és a miniszterelnöknél, utóbbit állásában is üdvözlölvén. *Wlassics* ő excellentiája ismét oda nyilatkozott, hogy *ha kongresszust hívnak egybe, akkor az minden valószínűség szerint a siker biztosítékát is hordja magában; az ügyet behatóbb megfontolás tárgyává kell tennie s nem helyezheti kilátásba, hogy a végleges rendezés már a közel jövőben fog megtörténni.* »Valószínűnek tartom, — ezek a miniszter szavai — hogy addig is, előbb vagy utóbb, szükség lesz ideiglenes rendezésekre is, mert hisz méltóztatnak tudni, hogy nagy, organikus rendezés sok időt igényel.« Széll miniszterelnök ur ő nmságának beszédéből pedig örömmel tudomásul vehette felekeztünk azokat a nyilatkozatokat, melyeket politikájának szabadelvű irányzata felől tett. Megelégedéssel töltött el bennünket az az ígérete is, hogy ő neki s kormányának feladata lesz a mi ügyünket nemcsak bővebb figyelemmel kísérni, hanem a mint az idő s a törvényhozás teendői megengedik, ennek a kérdésnek a megoldásához hozzá is fog nyulni abban az irányban és abban a politikai szellemben, mely az ő irányja s az ő politikája. Végül a kerületi elnököknek mult 1900. évi november hó 1-én tartott gyűléséből is intéztünk a vallás- és közokt. miniszterhez egy sürgető felterjesztést, melyben rámutatva arra a számos felekezeti ügyünkre, mely rendezésre vár, hathatósan kértük ő nmsgát, hogy »a hazai zsidóságnak mielőbb nyújtson alkalmat arra, hogy mint törvényesen bevett felekezet önkormányzati szervezetét a hívekre kötelező módon megállapíthassa s az autonóm hatáskörébe tartozó ügyeket szabályozhassa«. Mindezek a sürgetések azonban — miként már a bevezetésben jeleztük — eddig semmiféle eredményre nem vezettek.

* * *

Az előadottakban jeleztük főbb mozzanatait működésünknek, mely egyszersmind a magyarországi izraelita hitfelekezetnek utolsó 30 évi történetét képezi.

A kongr. szerv. szab. 71. §-a az Országos iroda teendőjéül csak azt állapítja meg, hogy »átveszi a kormányrendeleteket és a kerületi elnökökhöz intézett egyéb iratokat, és gondoskodik azoknak a kerületi elnökségekhez való szétküldése s közléséről.« Az a munka, melyet három évtizeden át végeztünk, arról tesz tanuságot, hogy nem húzódtunk meg a kon-

gresszusi statutumokban számunkra kiszabott szerény hatáskörben.

Ezelőtt 30 évvel, működésünk kezdetén, a hazai zsidóság szétoldott kéréhez hasonlított, melynek szárait a pártszenvédély vihara a legkülönbözőbb irányokban széjjelhordta; most pedig az ország egész területe 531 izraelita hitközségbe van beosztva, melyek szabályszerűen megalakítva s könnyelmű kiválások ellen biztosítva szülárd alapra vannak fektetve. Ezelőtt 30 évvel az a tévhit kezdett megerősödni, hogy a képviselőháznak 1870. évi márczius hó 18-án hozott határozata, mely a kongresszusi statutumok kötelező erejét megszüntette, hazánkban két zsidó hitfelekezetet statuált, melynek nyomán már egy harmadik zsidó hitfelekezet is volt keletkezőfélben; jelenleg pedig már nem forog fenn senki részéről sem kétely az iránt: hogy hazánkban úgy állampolitikai szempontból, valamint a zsidóság álláspontjából is csak »egy izraelita vallásfelekezet« létezik. Megelégedetten tekintünk kitartó munkásságunk e két nagy eredményére, melylyel az autonomiánk sikeres szabályozhatására szükséges előfeltételek meg vannak adva.

Nem kevésbé megnyugvással tölt el bennünket annak a tudata, hogy a szervezeti ügy előbbrevitelén kívül felekezetünk egyéb érdekei iránt is szakadatlanul éber figyelemmel viseltetünk. Felszólaltunk a m. kormánynál és a törvényhozó testületnél, valahányszor a helyzet azt megkívánta s nem csekély megelégedésünkre szolgál, hogy idővel a miniszteriumoknak, sőt közigazgatási hatóságoknak is bizalmi közegévé váltunk, amennyiben azok minden felekezetünket érintő ügyben, mely eléjük kerül, döntés előtt véleményünket kikérik. Előmozdítottuk az »országos rabbiképző-intézet« felállítását és megadtuk az impulzust az »izr. magyar irodalmi társulat«-nak, valamint az »orsz. magy. izr. közalap« létesítésére, mely intézmények tőlünk függetlenül működnek és immár áldásos tevékenységet fejtenek ki. Gondoskodtunk arról, hogy ott, a hol a keresztény felekezetek az ország vagy az uralkodóház örömeiben vagy bánatában résztvettek, a mi felekezetünk is mindig méltó módon képviselve legyen. És nem maradtunk tétlenül akkor sem, ha a felekezetünk ellen kívülről folytatott harc ellensúlyozására volt szükség...

Egész készséggel és őszinteséggel elismerjük, hogy a változt nagy munka eredményé végezése csak az által vált lehetővé, hogy a mélyen tisztelt Elnök urakban odaadó — időt és fáradságot nem kimélő — munkatársakra, hitközségeinkben pedig hű támogatókra találunk. Engedjék meg, hogy ezért mélyen érzett hálnak adóját ezennel lerójuk. Abban az elismerésben pedig, melyben a t. Gyűlés és a hitközségek bennünket számos ízben részesíteni méltóztattak, szabadjon mind-

megannyi bizonyítékát látnunk annak: hogy működésünk hosszu ideje alatt felekezetünk ügyeit mindig helyes érzéssel kezeltük és hogy mindenben a felekezet decorumának teljes megóvásával jártunk el.

Mélyen tisztelt Gyűlés! Azzal a nyugodt lelkiismerettel tekintünk vissza 30 évi ténykedésünkre, melyet a kötelesség- teljesítés biztos tudata kölcsönöz. Igaz, hogy a községkerületi elnökök 1883-iki emlékiratában foglalt munkaprogramm utolsó pontját illetőleg, mely szerint felekezetünk önkormányzati joga oly módon lenne szabályozandó s biztosítandó, mint azt a törvényesen bevett keresztény felekezetek élvezik, csupán arra az eredményre mutathatunk rá, hogy — mint a fent előadottakból is kiténik — a m. kormányt minden alkalommal sikerült nyilatkozatra bírunk, melyből kiderül, hogy autonomiánk törvényes biztosításának és szabályozásának szükségét belátja és szem elől nem téveszti. De e téren sem követtünk el mulasztást, csak hogy egy célhoz vezető újabb kongresszus létrejötte nem a mi serénységünkől, hanem attól függ, hogy mikor lesznek elhárítva azok az akadályok, melyek jelenleg a zsidó autonomia sikeres szabályozásának útját állják. Egyetértünk a vallásügyi miniszter uralmában, hogy »egy kongresszus egybehívása még nem jelenti az autonomia sikerét.« Példa rá a mi első kongresszusunk. Részünkről tehát nem udvozölhetnök örömmel egy újabb kongresszus egybehívását, ha nem látnók már előzőleg a kellő biztosítékot megadva arra, hogy ez az újabb kongresszus ismét meddő munkát végezni nem fog.

Az akadályok elhárítása s a biztosíték elérésénél a magas kormány segédkező jóakarata vágyunk utalva. A miniszterelnök és a vallásügyi miniszternek utolsó tisztelegésünk alkalmával harmadfél év előtt tett nyilatkozatai kielégítőek és megnyugtatók voltak. Ha azóta autonomiánk ügyében intézkedés még sem történt, úgy ennek oka korántsem a jóindulat hiánya, hanem csakis az lehet, hogy a m. kormány idejét más fontos közérdekű ügyek vették igénybe s különösen a kultuszminiszter ur figyelmét a *katholikus autonomia* ügye kötötte le annyira, hogy ennek rendezése előtt más felekezet hason ügyéhez, mely szintén nagy ügyeletet és gondos körültekintést igényel, nyulni nem akart. Ugy tudjuk, hogy a katolikus kongresszus nemsokára összeül és — a napi sajtó hírei szerint — a reá váró feladatot csakhamar sikeresen meg is oldja. Ezzel megszűnnék egyike azoknak az okoknak, melyek miatt a zsidó autonomia rendezése késik, és a fényes eredmény a kultuszminiszter urat előreláthatólag arra serkentené, hogy a zsidó autonomia szabályozásához hozzáfogjon és azt szintén sikeres befejezésre juttassa.

Habár ilykép bizalommal nézünk a jövő elé, még sem akarunk annak szószólói lenni, hogy autonomiánk ügyének a katolikus autonomia sorsától függetlenül való szabályozását ne szorgalmazzuk. Indítványozni bátorkodunk tehát: hogy a t. Gyűlés a vallás- és közoktatásügyi miniszter ur ő nagyméltóságánál, az izraelita kongresszus egybehívása tárgyában 1896. évi január hó 6-án tartott gyűlésünkből hozzá intézett felterjesztésünk elintézését ez alkalommal is hathatósan meg-sürgesse.

Végül arra kérjük a t. Gyűlést: hogy e jelentésünket és a benne közölt rendeleteket tudomásul venni, előterjesztett javaslatainkat pedig elfogadni méltóztassék.

AZ IZRAELITA KERÜLETI ELNÖKÖK GYÜLÉSE.

A fenti jelentést az Országos Iroda az izraelita község-kerületi elnökök november hó 18-án tartott rendes évi gyűlésén terjesztette elő. Jelen voltak: *Policzer* Bernát (Rózsashegy), *Schweiger* Márton (Budapest), *Deutsch* J. M. (Szombathely, gelsei *Gutmann* Vilmos kir. tanácsos (Nagy-Kanizsa), *Leopold* Sándor (Szegzárd), *Wertheim* Ármin (Székesfehérvár), *Pfeiffer* Fülöp dr. (Győr), *Lippe* Vilmos kir. táblai bíró (Szolnok), *Berkovits* Ferencz dr. (Nagyvárad), várhelyi *Rósa* Izsó dr. (Szeged), *Schul* Győző dr. (Szászváros) kerületi elnökök és *Simon* József dr. kir. tanácsos, az Orsz. Iroda főnöke, mint előadó. Távollétüket kimentették: *Schreiber* Ignác kir. tanácsos, *Sternthal* Salamon (Temesvár), *Donath* Manó (Trencsén) és *Szilasi* Fülöp dr. (Szabadka). A gyűlés tartamára elnöknek *Schweiger* Márton, elnökhelyettesnek várhelyi *Rósa* Izsó dr., továbbá a kerületi elnökök legközelebbi gyűléseig az Országos Iroda elnökéül szintén *Schweiger* Márton, helyettes elnökéül pedig gelsei *Gutmann* Vilmos lett megválasztva.

A jelentés nagy tetszéssel fogadtatott és felette beható eszmecsere keletkezett, melynek végén az összes javaslatokat elfogadták. Az újabb kongresszus egybehívása ügyében az Irodát megbízták azzal, hogy a kultuszminiszternél az 1896-ban beadott emlékirat elintézését megsürgesse. *Dr. Simon* József ajánlatára *dr. Mezey* Ferenczet megbízzák azzal, hogy a nyári hónapokban a folyó ügyeket irodai titkár czímmel elintézhesse. Több kisebb ügy tárgyalása után a gyűlés véget ért.

IZRAELITA MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

Az IMIT. november hó 19-én *dr. Weinmann Fülöp* kir. tanácsos elnökle alatt választmányi ülést tartott, mely igen látogatott volt. *Dr. Bánóczy József* titkár előterjeszti 1901. évről szóló jelentését, melyet nagy tetszéssel fogadtak. A társulat 2500 koronás díjat tűz ki »A zsidók története« cz. mű megírására. A történet kezdődjék a második templom lerombolásával (70 post) és adja elő a zsidó nép társadalmi sorsát és művelődési állapotát a különböző országokban az irodalomtörténet kizárásával. Kis vita keletkezett, mely *dr. Bacher Vilmos* társelnök felvilágosítása után elesenededett. A zsidó irodalom történetére kitűzött pályadíjért ketten versenyeztek. A bírálók, Bánóczy, Blau és Neumann, egyhangulag azt ajánlották, hogy a pályázóknak, ujaknak is, új határidőt tüzzenek ki. A választmány 1902 szeptemberre teszi az új határidőt. A benyújtott két pályamunka jeles képzettségre vall és alapos a remény, hogy az egyik vagy a másik kellő átdolgozás után beválik. A pénztáros, *Székely Ferencz* bankigazgató, összeállította az 1902. évi költségvetést, melyet a választmány egyhangulag elfogad. A társulat a vidéken rendezendő felolvasások ügyét a Közalappal szövetkezve dülőre viszi. A Kolozsváron alakult felolvasó-egyletnek 100 koronát szavazott meg. Az 1902. évi tagilletmény az Évkönyvön kívül *dr. Venetianer L.* pályanyertes műve lesz, mely a zsidóság szervezetének történetéről szól. A Kunewalder hagyatékából a hagyományozó kikötésének megfelelőleg időnként zsidó tartalmu szépirodalmi művekre is fognak pályadíjakat kitűzni. A felolvasások meghonosodtak és rendben folynak. A folklore-ügy, mint olvasóink látják, szintén megmozdult. A vidék azonban, mely az anyagot gyűjthetné, csöndes. Felhívjuk újból az ügy barátait, hogy az anyaggyűjtést folytassák és küldjék be. A mi eddig begyűlt, sokkal csekélyebb, semhogy nagyobb számba tanulmány alapjául szolgálhatna. Az oklevél-bizottság folytatja munkáját. A propaganda-bizottság sem tétlen, de fáradozásának eddig nem volt meg a kellő eredménye, mert a társulat deficittel küzd. Remélhető azonban, hogy a gazdasági állapotok javulásával ez a magyar betegség is el fog tűnni. Ehrlich Mózes helyébe számvizsgáló lett *Breitner L. Zsigmond*. A tisztikar buzgón működik, melyért a választmány meleg köszönetet szavazott.

TUDOMÁNY.

BRILL SÁMUEL LÖW.

— Élet- és jellemrajz. —

I. Család és szülei ház.

A Brillék családi szájhagyomány szerint a XVI. században Hollandiából vándoroltak be Magyarországra és nevüket a hollandi Brill várostól kapták. A Brill-név azonban oly gyakori a zsidók közt, hogy ezek valamennyien nem származhatnak Hollandiából, még kevésbé a hasonló, a zsidók történetében nem szereplő kis hollandusi helységből. Nem tudjuk, hogy a néven kívül van-e más alapja a családi hagyománynak, mert biztos adatokat csak a XVIII. század második feléből ismerünk. Ebben az időben élt Zay-Ugrócz tót faluban *Brill Sámuel Löw*, ki az ottani posztógyár tulajdonosa volt. *Azriel Brill*, Sámuel Löw fia, azt beszélte fiainak, hogy ott látta II. József császárt, ki átutaztában a nevezetes gyárat látogatásával tüntette ki.

Sámuel Löw később Sasvárra (Schossberg) költözködött, fiai e helységről a Schossberger nevet vették fel, csupán *Azriel* tartotta meg a régi családnevet. Sámuel Löw maga is talmudismerő lévén, fiait taníttatta. Még pedig szép sikerrel, mert öt fia közül három rabbisági ülnök (= Rabbinats-Assessor, Dajjan) lett, ami abban az időben, midőn minden törekvő ifjú talmudista volt és a rabbi-állást annyian keresték, ahányan ma kerülnek, nem volt mindennapi jelenség. *Lippmann Pápán* volt Dajjan, *Hirsch Győrött* és *Azriel Pesten*. A másik kettő volt *Eliezer*, a tornyai Schossbergerek őse, és *Mózes*, ki 1820 után halt meg Pesten.

Azriel Brill, jelesünk atyja, 1778-ban született. Ifjúságáról csak azt tudjuk, hogy Prágában *Landau Ezechiél*

és Nikolsburgban *Benedict Mordechai* nagyírú rabbiknál tanult. Mesterének *Benedict* morva országos főrabbit vallotta, ki hazánkban is élt és kiről kegyelettel emlékezik meg Magyarország területéről és történetéről készített héber térképében (ר"ת 1821.) *Csurgó* alatt. *Münz* Mózes ó-budai és *Boskovitz* Wolf pesti rabbiknál is tanult. Az a rabbilevél, melylyel a prossnitzai község Boskovitzot 1798-ban rabbinak meghívta, Brill *Azriel* birtokában volt és most kezeim közt van. Valószínű, hogy *Azriel* Pesten tanult nála. *Kunitzer* Mózes és *Wahrmann* Juda rabbisági ülnökökkel jó barátságban élt és ismereteit ezen érintkezéssel is gyarapíthatta.

Világi műveltsége a kor szempontjából jelentékenynek mondható, jól irt és beszélt németül, értett latinul, magyarul és tótul, az 1814-ben Pesten megnyílt felekezeti iskolában a héberen kívül a földrajzt és számtant is tanította. A Németországból kiindult nevelési reform korán jutott el Cseh- és Morvaországba és *Azriel Brill* kétsegtelenül Prágában és Nikolsburgban bócher korában vetette meg világi ismereteinek alapjait. Ezek az ismeretek képesítették őt arra, hogy a pesti hitközségnél a tanítói és később a jegyzői tisztet betöltse. 1827-ben dajjan lett és a lakásán szombatnóként tartott istentiszteleten nemcsak a midrasból, hanem *Arama Izsák* bölcsészeti munkájából, az »*Akédath Jiczchak*«-ból is tartott előadásokat. Az idejében létezett »*Tóméch Jesorim*« Egyletben is szokott beszélni. Bár mint rabbisági ülnök nagyon el volt foglalva, mert az ő tiszte volt a rituális ügyek felügyelete és ez okból a ר"ת ומשנה címét viselte, amint még fia is aláírta magát, hosszú ideig mégis egyidejűleg a tanítói állást is betöltötte.

Irodalmi munkássága gyakorlati tevékenységének a gyümölcse volt. A már említett héber térkép szerkesztéséhez az iskolában tanított földrajz adta meg az impulzust, a *Hadrath-Kódes* (הדרת קודש) Buda, 1827.) pedig, amely főkép a liturgiával foglalkozik, az előimádkozó és tórafelolvasó műve. Tudós levelet váltott *Tebel* Kálmánnal Simon-Tornyáról (1805), *Eisenstadt* Méirrel (מיר"ת א"ש) Balassa-Gyarmatról (1821) és *Rosenthal* Salamon (mh. Pesten, 1845) kitűnő magántudóssal (1830). Ezekről egy-egy levél még megvan. Méir As, később Ungváron rabbi, ahol meg is halt, Szófer Mózes legkiválóbb tanítványa, többször kereste fel Pesten és levelében barátjának

szólítja. Brill Sámuel Lów atyja házában többször látta a nevezett kiváló rabbit és azt beszélte róla, hogy nem szükölködött profán ismeretek nélkül, de fiát, Menachem As rabbit, ki utódja lett, távol tartott mindentől, ami nem talmud. A páduai rabbiszeminárium ellen a mult század ötvenes évek elején külön körlevélben szólította harcra a rabbikat.

Azriel Brill 1798-ban, 20 éves korában, házasodott meg, nőül vevén Káloz fejezmegyei pusztán Chajim Káloz Chaje Szára leányát. Tebel Kálmán fentemlített 1805-ben kelt levele még Kálozba van czimezve. Ebben az évben jött Pestre, de állásra csak az 1814. évben tett szert, mert 1853-ban 75 éves korában bekövetkezett halálakor a fia által szerzett sírfelirat azt mondja, hogy 40 évig állott a hitközség szolgálatában mint tanító és mint a rabbiság assessora. E minőségében gyakran jött a hatóságokkal érintkezésbe és 1840 óta a zsidó esküt magyarul is kivette. A jellemzés, melyet fia, Sámuel Lów gyászbeszédében róla adott, arra enged következtetni, hogy hirtelen természetű és szókimondó ember volt, ki a község hatalmasai előtt sem hallgatott el semmit, amit jónak tartott. *Schwab* Lów főrabbi is azt emelte ki gyászbeszédében, hogy nyílt ember volt, ki vele szemben is kimondta véleményét, minek ő többször látta hasznát. Jámbor és szorgalmas ember volt, ki szabad idejét a talmud tanulmányozására fordította. »Otthonos volt a tudás sok oly mezején, melyek az ő állásában levő, irányának hódoló és jellemével bíró férfiak előtt teljesen ismeretlenek; okos és bölcs ember volt, ki korát értette és az embereken, kikkel érintkezett, átlátott és nem ritkán a jövőt is kikutatta.« (Fia emlékbeszéde).

II. Gyermek- és ifjúkor.

Sámuel Lów 1814 szeptember 14-én (= 5575 Tisri 11-én), az engesztelő napot követő éjszakán született és nagyatyja után lett elnevezve. Atyja mint tanító gondos nevelést adott gyermekeinek; a héber mellett a világi ismereteket is ápolta és e czélból Sámuel Lównak külön házi tanítót tartott. A tanító neve Fränkl volt, ki később orvos lett és Jeruzsálemben mint a Rothschild-kórház főorvosa halt meg. A pesti dajjan már 1830 előtt gymnasiumi műveltséget kívánt gyermekeinek, ő

maga is olvasta velük a Cornelius Nepost. Sámuel Lów eleven eszű gyermek volt és mint magántanuló gyors egymásutánban tette le a pesti evangélikus latin iskolában az egyes osztályokról a vizsgákat. Első bizonyítványa 1829 október 20-án kelt, de ez csak félig maradt meg. A következő évben június 26-án két vizsgát tett le egy napon és mind a kettőt kitűnően. A negyedik latin osztályról vizsgázott (*grammatica quarti anni*) és úgy az alsó mint a felső részből (*a parte Grammatices modo attacta* és *a parte Grammatices superius attacta*) kitűnő osztályzatot nyert (*Calculus Classis primae cum Eminentia meruit*). Mint magántanuló lévén beírva, ugyanazon iskolában 1831 január 26-án a rethorikai és október 26-án a poetikai osztályból tett vizsgát, melyeknek eredménye éppoly fényes volt, mint a grammatikai osztályé.

A 16 éves ifjú kellő műveltségre tévén szert, teljes erejével veti magát a rabbinikus tanulmányokra és egy évvel később, 1832 június 10-én (5592 Szivan 12.) Kis-Martonba (Eisenstadt) indul. *Perls Mózes Izsák* híres rabbi sok tanulóit vonzott ide, kiket a község áldozatkészsége tartott el. Eleven élet volt a talmud-iskolában, ott a tanulók együtt élnek, tanulnak és vitatkoznak. Joggal lehet a régi jesiváról a talmuddal azt mondani, hogy a tanuló — jót-rosszat — többet tanul társaitól, mint tanítójától. Sámuel Lów több mint 3 évet töltött a kis-martoni jesivában, a nélkül, hogy köze szülei házát látta volna. Édes anyját nem is látta többé viszont, mert 1833 május 7-én (5593 Ijjar 18. = ל"ג בעומר) meghalt. E nagy csapás, melyet később élete folyásának főállomásai közé iktatott, mélyen lesújtotta, vizsgáztatást csak az örökös buvárkodásban keresett és talált. Vas szorgalmat fejthetett ki, mert tanítója 1833 őszén (5594 Chesvan 16.) kiállított fényes bizonyítványában, melyben a Chóver-czímmelel díszíti, nem győzi eléggé dicsérni kitartását és képességeit. A rabbi fiával, *Perls Mээрrel*, ki később mint nagy-károlyi rabbi az ország nagy talmudtekinetélye és az orthodoxia haragjának czélpontja lett, benső barátságban élt. Itt barátkozott meg a most Bécsben élő *Weiss I. H.*-val is, a »Dór Dór Vedórsav«, a zsidó hagyomány történetét tárgyaló 5 kötetes mű szerzőjével. Mindkettőről öreg korában is gyakran beszélt. A talmud mellett a világi műveltséget sem hanyagolta el.

Kis-Martonban, melynek lakosai gyakran fordultak meg Bécsben üzleti ügyekben, a világi ismereteket megbecsülték, gyermekeiket taníttatták és szó sem lehetett arról, hogy a jesiva tanulóit eltiltsák a profán ismeretek szerzésétől. A zsidóság ősi idők óta oly mély tiszteletet tanúsított a tudás előtt, hogy szemében minden ismeret és képesség becsben áll. A kis-martoni talmudtanulók még évtizedekkel később is arról voltak híresek vagy hírhedtek — ki hogy gondolkozott róla — hogy »műveltek«. A gyűlölet a világi műveltség ellen ebben az időben Pozsonyban sem verhetett még mély gyökereket, semmi esetre sem volt programmpont. Bizonyos az, hogy Perls Mózes nem tekintett sanda szemmel azon tanítványaira, kik a talmud mellett egyéb tudományokkal is táplálták szellemüket. Brill Sámuel Löwnnek egy évre az első után kiállított második bizonyítványában (5595 Tisri 25 = 1834 őszi), melyben áradó dicsérettel emeli ki mély elméjét, aranyral fel nem mérhető jeles tulajdonságait, azt is mondja, hogy »böles és író... és minden tudományban járatos«.

Kis-Martonban régi idők óta anathéma (chérem) alatt meg van tiltva a kártyázás, mely alól csak chanuka és bizonyos alkalmak képeznek kivételt. Ezen tilalom ellen vétett egyszer néhány hitközségi tag, kiket a rabbi megintett. Ezek azonban nem hajtottak a rabbi szavára és a segítségül hívott községi elnök sem akart az ügybe avatkozni. Ez volt az oka, hogy Perls Mózes az épen kapóra jött meghívást Bonyhádra elfogadta és községe könyörgése daczára eltávozott. Bonyhádon azonban már akkor voltak »újítók« és a rabbi sorsa nem volt irigylésre méltó. A községben belső viszály dult, valahol a rabbi védelmére egy czikk jelenhetett meg. Ezt Brillnek tulajdonította és 1848 vége felé kelt levelében örök hálájáról biztosítja »barátját«.

Három évi távollét után, 1834 október végén, hazatért édes atyjához, de csak négy hétig maradt Pesten és azután Pozsonyba ment, hol akkor Szófer Mózes, a leghíresebb magyar rabbi, nagy talmud-iskolát vezetett. A művelt ifjú itt nem érezhette jól magát, mert egy félév után elhagyta az ország legnagyobb jesiváját. Az »írás«-ban, melyet Szófer neki adott, megerősíti az utolsó szöveg Perls Mózes dicséreteit tanítványáról, mert »telve van bölcseséggel, értelemmel és ismerettel és

ugyanezért, bár felesleges, ő is megkoszorúzza »Chóvér« czímmel« (5595 Niszan 27). 1835 április végén visszajött Pestre és majdnem egy évig maradt atya házában. Hogy magát teljesen kiképezze, 1836 márczius közepe táján Prágába indult, ahol abban az időben már az új idők szele fujdogált a talmudtanulók között. Majdnem egy teljes évig maradt itt, hol Kauders Sámuel, rabbisági elnök és Freund Sámuel, rabbisági ülnök előadásait hallgatta. Nagy tudása és éles elméje, úgy mint vas szorgalma két tanítója tetszését annyira megnyerte, hogy a 22 éves ifjúnak közösen aláírt rabbiképesítést adtak (5597 Tébéth 22 = 1836 decz. 30.). Azt mondják, hogy a bachurok kiválasztottja, ki éjjeleit nappallá tette, járatos a talmudban, régi és új kommentáraiban és a decisorokban, jámbor és jellemes férfiú. Kauders egyidejűleg kiállított német rabbi-okmányában azt is kiemeli, hogy Brill »talmud-theológiai ismeretei és képességei mellett más tiszteletre méltó tudományok és ismeretek birtokában van és ennek következtében a jelenkor követelményeinek tudományos tekintetben is megfelel«. Ezekkel a hízelt bizonyítványokkal a zsebében tért vissza Pestre 1837 február közepén.

Joggal remélhette, hogy képességeinek és jellemének megfelelő működési kört fog találni. Ebben a korban azonban, midőn Zunz Lipót sem tudott rabbi-állásra szert tenni, Brill várakozásai sem teljesültek. Kilencz havi várakozás után arra határozta tehát el magát, hogy elfogadja a nevelői állást, melyet a tekintélyes és gazdag Pappenheim-család felajánlott neki és 1837 október végén Pozsonyba ment. Szép világot vet úgy Brillre mint a Pappenheimokra, hogy ebben az állásban négy teljes évig maradt meg. A család nagy tiszteletben tartotta és még 27 évvel később is bizalommal fordult hozzá Pappenheim H. Bécsből fontos családi ügyben. Brill nemcsak tanítványait, hanem magát is képezte Pozsonyban, hol 1838 július 1-én érettségi vizsgát tett. Az összes tárgyakból kitünő osztályzatot kapott. Erre az időre esik egyetlen irodalmi fellépése, amely abból állott, hogy Szófer Mózesről, ki 78 éves korában, 1838 október 3-án (5600 Tisri 25.) halt meg, a Philippson L. által kiadott »Allgemeine Zeitung des Judenthums« hetilapba nekrológot írt. Az A. Z. ép előző számában közölte dr. Frankel Zachariás drezdai főrabbi, később boroszlói

szemináriumi igazgató nyílt levelét, továbbá Kauders és Freund prágai rabbik nyilatkozatát. Szófer Mózes ellen Alexandersohn csabai rabbi ügyében, mely annyi port vert fel és amely ügyet *dr. Kohn S.* folyóiratunkban (XV. 316—325. és XVI. 17—29.) részletesen ismertetett. A nyilvánosságot kerülő *S. L. Izraelsohn* (atyja: Izrael volt) nevet irt cikke alá. Brill akkori műveltségének és gondolkodásának jellemzése végett ezt az újságközleményt a mellékletekben lenyomatjuk.

Tanítványának nevelését befejezván, 1841 szept. 14-én, két nappal az újévi ünnep előtt, ismét visszatért Pestre. Bizonyára arra gondolt, hogy valamely község kinyújtja kezét utána és rábizza rabbiszékét. Ezt a reményt pozsonyi tartózkodása alatt is táplálta, mert 1839 május 8-án *Schwab Löw*, pesti főrabbi, saját kérésére állította ki számára német rabbiképesítését és a rákövetkező napról van kelteve a pesti izr. hitközség elöljáróságának (Oesterreicher S. és Pinkas A.) felelté bizalmas bizonyítványa. Pozsonyból visszajövet újévtől husvétig tartózkodott atya házában. Az ünnep után, 1842 április első felében ismét útra kelt, még pedig hosszú útra, Berlinbe, amely akkor a modern zsidó tudomány főszékhelye volt.

A »felvilágsodás« a porosz fővárosból indult ki a zsidóság számára. Itt élt és működött *Mendelssohn* Mózes és itt nagyobb számú zsidóság lakott. A modern kultura fénctrumai a XVIII. században — Páris és London — nem gyakoroltak közvetlen hatást a zsidóságra, mert e helyeken akkor számottevő zsidó lakosság nem volt és a zsidóság zöme távol esett tőlük mind térre, mind nyelvre. Mendelssohn azonban nem volt sem a zsidó vallás, sem a zsidó tudomány reformátora. A kör, mely őt fejének tekintette, a zsidóság társadalmi átalakítására törekedett. Azt kívánta, hogy a zsidóság külső képe változzék meg az által, hogy a német-zsidó zsargon helyett a tiszta német nyelvet fogadja el érintkezési nyelvül és hogy külső fellépésében művelt formákat vegyen fel. Aesthetikai reform volt az, amely Berlinből kiindult. A zsidók politikai és társadalmi helyzetén akart javítani, civilizálásukat a polgári jogok megszerzésének előfeltételül tekintette. Az európai műveltség azonban nem maradhatott külső máz, és 30 évvel Mendelssohn halála után *Zunz Lipót* közzétette első értekezé-

sét »Etwas über die rabbinische Litteratur« (1817), amelyben a zsidó irodalomra először lett alkalmazva az európai tudomány módszere. Nemsokára rá kiadta a »Zeitschrift für die Wissenschaft des Judenthums« cz. folyóiratot, amely a modern zsidó tudomány első organuma volt. Korszakalkotó műve »Die göttesdienstlichen Vorträge der Juden« (Berlin, 1832), amely mai napig nem avult el és amely a kutatásoknak új irányt és utat mutatott. A berlini zsidóság hagyományainál fogva is a modern zsidóság vezére volt és a mult század negyvenes éveiben kebelében nagy mozgalmak zajlottak le.

Érthető, hogy nimbusa messzire sugárzott és hogy a pesti nagytehetségű ifjúra is erős vonzást gyakorolt. Ismeretekkel és reményekkel telve ment neki a nagy világnak. Az idegen országokba nemes jellemén és sokoldalú tudásán kívül egyebet alig vitt magával. A pesti hitközség hivatalosan bizonyítja róla, hogy »kora ifjúsága óta tisztességes, erkölcsös és erényes magaviseletet tanúsított. Később a talmudi tanulmányoknak szentelte magát és bemutatott rabbi-bizonyítványai tanúsága szerint sok tekintélyes rabbi egybehangzó dicséző elismerését vívta ki«. Bécsben felkereste *Mannheimer I. N.* népszerű hitszónokot, ki *dr. Sachs M.* berlini híres hitszónokkal barátságban állott és tőle az utóbbihoz ajánló-levelet vett. Mannheimert az írja: »Brill úr azok közé tartozik, kik legjobban önmaguk ajánlják magukat és úgy első fellépésük és viselkedésük mint huzamosabb érintkezés után ismeretek és nézetek által nyerik meg az embert.« (1842 ápr. 22.) Ugyanekkor *Horowitz Lázár* bécsi főrabbi ajánlotta *Rappaport S. L.* prágai rabbinak, ki az 1840-ben meghalt *Kauders Sámuel* helyére került, mint olyan fiatal embert, kiben tóra és műveltség egyesül és arra kéri, hogy ajánlja tovább berlini barátainak.

Jesúunk útjáról és akkori kinezéséről felvilágosítást ad 1842 márczius 9-én kelt — passzusa. Nem is rossz intézmény a biographus szempontjából. A 26 éves Brill termete közepes, arca hosszúkas, haja barna, szeme szürke és orra arányos (proportionati). A passzus kötött útírányt irt elő és mindenütt be kellett mutatni. A hatóságok rájegyzéseiből pontosan tudjuk, hogy 1842 április 17-én érkezett Bécsbe és onnan 22-én Prágába utazott. Prágában, hol régebben tanult, hosszabb pihenőt tartott. Elindul innen május 7-én, Drezdába ér

junius 9-én, Lipcsébe junius 14-én. Brill saját feljegyzése szerint utjának főállomásai a következők voltak: Pozsony, Bécs, Brünn, Prága, Merckelsgrün, Lichtenstadt, Karlsbad, Teplitz, Drezda, Lipcse, Berlin. A passzus azt is mondja, hogy birtokosa a zsidó teológia hallgatója, Berlinbe teológiai tanulmányainak folytatása végett megy, azután visszatérni szándékoszik és hogy passzusa 3 évig érvényes. A passzus és a doctorátus 3 éve között elég világos az összefüggés. A berlini rendőrség augusztus 24-én visszaadja neki passzusát, hogy az egyetemen beiratkozhassek.

Csakhamar érezte, hogy tudás, jellem és lelkesedés nem elegendő a boldogulásra. Az akkori és részben még mai deákélet módjára pártfogókat keresett. Miután ennek egyik előfeltétele a vagyontalanság bizonyítása — szomorú bizonyítás — a pesti hitközség a város által is megerősített »Armuths-Attest«-et küld számára. Bejáratos volt *dr. Sachs* rabbinál és *dr. Zunz*, a leghiresebb zsidó tudósnál. Mindkettőre gyakran emlékezett vissza, az utóbbi szorgalmát már a talmud által a tanulásra értelmezett bibliai verssel jellemezvén: az ember meghal szobájában. Zunz látogatóinak azt szokta mondani: látni akart, ez megtörtént, sok a dolgom. A nagyképzettségű Brillt azonban szívesen látta, gyakran volt házában. Ebben az időben, kétségtelenül Zunz és köre hatása alatt, erősödött meg a talmudista Brillben az általános héber irodalom szeretete, amely oly magas fokú volt, hogy később, szűk anyagi viszonyai daczára, becses és drága könyvtárt szerzett össze. Sachs nagyon kedvelte és Brill nagyra becsülte kiváló egyéniségét. Dolgozó szobájában függött arcképe és még évek múltán is bizalommal fordult hozzá mások családi ügyében. Kétségtelen, hogy a pestiek nagy lelkesedése *Sachs Mihály* személyeért, midőn 1859-ben főrabbi-választás volt, Brilltől eredt. E két kiváló férfúra felette kedvező benyomást tett, később is jó emlékezetben tartották és alkalmilag leveleikkel is felkeresték, melyek közül kettőt a mellékletekben közlünk. A nagytekintélyű, emberekre és viszonyokra mindenha magas mértéket alkalmazó Zunz 1843 márczius 19-én kelt ajánlatában jelesükről azt írja, hogy »derék és ismeretekben gazdag fiatal ember«.

Az európai műveltség becsülését felekezetünk körében a

mult század első évtizedeiben mi sem bizonyíthatja meggyőzőbben, mint az a tény, hogy rabbi-pályára készülők ifjak, kiknek kenyérkeresetükhöz gymnasiumi és egyetemi tanulmányokra szükségük nem volt, ez iskolák nyújtotta műveltséget megszerezni iparkodtak. Évszázados tél után ismét kitavaszosodott a zsidóságra, kéjjel sütkérezett a tavaszi nap enyhe sugaraiban. A fogékony ifjak lelkesedéssel tódultak a tudás új mezőire, ezek közé tartozott Brill Sámuel Löw is. 1842 október 5-én immatrikuláltatta magát pozsonyi érettségi bizonyítványa alapján a berlini egyetem bölcsészeti fakultásán. Nagy rabbink a profán ismeretek iránt — ha szabad ismeretekről a profán szót használni — egész életén át érdeklődött, de fiatal korában tudásszomja valósággal olthatatlan. Érdeklődésének sokoldalúságát mutatja az az elbocsátó bizonyítvány (Abgangs-Zeugniss), melyet a berlini egyetem egy évi látogatásáról kiállított. Világhírű tanítók lábainál ült. Mesterei voltak: *Boeckh*, *Ermann*, *Ranke*, *Vatke*, *Zumpt*, *Schelling* és mások. Hallgatott bölcsészeti, classica philologiai, történeti és más előadásokat. *Vatke*, ki a vallástörténet és a bibliakritika terén 1836-ban megjelent műve: »Religion des Alten Testaments« által 40 évvel később oly híressé vált, a következő collegiumot tartotta: »Historische Einleitung zur allgemeinen phil. Theologie«. Ez volt az egyetlen tárgy, mely az erős meggyőződésű Brillt nem elégíthette ki. Míg valamennyi tanára szorgalmát vagy előmenetelét dicséri, *Vatke* az egyetlen, ki egyszerűen láttatozza indexét. Említésre méltó, hogy arabs frókat is olvasott. »Unausgesetzt besucht und gute Fortschritte bewiesen«, jegyzi meg *Nauwerk* tanár. Jellemző a korra, hogy nemcsak teológiai, hanem *homiletikai* előadást is hallgatott az egyetemen. Thereimin, protestáns teológus, kinél hallgatta, azt jegyzi meg: »mit dem rühmlichsten Fleisse«. Bizonyítványában nincs benn, de ő maga emlegette, hogy Ritter világhírű geographust, kinek nagy műve a földrajzi tudományban új korszakot nyit meg, szintén hallgatta.

A tudományszomjas fiatal ember a berlini egyetem és a modern zsidó tudomány híres férfiai közt jól érezte magát. Böven merített a tudás forrásaiból. Tanulótársai szívét is megnyerte a kedves modorú és szellemes hallgatónak. Emlékezőlák is voltak hagyatékában. De ezek nem Brill, hanem

öccse tulajdonát képezhették. Az is lehetséges, hogy ő vagy Einhorn Ede, kik 1845-ben tanultak a német fővárosban, utólag szereztek meg ezeket számára. Mindenkire, kivel érintkezett, kedvező és mély benyomást tett. Kedvességével és szellemességével fascinálta az embereket. Nemcsak a czéhbélieket, hanem másokat is. A véletlen megtartott egy levelet, melyet *dr. Schönberg Sámuel*, Meyerbeer zeneszerző sógora, móori származású berlini orvos intézett *Rosenthal Salamon* kiváló magántudóshoz, kiből már akkor zsidó és világi tudás tiszteletet parancsoló jellemmel egyesült, úgy hogy gazdag ember letére, mint az egész Rosenthal-család, valóságos csoda volt hazánkban. Ebben a levélben a jeles ifjuról így nyilatkozik:

»Ich danke Ihnen, verehrter Herr, für die interessante Bekanntschaft, welche Sie mir in Herrn Brill verschafft haben. Wenn unser Ungarn viele solche treffliche junge Männer hervorbringt, so können wir für die Zukunft unserer Gemeinden die frohesten Hoffnungen hegen. Soviel Kenntnisse er auch in theologischem und weltlichem Wissen mitgebracht hat, so hat sein Geist doch eine grosse Anregung hier empfangen und er hat so viel fruchtbare Saamen in sich aufgenommen, dass gewiss die freudigsten Früchte zu erwarten stehen und segensreiche Wirkung in weiten Kreisen.« (*Büchler*, M.-Zs. Sz. X., 478.)

Ez a levél 1843 aug. 13-án kelt, azon a napon, melyen Brill Berlinből hazafelé indult és bekezdő szavaiból: »Örülök, hogy alkalmam van Önnek tiszteletemet bemutatni«, kétségtelen, hogy Brill maga hozta a levelet Rosenthalnak. Hogy *dr. Schönberg*, kihez Rosenthal ajánlotta, támogatta-e Brillt, nem tudjuk biztosan, de azt sejtjük, hogy ő az ismeretlen jötevő, kiről mindjárt szó lesz. Mert *Brill*, mint a fenti levélből is látszik, szellemi táplálékban nem szenvedett hiányt, de keresetre nem tett szert. Előkelő gondolkozású lévén, — született úr volt pénz nélkül és e tekintetben világeletében gavallér maradt — nem tudta mindennapi szükségleteit biztosítani. A hosszú út és egy félévi tartózkodás felemésztették négy évi nevelésködése megtakarított filléreit. 1843 tavaszán már nagyon meg volt szorulva és valamelyik pártfogójától 200 forintot kért kölcsön. Meg is kapta, a mint a következő levélfogalmazványból, melyet hagyatékában találtam, kivehető.

Ez a héber cursiv betűkkel irt levél oly érdekes, hogy eredetiben kell ideiktatnom:

»Der ergebenst Gefertigte wendet sich nach langem, langem Schweigen wieder einmal brieflich an Ew. Wohlge., um Ihnen seine achtzehnjährige Schuld mit innigem Dankgefühl abzutragen. Als ich im 1843-er Frühling Ihr hochherziges Darlehen erhielt, war ich ein armer Rabbincandidat in Berlin, jetzt bin ich ein nicht bemittelter Rabinats-Assessor in der heil. Gemeinde Pest. Ob meine damalige finanzielle Lage, ob meine jetzige precärer, das zu entscheiden ist schwer; aber eines ist gewiss, und sie werden es mir glauben: Ich habe keine grössere Freude beim Empfang der 200 Fl. empfunden, als jetzt, da ich sie zurückerstatte. Hätten Ew. Wohlge. die Summe seiner Zeit zu fünf Procenten angelegt, sie würde sich bis jetzt mehr als verdoppelt haben. Und wie ich, ein sündhafter Mensch, den Kern [Kapital] gewissenhaft bezahlt, so möge der Allmächtige, bei dem keine gute That unvergolten bleibt, in seiner Güte Ihnen die Zinsen [zurückzahlen].«

E kölcsön czéljából kérhette Zunz ajánlatát, amely 1843 márcz. 9-én kelt, hangsúlyozza Brill becsületességét és végül azt mondja: »Möge es ihm an Gönnern, deren er so werth ist, nie fehlen.« Ez az ismeretlen jötevő — *dr. Schönberg* idézett levelében azt is mondja, hogy Isten szép jövedelemmel áldotta meg, mit jótékonyág gyakorlásával iparkodik meghálálni — lehetővé tette, hogy Berlinben a nyári félévet kihúzza. Arról szó se lehetett, hogy eredeti szándékát, hogy a berlini egyetemen három évet töltsön és promoveáljon, megvalósítsa. 1843 augusztus 11-én láttamoztatja a rendőrséggel útlevelét, felszedi sátorfáját és hazafelé indul. Drezdán át jött Prágába, hol aug. 19-én érkezett meg. Most *Rappaport S. L.* prágai rabbisági elnök, a modern zsidó tudomány egyik megalapítója, ajánlotta Horowitz bécsi főrabbinak a jeles tudóst, »ki Németországban gyarapította gazdag ismereteit, úgy hogy alapos a remény, hogy neve nagygyá lesz és megnyeri Isten és ember tetszését«. A szigorú kritikus ez alkalommal is eltalálta a valót.

Az újévi ünnep előtt ért haza és akkori szokás szerint várta a jó szerencsét. Ekkor már hire volt az országban. *Horn Ede*, ki 1848-ban a pesti reformközség papja és a mult

század 70-es éveiben magyar kereskedelmi államtitkár lett, Pozsonyban ismerkedett meg Brilllel, hol 1841-ben ő is tartózkodott (M.-Zs. Szemle 1901. évf. 1. füzet). A nagytehetségű fiatal ember nagyra becsüli barátja ítéletét és tudományos levelezést folytat vele. A mellékletekben közölt két leveléből azt látjuk, hogy Brill történelmi kérdésekben is teljesen otthonos volt. Azt is kivehetjük e levelekből, hogy Brill annak idején a modernnek közé számított. Tényleg csak modern községben keresett rabbi-állást és Szegeden meg is jelent, hogy próbaszónoklatot tartson. A nagy svadával megállott, sokoldalú műveltséggel és széles tudással rendelkező fiatal tudóst annyira megszállta »a községtől való félelem«, hogy fel sem ment a szöszekre.

Ezen eset óta nem is keresett többé szónoki kötelezettséggel összekapcsolt rabbi-állást. *Schwab Löw*, pesti főrabbi, igen kedvelte és 1843 óta résztvett a pesti rabbiság üléssein. Hét esztendeig maradt ebben a helyzetben és mint egy újkori Jákob szolgált a rabbisági ülnök állásáért. Ezen idő alatt szerezte meg azonban, tapasztalt rabbik vezetése mellett, az elmélethez a gyakorlatot. Bámulatos jártassága a rabbinikus teendők és kérdések körül itt nyerte a szilárd alapot, mert a pesti rabbiságnál már akkor is a legbonyolultabb és legfogasabb vallástörvényi problémák vetődtek fel. A rabbinikus gyakorlat azonban nem vonta el a világtól és nem szárította ki lelkét. Lelki világára és egyszersmind hazafiságára fényt vetnek a következő megható sorok, melyeket 1849 november 21-én reggel félhatkor vetett papírra: »Das herrliche Bauwerk ist fertig! Gestern Mittag wurde die Kettenbrücke eröffnet; Haynau, der Militär-, Gehringer, der Civil-Gouverneur waren die ersten, die darüber gingen. Bis zur Mitternacht blieb die Passage für das Publicum unentgeltlich offen. Was hätte sich unter andern Umständen bei diesem lange erwarteten Moment gethan. Aber jetzt blieb das Publicum fast gleichgiltig: so erzählt man mir. Und wie hätte ich mich, wäre die Zeit nicht so ernst, so eisern, damit gefreut! Ich bin gegen Alles kalt, nichts erwärmt mich mehr, nichts hebt meine Brust, nichts wirkt wohlthend auf mein Herz. Armer Széchenyi, warum musste dein Geist wirre werden, warum...«

III. Brill mint rabbi.

Uj korszak kezdődik életében 1850-ben. Ebben az évben, október 27-én házasodott meg. Felesége *Belák Májér* Dorothea nevű leánya volt. Belák mint gyapjúkereskedő sűrűn látogatta a pesti vásárokat és abban a király-utcai házban szokott megszállni, hol Azriel Brill lakott. Tudós ember lévén, ki a tudományt tisztelte, megismerkedett Sámuel Löwvel és a jeles ifju csakhamar megnyerte tetszését. Az egyik veje *Oppenheim Dávid*, a tudós nagybecsereki rabbi volt, ki a rabbiképző megnyilta előtt tanárnak volt kizemelve, melynek elfoglalásában azonban a halál megakadályozta. Az esküvőt Pesten tartották meg a mostani Orczy-templomban, mely akkor a pesti hitközség főtemploma volt és az esketést a vőlegény atyja végezte.

Brill Sámuel Löw 40 esztendeig élt feleségével, ki hat gyermekkel, négy fiúval és két leánnyal, ajándékozta meg. Elsőszülött fiával szerencsétlenség érte, mert skarlát folytán gyermekkorában elvesztette hallását és siketnéma lett. *Brill Bernát* atyja nagy tehetségeit örökölte, a siketnéma világ tisztelt alakja és egyik vezére. Ügyesen forgatja a tollát, a »Taubstummen Courir« cz. bécsi lap szerkesztője, melyből immár a 17. évfolyam járja. Ez idén augusztus havában nagy ünnepekkel ülték meg sorsának osztályosai 50. születésnapját és a nap tiszteletére dísz-számot adtak ki. Brill utolsó óráiban, midőn a halál árnyai szállottak le homlokára, szerencsétlen fia nevét emlegette. Felesége egyszerű jámbor asszony volt, ki szerény viszonyok között nevelte gyermekeit és tartotta fenn házát. A vendégszerető matróna szép emléket hagyott hátra mindazoknál, kik ismerték. Halála tragikus volt, 1891 márczius 31-én Bécsben érte el, hova vendégségbe rándult fel.

Mint hogy B. 1850-ben megnősült, biztos, hogy előzőleg a pesti rabbiság kinevezett tagja lett. A kinevezés évét és napját nem tudjuk; úgy látszik, hogy erről külön decretum nem is lett kiállítva, hanem hallgatólag lett öreg atyja mellett segéd-rabbinak (Rabbinats-Adjunct) elismerve. A pesti hitközség nyugdíjintézetének létesítése alkalmából, 1853. május 25-én kelt

levelében *Barnay Ignác* hitközségi titkár egyebek közt azt is kéri, hogy »mutasson be valamely okmányt, felvételi levelet vagy jegyzőkönyvi kivonatot, hogy mely időben lett a pesti hitközségnél alkalmazva?« Atyja 1853-ban halt meg. Megható az az őszinteség, melylyel fia a sírkőállításnál róla szólott. A rabbiság élén abban az időben *Schwab Löw* (1794—1857) főrabbi állott, ki Brillt még fiatal korában kedvelte meg, hízegő rabbi-bizonyítvánnyal tüntette ki és mint rabbinátusa tagját nagyra becsülte. A belső viszonyt, mely a két férfi között fennállott, semmi sem jellemezheti hívebben, mint az, a mit Brill többször mondott. A legnagyobb kitüntetés, mely engem életemben ért — így szól — az a csók volt, melyet Schwab Löw halála előtt ajakamra nyomott.

Az apa szeretete a fiura is átszállt: *Schwab Dávid* és *Brill S. L.* között benső barátság fejlődött, melynek hűsége a sírig tartott. Egykorú és egyivásu férfiak voltak. Schwab Dávidot, ki később mint hírlapíró az »*Ungarischer Lloyd*« szerkesztőségének tagja volt, *Sturm Albert*, aki személyesen ismerte, velősen jellemzi a következő pár sorban: »Hogy mint lett hírlapíró e tudós, a ki valamennyi fakultás tudását és hozzá még egy jesiváét is egyesíté magában! A zsidó idealizmusnak egyik típusa volt, aki tanult és tanult, a tanulást mindig önczélnek tekintve, soha pedig kenyérkereset eszközévé le nem alacsonyítva azt.« (IMIT Évkönyv I. 153.) Brill rokonlélek volt, ő is tanult, és tanult, a zsidó-tudományok valóságos lexicónja volt, a kenyérkeresethez pedig nem értett. A baráti szeretet utolsó ténye a sírfelirat volt, melyet Brill szerzett és a melyben azt mondá: »Dávid minden utjain bölös volt.«

Schwab Löwvel csak néhány esztendeig működhetett együtt, mert a kiváló rabbi 1857, Niszán 9-én, tehát 5 nappal husvét előtt községe mély fájdalomára meghalt. Fiatal barátja és tisztelője a mellékletekben közölt remek gyászbeszédben esetelte egyéniségét és érdemeit. Beszéde oly tartós hatást tett, hogy még hosszú évek múlva is beszéltek róla. Nagy tudománya, széles műveltsége, tapintatossága és okossága őt praedestinálták az elárvelt főrabbiságra. Ő azonban szellemessége és svádája mellett sem vállalkozott volna a szónoklásra és maga segített a hitközségnek, hogy méltó főrabbit találjon.

A pesti hitközség már akkor a legnagyobbak közé tartozott és főrabbi székét igen magasra becsülte. Több kiváló rabbi és tudóst kért fel, hogy követelményeinek megfelelő papot ajánljanak. A gyászév eltelte után a közgyűlés megbeszéléséből *Weiss M. A.* hitközségi elnök, *Dr. Hauser József* és *Brill S. L.* utra keltek, hogy 12 ajánlott rabbi közül néhányat közelebbről ismerjenek ki. Az ez alkalomra kivett passusból látjuk, hogy a 44 éves férfi már teljesen ősz volt. 1858. április 13-án indultak el és május 6-án érkeztek vissza. Az ut főállomásai voltak: Bécs, Prága, Drezda, Lipcse, Berlin, Düsseldorf, Köln, Kassel, Mainz, Frankfurt a. M. A leghosszabb ideig — egy hétig — Berlinben tartózkodtak, mert leginkább *Dr. Sachs Mihályt*, kit Brill berlini hallgató korából ismert, szerették volna főrabbinak megnyerni. Brill saját feljegyzése szerint, ezen az uton ismerkedett meg először a következő rabikkal: *Jellinek* (Bécs), *Feilchenfeld* (Düsseldorf), *Schwarz* (Köln), *Hirsch S. R.* és *Stein L.* (Frankfurt a. M.).

A küldöttség eredmény nélkül térvén haza, 1859. május hó 11-én *Dr. Meisel W. A.* stettini rabbi lett főrabbiá megválasztva. Egy nappal előbb Brill súlyos beteg lett és több héten át feküdt. Ez volt első betegsége életében. Nyugtalan évek következtek reá. Az új főrabbi rabbisági ülnökében nem a nagytudományú férfit, hanem alárendeltjét látta. Az önéretes tudóst ez mélyen sértette, előkelő természeténél fogva fájdalmát magába fojtotta. Ezen felül ezekben az években sok családi szerencsétlenség érte. A krónikás hűségével egy levéltervezetből néhány sort veszünk ki, a melyek nyomott külletét tükröztetik. A levél Szegeden élő öcscséhez van intézve és 1866-ban, Meisel halála utáni időben iratott. Bocsánatot kér, hogy ritkán ír. »Du musst Nachsicht mit mir haben, theuerster Bruder, ich bin körperlich leidend, und mein psychischer Zustand ist ein krankhafter. Die Folgen der Unglücksfälle in unserer Familie und die mehrjährigen unangenehmen Beziehungen zu meinen Amtscollegen zeigen sich erst jetzt. Es fällt mir schwer in Briefen an Dich davon zu schweigen, und darüber zu klagen, regt mich zu sehr auf und führt zu nichts.« Ezután jelenti, hogy egy sógoruk meghalt és így már három özvegy asszony van a családban. »A Mindenható segítsen mindnyájunkat, súlyos igát hordunk.«

A levél azt is említi, hogy Löw Lipót a főrabbiág ügyében Pesten járt és Schossberger W.-t is meglátogatta, az ő házában azonban — Pozsonyban még mint deákok ismerkedtek meg — nem mutatkozott.

Brill tekintélyét, mely tudásán és jellemén alapult, az érintett viszály nem csökkentette. A helytartó-tanács több ízben fordult hozzá. A rabbiképző föllállítása ügyében egybehívott tanácskozás alkalmával szintén nem Meisel főrabbit, hanem Brillt hívta meg mint szakembert 1864. febr. 3-án kelt átiratában. Egyébként tartózkodó természetű ember volt. Azon meggyőződésben élt és ezt többször hangoztatta, hogy a modern zsidó papnak nincs pártja. Semmi esetre sincs vezető vagy döntő szerepe. Előkelő és önérzetes ember levén, nem kínálkozott soha. Ha kérdezték, felelt, ha felszólították, cselekedett. A zsidó kongresszuson, a mely 1868. decz. 14-től 1869. február 23-ig ülésezett, részt vett és tekintélyét, a mely mindkét pártnál nagy volt, a korszerű rendezkedés mellett vetette latba. Sok orthodox rabbi kereste ekkor fel Brillt és még évek multán is türelmetlen határozataik hozatalánál az ő személyével kivélt tettek. A orthodox sajtó lesipuskásai azonban, kiket sohasem terhelt nagy éleslátás, a kongresszus után a nagyjambor férfut is megtámadták.

Jelesükről a mult század hatvanas éveiben felvilágosít bennünket két egykoru tudósítás. A hatás, melyet mindenkire gyakorolt, ki hozzá közeledett, rendkívüli volt. Dr. Zirndorf H., ki Liptó-Szt.-Miklóson iskolaigazgató és később Cincinnatiában a rabbi-szeminárium tanára volt, 1860 körül Pesten jártakor, mint minden rabbi és tudós, ki fővárosunkban megfordult, meglátogatta. Visszaemlékezéseiben (*Die Debora*. Cincinnati 1880. szept. 17. szám) e találkozást leírja. »Egy óra lakásában, hol a nap középső szakában a rituális ügyekben kérdezősködők majdnem egymás sarkára léptek, számomra gazdag tanítást és szórakozást nyújtott. A barátságos, beszédes férfiú férfias intelligens vonásaival és hófehér fejével még most is élénken lebeg szemem előtt, friss elevenségével és a világfi ügyességével.«

A másik leírás részletesebb és azért is figyelemre méltó, mert a németországi szélső orthodoxia organumában, a mainzi »Israelit«-ben, látott napvilágot (1864. márcz. 9-ki 10. szám

133. lap). A Bécsben, február 28-án kelt tudósítás oly eleven szinben festi rabbinkat mint előadót, hogy eredetiben közöljük.

»In der Hauptstadt eines unserer grössten Kronländer lebt ein grosser jüdischer Gelehrter, der weder in Schrift noch in Wort — sonderbare Grille das — Proben seines alldurchdringenden Geistes in die Oeffentlichkeit tragen will. Mit einem lebhaften und flammenden Blicke, einem zu seinen Jahren in keinem Verhältnisse stehenden, silberweissen Haare, einer imposanten Gestalt, verbindet er eine Feinheit der Manieren in dem Grade, dass man im ersten Augenblicke versucht wäre, ihn, wenn auch nicht geradezu für einen Weltling, so doch wenigstens für einen derjenigen zu halten, der dem sogenannten »Fortschritt« nicht nur nachfolgt, sondern ihm mit Siebenmeilenstiefeln voraneilt. Bei etwas genauerer Beobachtung werden wir jedoch bald inne, dass wir es mit einem strengorthodoxen Juden zu thun haben, der nebst dem ihn ehrenden Posten, auch die Tugenden und die Anhänglichkeit an das alte Gesetz von seinem würdigen Vater geerbt hat. Um diesen Mann nun, der eben so gelehrt wie liebenswürdig und mittheilend ist, schaaren sich beständig die in jener Hauptstadt lebenden und die aus der Ferne zugereisten Partisanen der Gelehrsamkeit. Es ist ein unabweisbares Bedürfniss für einen jeden Wissbegierigen, den Umgang dieses Mannes zu suchen und sich ihm innig anzuschliessen; und wahrlich, es verlohnt sich der Mühe, ihn, im Kreise der lauschenden Hörer, aufmerksam zu beobachten. Welch ein Wetterleuchten von gigantischem Wissen und sprudelndem, nie versiegendem Geiste! Der lebendige Bücherkasten ist unerschöpflich im Auskunftsgeben. Er weiss Bescheid in allen Fächern des Wissens und ist in der modernen Literatur eben so heimisch, wie auf dem Gebiete des Talmuds. Ein nie versiegender Born, entströmen seinem Munde die Citate mit einer Genauigkeit, als läge das citirte Buch offen vor seinen Blicken, und Jeder erhält den gewünschten Aufschluss, ohne lange auf ihn warten zu müssen. Dabei ist die Belehrung nicht trocken und hölzern, sondern lebendig und anziehend. Um die Mundwinkel unseres Gelehrten spielt ein unverwüthlicher Zug feiner Ironie, und auf seinen schwellenden Lippen ein Anflug prickelnder Satyre. Er kennt die literarischen Persönlichkeiten in allen Rangabstufungen, und lässt sie, der Reihe nach, vor seiner rosenfarbigen Laune Revue passiren. Wie es da sprüht und blitzt und flammt! Wie da die Geistesfunken stieben und dem wissenschaftlichen Ernst einen heitern Glanz verleihen! Horch! Welch ein schriller Ton in dem Chore der Sphären? Das Ergebniss der wissen-

schafflichen Erörterung hat Herrn N. veranlaszt, das Gebaren eines Mannes zu erwähnen, dessen Namen auszusprechen er sich durchaus nicht entschliessen kann.«

A tudósítás további folyamán arról van szó, hogy Brill — ő az ezüsfürtü nagy tudós — *dr. Jellínekről*, ki szintén nincs neve, hanem tényei szerint megnevezve, elítélőleg nyilatkozott. Jellinek hitt a tudósítónak és neheztelt Brillre, nem kereste föl többé, mint azelőtt szokta. Tényleg azonban B. nem tette a neki imputált nyilatkozatot. Az »Israelit« levelezője egyébként nem túlzott, a nagy rabbi tényleg összes hallgatóit és látogatóit valósággal elbűvölte. Egy karczolat, melyet az »Ungarischer Israelit« egy évtizeddel később (1874. 1. évf. 16. szám) közölt személyéről, lényegében ép így jellemzi. Az újságíró lelkesedésének burkából kihámozhatjuk a következő tényeket: Imponáló külseje eleve rendkívüli személyiséget sejtet. »Élő könyvtár«, ismeri nemcsak az egész zsidó irodalmat, hanem a tudás minden mezején otthonos; mindenről kedvesen és szellemesen beszélget. Szeme éles, ítélete alapos. Világi okossága és tapintatossága kiváló tulajdonságai között tűndökölnék. »Brill Sámuel L. a hazai zsidó intelligencia disze és koronája.«

Hitközsége szolgálatában nagy tudása és egyéb képességei nem gyömölcsöztek teljes mértékben. A rituális ügyek ellátása és esketések végzése voltak teendői: *dajjan és masgiach* volt. Teljes 19 évi ez irányú tevékenysége után a hitközség választmánya egyhangulag azt a határozatot hozta: »hogy nemcsak megengednénk, hanem szívesen is látnók, ha Tiszteendőség gazdag tudása és beigazolt képességei mellett a zsinagógában bizonyos időközökben vallás-erkölcsi előadásokat tartana!« Ennek az óhajnak azonban semmi hatása sem volt, ugy hogy 1870. január 31-én *Stern B.* ideiglenes szertartási előljáró igen hízegő levélben kéri fel, hogy tartson néha-néha egy-egy derását. »Nagyon örülnék, ha ez által az Ön állása és érdekei is emeltetnének.« Az újabb felszólítás is eredménytelen maradt; idegenkedett a szószéktől és a talártól, melynek viselését hivatalos funkcióknál 1857-ben külön levélben hagyta meg neki.

Állása mindamelllett emelkedett: 1872. április 19-én *a rabbiság elnökévé* neveztetett ki. A rabbinátushoz intézett

hivatalos átirat azt mondja ugyan, hogy »egyelőre (für jetzt) mint a legöregebb functionáriust« ruházza föl e méltósággal, tényleg azonban ez véglegesnek tekintett. A városi és iskolai hatóságokhoz intézett köriratában a rabbiság szervezetéről az előljáróság Brillt jelölte meg mint elnököt. (1876.) Ugyanez időben a hitoktatás rendezése is napirendre került; az előljáróság a hittankönyvek ügyében külön bizottságot alkotott, a mely Brillt választotta meg elnöké (1876. márcz. 7.). E tisztséget azonban nem fogadta el. Sok mindenféle történiék a nagy városban. Az erkölcsi kihágás miatt elbocsátott főkántor *Abraham Juda Leib* első sorban a rabbisági elnököt perelte be a büntető bíróságnál becsületsértés czimén (1884.). Ugyanebben az évben még egyszer szerepelt az általa művésziessen került nyilvánosság előtt. *Zimándy Ignác* a képviselőházban a talmudból, főkép pedig a Zóharból idézgetett, hogy a vérvádát támogassa. E vakmerő támadást a pesti rabbinátus és az orsz. rabbiképző-intézet teológiai tanárai erőlesen visszautasították a lapokban (Pester Lloyd 1884. okt. 24.) közzétett nyilatkozatukban. Az első aláírás a Brillé.

IV. Brill és a magyar rabbiképző.

Az eszmét, hogy hazánkban rabbi-szeminárium létesíttessék, majdnem egy évszázad előtt vetette fel *Friesenhausen* Dávid, ki 1806. július 24-én József nádornak egy idevágó folyamodványt nyújtott át, melyhez részletes iskolatervet mellékel. A helytartóság azonban 7 évi gondolkodás után a tervet elutasította, első sorban azért, mert a zsidóságnak nincs alapja, melyből ily intézetet fentarthatna. (*Büchler S.*, Magyar Zsidó Szemle, XVII. 114—118). Az eszme életrevalósága, vagyis az intézet szükséges volta mellett bizonyít az a tény, hogy oly sokszor lett hangoztatva. A fenti prózai okon azonban az összes tervek hajótörést szenvedtek. A megvalósulás stádiumába csak akkor jutott, midőn Haynau a zsidókat a szabadságharcban való részvétük miatt megsarcolta és a király nagylelkűsége az egy millió forintot kitevő összeget a felekezetnek iskolai czélokra visszaadta.

Miután az iskola-alap meg volt teremtvé és első czéljál egy rabbiképző felállítása volt kitézve, a kormány a

terv kivételére gondolt. A zsidóság azonban e kérdésben két táborra oszlott, az abszolút kormánynak pedig hazánkban ez volt a legkisebb gondja, megelégedett tehát néhány népiskola (Muster-Hauptschule) felállításával. De a pénz nehezen marad meg helyén, a kamatok pedig különös erővel kíváncznak ki a vasládából. A magyar idők bekövetkeztével a magyar kir. helytartótanács újra firtatni kezdte az ügyet. Szakértők nélkül nem mozoghatván, a mi rabbinkhoz a következő átiratot intézte.

60648
1863 szám.

Brül rabbi urnak Pesten.

Az izraelita iskolai alap legfelsőbb helyen kitűzött egyéb rendelkezéséhez egy rabbinátusi tanodának rabbijelöltek számára leendő felállítására is tartozván, t. Uráságod mint szakértő ezzel felszólíttatik, miszerint Hirsch Márk óbudai és Steiner [Steinhardt] aradi főrabbi közreműködésével egy ily tanintézet fölállítására, 's ennek belső szervezete iránt kimerítő tervezetet készítvén, erre vonatkozólag egyszersmind részletes tervet kidolgozni, 's ebbeli munkálatát az erre szükségelt költségek pontos kimutatása mellett ezen főkormányzónak f. é. márczius hó 15-éig annál is inkább okvetlenül beküldeni sziveskedjék, mert ezen tanintézet felállítására, úgy nem különben az izraelita elemi iskolák iránti felügyeletnek ezentúl mikép leendő gyakorlása, 's az izr. iskolai alaplán mutatózó feleslegnek hova fordítása iránt e' főkormányzónak több izr. férfiak közreműködésével f. é. márczius 30-án délelőtti 10 óraker tanácskozmány fog tartatni, mely tanácskozmányban személyes részvétre t. Uráságod is azon megjegyzéssel hivatik meg, miszerint az ezt megelőző napon Hueber Zsigmond e' magyar királyi helytartótanács másod elnöki helyettes Ó Méltóságánál jelentkezzen. — Kelt Budán a' magyar királyi helytartótanácsból 1864-ik évi február hó 3-án. *Peintner István, Ribáry Sándor.*

A felszólított három rabbi alkotta a rabbibizottságot, a kivánt tervezetet a kitűzött rövid határidőn belül kidolgozta és a konferencia elé terjesztette, a mely azon csekély változtatásokat eszközölt. Még ugyanabban az évben, 1864-ben, Aradon kinyomatták. A tervek 10 kéthasábos quartlapból áll, czime: »Das Elabarat der Rabbiner-Commission« és a »Hochlöbl. kön. Statthaltereien-hoz van intézve. Az elaborátum igen alapos és felette érdekes munkálat. A bevezetésben a rabbiképző szükséges voltáról és fontosságáról következőképen nyilatkoztak:

»A tisztelettel alulírottak meg vannak győződve, hogy egyszersmind az összes loyálisan gondolkodó izraeliták érzelmeit fejezik ki, midőn első sorban saját szívük sugallatát követve, mélyen átértett köszönetet mondanak a magas kormánynak azon nagylelkű elhatározásáért, hogy oly intézetet akar életre kelteni, melynek létrejöttéhez és eredményes működéséhez azon biztos remények fűződnek, hogy az ország izr. lakosságának vallás-erkölcsi állapotai emelkedni és fejlődni fognak, tekintve pedig az izraeliták között jelenleg uralkodó elszomorító zűrzavart, a gyors életbeléptetés sürgős szükségnek mondható. Ily intézet szükségessége már azért sem lehet kérdéses, mert az izr. hit- és iskolaügy alapos és állandó szabályozására egy célszerű hitközségi rend megalkotására csak akkor lehet majd sikerrel vállalkozni, ha oly rabbi-kar lesz megteremtve, a mely feladata magaslatán állva, általános műveltségénél, továbbá alapos theologiai és szakképzettségénél fogva a zsidó lakosság előtt a szükséges tekintélyt jogosan igényelheti stb. . . s a kormány közegeivel való érintkezésre képesítve lesz.«

A rabbiképző szervezetére nézve a három rabbi azt ajánlja, hogy két tanfolyamból — alsó és felső — és egy bizottság vezetése alatt álljon, melynek legalább három jámbor, szaktudományú és általános műveltségű rabbi tagja legyen. A tanerők számát 9-re teszik: 5 theologus és 4 gymnasiumi tanár. Az utóbbiak közül azonban legalább 2 olyan legyen, kik képesek az alsó tanfolyamban a bibliát, a héber nyelvet és a zsidó történetet tanítani. A theologusoktól azt kívánja: »sie müssen neben gründlicher talmudischer Gelehrsamkeit und der erforderlichen Fachkenntnisse auch eine entsprechende allgemeine wissenschaftliche Bildung besitzen.« Költségvetést is mellékeltek, de az nem lett kinyomtatva és csak a következő általános kijelentést találjuk: »Bei den Lehrergehalten, für welche die analogen Verhältnisse ähnlicher Anstalten anderer Confessionen, bei welchen das Lehrgeschäft zumeist von Ordens- und anderen Geistlichen besorgt wird, nicht als Massstab gelten können, müssen die bekanntlich grösseren Bedürfnisse jüdischer Haushaltungen berücksichtigt werden.« Messiási gondolat, a melytől a való oly messze van, mint Makótól Jeruzsálem.

Tanulók csak 14 éves koruk betöltése után vehetők fel algymnasiumi bizonyítvány vagy megfelelő felvételi vizsga alapján. A fegyelemről egyebek közt azt mondja: »Az iskolán kívüli fegyelem legyen tekintettel a tanulók külső magatartására és megjelenésére, tisztaságára, illendőségére ruházata és tartása tekintetében stb.«

A tanterv részletezi a tananyagot. Az alsó tanfolyamban, mely 5 évi cursusból áll, tanítandó majdnem az egész szentírás, héber nyelvtan, talmud és a zsidó történet. Mindezek a tárgyak osztályonként tanítandók, nem csoportokban, mint ma történik. A felső tanfolyam tananyaga a következő 10 tantárgyat öleli fel: Szentírásmagyarázat, Héber és aram nyelv, Talmud, Szerartástan (Rituallehre, rituelle Praxis), Midras, Zsidók története, Vallásbölcészlet és Erkölcsstan, Bevezetés a misnába és talmudba, Pädagogia és Katechetika, Homiletika. Minden tárgy anyaga pontosan meg van jelölve.

Nincs itt a helye, hogy a vázolt tervezet bíráló tárgyává tegyük, de konstatalhatjuk, hogy a rabbiképzőnek mind külső, mind belső szervezete belőle ered, ha nem is valósított meg mindent czélszerű módon. Brill tehát a rabbiképző egyik szellemi megteremtője. A kongresszuson a szeminárium kérdése dominált és nem is került le többé a napirendről, míg *Trefort* Ágoston közoktatásügyi miniszter ő Felségénél az 1873. évi május hó 6-án kelt legfelsőbb elhatározást kieszközölte, mely az orsz. rabbiképző-intézet felállítását megengedte. A miniszter az ismertetett tervezet álláspontjára helyezkedett, mely szerint a rabbiszeminárium felállítása az izr. hit- és iskolaügyi rendezésének előfeltétele. »A rabbiképző ügyét országos ügynek tartotta s meg volt győződve, hogy ezen intézetnek a kormány által történt létesítése után nagyobb eredménnyel lehet a zilálttá vált hitközségi és szervezési ügyek rendezéséhez fogni.« (Országos Iroda 1901. évi jelentése. VIII.)

Nem ismerjük a részleteket, de azt tudjuk, hogy az orthodoxok már a szeminárium megalakulása előtt Brill személyét támadták és hogy nagy tekintélyére és bölcse tanácsaira az intézet barátai nagy súlyt vetettek. A tanszékek betöltésénél szavának döntő súlyt tulajdonítottak és többen ajánlkoztak nála a talmud tanárságra. Már 1876-ban ajánlotta

fel szolgálatait *Basch* Manó apostagi rabbi és egy évvel később dr. *Ranschburg* győri rabbi. Köztudomásu, hogy *Bloch* Mózes rabbist, kivel Leinikban, hol apósánál többször látogatóban volt, ismerkedett meg, ő ajánlotta, miről *Bloch* egyik hozzá intézett levele is tanuskodik. *Deutsch* Henrik, a tanítóképző igazgatója, héber levélben kimerítően értesíti 1877. nyarán a szeminárium ügyében tartott értekezletek eredményeiről. *Deutsch* az igazgatóságról szeretett volna lemondani és a rabbiképzőbe átmenni — itt is igazgatóságra aspirált — de az orsz. iroda arra kérte, hogy tartsa meg régi állását. Tényleg csak 10 órát kapott az intézetben. Az intézet felállításához *Brill*nek is gratuláltak és *Fischmann* kecskeméti rabbi 1877-ben két tanulót ajánl neki a szemináriumba való felvételre.

Természetes, hogy a vezetőség a nagy tekintélyű és általános tiszteletnek örvendő rabbist is iparkodott tanárnak megnyerni, az általa difficultált első kinevezést kijavíttatja és az 1877. aug. 1-én az orsz. iroda helyiségeiben tartandó első tanári értekezletre meghívja. Az orsz. iroda kérelmére a pesti izr. hitközség előljárósága hízegő levélben adja beleegyezését a talmudtanárság elfogadásához. Végül szó szerint ezt mondja: »Szerencsét kívánunk Főtisztelendőségnek új hivatásához, melynek Ön, a mit ezen alkalommal különös meglegedéssel konstatalunk, hitközségünkben való működése óta ugy magán-uton mint több éven át talmud-tóra iskolánkban sok sikerrel, elismerést érdemlő buzgalommal és dicséretes önzetlenséggel élt. Biztosítjuk egyszersmind Főtisztelendőségdet, hogy az egész hitközség nagyon megtisztelve érzi magát azon körülmény által, hogy hitközségünk Ros Béth-Dinje az, kinek az a szép feladat jutott osztályrészul, hogy a jövendő theologiai nemzedék talmudtudásának irányt adjon.« (1877. jun. 15. *Deutsch* elnök, *Goldziher* titkár.)

A végleges kinevezés így hangzik:

Vallás- és közoktatási m. kir. miniszter 23721. szám.

A budapesti központi izraelita rabbi szemináriumhoz Önt thalmud-tanárul rendkívüli tanári minőségben, és pedig saját kívánatára ideiglenesen, évi egyezer ötszáz frt tiszteletdíj mellett, az intézet irányában minden további igény tarthatása nélkül ezennel kinevezem.

Budapest, 1877. évi szeptember hó 18-án. *Trefort*.

Dr. Brill S. L. urnak,

a pesti izr. hitközség rabbisági elnökének.

A tanári kar megalakulásakor a két talmudtanár egymást kínálta a felső tanfolyam talmud-tanításával. Végre a rendes tanáré maradt és Brill az alsó tanfolyamot vette át, melyen heti 6 órában — háromszor két-két óra — tanította a talmud statáriet (fősir). Keze alá a kezdők jutván, nem volt alkalmá éleselméjűségét értékesíteni. Említésre méltó azonban, hogy a szöveg és kommentárai alapos és világos fejtegetése mellett a divó módszertől eltérően a kommentátorok személyiségéről és műveikről is szokott beszélni. Hat évi működés után az 1883-iki tanév megnyitásakor, bizonyára öregsége miatt is, hisz 69 éves volt, beadta lemondását. Az egész ügyről és Brill érdemeiről authenticus felvilágosítást ad az orsz. rabbiképző intézet vezérlő bizottsága elnökségének 1883. szept. 6-án 427. szám alatt kelt és dr. Simon által jegyzett átirata, a mely magyarul következőleg hangzik:

»Főtisztelendő Ur!

Az orsz. rabbiképző intézet tanártestülete tegnap tartott ülésében, Főtisztelendőségednek az intézet körül szerzett érdemeinek hangsúlyozása mellett, azon egyhangu határozatot hozta, hogy nincs azon helyzetben, hogy Főtisztelendőséged lemondásának elfogadását javasolja és hogy a talmud tanítására méltó utódot megnevezhessen.

A tantestület eme határozata teljesen megfelel a vezérlő bizottság nézeteinek, a mely Főtisztelendőségedben, az intézet egyik megalapítójában, ennek egyik főtámaszát látja. A talmudi tanszék, melyet Főtisztelendőséged szíves volt 6 év előtt elvállalni, kiváló fontossággal bír, stb. Tudjuk, hogy tanulóink állandó szaporodását főképp Főtisztelendőségednek köszönhetjük, kinek neve eleve biztosítékot nyújtott az intézet vallásos alapja tekintetében. Minthogy intézetünk még fiatal és oly megrázkodtatásnak, mint Főtisztelendőséged visszalépése volna, ki nem tehető; minthogy továbbá jelenleg lehetetlen volna méltó utódot meghívni, bátorkodunk Főtisztelendőségedhez azon tiszteletteljes kérest intézni: szíveskedjék, tekintettel a fenforgó körülményekre és az orsz. rabbiképző intézet érdekeire, lemondását visszavonni és a talmudtanítást ismét megkezdeni. A tanári kar kész az órarendet Főtisztelendőséged kívánsága szerint megállapítani és mi mindnyájan arra kérjük a Gondviselést, hogy Főtisztelendőségednek adjon erőt és

egészséget, tartsa meg sokáig az intézetnek a tanári kar és az orsz. rabbiképző diszére.»

A tanári kar és a vezérlő bizottság együttes fáradozását siker koronázta, úgy hogy még további négy évig folytatta tevékenységét. Az 1886/7. tanév befejezésekor azonban végleg lemondott és nem hajlott többé a tanári kar kérésére, a mely e czélból nála testületileg tiszteltet. A 73 éves férfiú gyengének érezte magát. A tanítástól visszalépett, de nem az intézettől, melynek vezérlő bizottsági tagjává neveztetett ki és melyhez élte utolsó lehelletéig megható szeretettel ragaszkodott. Nem telt be jelentőségének hangoztatásával, és ő volt az egyetlen ember a kerek ég alatt, ki a »szemináriumot« nem kritizálgatta, sőt kritikát senki részéről meg sem türt. Az intézet neveltjeinek igaz barátja volt, a gucsmolásokat elutasította és sikereiknek szívből örült. A tanárok nagy tisztelettel vették körül és gyönyörködtek kiapadhatatlan humorában, szellemes mondásaiban, melyek még sokáig fognak szájról szájra szállni. A rabbiképző tanítói és tanulói szeretettel emlékeznek vissza kedves alakjára és kegyelettel őrzik emlékét.

V. Brill levelezői.

Arról a tekintélyről, melyben Brill mint rabbi és tudós részesült, képet adnak azok a levelek, melyekkel rabbik és mások felkeresték. Ezekből egyszersmind az is kitűnik, mily sokféle kérelmekkel terhelik a fővárosi papot. Hogy milyen feleletet adott az egyes rabbinikus kérdésekre és kinek felelt, nem tudjuk. Tény az, hogy az írástól, bár ügyesen kezelte a tollat, ép ugy idegenkedett, mint a nyilvános szónoklástól. Régi rabbi volt, kinél a tan nemcsak névleg, hanem tényleg »szóbeli« volt. Modern műveltségű ember volt, de a moderne irás-kedvétől mentes, mint sok talmudtudós mind e mai napig. A nyilvánosság iránti horort sohasem tudta leküzdeni. Kedvvel és sokat tanított és beszélt, azonban arról az elcsépett, de azért nem kevésbé igaz mondásról: »*verba volant, scripta manent*«, sohasem feledkezett meg. Élő szóval örömet adott felvilágosítást nemcsak talmudi, hanem irodalmi és történelmi kérdésekről is, de le nem irta. A XIX. század rabbijairól és zsidó szereplőiről ugy consultáltak, mint valamely forrásmunkát;

tényleg forrás volt, a mely sohasem apadt ki, de mindezen érdekesnél érdekesebb eseményekről egy sort sem irt le. Meghaltak vele, mint Rabbi Náthán híres tannával tudománya.

A tartózkodást idegenből jövő rabbinikus kérdések eldöntésétől részben exponált állása is eredményezte. A zsidóság belső viszonyai már a kongresszus előtt ziláltak voltak: műveltség és vagyon vallási és társadalmi ellentéteket teremtettek, melyek a községek békéjét feldúlták. Az egyetértés különben sem zsidó erény — a talmud velejében nézeteltérések gyűjteménye — és nagyon tévednek azok, kik azt hiszik, hogy a zsidók régebben mint szelid galambok turbékoltak egymással. A »machlóke« és »davke« napirenden volt; némely ügyben az egész zsidóság két pártra szakadt, mint a zsidó történet mutatja. Tény azonban az, hogy a zsidó új-kor, mely tulajdonképen 1848-tól datálандó, társadalmi átalakításával új bontó elemet vetett a zsidóságba, a mely belső forradalomnak nevezhető erjedést idézett fel. A küzdő felek a hagyományhoz hiven a község házában zöld asztalánál vívták meg csatáikat. Az alkalmas pillanat, szintén régi szokás szerint, a *rasekól-* vagy a *rabbiválasztás* volt. Ilyenek hiányában valamely vallásos ügy szolgált a barátságos eszmecsere alapjául és végeredményben a rabbi személye lett a küzdő felek csatateré. A »helység ura« szorultságában valamely nagytekintélyű kartárs elé terjesztette a veszedelmes »kérdést«, hogy személyét »responsummal« fedje. Sohse lehetett tehát tudni, hogy az ártatlan rabbinikus kérdés mögött mi lappang. Ilyen volt hazánkban már a helyzet 1868 előtt is, melyet a kongresszus, hol a kedélyek a választási küzdelemből kifolyólag különben is izgatottak voltak, részben feltárt, részben élére állított. Ilyenek voltak az állapotok és a pesti hitközség 1870-ben kidolgozott szabályzatában a »rabbik kötelességeiről és jogairól« a következő pontot is felvette: »Ha külső izr. hitközségek, vagy azoknak csak fraktói rituális vallási ügyekben vélemény végett a rabbinátushoz fordulnak, a rabbinátus kötelessége, hogy az előljárósággal megbeszélje azt, vajjon a kívánt ügyben opportunus-e a szolgálatkész előzékenység.« Vallásos ügyek érdekében tartott akár nyilvános, akár magán gyűlésekben való részvétel az előljáróság előleges engedélyétől van függővé téve.

Nagy rabbinktól sokan vették rossz néven tartózkodó

magaviseletét, látjuk azonban, hogy passivitásának okai nemcsak egyéniségében, hanem a körülményekben is keresendők. Ugyanezen okból a képesítések és egyéb bizonyítványok adásában is óvatos volt. A hol azonban jónak látta vagy kötelessége kívánta, nem tagadott meg semmit, a mint több conceptusa mutatja. A nevek, fájdalom, hiányzanak és így nem tudhatjuk, hogy kinek adott »Hattarát.« Valószínűleg Kohn S. keszthelyi rabbinak. Más hitközségi alkalmazottak és érdemes szegények sürűben kaptak ajánlatot.

A tartózkodás lassanként elszoktatta az embereket, de azért elég nagy számban maradtak levelek hagyatékában. A kéregető, gratuláló — próza és vers, néhány *Bucher Simon-tól* — és szorosan magán természetű leveleket mellőzzük. Ha rabbinak ügyes-bajos dolga akadt a fővárosban, nála keresett ajánlást a kórházba vagy máshová. Akadt olyan jámbor hitrokon is, ki Peszach után Pestre akart átköltözödni, tehát Peszach előtt e célra támogatást kért. A sakterek ajánlása és rituális felügyelők (masgiach) ajánlkozása, minthogy ressort-jába tartoztak, napirenden volt. Misnájóth-tanulók a Chevra-Kadisa számára szintén nála jelentkeztek. Egyéb ügyekben is sürűn ajánlottak neki a rabbik. Dávid Kohen-Zedek (Lemberg) őse Jakob Emden két könyvét ajándéka küldi neki. Timeo Danaos! A fővárosi életet látjuk a sok kérelemben, melyek házassági ügyekre vonatkoznak. Egy egri asszony is felkeresi ily természetű levéllel. A legtöbb bajt a chalicza és a törvénytelen elváltassott nőknél a válólévl (get) elmaradása okozta. Orosz-Lengyelország is szolgáltatott ilyen ügyeket. Horovitz L. bécsi rabbi bigamia esetet jelent fel. Megbolondult nő elválasztása ügyében többen kérnek aláírást (Bécsből is). A husvéti liszt és egyéb rituális ügyek sok levélben fordulnak elő. Mindezek és más feljelentések, melyek vidékről jöttek, természetesen a rabbiktól, arról tesznek tanúságot, hogy kellemetlen ügyekben nem volt hiány.

Tekintélyes rabbi lévén, a perlekedő felek a maguk ügyének szerették volna megnyerni és vitairataikat neki is beküldték. Évtizedek előtt a rabbik közötti viszályok nem voltak ritkák. Azt hitték, hogy apró bajaik és sérelmeik a világ elé valók, a világ pedig azt hitte, hogy érdeklődni kell kedveltei minden viaskodása iránt. Brill hagyatékában vannak

idevágó dokumentumok, a melyekről azonban a feledés fátyolát fellebbenteni nem érdemes. Az orthodox rabbik és championjaik röpirataikat, melyeket az ellenpárt ellen vagy belső viszállyaik ügyében bocsátották világgá, hozzá is eljuttatták. Ezeket az érdekes kortörténeti adatokat, mint finom lelkű gyűjtő, hiven megőrizte, de olvasóink hangulatát felsorolásukkal nem romhatjuk. Vannak azonban olyan levelek is, melyek figyelmet érdemelnek, ezek közül néhányat ismertetünk, másokat a mellékletekben közlünk. Végül, ugy véljük, hogy nem érdektelen az sem, hogy kik keresték fel írásaikkal és ez okból összeállítjuk a levelezők betűrendes listáját.

Pollák Azriel Kis-Martonból 1864 vége felé beküldi neki Boskowitz Wolf kéziratosa művét a Rambamra, hogy azt egy Klein nevezetű embernek, ki az elhunyt Boskowitz József veje és a lengyel templomba jár prédikációt hallgatni, adja át a Pollák nyugtája visszavétele mellett. P. a művet Dr. *Hildesheimer J.* pártfogása mellett ki akarta adni, de sok helyen több lap ki volt szakítva. Ezt a tényt Dr. H., ki az ügyben érdekelve volt, mert az igali rabbi P.-t nála bepanaszolta, megerősíti. Hogy a kézirat hová lett, nem tudjuk. Dr. Hildesheimer személyesen 1863-ban Pesten ismerkedett meg Brilllel. Felkeresték egymást és többször »beszélgettek« egymással. H. hazaérkezése után megköszöni B. előzékenységét és személye megtisztelését. Levélben 1862-ben fordult B.-hez egy kismartoni ember öröksége ügyében. Annyira saját emberének tartotta, hogy a messiás per alkalmával, midőn az osztrák ügyészség *Grätz H.* ellen a személyes messiás tagadása miatt a zsidó vallás nevében pert indított és a bécsi rabbság nyilatkozata folytán felmentetett, B.-hez is fordult, hogy az általa szerkesztett nyilatkozatot írja alá. A nyilatkozat lényege ez: a ki tagadja azt, hogy még eljön egy, a Dávid királyi családjából származó személyes messiás, az olyannak tekintendő, mintha az egész kinyilatkoztatást tagadta volna. *Orthodox az, a ki a talmud és a rajta alapuló vallástörvények előírásai szerint él.* Az orthodoxia fogalma azóta némi változáson ment át. Dr. H. a kongresszus után szűknek találta széles Magyarországot és Berlinbe költözöködött. Litografált levélben bucsuzott 1869-ben barátaitól és ismerőseitől, közöttük volt Brill is.

Weisse József, néhai neves vág-ujhelyi rabbi, 1868-ban a kongresszus előtt azt ajánlja, hogy chanuka 2. napján B., *Hirsch M.* és *dr. Kohn S.* saját templomaikban ünnepélyes istentiszteletet tartsanak, melyen szoltárok reczitálása után békére intsek a közönséget, »minthogy, fájdalom, nincs egyelőre kilátás, hogy a pártokat egyesítsék« és egy templomba összehozzák. A pártokat kibékítéséről, ugymond, már többször beszéltek egymással. Egy 1874-ben kelt levél válásügyről szól (גט עיי שליח). — *Fleissig Jakab*, ki nem régen halt meg mint bécsi rabbsági ülnök, 1870-ben arra kéri, hogy ajánlja őt a pesti előjáráságnak a kiirt dajjan-állásra. Hivatkozik kellemetlen állására Galgócson és B. barátságára, melyről előzőleg személyes látogatása alkalmával biztosította. Az a hír járja, hogy F. a rabbi-képző talmudtanári állására is kombinációban volt. Erről azonban a Brill levelei között nincs semmi nyom, bár nem neheztelhetett reá, mert 1875-ben egy rokonát ajánlja neki. — *Fischer A. E.*, makói főrabbi, a rabbiseminárium vezérlő bizottságának néhai tagja, mint duna-földvári kerületi rabbi 1864-ben áradozó örömmel jelenti, hogy Makón meg lett választva és mély köszönetet mond nagybecsű ajánlásáért, a mely az álláshoz juttatta. Mindvégig nagy tisztelője maradt és 1891-ben Brill feleségének tragikus halála alkalmából megható részvétlét intezett hozzá. — *Malbim M. L.*, bukaresti főrabbi, ki a Szifrához kiadott kommentárja és más művei által nagy hírnévre tett szert, rideg levélben tesz a pesti rabbságnak szemrehányást azért, mert egy küldött által közvetítendő valólevél-ügyben nem akart kötelnek állani. Hosszu levélben igyekszik aggályait eloszlatni és arra hivatkozik, hogy hasonló valóleveleket már máshová is közvetített. Malbim nem ismerte Brillt (1861. év.) — *Ungar Joel* paksi rabbi, ki híres talmudista volt és kinek reszponsumai halála után kiadattak, 1866-ban »barátjának« beteg tanítványát, az elhunyt mádi rabbi fiát, ajánlja. A czimből látszik, hogy nagyra becsülte B. talmudtudását. — *Hirsch M.* ó-budai, jelenleg hamburgi főrabbi több tudományos (talmudi) tartalmu levelet intezett hozzá. Az egyik levélből (1876.) az látszik, hogy Hirsch a világi bíróság előtt perrel készült megtámadni *Stern A.* (később Szerényi) újpesti rabbit, mivel válásügyben szabálytalanságot követett el. B. szakértőnek volt

kiszemelve. Az upesti rabbi egyébként ilyen ügyekben némelykor B.-hez fordult felvilágosításért.

A rabbik, bármely árnyalathoz tartoztak, Brillnél tiszteltek, ha ügyes-bajos dolgaik a fővárosba felhozták őket. A meglevő levelekből látszik, hogy a legtöbb személyesen ismerte. *Szófer* A. S. B. pozsonyi rabbi egy ízben Pesten létekor Brilllel együtt tanult mindennap. Még nem voltak a pártszervezet által épített falak és több az időnk folyamán prononczirozott orthodox rabbi Brillben a saját fajtáját látta. Néhány példát idézünk és kezdjük egy férfúval, ki később *Lichtenstein Hillel* ismert szikszói és kolomeai csoda-rabbi veje és sógora lett, Jeruzsálembé költözése után pedig új Béth József (Sulchan Aruch)-jával, melyben egyebek közt a polygámiát a keleti askenazoknak is megengedte, nagy port vert fel. Neve *Akiba József* (*Schlesinger*) és Pozsonyban élt. Irataiban külön héber röpiratban hirdették a világnak, hogy bolond. Alázatos levelet ír 1857-ben, melyben az atyja által élő szóval előterjesztendő kérelem teljesítéséért esedezik. — *Singer P.* várpalotai, később szepes-váraljai tekintélyes és harczias rabbi, ki azonban ifjú korában birtokomban lévő néhány héber levele tanúsága szerint amolyan »Schönggeist« volt, 1853. és 1861. években »szeretett barátját« ajánlólevelekkel kereste fel. — *Letsch Mózes Léb* pozsonyi dajjan 1860-ban hosszu levélben kéri beteg fia támogatását. *Plaut Fivvel* nagysurányi rabbi, a kongresszus után az orthodox párt egyik oszlopa, 1865-ben nagy czimzés után egy esetet jelent fel. *Ulmann Frigyes* váczai rabbi nagy részletességgel tárgyal egy válólevél dolgot (1875.). *Fischer S.* nagy-kőrösi rabbi kérdést terjeszt elébe: egy nő férje távollétében teherbe esett (1873.). *Frieden P. L.* kormáromi rabbi, ki már Azriel Brilllel barátságban élt és ezt a fiára is átvitte, a mint több levélből látszik, az elsőben, a mely 1859-ből való, azt kéri, hogy Brill adjon neki ajánlást, hogy két kéziratot munkáját, responsumgyűjtemény és agadamagyarázatok, kinyomathassa. — *Kohn Salamon* (Keszthely) hosszu megokolással exhumáció ügyében kér véleményt. *Singer A. J.*, losonczi rabbi 1864-ben ajánlja öcscsét, *Singer* Izraélt (az ismert veterán tanítót), ki a sátoralja-ujhelyi minta- és főtanodán mint hitoktató véglegesítve van, a szervezendő őt inspektori állások egyikére.

A szombathelyi község *dr. Rockonstein Leót*, a Magyar Izraelita szerkesztőjét rabbijává szándékozván megválasztani 1865. január 31. Brillhez kérdést intéz: »Az előjáróság Főtisztelendőségéhez, a derék kapacitáshoz Izraelben, folyamodik és kellő tisztelettel kéri, hogy a közjó érdekében őszinte felvilágosítást adjon az említett rabbi talmudi tudományáról és valláserkölcsei viselkedéséről, minthogy néhány év óta alkalma volt őt közelről megismerni.« Nemskóra rá *Abeles Jónás* Pestről arra kéri, hogy kedvezőtlen véleményét adjon. *Abeles* úgy van értesülve, hogy *dr. Rockonstein* már megkapta a községtől a rabbilevelet, de nyilatkozatot irt alá, hogy a felvételt érvénytelennek ismeri el, ha illetékes oldalról két hónapon belül kijelentik, hogy ő az állásra nem méltó. Az illetékes forum Brill volt, de meg vagyunk győződve, hogy ő nem volt semmi jónak az elrontója. *Dr. R.* tényleg elfoglalta a rabbiállást, kongresszusi képviselő is volt, de 1870 végén kénytelen volt lemondani.

Szép és kortörténeti szempontból is érdekes leveleket kapott *Göldziher Ignácztól* (1868. és 1870.), *Bacher Vilmostól* (1868. egy héber és egy német), *Dr. Kayserling M.-től*, ki 1892-ben Madridból irt. *Steinhardt Jakab* aradi főrabbi két héber levélből az egyik tudományos tartalmu, a másik könyvkölcsönzésre vonatkozik. *Mútrai Gábor*, a nemzeti muzeum főkönyvtárosa, 1871. decz. 10-én kelt átiratban tőle, mint szaktekinélytől, egy régi héber nyomtatványról kér felvilágosítást. Ha tiszteletet követelő tekintetek nem gátolnának, kedvünk volna az utóbb említett írásokból egyet-mást közzétenni, elég tanulságosak. Hogy a komolyságot egy kis derű is besugarazza, lenyomatjuk *Kohn Móritz* (Vág-Bisztritz) levelét, a mely íróján kívül a kor bócher-műveltségét és lelkes idealizmusát is jellemzi.

Az itt következő lajstrom betűrendben mutatja a levelezők neveit. A csillag azt jelöli, hogy az illető nem rabbi. Nem tartottuk szükségesnek, hogy minden levélíró nevét felvegyük.

A levelezők névlajstroma.

<i>Abraham Hirsch</i> Palota és Péczel.	<i>Dr. Bacher Vilmos</i> Budapest (Boroszlóbból).
<i>Altenstein</i> Nehemiás Lomnitz (Morva).	<i>Bacher Simon</i> Budapest.*
	<i>Basch</i> Manó Apostag.

- Dr. *Basch* R. Bécs és Páris.*
Bernfeld Jóna Irsa.
Bloch Mózes Budapest (Leipnikből).
Cohn Wolff Leizer Plock (Orosz-Lengyelország).
Deutschländer Sámuel Puchó.
 Dr. *Diamant* Mór Losoncz.
Feuchtwang Mayer Nikolsburg.
Fischer Antal Enoch Duna-Földvár és Makó.
Fischer Sámuel Nagy-Körös (tanítvány).
Fischmann Simon Kecskemét.
Fleissig Jakab Galgóc és Bécs.
Frieden P. L. Komárom.
 Dr. *Goldziher* Ignác Budapest.* (Lipese, Berlin és Damaskusból).
Goldziher M. H. Losoncz.
Groag Selig Vág-Ujhely (tanítvány).
Grossmann Nachman Varasd.
 Dr. *Hildesheimer* Izrael Kis-Marton.
Hirsch M. Ó-Buda.
Horowitz Lázár Bécs.
Kanter Sámuel Kischineff.*
 Dr. *Kaysersling* M. Budapest (Madridból).
Kirz M. L.-Sz.-Miklós.
Kohn Eliezer Békés-Csaba.
Kohn Salamon Keszthely.
Kohut I. A. Domony.
Lets Mózes Léb Pozsony.
- Dr. *Lichtschein* Lajos Esztergom.
Malbim M. L. Bukarest.
Mátrai Gábor muzeumi főkönyvtárnok Budapest.
Neumann A. Vác.
Perls Jakab Nagy-Károly.
Plaut Feivel Nagy-Surány.
Ruben Baruch Bécs (török község).
Schorr Eisik Bukarest.
Schlesinger Akiba József Pozsony.
 Dr. *Schnitzer* Komárom.
Singer Abraham Jakab Losoncz.
Singer P. Palota.
Sik Dávid Tokaj (1876).
 Dr. *Spitzer* Sámuel Eszék.
Steinhardt Jakab Arad.
Stern A. Ujpest.
Strasser Dávid Kula.
Sussmann Wolf Z.-Sz.-Gróth.
Tauber Dávid Kun-Sz.-Miklós.
Tauber Izrael Vág-Ujhely.
Tauber Simon.
Ullmann Dávid Lakompak (1871).
Ullmann Frigyes Vác.
Ungar József Paks.
 Dr. *Unger* J. Jakab Igló (Morva).
Weisse József Vág-Ujhely.
Weisz József Eger.
Wejnberg M. Wolbrom (Orosz-Lengyelország).

azokat a héber irodalomra vonatkozó szellemes észrevételekkel. Új fajta, jesivája volt. Már idéztük fent azt az áradozó dicséretet, melyet egy névtelen az »Israelite« hasábjain közzé tett. Nem voltunk oly szerencsések, hogy előadásait hallgathattuk volna, átadjuk tehát a szót oly férfinak, ki lábainál ült és három évtizeden át gyönyörködött bölcsességében, mindvégig tanítványi hállával és szeretettel ragaszkodván hozzá.

»Az ő lelkének igazi színtere az ő tanuló-szobája volt, a hol környezve dugszagdag könyvtárától (melynek mását agyvelejében őrzé) és kedves embereinek (Schwab, Sachs Michael, Oppenheim Dávid) arcképeitől, valódi virtuóza volt a tudós bölcseségnek, a nyilvánosság jellemes kerülésének.

»Mert biz' jártak hozzá az emberek, kik okos, igaz szóra vágytak, kik egy nagy tudós és egy jellem élvezését áhítozták. A kiknek az ily nagyság nem imponált, a kik csak azokat ismerik el nagy férfiaknak, kiket az ujság meg a kőszá közvélemény hirdet ilyenekül, nem ismerték, nem tudták mit művel az »öreg Brill«, a jellem és a tudás mily kincsét, a közhasznú vallásos tevékenység mily munkását rejti a Király-utcai »patikárius-ház« szegényes udvari szobáinak rejtett lakója.

»Bizony keveset mondok, ha azt állítom, hogy a szegény szálláson évtizedeken át Pestnek egy zsidó főiskolája virágzott, bár a »nyilvánosság« nem igen vett tudomást róla. A hatvanas években — konkrét tény lebeg lelkem előtt — ha egy zsidó ifjú feljött ide egyetemre és lelkének vágya a magasabb zsidó tanulmányok felé vonzotta őt, mert biz' a hatvanas években még ilyen is akadt, hová fordult »tanulás« végett? Az »öreg Brillhez«. Naponként az ő szíve szerelmesének, a talmudnak szépségeit tárta fel a tudásra vágyó ifjak előtt. Soha buzgóbb, odaadóbb, értelmesebb, alaposabb oktatást nem élveztek azok, kik valaha »siur«-ja részesei lehettek. Csak tőle tudhatta meg az ember Isten igazában, miért nevezzük a talmud korszakának tudóseit »bölcsseinknek«. Mert az ő magyarázása szentséggé avatta a hallgatók lelkében ezt az irodalmat, melylyel sok divatos bölcs előkelő fitymálással végez, vagy melyet szerencsésebb esetben csak legmellékesebb, könnyen hozzáférhető oldalairól közelítenek meg. Brill legmélyére hatolt a tengernek és becses gyöngyöt hozott fel a fenékről, nem cserepet. És

VI. Tanítói működés és irodalmi hagyaték.

Több éven át, mint már említve volt, a talmud-tórában tanított és élte későbbi korszakában egy évtizedig az orsz. rabbiképző-intézetben. Bokros érdemeket szerzett a tanítás körül már akkor, midőn Pesten még nem volt szakiskola és ő lelkes ifjaknak előadásokat tartott a talmudból, fűszerezve

mily sokoldalú, mily sokféle irányító és ébresztő volt a tanítás módszere! Egy-egy mondás ötletéből mozgosítani szokta könyvtárának gazdagságát, rejtett zúgokba kalauzolt azon töménytelen jegyzetek nyomán, melyeket végnélküli tudással összehalmozott és melyekkel könyveit szegélyezte, e munkával könyveinek példányaiban az utókor számára is monumentalis kincseshányát hagyván.

»Gazdája volt ő ezen nagy ősi irodalomnak és aranyházájú tolmácsa. De bőkezű, nagylelkű sáfára is. Mert mindenét odanyújtá tanítványainak és barátainak, kik tanítványok módjára ellátogattak hozzá, hogy tőle tanuljanak, rajta épüljenek. Cserben nem hagyott senkit sem. Ha a talmud vagy a vele kapcsolatos irodalom valamely makacsul félreeső helyére sok keresésre sem akadtál és már letettél a reményről, hogy kutatásoddal a magad becsületéből czélhoz érsz, egyszerűen csak bekopogtathattál az öreg úrhoz, egy mondásra szonika eléd rakott tudományos értekezéssel felérő apparátust, többet, mintsem kerestél: megmutatta neked a dolog minden ágát-bogát. S aztán szivarral kínálta meg (vendégszerető is volt az öreg ur) és visszarakván a nagy foliansokat rendes helyükre, szellemes beszédet folytatott veled a zsidó meg egyéb irodalom ezerféle dolgairól. Ha ilyenkor hátad mögött volt a kilincs, csak egyet mondhattál: Ennyit már rég nem tanultam!

»E nagy szolgálatért, melyet ő a zsidó »tanulás« ügyének tett, eszeágában sem volt bármi néven nevezendő elismerést várni, még úgynevezett »erkölcsit« sem. Még csólni sem igen szólhattak róla; legalább neki inyére nem cselekszik az, ki dobra üti. Nem a »nyilvánosság« számára dolgozott, hanem a sziv legigazibb értelmében לשם שמים. Ennyiből állott az az elzárkózás, melyet azok regéltek róla, kik az újságokban meg a forumon való sűrű előfordulás mértéke szerint ítélnék az emberekről. Ha ugyan valaki, úgy Brill veheti szájára Jesaja (55) szavait: »Mindnyájan, kik szomjuhoztak, jőjjetek e vizekre . . . jőjjetek és szereztek pénz nélkül és bér nélkül bort és tejet!« (Keleti I. A Jövő I. 15., 3. lap).«

Számos tanítványa közül kettő kiváló ragaszkodást tanúsított; távozásuk után leveleikkel keresték fel, melyekből a hála és tisztelet sugárzik ki, és visszatértük után, midőn maguk is tanítókká lettek, újra felvették a megszakadt fonalat, tovább

okulván a mester bölcs beszédeiből. A két ifju 1868. előtt egyszerre járt előadásaira, az egyik theologusnak készült, a másik orientalistának. A két deák *Bacher Vilmos* és *Goldziher Ignác* volt, kiket nem kisebbíthetek azzal, hogy nevükön kívül egyebet is mondjak róluk. Dr. Jaulus aacheni rabbi szintén tanítványai közé tartozik.

Tanítványa volt tulajdonképen mindenki, ki házába járt, hisz tanult tőle valami. Soha látogatást nem tett, de őt mindenki fekereste. *Deutsch Henrik*, a tanítóképző bold. igazgatója, hosszú éveken át minden szombaton meglátogatta. Ha valakinek könyvre volt szüksége, szintén hozzá fordult, miről még több levél tanuskodik. A rabbiképző átvette a tanulókat és a könyvkölcsönzőket.

Irodalmi hagyatékról csak cum grano salis lehet beszélni. Az élő és nem az írott szó mestere volt. Észrevételeit, hosszú élete szorgalmának és kutatásának gyümölcseit, könyvei előlapjaira és lapszéleire jegyezte fel. Nem is jegyzetek, hanem emlékeztető szavak. Talmudpéldányának majdnem minden lapját tele hintette szelleme szikráival, épígy Heilprin Iechiel »*Széder Hadóroth*« című munkájának a talmudban előforduló mesterek életére vonatkozó részét. Többi könyvei is mutatják tanulmányozásának eme nyomait, de a fontosabbaknak ő maga is az első két csoportot tartotta. Élte utolsó szakában aggasztotta, hogy szellemi termékei, annyi fáradozás és ihletett percz jutalmi és örömei, halálával nyomtalanul eltűnjenek. Hozzá fogott tehát jegyzetei összegyűjtéséhez, még pedig, mint a kezeim között lévő írásaiból látom, három ízben, és az említett két csoportot végleg megszerkesztette. A talmudi jegyzetekből tettem közzé életében és megelégedésére néhány részletet a Magyar-Zsidó Szemle 1895—97. (v. ö. 1894. 21. lap) és a Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums 1897. évfolyamában. E nagybecsű jegyzeteket eredetiben is kiadni szándékozem, mihelyt könyvtárát, mely a pesti izr. hitközség és egyesek nagylelkűségéből mint »*Brill S. L. könyvtár-alapítványa*« az orsz. rabbiképző-intézetbe került és a mely már rendezve van, a többi jegyzetek végett átkutattam. Azokat a megjegyzéseket, melyeket sikerül majd megfejtenem, hozzájuk csatolom, hogy a tudomány számára megmentessenek. Reményeim e tekintetben nem

vérmesek, mert az eddig látott megjegyzések java része pusztatalalás a könyv lapszámaira.

Itt kell említenem azt is, hogy szerény viszonyok között nagy áldozatokkal szerzett becses könyveiről katalógust készített, a mely azonban csak a héber műveket öleli fel és ezeknek is csak egyik részét. A czédula-katalóguson kívül, mely az orsz. rabbiképző-intézet tulajdona, előtttem fekszik egy általa írt betürendes könyvjegyzék héber könyveiről, a mely azonban csak 955 számot ölel fel, tehát nem sokkal többet mint könyvtárának felét. E lajstomból is van egy előleges tervezet. Bibliographiai pontossággal készült és a végén nem kevesebb mint 38 szak szerint csoportosította könyveit oly módon, hogy az egyes csoportoknál katalógusa illető számaira utalt. Először a 763. számnál zárta le, később még 232 számmal tovább vezette.

Halála után láttak napvilágot beszédei. Valamennyi arról tanuskodik, hogy úgy a tartalomra mint a formára kiváló gondot fordított. Keret és szellem olyan, a milyent művelt közönségünk félszázad előtt kívánt, de német stylusa modern szónoknak is diszére válnék. A komoly és tapintatos férfiu izlése és igazságszeretete nyilatkozik meg bennük. Gyászbeszédekben sem túlzott a dicséretben, mint azt a laudatorok — a gyászszónokok középkori neve — szokták, sőt saját édes atyjánál még gyengéire is ráutalt, persze kiméletes és tapintatos formában.

Ismeretes, hogy sok kiváló talmudista milyen ügyetlenül kezelte és kezeli a tollat. A műveltség és izlés hiánya a héber styluson is megérzik, már a középkorban az a vélemény járta a német rabbikról ellentétben a szefard rabbikkal, hogy nagy tudományuk, de »dadogó nyelvűek«. A mi nagy rabbink héber irányát csak néhány sirvers mutatja. De ezekből és több hivatalos okmánytervezetből és fogalmazványból megállapíthatjuk, hogy mestere volt a héber tollnak és csak fájlalhatjuk, hogy nem használta fel szellemes észrevételeinek írásba foglalására. Ennél a pontnál mélyen érzem a szembeötölő bizonyítékok hiányát és a talmudi mondást ismétlhetem: Jaj azért, a mi elveszett.

VII. Utolsó évei, halála, jellemzése.

Rabbiszemináriumi tanárságától való visszalépése után (1887.) munkája könnyebb lett és a 73 éves rabbisági elnök megszokott teendőit változatlanul végezte. Midőn 80-ik életévébe lépett, hitközsége megragadta az alkalmat, hogy tiszteletét és ragaszkodását kifejezze: az ünnepelt rabbinak szép ajándékot adott át a nagy nap emlékére. A szeminárium tanári kara testületileg tisztelgett nála, tanítványai és tisztelői igaz örömet éreztek, hogy az agg mester e szép kort szelleme ifjui frissességében érte el. (M.-Zs. Szemle X., 477. és 523.)

Az öröm azonban már nem volt teljes, testi ereje nem volt a régi többé. Később bár mint közönséges halandóknál, a kiváló rabbinál is beálltak a nem szeretem nehéz napjai. Szellemi frissességét ugyan mindvégig megőrizte, halálos ágyán is kedvesen és elmésen beszélgetett, de testi erői egyre fogytak, két-három évvel halála előtt hályog borult szemére és szeme világát majdnem teljesen elvesztette. Sorsát a böles nyugalomával viselte, látogatóit csak úgy gyönyörködtette beszédekével mint jobb napjaiban, ajkai, tudtommal, csupán egyszer nyiltak gyenge panaszra agkora súlyos volta fölött.

E kinoktól szabadította meg a halál 1897. április 8-án, egy csütörtöki napon, este 9 órakor. A gyászhir csakhamar bejárta a fővárost, fájdalmat és részvétet keltve mindenfelé. A hitközség, a chevra kadisa, a rabbinátus és a rabbiképző-intézet külön jelentésekben adtak hirt gyászukról. A nagy veszteség súlyát érezte egész felekezetünk, számos hitközség és rabbi, a külföldi rabbiképzők részvétüket tolmácsolták a pesti hitközségeknek, az elhunyt családjának és a rabbiképzőnek. A közbeeső szombat távol vidéken lakó tanítványait megakadályozta abban, hogy mesterüket utolsó útján kísérjék, de a közelből is több rabbi és küldöttség jelent meg az április 11-én (vasárnap) délelőtt 1/211-re kitűzött temetésen. A király-utcai patikárius-ház, hol 70 évig lakott, széles és mély udvara daczára sem volt képes a közönség tömegeit befogadni, úgy hogy a közeli utcák is megteltek a gyászolókkal.

Az első gyászbeszédet dr. Kohn Sámuel pesti rabbi mondta, ki 31 évig működött vele együtt. »Sámuel meghalt és

a világ minden kincsét magával vitte« volt találó és jellemző idézete. Régi szép szokás szerint a község előljárói és előkelői vállukra vették a koporsót és a zsinagógába vitték, hol *dr. Kayserling M.*, ki 27 évig ült vele együtt a rabbitanácsban, siratta el. Képet adott arról, milyen volt az elköltözött mint rabbi, tanító és barát. A temetőben az országos rabbiképző-intézet nevében *dr. Bacher Vilmos*, tanítványa és kartársa szólott, dicsőítve rengeteg tudását és mély bölcsességét, kiemelve a kongresszus és a rabbiszeminárium körül szerzett érdemeit. A vidéki rabbik és volt tanítványai nevében *dr. Steinherz Jakab* székesfehérvári rabbi bucsuztatta. Délután fél 1 óraker a temető első sorában *dr. Hirschler J.* a kongresszus néhai elnöke és főrendiházi tag nyugvóhelye mellett temették el. (A gyászbeszédeket l. A Jövő I. 15. szám.) A nagy rabbi emlékére számos hitközség rendezett gyászistentiszteletet. A pesti hitközség 1897. május hó 31-én tartott requimet, melyen *Pollák L.* rabbi tartotta az emlékbeszédet. Az orsz. rabbiképző-intézet emlékünnepeye őszszel volt. A pesti hitközség rabbisági elnöke sirja fölé diszes sirkövet emelt, a mely 1898. márczius hó 23-án előkelő közönség jelenlétében lett felavatva. Az avató beszédet *dr. Kohn* mondotta, a felejthetetlen férfiut eszményül állitva oda a jövőndö rabbinemzedéknek.

Az ezüsthirtű aggastyánnal kiváló jellem, a tudomány nagymestere, a magyar rabbikar ékessége tünt el a földről. Igazi bölcs volt, ki tudása és tapasztalata magaslatáról szemlélte az életet és jelenségeit, embereket és viszonyokat. Páratlanul gazdag belső életet élt, mindent értett és mindent tudott, de távol tartotta magát a köznapi érdekektől és küzdelmektől. Gondolkodásában, érzéseiben és cselekedeteiben egyaránt előkelő volt; érdek, irigykedés, a kis lelkek gyengéi, nagy lelkéhez életének sulyos korszakaiban sem férkőztek: emberi méltóságát nemcsak külsőleg, hanem belsőleg is megőrizte. Arany tiszta jellem volt és az embereket is első sorban jellemük szerint ítélte meg: a régi rabbikban, kikről előszeretettel beszélt, szintén inkább a becsületességet, mint a tudományt bámulta. Így gondolkozott már fiatal korában: Szófer Mózes pozsonyi rabbiról irt nekrológiájában nem annyira a nagy tudóst, mint a nagy jellemet dicsőítette, szellemesen és helyesen következtetve e tényből, hogy a talmud erkölcsstana, minden más

ethikától menten, mintaszerű jellemeket képes nevelni. Nagy szorgalma és végtelen tudása mellett szobatudósoknál ritka éles elzarismerettel és elfogulatlan szemkörrrel bírt, ugy hogy talzás nélkül állítható róla, hogy a »sziveket és veséket vizsgálta.« Itéletei, melyeket intim körben nagy ritkán elejtett, mindig találók voltak, melyeknek sarkastikus élet örökös kedves humora tompította. Érintkezésében finom, az előző kor maradékaival ritka tapintatosság ékesítette, társalgásában páratlanul szellemes és kifogyhatatlan kedvességű volt, ugy hogy beszélgetését órákon keresztül gyönyörűséggel lehetett hallgatni. A ki nagy rabbinkat hallgatta, tudta csak igazán, mi a »talmudtudósok profán beszélgetése«, melyről a talmud szól. Ötletei, megjegyzései, itéletei szájról szájra járnak és még sokáig, nagyon sokáig fognak élni.

Állását tekintve, nemcsak az első hazai hitközségnek volt rabbija, hanem az országnak is első rabbija: általánosán tisztelték magas kora és diszes állása, főkép azonban jelleme és tudása miatt. Ha valakiről, ugy Brill S. L.-ről állítható: nem állása volt az ő dísze, hanem ő volt állásának dísze. Alig van rabbiság a világon, a hol oly sokféle és oly véghetetlen bonyolult rabbinikus kérdések kerülnek szőnyegre, mint fővárosunk rabbiüléseiben, Brill azonban oly járatos volt a decisorokban és a döntvényirodalomban, hogy hosszabb gondolkozásra nem szorult, éles ítélőképességével azonnal megtalálta a kérdés nyitját és emlékezetből idézte a legkritikább döntvényeket és analógiákat: semmi titok nem volt ő előtte. Ha esetről esetre adott döntései feljegyezve lennének, a leggazdagabb responsumgyűjtemények egyikét bírnánk ezekben. Főlszázados működésében oly gyakorlottságra tett szert, hogy szemében minden egyszerűnek látszott, a mi szót sem érdemel, és jellemző egyéniségére is, hogy e kérdésekről és adott találó feleleteiről soha egy szót sem ejtett el.

És épily mértékben ismerte a talmud é végtelen irodalmának a rabbinikus gyakorlattal nem oly szorosán összefüggő tartalmát is. Lapszéljegyzetei, melyek kiterjednek a talmud majdnem minden lapjára, felkeltették Steinhardt aradi rabbi bámulatát, mint egyik levelében olvassuk. Ellentétben a legtöbb talmudismerővel eleven érzékkel bírt a talmud nem vallástörvényi részletei iránt is. Gazdag életbölcsességgel lévén meg-

áldva, előszeretettel beszélt a talmud e körbe vágó szentenciáiról, meglepő szellemességgel világította meg egyiket-másikat. Halálos ágyán is ily bölcs mondást idézett, a mely utolsó talmudi gondolata lehetett. »Tanulása« mély volt, egyszerű és egyenes, távol minden rabulisztikától és szappanbuborék fajta csillogástól. Szellemének ez egyenessége és mélysége volt az, a mi a tudományok más mezőin fegyelmezett ifjakat és véneket egyaránt vonzotta.

Talmudelőadásait más ismeretek közlésével fűszerezte, sokfélét tudott, sokfélét fejtegetett. Mérhetetlen rabbinikus tudás párosult nála époly terjedelmű történeti és héber irodalmi ismeretekkel. Ritka művekben bővelkedő, nagybecsű könyvtára, melyet nélkülözések árán szerzett meg, fényes tanúbizonyossága, hogy a nagyszabású talmudtudós a régi iskola egyszáltságától ment volt. Könyveit a legalaposabban ismerte, buvárkodását azántalan eredeti észrevétel jutalmazta, melyeket fejedelmi bőkezűséggel szórt el tanítványai és látogatói között. E sokoldalú zsidó tudás mellett széles műveltséggel bírt, mert azokon a szilárd alapokon, melyeket ifjúkorában gymnasiumi és egyetemi tanulmányai által lerakott, hosszú életében folyvást épített. Az emberi szellem minden nyilvánulását tisztelte, a tudományt bárkitől eredt és bármely térre vonatkozott, nagyra becsülte: sok humorral illetve a régi elfogultságot.

Brill Sámuel Löw személyében mintaszerű jellemességgel, a tudás végtelensége és mélysége, a nagy rabbi és mester, bübhajos egyéniséggel párosult, melynek vonzó erejét szép és tekintélyes külseje is emelte. Megjelenése első pillanatra meghódította az embereket, mint a különböző időben különböző oldalról tett, részben idézett nyilatkozatok mutatják. A szép hófehér fej, a kidomborodó magas homlok, a mély tekintetű szürke szemek és az arcz szellemes vonásai minden ember figyelmét megragadták. Oreg korából való arczképe, melyet a fotográfus az 1889. párisi világiállításon kiállított, feltűnést keltett. *Köves Izsó* festményén: »Spinoza bírái előtt«, a mely 1901-ben a budapesti képzőművészeti kiállításon látható volt és a mely *Sándor Pál* birtokába került, a főalak feje a nagy rabbié. Méltó volt a festő ecsetjére, méltóbb alig található. Belső képe összhangban volt az impozáns külsővel és csak sajnálni tudjuk, hogy nem rendelkezünk oly tollal, a mely

a fényes valóhoz híven rajzolta volna meg a magyar rabbikar nagy alakját, a mely még sokáig fog világítani, hevíteni és buzdítani.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

HORN EDE NÉHAI ÁLLAMTITKÁR HÉBER LEVELE.

Herrn Bernhard Steinitz in Neustadt!

Pressburg den 5. Feber 1841.

רעי כחתי

הלא לשוא אניך ידו ואריק חצי אמיותי מאשפותם, לרוק ישוטטו עיני בכל עבר ופנה, לרוק איבה מליצות, לחנם אשא משלים עלי עמי לרמות בהם שמחת - לב וגיל - רוח אשר הערכת לי במעשה אצבעותיך, לכן אמרתי אהישי ויתאפק לא אכביר עליך דברים, ענותך עד כי אין בך תקוה, ידעתך מאת התהלכנו אחויו - לב בין נני הדעת לקטוף פרחי המדע, ידעתך כי רחוק אתה ממהתלות לקחי לשננו, אשר בפייה רק קרובים ורחוקים מכליותיהם, כפיך כן לבך, כל אפונה כי אוהב נאמן אתה לי כאשר יעידו מנדי אמרותיך, אם כן הוא גם ללבך לא - זו העונת המאחה הדרי לב אנוש בהגיעו אותה איבה מאוהבו האמין. - אכן - ישאני ואבדיה - זאת הרשב היה לי עליך, כי בקשתו כי מלאתי שאלתי מוכך בספרי, כי בענין פקוחה בענין הבקורת על ילודי - הציר - שכלי תכנין מבטך, בתיעין - ידיעתך ורוחב שכלך העבור בשבט שתילי בינתי להכרית הקמשותים להסיר ההרולים מהם, כאשר עובר - נן הציר ננות ועשבו דשא מאדמתו ישרשו למען יצאו שתילי - ידו נטעי נאמנים בתפארת יוופי לענע כל רואיהם, וכירת החוחים למען ירחבו פרי עמלו יעשו שיש לשמח ופרי למעלה, כן אהבתך תבער הדק תסיר דעות כוזבות מן פרחי - שכל אשר נשעה עלי תלמי לבי, כאשר הצורף יסיר בכור האש הסינים הרעים ינתק כן הסדק וטובך בכור הבחינה תוקק ספני - העיוני, תסיר הבריל תשאיר הטוב [אם גם מעט מועיר ישא] - אולם תוחלתי נכובה, לא כן עשיתי שקר מבטחי, אם גם מרוב אהבתך זאת ההדלת, הוא השיאך לכסה על פשעי כאמ[ר]ת החכם מכל אדם, אם גם אליה רית חצי מעשך, להצות בקרבי את התשוקה להוסיף דעת ולקחת הכמה, להבעיר כי נהלת התאוה להשאוב ממעוני התבונה ולהשוף מנבט לקחו טוב; אולם לא זה הדרך לנהל עלם צעור הימים על שדמות התבונה לנחותי על נדרי המדע, למה לא העירות רוחי על ההסינות אשר רבו מספר ומצאו באגרותי? למה לא גילת במכתבך הנעים את לבי למען אדע ולא אכשל במכמורת הנאוה ברמי הבערות, רק במסלות התבונה לעד אצעד לכן עוד הפעם כברית האהבה אשר כרתנו בין בתרי - הפרידה אשביעך, לשום עיך עלי פרי עמי ורעיוני לגלות מהר במכתבך העיקר, מהם אחריו כל ימעודי וגלי - בינתי

ולכונן יישירו לכת. - עוד זאת בשברון רוח אודיעך, כי לשוא תדאני לשוא תחול על קורי עכביש בנית תקותיך, «כי הקיץ האחד ירום קרנו בידיעות שונות», כי נגדע וישבר הקרן מהרשי א... ה. גם זכר כמעט לא השיאיהו רבו גחלת המדע גם נונה לא נותר להם בו מעת היותי בעיר הזאת לא התהלכתי רגע לשוה בין כרמי - אם - הלשונות ואחותה, לא ראיתי ספר מזה או לזה - אך ! מי והתני כירחי קדם !

מה נעמו לי מליצותיך, מה יקר לי נופתי - מדבררך, מתקן לחכי ממעדי תבל, יען ראיתי כי במסלת המשכילים תצמד לגולה עמוקות מני השך, להוציא באור הכמהה מוקראות סתומות, בו הראתני לדעת רוחב - בינתך וגדל - שכלך להעמיק במקראי קדש לגלות ספוני גנוי - מהמרים, כן דברתי, כי יוצר - כל השביע בלב האדם יצר ותאות שונות לנסות כחות נפשו, לאזור אמין נגדם לרדם תחת הכמתו, כאשר יאמר משל הקדמוני: הנבור בעת המלחמה] יודע והסוס, ולב האדם במלחמת הסכלות. - אולם תקצר הדיעה מהכיל עינים נשנים נאלה, אולי במכתבים הבאים נדבר עוד מזה - למלאות דרכיך, להשקות שדה - אהבתנו בדברי דודים ואמרי מדעי תשורה קטנה אוביל לך, ענק מטע, שבלי הולקט. דער מעניש, דער גאנץ זיינע נאיטליכע איהם אונוואהנענדע נאבע פערטיליגענטע, נור פיר דער ראהען נאמור לעכט, דען פערשטארדיגען נייסט, דער איהם פאר אללען לעבענדיגען וועזען צוועטהילט ווירדיגט אכטעט, דיע אנטעללגעניץ, וועלכע איהם דער שאפפער הולדרייך פערליה, אום זיינער בעשטימונג היענידעך, דעם צוועקע זיינער אונווענהייט נאכצודענקען, ניכט ווירדיגעט, יען דארוף בעדאכט אומ, דורך הילפע זיינער נייסטעספיטיגען דעם היטמעל דער אויפקלארונג וך נאהע צו שווינגען, דיע לייטער דער קולטור צו ערקליטמען, זיינער בעשטימונג נעמאיע צו ווירקען זאנדערן נור אום דיע בערפערדיגונג זיינער, ווינשע רינגעט, אימער דער וואלוסט פראגט, דער זענליכקייט זיינען טריבוט צאללט, נור פיר דאם פרווישע וואהל טראכטעט זיינען פארטייער מיט נייען ערפרישונגען, זיינען נייסט מיט נייען אונטערהאלטונגען צו רענעטצען אוואויפאלטואם זינגעט, דער ערדע - דער שטאפף זיינעם זיינס - גלייך, זיינע נייסטעסבליקע זענקט, זיינע ניערדיגען ליידענשאפטען, זיינען רוח - אונד עהרגיטיץ צו זאמטיגען אייפונסט בעמהיט, יען אבער זיינען בליק אויף דאם מא-אלישע וואהל, אויף דיע פויכישע עקסיטעניץ דער ערדענוואהיג - רינגעט, אויף דאם גליק זיינער נייסטגען טהיילע וועדער מיהע נאך מוסע פערזענדעט, זאנדערן דעם פערשטאנדלאזען פיהע גלייך אין אונוויסענהייט זיינע טאנע פערנידעט - דיעזען קאינגעט מאן דעם אויגענשיינע נאך פיר גליקליכער שאמצען, אלס דען וויזען, קענטניס פארשענדען, דער וך דורך אימעררוואהיג - העדעם נאכדענקען, דורך אוואויפארליכעם נאכזינגען, זיינע טאנע פערניטעט, דורך זיין אוואונטערבאכענעם גריבעלן דא פאנען, דעם לעבענס פערקיצט, אין דען פירדענקעלך זיינעם דאזיגען וורך דאם גרינדען זיינער צוקונפט אונד זיינעם צוועקע היענידעך, דען ווערמוטהטאפפען מיישעט, ווארויך דער גאנצע אויפגעטאלט אויף דער ערדענוועלט פערנאללעט ווירד, דיעזען קאינגעט

מאן מיט רעכט איין גינסטלינג פארטואנס, יענען הינגענען דען פאננבאלל דער טיכע נענען, דיע פיעוועלעדען [2] אונוויסענדען הוכלאזען טהארען, דיע קיינען אהערען נענס - אלס אהרע ליסטע צו ביסען קאינגען, דיא בערפיעדיגונג אהרער זענליכען באזען טריבען, דיא פלאמע דער ליידענשאפט צו נאזערען, לאסטע צים אידאל ערהעבען, - זיע וואהנען וך איבעראויס גליקליך, זאנאר אונטערבליך, דא דורך דיא הינטערלאסטענען שאמצען, דורך דיא פערערטען היינטהויער אהר נאהמע אין שטעטעס אנדעקען ערהאלטען ווירד, אהר רוף דורך דיא ערבען אהרער אווערמעסליכען נאלדניובען אין שפעטע נאכקאמען פערפאלגעט ווירד, זיא וך אים קאממענדען געשלעכטע דעם פעניקס גלייך פערזינגען דא דער וויזע הינגענען אויף אימער פאן דיעזער וועלט שוידעט, ער היטערלאיסט קיין דענקמאהל, קיינע לוסטשלאיסער, דיע איהן פערזעווינגען, קיינע קונסטווערקע דארבאב און קאמענדע פאכע זיינעם נאהמען לאב אונד דאנק שפענדען זאללטע. - וויא דער פאלמיסט אונס דען אירון דער גאנט - לאזען אונפערשטארדיגען דארשטעללט, נאכדעם ער אהרע אויף רויב-אונד עהרגיטיץ אויסנעהנדען אביכטען הערצאהלט שפריכט ער פערני: [ק' מיט] וויא ער לנצה, ער וואהנט נאך עוויג צו לעבען, לא יראה השחת ניעמאל דער נאענליכען פערזעוונג אויף רויב צו ווערדען, כי יראה דען ער ויהט, חכמים ימותו, דאם וויזע דאוונטערבען [ידוע כי מות חזת על כליון נצה כאשר בארתי בזה עודני בבית אבי מאמר דוד לא אמות כי אהי] יחד כסיל ובער יאבה, דא דער טהארעהויפט הינגענען נור פערזענעט, ועזבו לאהרים הילם, דא זיא אנדערן אהר פערמאיען הינטערלאסטען, דארוך נור אויף אויגענבליקקע פערנעהען, אום דעסטא איזשער ווירדען אויגען אויפצולעבען - אלליין ואדם ביקר בל ילין - וואס איהם דעם מענישען גאנצע מאכט היענידען, וואס זיינע גראיסע אונד ווירדען ווענן ער פערשטאנד - אונד איינזיכטלאז אומהערוואנדעלט, וואס ניטצט עס דאם זיין קאריער פראן פערניגענען איבערזאטט, ווענן ער דען אויפואהיטעט שטייע - בענדען נייסט דארבען לאיססט, זיינע וועלע דיא דרוקענדען קעטטען דער זענליכקייט צו צערשפרינגען שטריבעט, דער שקלאפערייא דער ליידענשאפט, דען פעססעלך דער טהא-הייט צו ענטשליפפיען טראכטעט, פאן איהם אימער אין ניערע באנדע פערשטריקט, אין איינעם לאבירינט דער טאללהייטען פערזווקעלט ווירד, ווא זיא מיט פערלוסט אהרער טונערע קינס ענטייגען קאן, נמשל כהמות נדמא פאיהרט דאזין וויא דוממעם פיה - דער צוועק דעם מענישען היענידען איזט נור זיך צו פערפאלקאממען, זיינע נייסט צו בילדען זיינער בעשטימונג רייפליך נאכצודענקען, דארנאך כאשר איזט משל הקדמוני: עהיו נשר עהיב, ווער אויף דיעזער ערדע דען ערווארטונגען דער אללאכט ענטשפריכט, פראמס אונד ויטטאום דיע לעבענסשטראסע וואנדעלט, דיעזער קאן איינעם איבערארדישען גליקעם טהיילהאפטען ווערדען, נור דיעזען קאן עס געלינגען, אין אהרער היממעלספארדען צו געלאנגען, וויא אונס אויך דוד אין איינער אנדערן שטעללע הולדרייך ערמאהנט, ניכט פאם

איילען וואהן בעטהארדען, ניכט פאס שיממענדען גליק דער הובלאזען אונזערע אויגן בלענדען צו לאססען: כי יתחמין לבבי וכליותי אשתוק, ווען דער בא'וען גליק מיין הערץ בעאנרוהונט מייען נידען בעטהארדען, ואני בער ולא אדען זא ווירדע איך גערן איין אנוויססענדער טהאר זיין, דא נור דער ווייזע, אוהב התחקות על מחצב אנושתי וואהרעס אונגעשיק עררא'ונט, דא ער אין איממערווא'הרענדער דיסהארמאניע מיט זיך זעלבסט גערא'ט, איממעד אונזע-פ-רעדען מיט זיינעס, אך' אונט, כמאמר אליפו: *כי אדם לעמל יולה, נור דאן איזט דער מענש דעם מיסגעשיקע פרייסגעגעבען, נור דאן דעם אונגעמאכע צור ציעלשייבע דיענען, ובני רשף ינביתו עוף, ווען ער גלייך הא'הערן ווענען עמפארקלימען ווילל, מיט זיינען גייסטעספ'טיגען היממעלסאהען עררייכען ווילל. - דיעס קא'ננטע לייכט דען מענשען פערלייטען אין זיינער פינסטערניס פארטצוואנדעלן, זיינע אנוויססענהייט ליעב צו געווינען, אהען איינען] ווא'מענע-דען ליכטשטראהל דער קולטור צו הוישען, בהמות הייתי עמך, איך ווירדע גען דעם פידע גלייך זיין - אלליין ואני תמיד עמך כי בעצתך תגותי, דוא לייטעסט מך, מאכסט מיט דיינען ראטהשליסען מך בעקאנט, מיט דיינען ווייזען ענטוירפען פערטרויעט, נימסט אין דיינעם הייליגטומע צו עהרען מך אויף, דאס מיר נור דיינע זעליגקייט גליק גילט, מי לי בשמים ועמך לא הפצתיבארין, דאן לערנע איך וואהרע גליקעליגקייט אונגעקענען, היממעלסגליק פירפען, דאס מיר ניכט צו ווינשען בלייבט, כלה שארו ולבבי צורי וחלקי אלקים לעולם לחות בקדשך ולהתענג מזיו כבודך.

אכטען זיא אום מינעטויללען דיענע ווארעט איהרער קריטיק ווירדיג, וועלכע זיא מיר נא'כסט איהרען עדלען אונד הערליכען גייסטעפריכטען זא באלד אלס מא'גליך מיטצוטהיילען דיא ניטע האבען, וואוירדך זיא זיך אונגעדליך פערפליכטען איהרען עוויגליעבענדען פריינד

אייזיק איינהארן

Einhorn.

ניש דאס - צוואר אונפערדיינעט, מיר דעננאך ניכט גלייכטיליגע - לאב, דאס זיא מינען אדענע הניכטליך דעם פערטרויען דעם פאטריאריכען אויף נאטט, שפענדען, בעוואנ מך דיא קראפט דעם פערטרויענס אונד דעם דארויס ענטשפרינגענדען געבעטהעס צו נאטט, איין וועננ צו אונטערוועקען, מיט נא'כסטעם ערהאלטעך זיא דאס רעוולטאט.

* בספר ב'י'ה'ע' ת'פ'ה כתבתי כצדו [כעת איננו תחת ידי לסמן לך הרף] אצל - מירת דודי - ויל: זה גם כן לדעתי מונח הכתוב: כי אדם לעמל יולה, איזט דער מענש צום לידען געבאהרען? ובני רשף ינביתו עוף, בעטראכטע דען פלוג דער פא'נעל, זיעה' וויא אונגעשטא'ט אונד גליקליך דיענע לעבען, ווילל זיא זארגלאז זינד, אויך דער מענש קאן גליקליך לעבען, ווען ער נאטט זיין געוויך רוהיג אנפערטרויעט, זיך ניכט זעלבסט דאס לעבען פערביטערט. ווי לחכימא ברמיא. - אולם ביאורך עולה על כולנה. -

הוד נא יהיה קמנה.
כל שור ושבר כי ימצא;
במקום אקנף, במקום אט אהלי
כל פשע ורשע עמי יבוא -
אולם אם לשינים תחצה רגלי
רק טוב וחסד בי יפגושך
גם נפשי אתך כופר בערך
אם נאמן אני אליך
כאשר ה' בן מלך למלך;
אם תהפך ראשינו לאחרוני
או שם איש תשמע ממני
אשר רשמי הראשון כן ימצא. -
דרוש נא, אולי פתרונו תמצא -

FÜRST BÉLA.

RÉGI SIRFELIRATOK BÉCS-UJHELYEN.

A bécsújhelyi zsidók történetéhez, a melyet e lapok 1892-iki füzeteiben közre bocsátottam, néhány nemrégiben napvilágra jutott adalékot akarok a következőkben szolgáltatni. Véletlen ásatások 3 sirkövet hoztak napvilágra, melyek a 13-ik századba nyúlnak vissza és így B.-Ujhely legrégibb nyomaira vezetnek bennünket. Bécs-Ujhely városát ugyanis V. Lipót herceg 1192-ben alapította. »A zsidók B.-Ujhelyen« című munkámban iparkodtam fényt deríteni a zsidók legrégibb letelepedésére és a legrégibb, hiteles dátum, a mit megállapítottam: 1265 decz. 7-ike volt. A most talált egyik sirkő azonban 1256-ból származik, így egy évtizeddel viszi előbbre a bécsújhelyi zsidók első letelepedését. Tekintetbe véve, hogy ezen dátum *sirkővön* található, feltételezi temetőnek a létezését. A míg pedig az akkori mostoha viszonyok közt egy ujjonnan alakult kis zsidó gyülekezet temetőre is tudott szert tenni, bizvást egynéhány évtized munkájába került. Egybetette ezt a város 1192-iki alapításával, kimondható, hogy a zsidók B.-Ujhely városának alapítása után az első vagy második évtizedben telepedtek le.

A kövek első ketteje csak töredékben maradt meg, az utolsó azonban egész.

אשה (így) קינה . . .
 על אשה השוב[ה]
 והנינה וכל מעשיה
 היתה באמונה אשת
 ר' א' מרת בילא בת
 ר' יהודה ונקברה
 ביום ד' שנת חמט
 לפרט תנצבה
 אמן אמן
 סלה מלה

A felirat Bella nevű asszonyinak, Juda leányának haláláról szól, a ki 1256-ban halt meg. Feltűnő, hogy a hónapot kifejejtették. A következő felirat szintén nőről szól és 1341-ből való:

A kő felső része le van törve.

בת החל יעקב אשת[ו]
 החל רחם שהלכה
 לעולמה ב' לאייר
 קא לפרט ביו' ג
 ותנצבה אאא ססס

A harmadik sírfelirat a vértanu halált szenvedett Szimcha, Eljakim fiáról szól, »a ki agyonütetett, bár nem volt erőszak kezében és eltemetett vasárnap kiszlev 24-én az 1347-iki évben«. Ez a szomorú esemény abból az időből való, a mikor Alsó-Ausztriában maga az uralkodó Albert herceg (1336—1358) sem bírta megmenteni a zsidók életét a megvadult csőcselék dühétől. Kiburg várába vitetett 330 zsidót, hogy életüket megmentse, de nem bírta, mert a nép iszonyu tűzhalállal végezte ki őket. A felirat így szól:

האבן הזאת אשר
 שמתו מצבה לראש
 ר' שמחה ב"ר אליקים
 הנהרג על לא חמט
 בכפו ונקבר ביו' איסד'
 כסליו בשנת ו'יצא'
 לפרט וה'ש[ם] ינקו[ם] דמו
 במהרה בימנו ות'יציב"ה"

Megemlítem még, hogy e 3 sírkövet a bécsujhelyi zsidó hitközség elnöke, Schischa Adolf ur az enyészettől megóvándó az új zsidó temetőbe befalaztatta.

Sopron.

DR. POLLÁK MIKSA.

A KÜLSŐ TUDOMÁNYOK A KÖZÉPKORI ZSIDÓKNÁL.

(Folytatás.)

A tudományok hanyatlásának kora.

A küzdelem a két párt között még egyre folyt, midőn mintegy villámcsapás érte a küzdő feleket IV. Fülöp francia királynak titkos, váratlan rendelete,¹⁾ hogy a zsidók egy hó leforgása alatt hagyják el az országot, a melyet a római köztársaság ideje óta szülőföldjüknek mondhattak. E rendelet nem oly hangon volt kimondva, hogy változtatni lehetett volna rajta. Fülöpnek a zsidóság vagyonára volt szüksége. És így eltűntek a zsidók Franciaországból. Velük együtt eltűnt a bátor kutatás szelleme. a filozófiához való ragaszkodás a zsidóság köréből, Spanyol- és Dél-Franciaországból. A következő századokat a spanyol és a provençzei zsidóság történetében általánosan a hanyatlás századainak nevezik és méltán. A tudomány elleni átok hamar megboszulta magát. A nép ugyan most a talmudnak szentelte idejét, de nem kizárólag, mert a mystika mind nagyobb és nagyobb tért hódított magának. Spanyolországban, a filozófia és tudományok egykori székhelyén, a *חכמה היעונית* csak néha-néha hallatják hangjukat, félénken, az ortodoxiának köpenyébe burkolózva. Csak kevés azoknak száma, a kiknek még bátorságuk volt az előítélettel szembeállni.

Különösen Dél-Franciaországban élt e borongós időkben három férfi, a kik a középserűségeen jóval tulemelkedtek: Kaszpi, Gersonides és Narboni. Legidősebb volt köztük: *Kaszpi József* (1280—1340) Argentièreből,²⁾ a kinek nyugtalan, foly-

¹⁾ 1306-ban Áb 10-én = július hó 20-án.

²⁾ Innen kapta a Kaszpi (ezüstös) melléknevet és ezért adta munkáinak is a Keszef melléknevet.

ton kutatni és írni vágyó szellemét Grätz találóan hasonlítja Ibn Ezrához. Salamon fiához írt testamentuma¹⁾ hü képét tárja fel az akkori műveltségi állapotoknak. »Egész életemben« — panasolja Kaszpi — »nyugalmat nem ismerve fáradoztam a bölcseség után. Bejártam a világot, lementem Egyiptomba a nagy mester székhelyére, de ott is azt találtam, hogy Maimuni dédunokája²⁾ és Maimuni utódjai mindnyájan jámborok voltak, de tudományokkal egy sem foglalkozott.«³⁾

»Két osztály van jelenleg a zsidóságon belül« — így festi a korviszonyokat Kaszpi — »Fiam, fordulj el mindkettőnek ösvényétől! Az egyik, az álbölcsészek osztálya, gunyolja bölcsseink igéit, a vallásos parancsokat könnyen veszi és azokat allegorizálja.«⁴⁾ A másik osztály a tudományokat, Aristotelest és magyarázóit megveti és a gondolkodásról tudni sem akar. Ezen férfiakat én nem azért gáncsolom, mert egész életüket csak a talmud megvitatásában töltik, hanem azért, mivelhogy a tudományokat és művelőit megvetéssel illetik... Hát bűne helyesen gondolkodni? Bizonyára nem ezen igaz tudományok lebegtek őseink szemei előtt, midőn kimondták: »Tartsátok vissza gyermekeiteket a spekulációtól!« Hisz eme tudományok ami ősrégi tulajdonunk, a melyek még ma is el vannak hintve az agadákban, a talmudban, továbbá a »Thóra és bölcseség atyjának« utmutatójában... Ép azért buzgólkodott Maimuni az ő munkáját bevégezni, mivelhogy jól tudta, hogy Aristoteles az ő metafizikai bizonyítékait Salamon irataiból és egyéb művekből valósággal kiszedegette, hogy aztán mint a saját szerzeményével büszkélkedjék.«⁵⁾ Ezért Kaszpi inti fiát, hogy ezen két osztály ösvényein ne járjon, hanem a filozófia szeretetét a hithűséggel egyesítse és a szentírás és talmud mellett

¹⁾ Ő is hódolt azon szokásnak, a melyet már Juda ibn Tibbonnál láttunk, hogy Tarasconban hátrahagyott 12 éves fiához egy didaktikai »intőlevelet«, testamentumot intézett, arra az eshetőségre, »ha a halál elválasztaná őket egymástól«. Ezen testamentumot kiadta: Askenázi Eliezer: טעם וקנים gyűjteményben, ספר המוסר név alatt. L. Güdemann: Unterrichtsweisen 187. old.

²⁾ II. Ábrahám.

³⁾ טעם וקנים 40-ik old.

⁴⁾ Tropusoknak veszi = צוירים.

⁵⁾ L. 51. és 52. old.

filozófiát és fizikát stb., de mindennekfelett a »tévlegők utmutatóját« tanulmányozza.¹⁾

Kaszpinál merészebb gondolkodó és korának egyik legkiválóbb talmudtudósa volt kétségkívül: *Levi b. Gerson* (orvosi néven: Maestro Leon de Bagnols (1288–1344.), a ki Ibn Adret tilalma ellenére már ifjú korában magába szívta a tudomány szeretetét. Őt is a középkori bölcsészek meggyőződése vezette, hogy a vallás és filozófia, a zsidóság és az arisztotelizmus útjai teljesen egybevágnak. Bátor kutatásában, melynek eredményeit főművében²⁾ rakta le, az igazság jelszavát írta zászlajára: »Az igazságot« — hirdeti művének előszavában³⁾ — »saját magáért kell kutatni, — a mint ezt Maimuni hangoztatta, még akkor is, ha az a Thóra igéivel jönne összeütközésbe, mert csak az igazság vezethet a dolgok valódi megismerésére. Ezért mondhatta ki bátran a mester, »ha a világ nem teremtett voltát logikailag be lehetne bizonyítani, még annak is hitelt kellene adnunk. A Thóra szavai nem kényszeríthetik az észre a hazugságot, hanem csak a végezelőhöz, az igazság megismeréséhez egyengetik az útát.

Ezért az igazság szolgálatában még Maimunihoz sem ragaszkodik szolgálatként, hanem nézetét önállóan az övével is szembeállítja. Munkáját, — valamint Kaszpiét is, — a tudománynak bátor védelme miatt a későbbiek⁴⁾ a zsidóságra veszélyesnek mondták ki és nevét »Isten ellen való küzdelemnek« gúnyolták. De ő ezen elfogult ítéletekkel nem sokat törődött, mert előszavában kinyilvánítja: »hogy a vakbuzgó szellemeket hadd elégítse ki a hit, a tudástól pedig ne igen zavartassák magukat.«

Gersonidesnek ifjabb kortársa volt: *Narboni Mózes b.*

¹⁾ L. Güdemann: Unterrichtsweisen i. h.

²⁾ ספר מלחמות השם = Küzdelem az Örökkévalóért. Kiadta Mercario Jakab Riva di Trentában 1560-ban.

³⁾ 3. old.

⁴⁾ Mint Niszim (Gerundi), Chaszdáj Kreskász, Mózes de Rieti, különösen Ribas (resp. gyűjtemény 45. sz.) azt mondja: וכן הרלבן שהיה נ"ב גדול בתלמוד (הטרה הכמות מדרך האמת). Jaabecz József Kaszpiét szabad gondolkodónak nevezi (természetesen nem valami jó értelemben), a kinek a talmudról fogalma sem volt, hanem az ertnek tudományokat (הכמות היצונית) annyira szerette, hogy érettek még Aegyptomba is elrándult. L. אור החיים 60.

Józua (1300—1362.), szintén szabadszellemeű kutató, de tehetőségben Gersonides mögött maradt. Maestro Vidal — mint tudományosan neveztek — már serdülő korában rajongó híve volt a filozófiának és később kommentárokat is írt a legjelentősebb arab filozófusokhoz.¹⁾ Ő volt a legelső és legkiválóbb commentatora Maimuninak. Főmunkája: commentár a Móréához,²⁾ melyet averroesi tanokkal próbál megvilágítani. Nagy előszeretettel magyarázta Ibn Ezrának a commentárjait is. Egyébként ezen korra jellemző, hogy midőn a tudomány és vele együtt Maimuninak uralkodó filozófiája az orthodoxiának és kabbalának áldozatul esett, akkor Ibn Ezra kezdett divatba jönni. Spanyolországban, a Provenceban, Olaszországban egész Görögorszáig, sőt Romániáig feladatult tüzték ki Ibn Ezra rejtélyeinek, titkainak megfejtését, »melyeket Ibn Ezra veszélyesnek tartott a profán tudományokban járatlan hitsorsosainak keresztény államokban felderíteni.«³⁾ Az ő éles szellemű, sokszor több gondolatmenetet áthidaló exegesise pótolta a filozófiával való foglalkozást. Így keletkeztek Ibn Ezrához a számos supercommentárok.

Első supercommentátor volt épen az említett Narboni, a kinek még életében kritikusa akadt: a romániai *Moscono Leon* (Júda) személyében, a ki Narbonit valószínűleg Perpignanban személyesen is megismerte. A korszellem felfogásától vezérelve ő is szerkesztett (Ochridában 1362—70.) Ibn Ezra pentateuch commentárjához magyarázatot, a melyben bírálhatja Narboninak jártasságát a profán tudományok terén.⁴⁾ Narboni kutatásait a különféle fényvilágokhoz hasonlítván: »A fizika terén Narboni kétségkívül szellemi napvilággal kutatót, mindabban, a mit csak magyaráztak a profán iratok bölcssei,⁵⁾ kivéve az agadikus helyek magyarázatait. Azonban a theológiában⁶⁾ már csak szellemének holdvilágával kutatót, mert itt sok a

¹⁾ Averroeshez, Algazálihez, tov. Ibn Tofail filozófiai regényéhez: Haj ben Jokdan-hoz stb.

²⁾ Kiadta: Goldenthal.

³⁾ Steinschneider: Abraham ibn Ezra, 86. old.

⁴⁾ L. Berliner: Magazin III. és IV. évf.-nak Ozar Tob mellékletét, 024. old. פירוש מוסקני ל'פ' כי תשא.

⁵⁾ Kiadta Steinschneider.

⁶⁾ חכמי הספרים החיצונים.

⁷⁾ חכמת האלהות = metafizikában.

kétely, különösen az agadikus helyek magyarázatánál. Ime ezen magyarázatok csak a tökéletlen ismeretek terjesztői és mintegy szálkák lettek azok szemeiben, a kik az isteni tannak megengedését a profán tudománnyal (החכמה החיצונית) tökéletesen megérteni nem bírják.¹⁾

Spanyolországban már nagyon ritkán támadnak oly férfiak, a kik a filozófia és vallás közötti ellentét kiegyenlítésén fáradoztak. Ezek között kiválik: *Pulgár Izsák* b. József (működött 1300—1340.), ki a zsidóságot nemcsak a külső ellenségektől iparkodott megvédelmezni,²⁾ hanem fellépett a zsidóság belsejében elharapódzó pártszekvenvedély ellen is. Dialogban írt munkája³⁾ világot vet azon két osztályra, a melyek kérelhetlen gyűlölettel egymás ellen támadtak.⁴⁾ A talmudi zsidóság képviselője (thorani) egy tiszteletreméltó aggastyán, hosszú, ősz szakállal; magas, meggörnyedt alakja imaköpenybe burkolva. A filozófiai irányt egy kellemes külsejű ifjú képviseli.

Az aggastyán bevádolja az ifjút: »Halljátok ti, gyülekezet férfiai!... Az Örökkévaló, a ki a nemzetek közül irgalmával megváltott és vezérelt bennünket, tökéletes Thórát adományozott nekünk, hogy ezáltal az örök életet elnyerhessük. És most, ime egy Aegyptomból származó népség hálóját akarja kiterjeszteni, hogy vallásunkat megsemmisítse... Nézetek eltérők, irataik apokrifok, egybegyűjtve eretnek, külső ismeretből (דיעה הרה החיצונית) azaz a görög bölcseségből,⁵⁾ a melyet istentagadók szerkesztettek és eretnekek tanítanak. Ezek az úgynevezett filozófusok, a kiknek törekvése oda irányul, hogy megrendítsék a vallás alapjait... Mindezekért jöjjetek, kövezzük, avagy égessük meg!...«

Az ifju nagy melegséggel védelmezi a filozófiát, kiemel-

¹⁾ חכמת התורה האלהות עם החכמה החיצונית, a hol a חכמה הטהורה oly tudományt jelöl, mely az isteni tannal oppositívóba van állítva. L. Steinschneider: Hebr. Übers. 313. old.

²⁾ A hitehagyott Burgosi Abner-Alfonzo ellen is vitairatot szerkesztett עור הרה ezímen.

³⁾ Az irta második része, ki van adva a קנים טעם gyűjteményben זכוח התורה עם הפילוסוף ezímen.

⁴⁾ Ugyanezen két osztályt jellemzi Kaszpi József is.

⁵⁾ 13a old. חכמה מהחיצונית הרה, וקונים מחבורים וקונים מהחכמה הטהורה.

vén, hogy a filozófia¹⁾ még magasabban áll, mint a talmud és szemrehányást tesz az aggnak, hogy álomlátásai vannak, midőn oly bölcsesség iránt fejezi ki megvetését, a melyről fogalma sincsen.²⁾

»Nem tudod-e« — replikál az agg — »hogy bölcseink óva intettek:« »Tartsátok vissza gyermekeiteket az elmélkedéstől!« És aztán mit használ a ti bölcselkedétek, ferde gondolkodások, vajjon van-e más haszna az embernek mind az ő fáradozásáért, minthogy szolgálja az Örökkévalót és hozzá közeledjék? De a ti filozófusaitok gunyolódnak vallásunk felett, megvetik a talmud bölceit és elhanyagolják a vallásos parancsokat.³⁾

»Midőn az ifju ezeket hallá lángoló haragjában emigy buzgólkodott: »Ifju vagyok az években, te meg aggastyán. Azt hittem eddig, hogy az évekkel együtt gyarapszik a bölcsesség és ime csalódtam. (Tehát tudd meg, hogy) bölcseink intelme csak a gyermekekre vonatkozik és nem magunkra is, mert a gyermeket, a melynek észtehetsége még nincs kifejlődve, a tulajdóság filozofálás könnyen tévútra vezetheti, hanem a megerősödött szellemi tehetségnek ettől nem kell óvakodnia. Hisz ép ezen művelt szellem az, a mely embert az állattól megkülönbözteti. Csak a filozófiai képzettségű ész tudja megválasztani helyesen az igazat, a jogosat és megengedettet, csak a bölcelet utján védekezhetik az ember a babona és hamis képzetek ellen. A filozófia tehát ép úgy érdemel hitelt, mint akár a kinyilatkoztatás.«

A vita így folyik tovább, mignem az ügy a király elé kerül. A királyi ítélet kiemelkedő része emigy hangzik: »Egy tudományosan képzett ember Thóra nélkül, hasonlít egy magányos emberhez a sivatagban, a ki segítség hiányában életét fenn nem tarthatná. Azonban a törvény embere is általános tudomány nélkül olyan, mint a ki szent tannal foglalkozik, de nem Isten nevében, avagy mintegy barom őriző nélkül, a mely nem ismeri a legelőnek helyét. Azért testvériesen nyujtsatok

¹⁾ מעשה מרכבה, metafizika.

²⁾ 13b.

³⁾ 13b és 14a.

egymásnak segédkezet, a mint a szentírás mondja: »Mily szép és kellemes, ha testvérek jó egyetértésben élnek.«¹⁾

A szigorú orthodox szellem hatása alatt keletkezett ezen időben egy ethikai — didaktikai munka: a *Széfér Hajasar*, szerzőjének Zerachja Hajvanit tartják.²⁾ A szerző ismeri Bachjának ethikai művét, »a melyet a műveltségben járatlan emberek nehezen érthetnek meg,« ép ez az ok indította őt munkája szerkesztésére.³⁾ De, habár a szerzőnek magas fokú erkölcsi nézetei a világteremtésről, Isten létéről, a sziv vallásáról,⁴⁾ az istentiszteletéről egyrészt nagy olvasottságát és magasabb erkölcsi érzését árulják is el, másrészt türelmetlen, elfogult nézetein nagyon is meglátszik már a kor hatása. Ez utóbbira nézve im halljuk az ő saját szavait:

»Vannak dolgok, a melyek Isten szolgálatát elősegítik, de vannak, a melyek azt akadályozzák és károsak a vallásra. Ilyenek a külső tudományok (הכמות החיצונית), az Epikureusok és filozófusok tudománya.⁵⁾ Mindezen tudományok után az Isten szolgálja ne törekedjék, sőt teljes erejével távolodjék el azoktól, mert mielőtt azokból hasznot vonhatna, már elvesztette hitét

¹⁾ 18b. old. Tehát Pulgárnál הכמות החיצונית egy különös változatával: הכמות החיצונית ידעיה ודעה ורה החיצונית terminussal találkozunk, mely a szorosabb értelemben vett filozófiát jelöli.

²⁾ E művet sokáig összehesztették ramerei R. Támnak (Rasi unokájának) hasonló nevű munkájával, a mely tudvalevőleg talmudi munka (novellák). Ezen R. Támnak szerzősége ellen szólna egyébként az a körülmény is, hogy R. Tám az egyoldalú talmudi tudást legyőzve, a spanyol zsidóság világi tudományaiban is kedvteléssel vett részt, sőt profán költeményeket is szerzett. (L. Luzatto: Kerem Chemed VII, 36 old.). Tehát az orleansi R. Jakabra kellene gondolnunk, kit szintén R. Támnak neveztek. Azonban Menáchem di Lonzano (a 17. sz. elején) Sté Jadoth ez. művében a Széfér Hajasart a görög Zerachjának tulajdonítja és ezt Azulaj: Sem Hagdolim (ה'ב ל'ב) is elfogadja. E munkát említik Jaabecz ספר א' 23. old. és Seba Ábrahám א' ס' צירור המור ez. művében, nézeteik bizonyítására. A Széfér Hajasart már 1586-ban kiadták Krakkóban ספר — הכמות החיצונית — אשר לבינו תם בעל התוספות — Amsterdam 1708; újabban Kaufman J. adta ki, Frankfurtban 1850, bevezetéssel és fordítással ellátva.

³⁾ A szerző ismeri még Kalilah ve-Dimnah meséit is.

⁴⁾ Bachja művének hatása meglátszik rajta.

⁵⁾ ר' הייר ad. Kaufman, 102. old.; a krak. kiadásban 15. old.: יש הכמות משהיתים האמונה כמות החיצונית והכמות הפילוסופיא והכמות הפילוסופיא

és hasonlít ahhoz, a ki egy eszközt elveszít a másik keresésében és — egyiket sem találja meg. Ilyen bölcsek közül már sokan gondolták, hogy elérték a bölcsesség culminációját és észre sem vették, a mint a hittől messze eltávolodtak. Habár a filozófiának célja az, hogy Isten egységes voltát szemléltetővé tegye, de ezen törekvésében hasonlított az Oceánhoz, maga a filozófus pedig a gyöngyhalászhoz, a ki gyöngyökért lemege a tenger fenekére. Valamint itt, úgy a filozófia tengerében is sokan veszítették lelküket. Azért a filozófiai tanulmányoktól mindenki óvakodjék és csakis az foglalkozzék velük, a kit bölcs, jámbor tanítója megóvhat a veszélyes tanoktól.¹⁾

Miután a חכמת היצויות-t ugyanegy sorba, ugyanegy kategoriába helyezi az istentagadó és filozófiai tudományt, később²⁾ így folytatja: »Ha eddig a »profán tudományokban«³⁾ való tanítással tartottad fenn magadat, ezután keress magadnak más foglalkozást, a jelenlegit pedig vedd a hátad mögé, mert a kár, a mely ebből ered, messze fölülmúlja a belőle származó hasznot. Hisz mindazok, a kik hitehagyottá lettek és a jövőbe vetett hitüket, reményüket ezáltal elveszítették, olyanok voltak, a kik külső tudományokhoz ragaszkodtak és érintkezésben állottak ezek tanítóival. Mert habár erőnek is vélnéd magadat a hitben, eltávolodsz tőle lassan, észrevétlenül, a mint a költő mondja: »Olyanok vagyunk a világon, mint a csillagok, mi azt hinnők, nyugodtan állanak, pedig gyorsan tova sietnek pályájukon. Azonképen véled te is, hogy szilárdan maradtál jámborságodban és észre sem veszed, mennyire eltávolodtál tőle. Ha már e tudományjal jó szándékkal foglalkozol, hogy ezzel a teremtőnek egységes voltát logikai bizonyítékokkal szemléltetővé tegyed; hát erre nézve nem elég-e a hagyomány és bölcsseinknek tana? Nem lesz-e hasonló ahhoz, a ki az ő osztályrészével elégedetlen, nagyobbra vágyik és végül még a sajátját is elveszíti. Ezért óvakodj e tudományoktól és csak az esetben foglalkozhatsz velük, ha oly oktatót szerezhetsz, a ki a jámborságnak legmagasabb fokán áll és megóvhat a kételkedéstől és a kártékony nézeteket bizonyíté-

¹⁾ 6-ik fejezet.

²⁾ 13 fejez. A Kaufman-féle kiadásban 172; a krak.-ban 24b. old.

³⁾ ומהם יבהרו להם חכמות ההיצויות בספרו ארסתו ושאר הילוחסויות ויאם יתעסק בהחכמת ההיצויות. a krak. kiadásban 44.

kokkal ártalmatlanná teheti, a mint cselekszik az utmutató a tévelygőkkel.¹⁾ Csakis ily módon menekülhetsz, ha már kedvet érzel e tudományokhoz«.

A profán tudományoknak illetően megvetése mellett, — midőn a zsidóság egyetlen tevékenysége a talmudra szorítkozott, — azt hihetnők, hogy legalább a talmud tudományok indultak virágzásnak. Azonban a tények eléggé meggyőznek bennünket arról, hogy a szellemi hanyatlás e téren is beállott, mintha a világi tudományokkal együtt a talmudnak az élet-erejét is elvonták volna.²⁾ Maimuninak kényelmes törvénykönyve is, — a mely a forrásokat nélkülözte, — nagyban hozzájárult a talmud tudományok elhanyagolásához. A súlyedés ezen fokát ép azok festik le legélénkebb színekkel, a kik maguk is eltörölni szerették volna a filozófiát és egyéb tudományokat.

Ilyen volt a Bagniolesből³⁾ való *Jakab b. Mózes*, a kinek nagyon kevés izlése volt a filozófia iránt. »Midőn az elnyomás napjai mind súlyosabban nehezdednek az emberre,« — mondja szomorúan casuistikai művében⁴⁾ — »egyesek megvetik a szóbeli tant és teljesen kielégíti őket a compendiumokkal való foglalkozás; elhagyják a törzset és az ágakba kapaszkodnak. Mások pedig a külső tudományokban, (חכמת ההיצויות) Aristotelesnek és egyéb filozófusoknak irataiban⁵⁾ lelik fel minden örömeiket és szent őseink tanai teljesen feledésbe mennek náluk... Ezen állapotok indítottak művemnek szerzésére, a melyet עזרת נשים-nak neveztem el«.

A legkiválóbb tekintélye ezen korszaknak, a ki nemcsak a talmudi, hanem egyéb héber tudományok hanyatlásáról fájdalmas szívvel panaszkodik, *Izsák b. Seset* (Barfat)⁶⁾ (1310—1406), ki a profán tudományoknak utolsó nyomait is meg-

¹⁾ כמו שיעשה מורה הדרך להועים — talán Majmuninak »tévelygők útmutatójára«-ra czélez?

²⁾ L. Gudemann: Unterrichtsweisen, 174. old.

³⁾ Gersonides szülőföldjéről.

⁴⁾ Erkölcsi és casuistikai műve, egyetlen kéziratban van meg a londoni britt muzeumban. Előszavából egyes kivonatokat közzétett: Rev. d. E. J. IX., 54. oldal.

⁵⁾ ומהם יבהרו להם חכמות ההיצויות בספרו ארסתו ושאר הילוחסויות

⁶⁾ Ribas szíve mélyéig fájlalta azt a tudatlanságot, mely a népnél ijesztő módon nyilvánult. U. i. a nép nagy része még az imakönyvekben

semmisíteni szerette volna. Ribas nagy elődjének, Rasbónak nyomdokain haladt — csakhogy még szigorúbb mértékben — és Háj gáonra és Rasbóra való hivatkozással kimondá¹⁾ mély megvetését nemcsak a szorosabb értelmű filozófia, hanem a természettudományok iránt is. Míg azonban Rasbó ezen tanokat csak az éretlen ifjúságnak tiltá meg, addig Ribas az arisztoteleszi filozófiát körkölönség nélkül károsnak jelentette ki, »mint olyanokat, a melyek e Thórának alapjait megingathatják és főképen annak két oszlopát: a világ teremtett voltának és az isteni gondoskodásnak tanait«.

Ribasra egyedül a talmud volt irányadó és kereken visszautasította azon tanokat, a melyek látszólag a szentírással össze nem férnek.²⁾ »A filozófálok« — mondja — »irataikban a kutatást magasabbra helyezik a hagyománynál is, habár mi ezt Szináj hegyéről nyertük »a próféták atyjának« közvetítésével, míg az ő kutatásuk üres semmiség. Azok közé, a kik az ő jövő életüket eljátszották, számítja R. Akiba azokat is, a kik külső könyveket, eretnek-iratokat olvasnak. Hát lehet-e inkább eretnek tan, mint az, a mely bizonyítékokat hoz Thóránk megdöntésére? R. Akiba nemcsak azokat sorolja ide, a kik hisznek e tanokban, hanem a kik olvasgatnak is ilyen könyvekben, mert e veszedelmes tanok könnyen hitelre találhatnak az embernél. Ime, látjuk ezt Maimuninál, a ki minden tudományok előtt tökéletesítette magát a talmudi ismeretekben és aztán szerezte a »tévelygők útmutatóját«, hogy megdönthesse vele a tagadóknak és a filozófálok bizonyítékait³⁾ és valamint hajdan R. Meir, úgy ő is, ha gránátalmát lelt, a belsejét fogyasztá el, míg a héját elvetette. Mindezek dacára Majmunit is tévútra vezeté a filozófia és a bibliai csudákat valódi értelmüktől félremagyarázta, — a miért Nachmáni őt az ő pentateuch-kommentárjában⁴⁾ kérdőre is vonta. Hasonlóképen ki volt nagyobb a talmudban mint R. Levi b. Gerson, a ki a szentíráshoz jeles kommentárt írt és Maimuni nyomain haladt?

is csak ügygyel-bajjal volt képes olvasni, emiatt az előimádkozóval — ki az imákat recitálta — együtt imádkoztak. L. Ribas 37. resp.

¹⁾ Ribas resp.-gyűjteménye, 45. szám.

²⁾ Jaulus: Grätz Monatschr. 1874, 255. oлд.

³⁾ וכדי להשיב את האפיקורוס עשה ספר המורה.

⁴⁾ Vajéra hetiszakasban.

Mégis a profán tudományok az ő szívet is elhajlították az igazság ösvényétől¹⁾ és a *ספר מלהמת השם* művében oly tételeket állított fel, a melyeket tilos még meghallgatni is. Ha már ezen »két fejedelemnek«, a világ nagyjainak lábai meginogtak, mennél inkább vetnök le mi magunkról az imádkozásnak igáját és tépnök széjjel a Thórának és parancsainak bilincseit, hogyha azon tudományokat tanulmányoznánk, — a mint azt Háj gáon az ő responsumában megjósolta«.

Minden vallásos szigora mellett Ribas nagy mértékben különbözött a németországi zsidóktól. Szilárd meggyőződése volt néki is, hogy a szentírást betű szerint értelmezze, csakhogy ez nála fanatizmusba át nem ment. Az évszázadok óta terjeszkedő kabbalának valamint Rasbo, úgy ő sem volt művelője. Sőt a filozófiai műveltségtől sem volt teljesen ment, mint ezt több responsuma tanúsítja.²⁾ köztük a 118. döntvény, a hol Gersonidesnek és Rábednek nézetét az emberi szabad akaratról és az isteni providentiáról, mindentudásról fejtegeti és a köztük lévő különbséget filozófiai úton feltünteti, mert a döntvény kérdezőjének úgy tűnik fel, »hogy habár Rábed nem volt is jártas a filozófiai, metafizikai ismeretekben (*תכמות ההיצנות*),³⁾ mégis ezen spekulációban ugyanazon eredményre jutott, mint a tudós Gersonides«, ezért Ribáshoz fordul felvilágosításért.

Budapest.

DR. HIRSCHLER IGNÁCZ.

(Folytatása következik.)

¹⁾ A rationalizmus felé.

²⁾ A melyek egyszerűek, világosak, távol minden pilpulistikus mesterkedeltségtől.

³⁾ לא הרוק ונתפאר ונמשך בתכמות ההיצנות.

FOLKLORE.

KELETI FOLKLORE.

Az »Alliance Israélitée« külön negyedéves folyóiratot ad ki iskoláiról és iskolái számára e czímen: »Revue des Écoles de l'Alliance Israélite«. A lap a folyó év tavaszán kezdett megjelenni és a 3. szám október—decemberre szól. A publicatio tartalma nemcsak az, a mit czíme után váránk. Vannak iskolai és pedagógiai cikkek, de tetemes rész a tudomány, pontosabban a folklore körébe vág. Az Alliance a Kelet minden országában tart fenn iskolákat, tehát oly helyeken, hol még van zsidó népélet, és mindenütt vannak Párisban képzett tanítói és tanítónői, kik maguk is Keletről származván, véreiket külsőleg-belsőleg jól ismerik. Ezek a legalkalmasabbak arra, hogy a népies hitet és szokásokat megismerjék és megismer-tessék.

A szóban forgó folyóirat első száma, mely programot nyújtott, csak mellékesen említette a legendákat stb., de a 2. és 3. füzetből örömmel látjuk, hogy a folklore mily becses és érdekes anyagára van reményünk. A pedagógiai közlemények is fontosak, de, azt hisszük, hogy olvasóinkat inkább fogják e helyen a néprajzi ismertetések érdekelni.

Rustsukban a folyó évben kiürítették a genizát, azaz azt a helyet, hova az elrongyolt héber könyveket a profanatiótól való megóvás céljából elhelyezik és ünnepélyes temetést rendeztek a meghalt iratoknak. A temetőben kaptak örök nyugvó helyet és emlékkövet (*Marcovitz Esther*, Enterrement de la Gueniza. II, 103.). *Halévy Áron* felette tanulságos két cikket ír a démonokról és a gonosz szemről (II, 158. és 161.). Ezeken kívül ide tartoznak még a következő közlemények: *Benchimol J.*, La langue espagnol au Maroc (126.); *Franco*, Souvenirs légendaires de Safed (138.); *Matalon M.*, Le pourim de Saragosse (148.); *Sutton T.*, Usages, moeurs et superstitions des

Israélites tripolitains; *Abib F.*, Notes sur les Israélites de Téhéran (164.).

A 3. füzet majdnem kizárólag a folklore körébe eső cikkeket ad, csupán az első és utolsó képez kivételt. Ime ez a tartalma: *Confino*, La communauté juive d'Ispahan; *Franco M.*, La vie des Israélites á Safed; *Nahon Moïse*, *Halévy Áron*, *Benghiat Moïse*, Le mauvais oeil; *Sutton T.*, La thérapeutique chez les Israélite de Tripoli (Afrique); X. Pourim de Los Cristianos; *Nahon Moïse*, Deux Pourim locaux; X. Los Chuetas.

Ezek a közlemények megerősítenek bennünket abban a feltevésben, hogy a zsidó babona zöme keletről jön. Ez a valószínűbb felvétel és nem az, mit Bastian honosított meg, mely szerint a népek egy fokon egyféle balhíttel teremtenek meg. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy chászid vidékeken, tehát a kelet felé, a babona gazdagabb és színesebb, mint askenaz, azaz nyugati országokban. Már pedig a chaszidizmus keletről jött. Hazánk és Lengyelország igen jó példák, melyek azt mutatják, hogy a Kelettel sűrűbben érintkező részek a kabbalától és a vele válthatatlan kapcsolatban álló babonától erősebben vannak inficiálva.

Éz alkalommal az érdeklődők figyelmét felhívjuk arra, hogy segédkezzenek annak megállapításában, hogy mely területeken vannak chászid községek, vagy legalább hol uralkodik az u. n. szefard ritus. Ez alatt nem az igazi spanyol, hanem pl. a tokaji és más talmi-szefard imarendő értendő. Ezek az adatok a bevándorlás adatai, tehát a hazai zsidóság története szempontjából fontosak.

ZSIDÓ KÖZMONDÁSOK.

1. An e Món ün an e Sólettop bleibt imma eppesz picken.
2. Sén müsz me zajn ün Glick müsz me hoben.
3. Wen me sert de Sof, zittern de Lämmer.
4. Der hat e Füs in Sólet. (Része van a bűnben.)
5. Wen me macht e Sajlé, iszt ze trefe.
6. Esz geht schen czü n'ilé czü.

7. E Najzer Mazl.
8. Esz wachst ihm schon beim Nopel herausz.
9. Paresz Lad steh ich ausz.
10. Züm erstmal isz Sen, züm zweitenmal isz Chen,
züm drittenmal isz Stüpp in die Zäh.
11. Desz Gajderl kratzen.
12. Mit e Rijé sieszen.
13. Zaj misz, dasz Mesiach kann nit kümmen.
14. Stike jófe besaasz hadrose. (Felső-Magyarországon a
samesz a prédikáció előtt kiáltja. = Hallgatás jó a prédikáció alatt.)
15. Ajle vejajred.
16. Wosz bleibt e Chazen, wenn er alt wird, e waj-
ter Hals.
17. Wenn me gebt, nemt me, ün wen me slogt, laft me.
18. Zaj lebt er, wie Toldi Miklós sein Pferd.
19. Üm tausend Gilden e Pferd stolpert ach.
20. Af e Dornbam vakszen ka Pajvedikreplach.
21. Epez isz mer wert, wi gór nix.
22. Zo lang zollen meine Chajvesz dauern.
23. Dú wirszt mir nicht in den Bam hineinrennen.
24. Szach Zorg' tor me hoben, a Zorg' darf me nix hoben.
25. Neben e Thór isz e Thirel. (A parancs alól kibúvót
találni.)
26. Zeig dem Hünd e Fingerl, will er gleich die ganze
Hand.
27. Warf de Katz, wie dú willszt, fällt zie auf die Fúsze.
28. Ganz Jór siker, Pürim nichtern.
29. E grajsz Parach braucht e grajsz Flaszter.
30. Acharé mausz Kedausim.
31. Tüt sach auf, wie e modige Käse. (Gász?)
32. Spon dron.
33. Tü nix, farcht dach nix.
34. Er hat e Grész ün Sém(?)
35. So lang, vie Sivooszor betamesz.
36. Er stet daj, vie e Lemech.
37. Lemech ste grad.

Baja.

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER

KUN LAJOS.

IRODALOM.

HITKÖZSÉGI ÜGYKEZELÉS ÉS AZ IZR. FELEKE-
ZETRE VONATKOZÓ TÖRVÉNYEK ÉS MINISTERI
RENDELETEK GYÜJTEMÉNYE.(Irtá: Barta Lajos, a nagy-kanizsai izr. hitközség titkára. Ára 8 korona,
Nagy-Kanizsa, 1901.)

Örömmel regisztráljuk a műnek megjelenését, a mely a maga nemében egyedül áll s mint ilyen, megbízható utmutatója lesz a hitközség vezetésében az előljáróságoknak és a hivatásos jegyzőknek. A vaskos kötet, mely 622 nagy octavlapot tartalmaz, teljes képét adja a hitközségi adminisztrációnak. Együtt vannak a műben a hitközség alkotásra vonatkozó szentesített törvények és utasítások. Szorgalommal vannak összeszedve a templom, jótékonyági intézetek, a hitközségi jogok kezelésére és értékesítésére vonatkozó adatok, feldolgozva a hitk. hivatalnokok szolgálati pragmatikája, sőt azok fegyelmi és nyugdíj-szabályzata is. *Sajnos, az utóbbi csak javaslat alakjában s csodálatos, hogy az a sok cultushivatalnok még nem tartotta elérkezettnek az időt, hogy erről a kérdésvől tanácskozzék s országosan szervezkedjék!*

Kimerítő oktatást ad a munka a könyvvezetésről, a mi a hitk. irodákban fontos szerepet játszik s ezzel azt célozza, hogy a hitközségekben a vezetés ezt az ágát egyöntetűvé tegye s bizonyos alaki formaságokhoz kösse.

Közül végül mintákat a jegyzőkönyvek vezetése, a levelezés, az irattárrendezés, adó, adomány, tandíj és alapítványkezelés mikéntjéről, úgy hogy a könyvben mindent feltalálunk, a mire a felekezeti ügyek intézésénél szükség lehet.

Szerző sok tudással s hivatásszeretettel dolgozta fel a nagy anyagot s a példatárban előforduló szemelvényei mind-

megannyi híven visszatükrözik a sok évi gyakorlatot, a szabadságot és izlést s főleg a kezdő hivatálnokoknak bő alkalmat fognak nyújtani a szükséges szakismeretek megszerzésére.

Nem lesz érdektelen megtudni, hogy ő nagyméltósága a vallás- és közokt. miniszter ur a művet pártolva 50 darabot rendelt meg s szerzőnek teljes megelégedését nyilváníttotta.

A könyv gazdag tartalmától eltekintve csinos és tetszetős alakban is jelent meg s ára egy kötött példánynak 8 korona.

W. G.

CHULLIN TRAKTÁTUS TÓSZIFTÁJA.

Tractat Chullin nach der Mischnah geordnet mit Vorwort und Commentar versehen, von Rector Schwarz zu Wien. Krakau, 1901. Verlag J. Kauffmann, Frankfurt a. M. 81 S. 8°.)

Az újabb irodalmi termékek sorából különösen kitűnik Schwarz tósziftája. Annyi tanulságot és eszméltetőt nyújt, hogy ritkán találni hozzáfogható munkát; még ritkábban pedig olyant, mely magába egyesíti oly nagy mértékben mindezen tulajdonságokat: ó-klasszikus nyelvismeretet, a két talmud és velük határos irodalmi ágak alapos ismeretét, nevezetesen pedig mély halachikus tudást, mely tulajdonságok szükségesek oly munka megszerkesztéséhez, mint a milyent a kiváló tudós kiadott.

Schwarz a tósziftát, a misnának megfelelően, melynek mintegy magyarázó függelékeit képezi, 12 fejezetre osztja; minden fejezetnek rövid, áttekinthető összefoglalás szolgál bevezetésül. Ehhez fűződik folytatólagos kommentár a szöveghez, mely ugyan rövid, de mindamellett kimerítő és világos. A mi az egyes fejezetek sorrendjét illeti, azt Schwarz igen meggyőzően fejtegeti a bevezetésben. A szerző fáradhatatlan törekvése, hogy korrekt szöveget nyújtson, vagy az editio princepszel vagy a még meglevő tószifta-kéziratok, illetőleg régibb auctoroknál talált idézetekkel való gondos összehasonlítása alapján, valóban osztatlan dicséretünket érdemli. Annak bebizonyítására, hogy mily figyelemmel tanulmányoztuk tósziftáját, következzenek egynehány megjegyzés.

6. o. 2. jegyzet. Schwarz כשרין szóban egy állítólagos régibb halacha nyomát véli fölfedezni, valóságban pedig ez

nem egyéb, mint a misnai הכל הכל שוהין-nak a körülírása. Hasonlóképen írja körül Onkelosz és utána a későbbi targumok דר (Dt. 33, 10) szót דילפן כשרין... כשרין-nal, mely annyit akar mondani, hogy »alkalmasak stb.«, v. ö. Rási i. h., épen ugy jelenti לשהוט הכל כשרין hogy: mindenki alkalmas a metszési funkció teljesítésére. Hogy vajjon eleve (לכתחילה) alkalmasak-e rá, az más kérdés; arról a misna szól. A tószifta csak utalni akar azon személyekre, melyeket r. Jehuda ha-Naszi belevont általános tételébe, הכל-ba. Ha S. azonban folytatja: ולאחר שנעשה... לכלל, שחבת הכל לשון רבו הוא... , ugy annak mond ellent, a mit ő maga a 2. fejezet 40. jegyzetében kiolvas a tósziftából.

7. o. 13. j. Midrás után nevezve van itt Tanchuma עקב, még pedig a tószafisták olvasata szerint, mely hely tehát nálam, Sepher ha-Likkutim-ban V, kijavítandó.

Ibid. 4. sor felülről פסולה helyett כשרה olvasandó, ezzel aztán minden nehézség eltűnik és a tószifta megegyezik a Gemarában (Chullin 121 b) idézett barajthával. A javasolt emendatió (19. j.) szükségtelen.

8. o. lent. לעור (vagy לגוי) מרגיל olvasat a helyes. מרגיל jelenti a bőrt ugy lenyuzni, hogy teljes maradjon — egy mivelet, mely יב-kor tilos volt (Berákhóth 33 a). Ha valaki azzal a szándékkal vágja le az állatot, de nincs בונה-ja magához a שחיטה-hoz, akkor az mégis כשר, mert חולין-hoz nem kell מנה (intentio). Nincs tehát semmi ok szövegvaltoztatásra. Azonkívül מרגיל a piélben inkább azt jelenti, hogy a fogaktól megfosztani (= leköszörlülni), mint קישון a hamutól megtisztítani; különben מרגיל למגירה nem hasonlít a tószifta nyelvezetéhez és általában nem is héber.

Ibid. 43. j. Az itt adott magyarázat nem elegendő, mert azután a kés mégis megvizsgálható, és ha ugy találjuk, hogy nincs hiba benne, miért volna כסולה ?

47. o. 2. sor. וקדשים annyi mint קדשים, 2 és 3 tehát misna és nincs összefüggésben azzal, mit a tószafisták (8. j.) mondanak.

Hogy ezek és hasonló fogyatékoságok nem csökkentik a mű értékét, szükségtelen mondani. A tószifta igen sikerült munka és mindenkinek melegen ajánlható. Nyomás és kidolgozás minden tekintetben kifogástalan.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

HAJNAL.

Hála néked Isten!
 Jóságodért hála!
 Fényt hogy újra adtál
 Sötét éjszakára . . .
 Álmainnak réme
 Őrt nem áll mögöttem,
 Nincsen immár éjjel,
 Vak sötét köröttem —
 Álmainnak réme
 Őrt nem áll mögöttem.

Hajnali reménység,
 Űde mint a harmat,
 Őnt borús szívembe
 Újra új bizalmat —
 Hiszem, hogy a bánat
 Pillanatnyi, szünő,
 Mint a gonosz álom,
 Elenyésző, tűnő —
 Hiszem, hogy a bánat
 Pillanatnyi, szünő!

Buda.

Én jó Uram! Isten!
 Vészben hányszor jártam!
 Tomboló viharban
 Óh mennyiszor álltam!
 Védtelenül, árván
 Össze, hogy törettem —
 Te tudod csak Isten
 Mind az én keservem!
 Védtelenül, árván
 Össze hogy törettem.

Nehéz napok multán
 Könnyörögve kérlek:
 Mint a fényes hajnal
 Oly időket érjek.
 Távol álljon tőlem
 Minden, a mi árnyék,
 Életem sötétről
 Virradóra váljék —
 Távol álljon tőlem
 Minden a mi árnyék.

DR. KISS ARNOLD.

ESZTER.

Ős időben élt egykoron
 Királyasszony Eszter;
 Nagy hatalma, szolgahadja,
 Kincse, mint a tenger, —
 Királyasszony Eszter
 Kincse mint a tenger.

Igézetes, ringó léptü
 Karcsu, mint a pálma,
 Nem csoda, hogy belebomlott
 A perzsák királya —
 Aranyhaja árnya
 A királynak álma.

S még se boldog a királyné,
 Valami csak bántja,
 Ifjú lelkét a kesergés
 Gonddal tele szántja,
 Alkonyat, s a reggel
 Ugy találja könnyel.

Perzsa földön felhő támad,
 Vihar a zsidókra,
 Zsidó házban nem enyhül meg
 Apa gyermekesókra,
 Gond az altatója,
 Nincs a ki megóvjá.

Első úr a nagy országban
 Hámán tör reájuk,
 Vérük lesi, azt keresi
 Parancsa: haláluk —
 Űssön nekik óra!
 Halál a zsidókra!

S ifju Eszter, a királyné,
 Gyászt borít magára,
 Sűrű fátjol omlik hosszan
 Csillogó hajára,
 Áhásvér elébe
 Megyen feketébe'.

»Én édes királyom
 Űzz el engem innen,
 Szerelmedben többé
 Űgy se lehet hinned,
 Űszetörsz te engem,
 Ha megismersz engem.

Nem vagyok tiéd már,
 Megcsaltalak téged,
 Játszottam a szerelemmel
 Árva népem végett —
 S most e népet bántják,
 Ezt a nyomott, árvát.

Add vissza a rongyom,
 Űrömestebb hordom
 Suhogó selyemnél,
 Aranyos szövetnél —
 S hű szerelmem ára
 Népem szabadsága!

Kergess hát el engem,
 Óh, de szavam száznad,
 S bármerre jársz, mindörökké
 Áldás száll utánad,
 Űzz el, vess meg, törj meg,
 Csak népem ne öld meg!«

S Áhásvérus, perzsa király,
 — Unokák regélik —
 Megtörte a gonosz ellent,
 Megalázta vérig —
 Űldözte az ármányt,
 Űszetörte Hámánt.

Buda.

Eszter asszony panasz-szava
 Űrömdallá vállott,
 És az öröm az országban
 Szerte széjjel szállott —
 Fény lett a sötétből,
 Diadal a vészből.

* * *

Most is vannak Eszterek még:
 Zsidó lányok ezren,
 Bűvös szemük most is csillog
 Drágakőnél szebben,
 Keleti virágok
 Szépséges leányok.

S egyszer-egyszer megjelen még
 Mesebeli kérő,
 A szerelme, gazdagsága
 Aranyval felérő —
 S a mit kér esérébe:
 Csak a hit a bére.

Pírban ekkor így susog most
 Sok újkori Eszter:
 »Vigy magaddal, édes párom
 Szerelmes szíveddel,
 Jól tudok feledni,
 A mit vesztek — semmi.«

* * *

Űsidőben élt egykoron
 Királyasszony Eszter,
 Nagy hatalma, szolgahadja,
 Kincse, mint a tenger —
 Királyasszony Eszter
 Kincse, mint a tenger.

DR. KISS ARNOLD.

IRODALMI SZEMLE.

Schürer Emil nagy művét »Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi« ritka egyértelműséggel dicsérik a szakkörök és nem szorul sem bemutatásra, sem ajánlásra. Miután 3 év előtt a II. (s III. kötet 3. kiadásban jelent meg, most az I. kötet is kikerült a sajtó alól, a mely

a jelentékeny könyvkereskedői siker folytán nagy példányszámban nyomódott és 3. és 4. kiadásnak jelöltetett (Lipcse, 1901). 100 lappal terjedelmesebb az előző (2.) kiadásnál. Lényegében nem változott, csupán az új anyag bedolgozása által gyarapodott.

*

Bacher V. nagy agádaműve használhatósága czéljából egy füzetben összeállítja az összes idézett bibliahelyeket. A füzet czíme: »Die Agada der Tannaiten und Amoräer. Bibelstellenregister«. (Strassburg, 1902. Trübner. Ára 3 márka.) Ezen összeállítás segítségével azonnal megállapítható, hogy valamely vers van-e és hol van idézve az »Agádá«-ban. A szerző ez alkalommal a babyloniai amórák agádájához pótlólag adja a névlajstromot. Az agáda-mű terjed és az első kötet második kiadása sajtó alatt van. A zsidó irodalomban tisztán szakmunkánál szép siker.

*

Ottley R. L. 12 fejezetben 282 lapon beszéli el a héberék történetét a legrégebb kortól egészen a római korszakig (A short history of the Hebrews to the Roman period. Cambridge 1901). Az áttekintés — kritikai álláspontból — nemcsak rövid, hanem világos is; a főtények domboríttatnak ki, csak az eredmények közöltetnek. Különös becses adnak a kis tankönyvnek függelékei és térképei. Az első függelék a történelmi forrásokat ismerteti, a második a héber törvénykönyveket; a harmadik pedig az ünnepeket (röviden). A térképek ezek: Nyugat-Ázsia; Egyiptom, Szinai és Kanaan; Palesztina a meghódítás alatt; Pal. phys. térképe; Pal. a bibliai korban; Nyugat-Ázsia a zsidók fogságba hurcolása idején; Palesztina időszámításunk első századában. Valamennyi térkép sikerült. Ottley joggal állítja, hogy könyvét nemcsak kezdők, hanem mások is használhatják, különösen gyors tájékozás végett.

*

Lea Henri—Charles angol inquisitio történetének francia fordításáról már megemlékeztünk az első kötet megjelenése alkalmából. Most a 2. kötet is napvilágot látott és az előzőből megtudjuk, hogy a 3. kötet fordítása kéziratban készen van (*Histoire de l'inquisition au moyen-âge etc. par S. Reinach*—

Tome II. Paris 1901). A szerző a fordítóhoz intézett levelében hangsúlyozza, hogy őt sem sympathia, sem antipathia az egyház ellen nem vezette, hanem a tárgyi igazság. Ő előadja a tényeket, »rettenetes eseményeket, rendszerbe szedett kegyetlenségeket, ártatlanok ezer szenvedését, kínzásokat, melyek majdnem egész népeket irtottak ki«, de ő arról nem tehet. A kép, mely élénk tárul, tényleg borzalmas, pár szóval nem ecsetelhető, igazán leirhatatlan. Az egész munkát kell olvasni, hogy meggyőződjünk a német költő szavának igazságáról: »das Schrecklichste der Schrecken ist der Mensch in seinem Wahn«. Az inquisitio a zsidók sorsára döntő befolyással volt, mert a keresztény eretnekek üldözése természetzerűleg vonta maga után a zsidók üldözését, továbbá az idők folyamán a kényszerűségből áttért zsidókra is kiterjesztette lelki gondozását. A marannosok története az inquisitio történetének egyik fejezete. A romantikusok megint elszaporodtak, Lea műve alkalmas olvasmány a kijózanításra. A ki a középkort akarja, annak az inquisitiot is akarni kell. A mű igen olcsó.

*

A zsidó történet népszerű és rövid ismertetései közül kiválik *Reinach Théodore* kis könyve: »Histoire des Israélites depuis la ruine de leur indépendance nationale jusqu'à nos jours« (2. kiadás. Paris 1901). Őt korszakra osztja az egész történetet, melyet a jelen korig vezet le. A főbb eseményekre szorítkozik, melyekről eleven irányával tiszta és vonzó képet fest. Reinach elismert nagy tudós és műve első kiadásánál az elhunyt *Loeb J.* volt segítségére, az új kiadást pedig *Lévi J.* nézte át. Több dologra nézve nem értünk vele egyet, leginkább a jelenkorral kockázatot állításaiiban. Nincs annak pl. sem alapja, sem czélja, hogy R. elismeri, hogy a francia zsidófalók némely vádja az algiri zsidók ellen megokolt. Az algiri spanyolok, olaszok és francziák egy cseppet sem jobbak, sőt rosszabbak, azért még sem bántja őket senki. Miért követelhető éppen a zsidótól, hogy semmi hibája ne legyen? Néhány részlet. *Stobbe* művének czíme: Die Juden in Deutschland (nem *Gesch. der Jud.*, 391. lap). A magyar zsidók történeténél Bergl mellett (91), említeni kellett volna legalább *Löw* és *Kohn* munkáit. *Lagumina* okmánytárából nem egy, hanem

denhower) e cím alatt: »Vom Münchener Gelehrten-Kongresse. Biblische Vorträge«. (Freib. i. B. 1901.) Érdekes, hogy 10 előadás esik a héber bibliára és csak kettő az újtestamentomra. A pentateuchus kritikája ellen száll sikra *Hoberg G.*, de némi engedményeket tesz, a mi a szigorú kathol. álláspont feladását jelenti. A héber szöveggel szemben, miután a Vulgata deklaráltatott kanonikus szövegnek, szabadabban mozogunk. Szövegkritikai tanulmányokat nyújtanak, *Happel*, *Grimme* (Durchgereimte Gedichte im A. T., mi szövegjavítás nélkül nem megy). *Euringer*, *Herkenne* (Sirachról). *Nikel J.* Ezra-Nehemia könyvében előforduló perzsa királynevekről értekezik. Az ékiratokból vett anyaggal iparkodnak a biblia egyes oldalait megvilágítani *Ueberreiter* és *Holzhey*. Orvendetes jelenség, hogy a kath. tudósvilág is közreműködik a héber biblia tudományos megismerésére.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Barta L.*, Hitközségi ügykezelés és az izr. felekezetre vonatkozó törvények és miniszteri rendeletek gyűjteménye. *Nagykanizsa*, 1901. Ára 8 korona. — *Dr. Frankl-Grün A.*, Geschichte der Juden in Kemsier mit Rücksicht auf die Nachbargemeinden. III. Theil. *Frankfurt am Main*, 1901. — *Dr. Wellesz Gy.*, Az Isten szerepéről. Székfoglaló beszéd. *Kaposvár*, 1901. — *Dr. Blumgrund N.*, Beköszöntő templomi beszéd. *Nagy-Abony*, 1901. — Catalog and Program of the Hebrew Union College 1901—1902. *Cincinnati*. — *Dr. Krauss S.*, David Kaufmann. Eine Biographie. *Berlin*, 1902. — *Prof. Dr. Bacher W.*, Die Agada der Tannaiten und Amoräer. Bibelstellenregister. Nebst einem Anhang Namen-Register zur Agada der babylonischen Amoräer. *Strassburg*, 1902. (Ára 3 márka. Verlag von Karl J. Trübner.)

Dr. Goldzieher Vilmos, rendkívüli egyet. tanár, hírneves tudós és szakíró, a Rókus-kórház szemészeti osztályának főorvosává neveztetett ki.

Mezei Ernő nagynevű publicista 30 éves hirlapírói jubileumát kollegái nagy lelkesedéssel ünnepelték.

Statisztika. A magyar zsidóságra 1900-ban az összes születések 4.29 százaléka esett, holott a lakosságnak 1890-ben 4.67%-át tették ki. A halálozások azonban kedvezőek voltak: 3.15%. A születések már 1890-ben kisebbek voltak mint a többi felekezeteknél; a külföldi példából azt következtethetjük, hogy jövőben mindkét arányszám csökkenni fog. A zsidók hosszú életüket első sorban józanságuknak köszönik. *Josephus* már 1800 esztendő előtt írhatta — több joggal mint ma — hogy »az egész világ bámulja a zsidók józanságát és mértéktelenségét«. — Oroszországban 1897-ben, hivatalos kimutatás szerint, kerekszámban 5,200,000 zsidó lakott. A zsidó katonák egész hadsereget alkotnak.

Makai Emil születése napján, 1901. november 17-én, az orsz. rabbiképző-intézet önképzőköre emlékünnepelet rendezett, melyen az elhunyt családja, a Petőfi-Társaság elnöksége és számos író és művész jelent meg. A programm egyes pontjai az elköltözött költő tevékenységét más-más oldalról mutatták be, melyek a nagyszámú közönséget mélyen meghatottak.

Leány-árvaház. A pesti izr. nőegylet hatalmas épületet emelt a Jókai-utczában árvái számára. Az innepélyes felavatás, melyen Széll Kálmán miniszterelnök, dr. Wlassics Gyula közoktatásügyi miniszter, Halmos polgármester és számos előkelő vendég jelent meg, november 24-én ment végbe. Az építkezéshez nagy összeggel járult hozzá annak idején bold. Hirsch báróné.

A biblia legnagyobb nyomdája az »Oxford University Press«, hol 300 év óta nyomják a bibliát és ma már 150 nyelven állítják elő. Évente 600 tonna papírost használnak fel e célra. Rendelések 100.000 példányra igen gyakoriak és a készlet iverkben oly nagy, hogy félmillió példányt igen rövid idő alatt szállítanak. Egy percz alatt átlag 30—40 biblia készül el. Az angol biblia 110-féle kiadásban van meg.

Nagy alapítvány. Plaut Jakab, német hitrokon, nyolcz millió márkát hagyományozott jótékony célokra.

Zsidó képviselőházi elnök. A dán parlament elnökévé Trier Hermant választotta.

Julius Stettenheim, az ismert humorista, 70. születésnapját ünnepelték Berlinben.

Zsidó földműves telepet létesített a német-zsidó földművelést terjesztő egyesület Neuhausban Posen mellett. Birtokot vett és ezt szövetkezeti alapon fogja műveltetni. A nagy akciónak, a mely arra irányul, hogy a német zsidók egy része a földművelésre vezettessék át, ez a jelentős kezdete.

Zsidó tanulók. A főváros területén az összes elemi és középiskolákba 23.098 tanuló jár.

Zsidó követ. Az olasz kormány Bolgárországba de Polacot nevezte ki követté.

A szent föld zarándokai 1900-ban 14.500-ra rugtak. Az amerikaiak (3000) inkább turisták; a legtöbb zarándok (6700) Oroszországból jött. A zarándokolás és a zsidó adományok szolgáltatója a palesztinaiak egyik főjüvedelmét.

A Magyar-Zsidó Szemle. következő régi évfolyamait, 1884., 1885., 1887., 1891., 1892., 1893., 1894., 1896., 1897. és 1898. egyenként 4 koronáért küldi bérmentve a kiadóhivatal, az összeg előleges beküldése mellett. Az 1895. évf. februári számát szerkesztőségünk visszavásárolja.

TÁRSADALOM.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Tisza Kálmán, hazánknak 15 éven át volt miniszterelnöke, márczius 23-án 72 éves korában befejezte földi pályáját. A nagy államférfiú halála, ki a szabadelvű eszmék rettentetlen bajnoka és a liberális-párt megalkotója volt, gyászba borította az egész nemzetet, melynek hosszú életén át hű szolgája volt. Ama fenkölt tipikus magyar politikusok feje szállt vele sírba, kik a jogegyenlőség alapjaira építették a hazá nagyságát és boldogulását és ennek áldásaival törekedtek az ország összes fiait egy zászló köré csoportosítani. Bármily népszerűek voltak némely időben a faji és felekezeti áramlatok és jelszavak, a jogegyenlőség és szabadelvűség utjáról soha le nem tért, azokból egy jottányit sem engedett. Midőn 20 év előtt az a zsidógyűlölet a külföldről hozzánk is átlántáltatott, megalkuvást nem ismerő határozottsággal szegült ellene és szilárd fellépésével a mérget a nemzet testéből kiküszöbölte. És a felekezeti gyűlölködésnek utolsó lehelletéig kérlelhetetlen ellenfele maradt. Midőn benne, mint a magyar nemzet tagjai, az ország nagy fiát gyászoljuk, mint zsidók felekezetünk védőjét is siratjuk. A magyar Izrael mindenha hálás kegyelettel fogja őrizni emlékét és áldással övezi megdicsőült alakját.

*
A czionizmus a mult év végén lezajlott utolsó kongresszusán a gyakorlati térére lépett, midőn a Hirsch-féle milliök után kinyújtotta kezét. Zangwill hírneves angol író fényes beszédben szállt síkra azon eszme mellett, hogy az I. C. A. adja ki a milliökat, azaz bocsássa a czionisták rendelkezésére. Sok humort, sok szellemet vitt tűzbe, de azt nem mondta meg, hogy a czionisták mit csinálnának a pénzzel. Nem felelt arra

a kérdésre: megadja a szultán Palesztina önállóságát, ha tudja, hogy vannak zsidó telepések és ezek kellő anyagi erővel rendelkeznek? Ez a főkérdés. A cionisták zavarba jönnének, ha egy szép napon az általuk üldözött milliomosok és rabbik valamennyien melléjük állanának és volna pénz meg pap bőven. Nem tudnának mit csinálni. Nem volna senki, ki ellen nagy bátran kell harcolni. A nemzsidó világ soha sem fog a cionizmusért egy lépést tenni. Nincs kormány Európában, a mely nagystílű zsidó kivándorlást megengedne. Szidják a zsidót, de elengedni nem engedik. Még az orosz birodalom se adná oda zsidóságát, mihelyt a kivándorlás komoly lehetőségét látná. A zsidógyűlölők a zsidó nemzeti és gazdasági értékéről azonnal meg volnának győződve. A sok igazság daczára, melyeket ezeken a kongresszusokon elmondanak, sem vagyunk képesek belátni, hogy a cionizmus végcélja mikép valósítható meg. Jó lesz tehát gyakorlati czélokot kitűzni és a hitközségeket meg nem hódítani, mert ez pyrrhusi győzelem lenne.

*

A délafrikai szerencsétlen háború által elkeseredett angol nép néhány agitátor nézete szerint eléggé fel van izgatva, hogy az antisemitizmus mérgét gyógyszerül bevegye. A continens antisemitizmusa, a mely a kozmopolitizmus incarnatiója, gondoskodott az alkotmányos és nem alkotmányos költségekről, a jelszavak közül az angol ízlésnek megfelelőket gyakorlott szemmel kiválasztotta és az izgatást »az idegenek bevándorlása« ellen megindította. Égre-földre esküdjöznek, hogy a »zsidó« polgártárs ellen semmi kifogásuk, a bevándorlott és meghonosított ellen sem, csak a londoni munkást akarják megvédeni a súlyos verseny ellen, a mely keresetét leszállítja, lakását pedig megrágtatja. A statisztikára, a mely azt tüntette ki, hogy az »idegenek« új iparágakat honosítottak meg és a német importot szorították ki, továbbá, hogy a nemzsidók által lakott városrészekben ugyanazon lakásmizériák vannak, rá se hederítenek. Szóval nagy ruthén actiót indítottak meg az emberszeretet jegyében. Eddig minden úgy van mint a szárazföld országaiban. A mi ezután következik, az már tisztán angol: *a zsidók nem hallgatnak*. Nem folytatnak struczpolitikát, az idegen és a zsidó között a távolság csak egy ugrás, a gyűlölet pedig nagyokat ugrik, ha lehet. A londoni zsidóság tehát arra hatá-

rozta el magát, hogy a támadásokat visszaveri. Mint ellenségeik, úgy ők is a sajtó útján terjesztik az ellenagitációt. Valószínű, hogy a burháború befejeztével ez a kis burháború is véget ér. A londoni agitáció, melyet több évi aknamunka előzött meg, mindenesetre jellemző a zsidógyűlölet inficziáló erejére.

*

A »*Hilfsverein der deutschen Juden*«, melynek megalakulásáról már szoltunk, német rendszerességgel és alapos-sággal veti meg saját alapját és készül jövő tevékenységére. Miután a német főváros zsidósága az egyletnek szép alapot ajándékozott és évi járulékokat biztosított, a német nagyobb városokban rendre alakulnak a fiókegyletek, melyek az adott minta után tekintélyes összegeket kapnak egyszerre és évi járulékra tagokat szereznek. Az adományok és a tagjelentkezések túlszárnyalják a legvérmesebb reményeket és most már biztosra vehető, hogy az új egyesület, melynek célja, hogy a külföldi zsidóság nyomorba jutott vagy koldusbotra juttatott tömegein segítsen, méltó munkatársa lesz a párisi Alliance-nak és társainak. Nem vonhatunk párhuzamot a hazai és a német zsidóság közt, mert igaz ugyan, hogy emez számra nézve nagyobb, de távolról sem éri el amannak műveltségét, vagyonságát és egyöntetűségét. A hazai zsidóság hasonmását máshol kell keresni. Egy pontban azonban követhetnők őket és ez az összetartás. A Berlinben alapított egyület valamennyi zsidó község tagjai a saját együletüknek tekintik, míg nálunk minden város csak a saját kebelében működő intézményeket tekinti a sajátjának. A németek nem ismerik az országos jelzőket, de tényleg minden nemes igyekezetet országosan karolnak fel. A műveltség, mely nálunk csak csömört okozott, még sem pusztá méreg. Vagy talán nálunk csak diplomák vannak?

*

Dr. Schwarz A., a bécsi szeminárium rektora, kiadta beszédjét, melyet Frankel Zacharias fölött 100. születésnapja alkalmából Berlinben tartott. Sch. a boroszlói szeminárium igazgatójának legintimebb tanítványai közé tartozott és nagy szeretettel, a gyakorlott szónok ügyességével rajzolja meg képét. Igaza lehet abban, hogy Frankel az egyetlen modern tudós a 19. században, ki iskolát csinált és hogy iskolájához sokan

tartoznak, kik nem voltak tanítványai. F. a pesti egyetemen végezte tanulmányait, hol a mult század 30-as éveiben sok külföldi zsidó diák tanult. Abban az időtájban tanult az orvosi facultáson *Erter J.* hírneves új héber író, továbbá Ágai Adolf atyja és mások. A pesti egyetem igen liberális volt. F. tanítója *Schedius* volt. Midőn Teplitzen rabbinak választották, az ó-budai kritikusok kevesellették talmudtudását. Ezt annak jellemzésére hozzuk fel, hogy mennyit ér »a világ« itélete. Mióta modern rabbik léteznek, mindig keveselték a talmudtudományt azok, kik egyebet nem tudtak. F. nem volt mély kritikus, de józan gondolkodó és módszeres kutató. A középkori »tanulást«, a mely mai napig terpeszkedik, a modern világban hátrább szorította. Innen érthető a harag, melylyel a régi körök a Darkhé Hamisnát (1859) fogadták. Székesfehérvárról fújták meg a harci riadót, eretnkséggel vádolva F.-t. Vádjaikat nem tudták konkrét bizonyítékokkal támogatni — a mit felhoztak, csupa erőltetett dolog volt — de érezték, hogy F. nem vér az ő vérükből. Psetli helyett történeti kutatás! A tannák emberekké váltak, kik térben és időben éltek és gondolkoztak. Ez az új szellem volt az, a mely az idegenszerűség és félelmetesség hatását keltette a régi stílű talmudistákban, habár nem vált tudatossá náluk. A világ 40 év alatt nagyon megváltozott. A talmudisták nyugodni tértek, helyükbe orvosok és ügyvédek léptek, kik a »psetlit« a perekben és diagnózisokban mondják. Nem szellemesebbek, mint a talmudiak voltak, de jövedelmezőbbek. A talmudot pedig csak hírből ismerik, úgy hogy ma nem képzelhető olyan harcz többé, a milyen az »Introductio in Mischnam« körül keletkezett. A rabbik feletti kritika még él, de általánosabb keretben mozog, a melyhez nem kell zsidó tudás, csak zsidó chucze.

*

A »Jewish Encyclopedia«, a mely a váratlanul nagy költségek miatt megakadt, újra megindult. Az anyagi részt néhány gazdag hitrokon rendezte egy biztosíték-alap létesítése által. A szellemi oldala a szerkesztők egyenetlensége folytán ma sincs tisztázva. A munka súlypontja minden valószínűség szerint Singer, Kohler és Gottheil vállaira fog neheznedni, kik ezentul az egyedüli szerkesztők lesznek. Az újvilág az óvilág ellenlábasa: nálunk zsidó tudományra és irodalomra soha, sincs

péNZ. Megvallhatjuk, hogy az első kötet megjelenése után nem hittük, hogy a pazarul kiállított, óriási összegeket elnyelő mű folytatható lenne, hisz az angolul beszélő zsidóság számra nézve alig nagyobb mint a magyar zsidóság. Tekintve azt, hogy a zöme az utolsó negyedszázban vándorolt be, nem is lehet gazdag. Mesének tartottuk a zsidó tudományok számára felállítandó egyetemet is. Nem is létesült, de azóta az eszme magva más alakban kikelt: a newyorki rabbiképző reorganizálva lett. Egyetemi színvonalra emelik és nem kevesebb mint öt millió korona az az összeg, melylyel alapját gyarapítani fogják. Három Maecenás egy millió koronát adott és a többi előteremtésére vállalkozott. Ezek után remélhető a zsidó akadémia létrejöve-tele is, melynek eszméjét folyóiratunkban szóvá tettük és magán uton részletesen kifejtve ajánlottuk. Az amerikaiak modern eszméikkel dolgoznak, a pajkele politikából nem kérnek.

*

Az amerikai példa talán a német zsidóságra is hatni fog, a hol a zsidó tudás körülbelül csődöt mondott. Német tudósok alkották meg a modern zsidó tudományt, halhatatlan művek jelölik tevékenységüket, de az emancipatio óta az ugynevezett modern közönséget a közömbösség kerítette hatalmába. Ennek a nem törődömségnek szomorú a ellenkezménye. Először az egész vonalon győzött az ellenreformatio. Ez alatt persze nem az értendő, hogy a közönség újra visszatért a vallásos életmódhoz: a szombathoz, az étkezési törvényekhez, a templomhoz stb.-hez, sőt egyre távolabb és távolabb esik mindezekről, hanem csak az, hogy eszményképül a régi jó idöket tüzték ki. A talmudból, melyért a felekezeti politikusok szörnyen lelkesedtek, csak azt az elvet vették át, melyet két bün közötti választásról állít fel: »Ülj, ne tégy semmit, ez a jobbik«. Az előző kor alkotta tudományos intézetek ennek következtében elaggottak, az idealisták pedig szebb tájakra menekültek. A zsidó vallás a keresztény reformáció óta nem aratott szebb diadalt, mint a Harnack felolvasásaiban. A berlini egyetem rektora, a német teológusok dísze, a nemzet művelt ifjai előtt tartott felolvasásaiban a keresztény vallás lényegét, mint jelen füzetünk más helyén bemutatjuk, a zsidóság lényegét állította oda, megtagadva mindent, a mit 19 évszázadon át hirdettek az egyházak. És ez alkalommal nem akadt zsidó teológus, ki

vallása igazait a kellő súlylyal megvédte volna. A művelt zsidó közönség azon körei pedig, a melyek a zsidó vallásról önállóan nem gondolkoznak, mert nem ismerik, és a melyek elé egy emberöltőn át a zsidóság incarnatiójaképp a lengyel zsidót állították oda, gondolkozba estek és bekövetkezett az, a mire 2000 év óta nem volt példa, hogy akadtak zsidók, kik saját hitüket inferiorisnak tartották. Most talán megnyílnak a szemek. A német liberális zsidóság organuma megkongatta a vészharangot a zsidó tudomány nem méltó képviselője miatt. Közben a zsidó község szakkönyvtárt alapított és f. év február 3-án megnyitotta. Geiger Ábrahám lelkes fia, Geiger L. berlini egyetemi tanár, ez alkalmából a tehetős hitrokonokat arra buzdítja, hogy a könyvtár szükséges gyarapítására és külön épület céljaira nagyobb alapítványokat tegyenek, miután a hitközség a fentartás költségeiről gondoskodik. »Emlékezzetek meg a szellemről« eszmélkedésének a vezérmotívuma. Philanthrópiával, mint a desolat állapotok mutatják, nem lehet felekezetet fentartani és van remény, hogy a zsidóság előveszi a jobbik eszét. Csak ne későn.

*

Harnack A. rektori beszédjében »Die Aufgabe der theologischen Facultäten und die allgemeine Religionsgeschichte« (Giessen, 1901.) sikra száll azok ellen, kik azt követelik, hogy az egyetemen a theologiai facultások vallástörténeti facultásokká alakuljanak át, azaz ne egy bizonyos vallás, hanem a vallás, tehát a vallástörténet és az összehasonlító vallástudomány képezze a tanulmányok tárgyát. Hollandia tényleg megszüntette a theolog. facultásokat. H. mint ev. theologus lelkesedik saját vallásáért, ez dicséretére válik. Különös azonban, hogy saját vallását a *vallásnak* (die Religion) declárálja (16. lap). A bibliáért való lelkesedése határtalan (11. lap), de az a valásfelekezet, a mely a bibliát megteremtette — az újtestamentot is — nem bir vallással. A leány azt állítja, hogy anyja nem asszony. H. híres liberalizmusáról, a legfelvilágosodottabb theologus. Jellemző már most, hogy mikép gondolkozik a jövőről. Azt mondja: »Gewiss ist, dass die Völker, welche die Erde jetzt auftheilen, mit der christlichen Civilisation stehen und fallen, und dass die Zukunft keine andere neben ihr dulden wird« (9.). A legtökéletesebb vallás tehát nem tür meg

más vallást! Ez a középkor álláspontja. Ha a vallás nevében lehet elnyomni, akkor ott állunk, a hol 1648 előtt. Egy szép napon a katolikusok nem türük a protestánsokat a protestánsok nem türük a katolikusokat. A H. által kicsinyelt zsidó vallásnak van még néhány tétele, melyeket H. felvehetne »a valásba«. Az egyik így hangzik: A pogány népek nem bünösek, ha a bálványokat imádják, mert őseik szokásait követik. A másik pedig így szól: Az ember legyen inkább elnyomott, mint elnyomó. Mindkét tétel a talmudban áll. Miután a 9. lapon azt olvastuk, hogy a jövő csak a keresztény civilisatiót fogja megtűrni, meg vagyunk lepve, hogy 8 oldallal lejjebb a következő kijelentést találjuk: »Wohl aber bejaht die geschichtliche Erkenntniss den Anspruch dieser Religion, das höchste Gut zu sein, welches die Menschheit besitzt, das heilige Gut, das sie über die Welt erhebt, ihre wahre Freiheit und Brüderlichkeit begründet und ihr ein sicheres Ziel steckt«. Hol van a szabadság és testvériség, ha az európai népek felsztják maguk közt a világot és ezenfelül saját keresztény kulturájuk mellett mást nem türnek? Harnack maga is érzi, hogy ellenmondásba keveredik, azért beszél »igazi« szabadságról. De az igazi szabadság nem az »igazi« szabadság, hanem a jelző nélküli szabadság. Ki valamit hozzá tesz, elvesz belőle. H. nagy gondolkozó, híres tudós és ismert szabadelvű; szükkeblü nyilatkozatai tehát csak azt mutatják, hogy a vallásfelekezet, melynek nevében beszél, még mindig nem emelkedett fel a tökéletes tolerantia magaslatára és hogy vannak még »a valláson« kívül eső ideálok, melyekért élni-halni dicsó tett.

*

Gróf Coudenhove H. munkát irt e czimen: »Das Wesen des Antisemitismus« (Berlin, 1901.) A szerző gazdag földes ur, nagytekintélyü család tagja, volt diplomata, ki az egész világot bejárta és egy japán nőt vett feleségül. A kérdést tudományos szempontból tanulmányozta és elfogulatlansága mellett is arra az eredményre jut, hogy a zsidó-kérdést csak a zionizmus oldhatja meg. Kozma Andor, a nagynevü publicista, a »Budapesti Szemle« 1901. novemberi füzetében a könyv megjelenése alkalmából tanulmányt tett közzé az antisemitizmusról, eredetéről és okairól, multjáról és jövőjéről és arra az eredményre jut, hogy nincs többé zsidó-kérdés, mert

az emancipatio azt teljesen megoldotta. — Nem osztja tehát azt a nézetet sem, hogy valami Zsidóországra szükség volna. Megengedi, hogy zsidó és nem zsidó közt itt-ott még némi különbségek mutatkoznak, különösen a modorban és a keresetre való erősebb tehetségben, de ezek nem oly lényeges dolgok, melyek miatt valamely intézkedésekre szükség volna.

Az együttélés folytán majd ezek a lényegtelen különbségek is lecsiszolódnak. Zsidók között is elterjedt nézet, hogy a keresztény ember simább modoru, és hogy a zsidó a jég hátán is megél. Fájdalom, ez utóbbi sem igaz. Csak az ímént volt egy cikk a »Revue Bleu«-ben, melyben statisztikailag volt kimutatva, hogy a zsidóság $\frac{7}{8}$ -része nyomoruságos proletár. De maradjunk csak itthon. A magyar zsidók zöme nyomorban él, a paraszt valóságos földes ur mellette. A zsidó-gazdagságról elterjedt balhit onnan ered, mert a zsidó kezén, kereseténél fogva, több pénz fordul meg és talán első sorban onnan, mert a zsidó gazdagság szemet szur, a zsidó szegénység ellenben senkinek sem fáj. Magyarországon nem egy arisztokrata család van, mely egymaga kifizeti a 900,000 zsidó összes tényleges vagyonát. A zsidó-gazdagság oly agyrem, akár a zsidó világalom. Ami pedig a modort illeti, igazságos mértéket kell alkalmazni. A zsidó közfogalom, és minden egyesre ugyanazt a mértéket, még pedig a legmagasabbat alkalmazzák. Arra az álláspontra kell helyezkedni, hogy a zsidók közt, épugy mint a keresztények közt, vannak fokozati különbségek, nem született ur valamennyi. Továbbá le kell szokni arról, hogy Kohn vagy Kun, Léwy vagy Lévai »a zsidó.« Ha tapintatlan, akkor nem a zsidó tapintatlan, hanem Kun tapintatlan. Különben meg vagyunk győződve, hogy akárhány híres becsületbíró és perfect gentleman inogni érezné a lábai alatt a talajt, ha egyszerre arra ébredne, hogy ő zsidó, hogy minden szava és mozdulata külön bírálat alá esik, hogy ő nem ember, hanem faj, hogy . . . szóval zsidó. Nem vagyunk vakok, ismerjük hibáinkat, de tudjuk azt is, hogy a nem zsidók ép oly tökéletlenek. Ha jellemüket azon módszer szerint boncolnák, mint a zsidókét szokták, akkor létezne antigermanizmus stb., azaz annyi anti, ahány nép van a világon. Az antisemitizmus tulajdonképen ott kezdődik, hol a zsidót a szeretet és gyűlölet szempontjából »tanulmányozzák«. A zsidó

álláspont ösidők óta az, hogy az ember bünös és bünbocsá-natra szorul. Ezt a felfogást a kereszténység is átvette, tehát gyakorolja nécsak magával szemben.

A PRÉDIKÁCIÓKRÓL.

Fiatal koromtól fogva gyakran volt alkalmam templomi beszédeket olvasni és hallani. Évtizedek óta magam is a rabbipályán működve a szószékről hirdetem Isten igéjét. Gyöngye erőmhöz képest némileg meg tudom tehát konstruálni a zsinagógái szónoklat mivoltát, föltételeit s rendszerét. Erre nézve tapasztalatokból eredt egyéni felfogásaimat a következőkben óhajtom előadni. Rámutatok arra a formára, melynek betartásával a beszéd a hallgatókra hatást gyakorolhat, a kitűzött célt elérheti. Egyszersmind jellemezni akarom azokat a hibákat, melyek többnyire okai annak, hogy a szónoklat eredménytelenné válik, hidegen hagyja azokat, a kikhez intézték.

*

Isten igéjének hirdetésénél két tényező jön figyelembe. Az egyik a szónok, ki hivatva van tanításával a község vallás-erkölsi fejlődésére fölemelő hatást gyakorolni, hiveit a jóra lelkesíteni, kibékíteni őket önmagukkal és nehéz sorsukkal. Föltétlenül szükséges, hogy a vallásnak megfelelő jámbor életmóddal, felekezeti tudományának alapos ismeretével, a kor igényeit teljesen kielégítő kvalifikációval, feladatához kellő érzékkel, tapintattal birjon. Csak így képes a reá bízott és magára vállalt szent kötelességet helyesen megoldani. A másik tényező a melyhez a beszéd fordul: a közönség. Ettől megkívánható, hogy ismerje el a szónok hivatásának nagy felelősséggel bíró voltát. méltányolja buzgó működését, ne vonja meg tőle figyelmét, azon kellékeket, melyek nélkül a szónoklat vallásos érzést termékenyítő hatását elképzelni lehetetlen.

A hitszónok egyik fökelléke, hogy tudatában legyen annak, miképen szálljon le hallgatói érdeklődéséhez és hogyan emelje fel őket a maga színvonalára; beszédében mily hangot, formát, tapintatot, tartalmat használjon, hogy szavai felrázják, lelkesítsék, megindítsák, tetterre késztessek hallgatóit. A mint egy

régi írástudó a prófétákról mondott *אין שני נביאים מתבאין בסגנון אחד* két prófétának nincs egy prófétai stílja, hogy különbözőnek egymástól egyéni felfogásukban, eszméik kifejezésében: ugyanez áll a mai hitszónokokra is. De bár mindegyiknek megvan a sajátos kifejezésformája, gondolatainak jellemző fejtegetés módja, mégis, ha bizonyos szabályokat nem tartanak mértékadóknak, úgy beszédjük nem hitszónoklat és különösen nem zsidó prédikáció.

A templomi szónoklathoz nem szükséges feltétlenül a nagy, erős és csengő hang. Ha a szónok a forumra állana, ha a szabad ég alatt kellene neki beszédet tartani hullámzó néptenger előtt, ha ily sokaságot lenne kötelessége kapacitálni, az igazság részére megnyerni: akkor igenis erős tüdővel, messzeterjedő hanggal kell birnia, hogy a zajban a tőle távolállók is meghallják, megértsék mondanivalóját. *הנמת בתוין תרונה ברחובות התין* »A bölcsesség az utcán kiált, a tereken hangot emel.« (Példab. 1, 20), de a templom csendjében, a hol kell, hogy az áhitat szállja meg az egybegyült hiveket, ily szent helyen nincs szükség stentori hangra, itt a szónoknak gyöngé hangját fokozza és pótolja a lélek hangulata *ברבים היוצאים מן הלב ננסים ללב*. A szívből jövő szavak megtalálják az utat a szívhez. Abban a perczen, midőn a közönség ugyszólván érzi a szónok szívének dobogását, hallja meggyőződésének hí kifejezését, mely a maga melegségében lüktet egész beszédén át, akkor a gyöngé hang is őszinteséggel és nyíltságával tárt ajtóra akad a hallgatók szívében.

A közönséges zsidó nyelvhasználatban a predikátort magid, a prédikációt derásá szavakkal jelölik. E kifejezések mintegy körvonalozzák a zsinagógai beszéd formáját és tartalmát. A magid a nép nyelvén érthetően beszélgetés közvetlenségével adta elő a »derását«, a mi régente nem volt más, mint a szent írásnak önálló kutatásból eredt magyarázata. A zsidó prédikációnak föltétele ennél fogva, hogy közvetlenségével hasson, hogy bárki is elejétől végig minden szavát megértse, a tudós és a művelt épugy, mint az iskolázatlan ember. A szónok ne használjon olyan kifejezéseket, melyeket csupán a Tájszótár vagy a Nyelvtörténeti szótárban lehet meglelni, ne éljen oly képekkel s hasonlatokkal, melyek ismeretlenek hallgatói előtt. A másik föltétel pedig, hogy a szentírára és

az ezzel kapcsolatos zsidó irodalomra támaszkodjék, ezt magyarázza, ebből fejtsse ki vallásra, erkölcsre, társadalmi kérdésekre vonatkozó eszméit, még pedig oly módon, hogy a közönség észrevegye, hogy a szónok önállóan gondolkodik és nem a más szavait közli. Hallgatói előtt méltó tiszteletben áll az olyan szónok, ki prédikációjában arról ad tanuságot, hogy nem sebtében rójja össze beszédjét, hanem gondos komoly kutatásnak eredményével, derásával a szó igaz értelmében, lép közönsége elé.

Vannak szónokok, kik hatás után vadászva derüre-borura frázisokat gyártanak, szóvirágokkal, tarka sallangokkal czifrázák fel szónoklataikat. Magasabb költői szárnyalásnak nevezik ezt, a minek azonban nincs más czélja, mint hogy az együgyű vagy félművelt közönség fennen hirdesse: Mily szépen szónokol a papom! mily kifejezésekkel él! mily zamat rejlik nyelvezetében! De ez az eljárás helytelenség azok részéről, kik a vallás hirdetését komolyan veszik. A zsidó szónokot nem teszik az oratori külsőségek, a szavak szin pompája, a hangsúlyozás zenéje, taglejtések szin padí plasztikája, az ornátus eleganciája, hanem teszi a beszéd zsidó szelleme és színe, magvas tartalma, a benne rejülő eszme és igazság. Igaz ugyan, hogy a szavak csillogása, mint bengáli tűz, kápráztatja, a külső formák választékossága megragadja a hallgatók egy, talán tulnyomó részét, bámulatra készíti azt a publikumot, mely irodalmi izlés tekintetében naponta a nagyhangu vezércikkhez jár iskolába; de az olyan zsinagógai beszéd, mely csak szavakból, de nem tartalomtól áll, nem képes benyomást gyakorolni, nem hágy maradandó nyomot a lélekben.

Azok, kik a szónoklatot a benne rejülő gondolat és igazság szerint itélik meg, nem pedig a pathos, a körmondatok és a föllengős közhelyek után, jól tudják, hogyha kivetkőztetik ilyes szépek nevezett beszédet a sujtásos külsőből, lényegtelen tartalomra akadnak benne. Azon szónoklat, mely nem a szellemre hanem csupán az érzékre hat, csak külső, fölületes hatást gyakorol, hasonló a szalmatűzhöz, hirtelen felgyullad, lángja magasra lobban, de ép oly hamar el is hamvad. *אומרים לפת למה אין קולך* A midras mondja (Rábá Bresith 15. fej.), az Eufrates folyam nélkülszói ugyan a zajos hullámzást, de eredményében nyilatkozik meg áldásos volta;

ugyanez áll a jó prédikációra is. Minden hitszónoknak e tekintetben zsinórmértékül kellene használni Faust szavait:

Such' Er den redlichen Gewinn!
Sei er kein schellenlauter Thor!
Es trägt Verstand und rechter Sinn
Mit wenig Kunst sich selber vor;
Und venn's euch ernst ist, was zu sagen,
Ist's nöthig, Worten nachzujagen?
Ja, eure Reden, die so blinkend sind,
In denen ihr der Menschheit Schnitzel kräuselt.
Sind unerquicklich wie der Nebelwind,
Der herbstlich durch die dürrn Blätter säuselt!

Tagadhatatlan, hogy a külső szépség is egyik alkotó része a zsinógói beszédnek. Van-e, vagy volt-e valaha szónok, a ki nem kívánt hallgatói érzékére hatni miként gondolatai, képei, ép úgy válogatott szép szavai által is. Miért utasítaná ezt el magától, mikor hatalmas eszköz a szent cél elérésére. A midrás is azt állítja (Rábá, Énekek éneke **הַמְעֹרְבִין תִּטְוֶנָה כֹּל מִי שְׂאֹמֵר דִּית כָּרְבִים וְאֵין עָרְבִים עַל שׁוּמְעֵיהֶן כָּרְבֵּשׁ וְהַלֵּב הַמְעֹרְבִין תִּטְוֶנָה כֹּל מִי שְׂאֹמֵר דִּית כָּרְבִים וְאֵין עָרְבִים עַל שׁוּמְעֵיהֶן כָּרְבֵּשׁ וְהַלֵּב הַמְעֹרְבִין**) a ki nem képes vonzóvá tenni előadását tárgyát és érdeket kelteni hallgatói körében, jobban tenné, ha lép a nyilvánosság elé. Azonban ne a díszes szavaknak mozaik-szerű összerakása legyen a fő, vagy egyedüli cél, melyet a prédikáló elérni kíván; kell, hogy megkülönböztesse a lényegét a mellékéstől. A pap hivatása sohasem állott és áll csupán abban, hogy ékes kifejezésekkel éljen a szószéken, ez csak eszköz legyen nála, melyet a vallás-erkölcs terjesztése céljából okkal-móddal felhasznál. A mai zsidó papra is áll a prófétai kijelentés: (Máláchi 2, 7.) **כִּי שָׁפְתַי כֹּהֵן יִשְׁמְרוּ דִּעַת תּוֹרָה יִבְקֹשׁ מִפִּיהוּ**. Beszédébe az ismeretnyújtás, a tóra domináljon, az ész felvilágosítása, a kedély felhevítése, hogy hallgatósága fogékonynyá legyen vallásunk igazságai, az erények iránt, nem pedig az, hogy a közönség hallási szerve megsiklandoztassék a nyelv muzsikájával. A jó szónok — a szó valódi értelmében — ügyesen megválogatja kifejezéseit, beszédének formája tökéletes, a szavak egészséges, jól átgondolt eszméket hirdetnek, melyek bevésődnek az emlékezetbe, úgy, hogy mindenki azon elismeréssel adózik beszédének: (Példab. 20, 15.) **יֵשׁ זֶה רֹב פְּנִינִים וְכֹלֵי יֶקֶר שְׁפָתַי דַּעַת . . .**

Vannak szónokok, kik a szószéken azt akarják tanúsítani, hogy sokat tanultak, széleskörű ismeret és olvasottság fölött rendelkeznek. Kirakják tudományukat, hosszúra nyújtják beszédüket, sokat idéznek, sokat bizonyítanak. Mi haszna a közönségnek abból, ha a szónok a tudomány magaslatain kalandozik és nem ereszkedik le a hallgatóság értelmének színvonalára, ha megfeledkezik arról, hogy kihez beszél, nem gondol arra, hogy a nagy adag tudomány táplálék túlterheli agyonyomja a hallgatók figyelmét.

Kifogásolni való az is, ha a pap a szószéken nem tudja mérsékelni indulatait, túlcsap a rendes határon, temperamentuma elragadja, szenvedélyesen tör ki belőle a szó, tombol, mint a féktelen vihar, kiméletlenül sujt, ostoroz. Ilyen beszéd semmiképen se élvezhető, visszahatást kelt, elszoktatja a hallgatók egy részét a templomtól. Különösen akkor, ha a szószéket »pro domo,« magánügyei propagálására használja, vagy ha beszédei kabinet képeket nyújtanak, melyek egy embernek jellemét, hibáját örökítik meg. A pap beszéde a tükörhöz hasonlítson, melyben megláthatja magát az egész közönség, nem pedig arra való, hogy egyest sértsen vagy dicsőítsen.

Vannak olyanok, a kiktől jó véleménynyel vagyunk, míg társalgunk velük, vagy a míg hallgatnak, de élvezhetlenek, ha szónokolnak. Ügyetlenül, nebezen mozognak, gyakran kikökennek az eszmemenetből, elvesztik a beszéd fonálát, kapkodnak kifejezések után. Ezen a bajon más nem segíthet, mint a gondos készülés és a hosszú gyakorlat.

Nem helyeselhető az a mód sem, ha a szónoklat részben, vagy egészben fohászból áll, mintha a pap csak istenhez és nem a közönséghez intézne beszédet. Az ilyen fohászzkodó prédikációra, mely különben nem is zsidó, hanem protestáns eredetű, alkalmazható a szentírás szava: **מִה תַעֲקֹב אֵלֵי דְבַר אֵל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל** »Minék kiáltasz hozzám, beszélj Izráel fiaihoz.« (II. M. 14, 15.) A pap a ki szemközt áll községével, tanítson, intsen, ha pedig Istentől kérni valója van, forduljon arczával a frigyláda felé.

*

Szólok röviden a másik tényezőről, a hallgatóságról is. Tagadhatatlan, hogy sokat lendít a szónoklat sikerén maga a hallgatóság, ennek viselkedése, tetszésének és hidegségének nyilvánulása a szónokkal szemben. **מַעֲשֵׂה בָרִיךְ שֶׁהוּא רוֹרֵשׁ בְּבֵית הַמִּדְבָּר**

(Rabba Debárim 7.). וכשהיה מבקש ליכנס היה אומר ראו אם נתמננו כל הקהל... Mikor Juda patriarka a nagy iskola termében előadást akart tartani, mielőtt bement volna, így szólt: nézzétek meg, összegyűlt-e az egész közönség? A nagyközönség jöjjön érdeklődésből, szive sugallatából, vagy kíváncsiságból, tisztán a pap iránt való személyes tiszteletből, a megtelt templom emeli a szónok kedvét, ambícióját; a fönséges látvány, hogy körülötte nagy, értelmes közönség sereglett egybe, hogy szavára figyeljen, fölébreszti a pap önérzetét, fokozza vágyát, hogy a várakozásnak megfeleljen. Ha pedig gyéren látogatott templomban kénytelen beszélni, vagy ha figyelmetlenséget tapasztal, ez valóban kétségbeesítő állapot a szónok hangulatára.

A talmud a mannáról mondja (Jóma 75 a): צדיקים לחם, בינונים עוטה, רשעים מהו ברהים, a jámboroknak kenyér volt, a közepeseknek kalács, a rosszlelkűek megőrölték. A hallgatóságnak is e három kategóriája észlelhető a prédikációval szemben. A jámbor érzésű örömmel fogadja, élvezi, mint a mindennapi kenyeret, neki nem kell más, mint hogy tiszta liszt, só legyen benne és kellőleg megsütve. A közepes már művészi formát és édességet kíván. A rosszlelkű azonban csak azért jó a templomba, hogy megőrölje kritikájával a szellemi táplálékot. A papok előtt nem ismeretlen az utóbbi, ki ritkán jár a zsinagógába, de ha jelen van, széjjel szedi a prédikációt, hogy környezetében kimutassa fölényét a pappal szemben. Köztudomású, hogy nem az igazán műveltek és nem a jólelkűek közül kerülnek ki ezek a spezialitások. Egyszer a mondatkötés ellen van kifogásuk, másszor triviálisnak tartják a kifejezést, nem tetszik nekik a hang, gondolat, forma, gesztikuláció. Ezek az örökké elégedetlenek, csak önmagukkal vannak megelégedve. A külsőségnek túlságos megbámulásáról azt mondja a talmud (Chagiga 16a): כל המסתכל בנ דברים עינו כרות, בקשת, ובנשיא, ובכהנים: »Három dologtól romolhatik meg az ember szeme, ha a szivárványt, fejedelmet és papot nézi.« Bizony elég elvakult ember van, kit a külsőségek kápráztatnak el a pap beszédjében. Hiába eredetiség, tudás, jó előadás; az ilyeneknek nem kell más, mint üres deklamálás, hazafias ömlengés, remek varású ornátus.

Van a zsidó közönségnek még egy része, mely egyáltalán fölöslegesnek tartja a prédikációt, מאי אהני לן רבנן מעולם,

לא שרו לן עירבא ולא אסרו לן יונה (Sanh. 100 a) »mit használhat nekünk a rabbik, — mondják — a varjút nem engedik meg, a galambot nem tiltják meg?« Ezek rendszeresen arra hivatkoznak, hogy régente a rabbik csak kétszer egy esztendőben tartottak templomi előadásokat. Igen ám, de azóta nagyon megváltoztak a viszonyok a zsidóságban. Akkor nem is volt szükség, hogy a pap gyakran intse hiveit, mert ezek a nélkül is vallásosak voltak. A mai körülmények között azonban a papi kötelességek legfontosabbikából, hogy minél többször kösse társadalmi kérdéseket világítson meg. Nehéz, igen nehéz a prédikálás, nem olyan könnyű, mint egyesek hiszik, de e terhes feladatnak minél sikerebb, minél gyakoribb elvállalását s megoldását felekezetünk mai állapota kényszerítően parancsolja. A prédikáció akkor lesz ismét fölösleges, ha valóra válik Mózes tanítónknak óhaja (IV. Móz. 11, 29): »Bárha az Örökkévaló egész népe prófétákból állana, hogy adná rájuk az Örökkévaló szellemét!«

Moór.

BÜCHLER P.

TUDOMÁNY.

BRILL SÁMUEL LÖW NEKROLOGUSA
SZÓFER MÓZESRŐL.

(Allgemeine Zeitung des Judenthums III. [1839] 574—576.)

Nekrolog.*)

Pressburg, 18..

Der dritte Oktober dieses Jahres, der fünfundzwanzigste Tischri 5600 wird immer in den Annalen, nicht nur der Pressburger Israeliten-Gemeinde, sondern aller eifrigen Bekenner des Mosaismus in dem grossen Kaiserstaate, ja wir können kühn behaupten in den Jahrbüchern des Gesamtjudenthums, mit der schwarzen Farbe des Unglückes verzeichnet bleiben. An jenem verhängnissvollen Tage sahen wir unsere Sonne der Tugend seit mehreren Tagen unser Freudenfest zur Trauer und schon seit mehreren Tagen um Klagelied geworden war. Herr Moses Schreiber, geboren zu Frankfurt am Maine im Jahre 1761, bekleidete durch dreiunddreissig Jahre das Oberrabbinat der Pressburger Israeliten-Gemeinde auf eine unübertrefflich ruhmvolle Weise; am 30. September d. J., im 78. Jahre seines Alters, wurde er plötzlich von einer heftigen Krankheit befallen, die allen Rettungsversuchen der Heilkunde hartnäckig widerstehend, in den Morgenstunden des 3. Oktobers seinem frommen, ruhmgekrönten Erdenleben ein Ende machte. Mit

*) Wir lassen diesen Nekrolog, da er als ein Zeichen der Pietät anzusehen, unverändert folgen, um so mehr, da er mit der in der vorigen Nummer dieser Zeitung angeregten Streitsache nichts zu thun hat, und als ein Ausspruch vieler Verehrer des Verstorbenen der Oeffentlichkeit übergeben werden muss. Wir verweisen übrigens auf die Korrespondenz aus Wien, die sogleich nachfolgt.

Die Redakt.

musterhafter Fassung und Geduld, mehr einem verklärten Wesen als einem Staubgeschöpfe ähnlich, ertrug er die physischen Schmerzen der Krankheit und die ungleich herberen moralischen der Trennung von allem, was ihm hienieden so lieb und werth war. Die Augen voll Vertrauen nach oben, und voll himmlischen Trostes auf die zahlreiche Umgebung seiner jammernden Verehrer gerichtet; die Hände bald gefaltet zum inbrünstigen Gebete, bald erhoben zur überführenden Belehrung und bald wieder ausgebreitet zum heilbringenden Segen, schied er aus unserem Zirkel so wie er lebte, ein eifriger Diener des Herrn, ein väterlicher Freund seiner Mitmenschen, der treueste Hirte der ihm anvertrauten Heerde; sein Bewusstsein blieb ihm bis zum letzten Momente der Entscheidung vollkommen treu und sein letzter Lebenshauch entfloß mit einem Segen.

Mit diesem Veteranen der altherkömmlichen Synagoge verlor das Judenthum seinen letzten Coryphäen, ein Verlust, den die Glaubensgenossenschaft um so tiefer fühlt, je unersetzlicher er ist, denn, wahrlich! hier findet der so sinnreich bezeichnende Denkspruch jener Maimunisten der Vorzeit zum drittenmale seine volle Anwendung. »Von Moses bis auf Moses kam Niemand dem Moses gleich«, »מֹשֶׁה עַד מֹשֶׁה לֹא קָם כְּמֹשֶׁה«. Der ganze Lebenslauf dieses in seiner Art einzigen Seelenhirten, liefert, indem er reichhaltigen Stoff zu den erbaulichsten Betrachtungen darbietet, zugleich den bündigsten Beweis von dem vortrefflichen Resultate der praktischen Anwendung reinaltmodischer Moralprincipien. Der in dem Herrn entschlafene hochselige Rabbi hatte durch sein ganzes Leben keine andern Grundsätze eingesogen, als diejenige, welche ihm die heilige Schrift und ihr vorzüglichster Commentator, der Talmud, geben konnten; kein philosophisches System, keine Moralphilosophie hatte den geringsten Einfluss auf seine Handlungen. Der Talmud, sein Alles, war die einzige Richtschnur seines Lebens, über dessen »Bis hieher und nicht weiter« hinaus, er keinen Schritt zur Rechten oder Linken wagte und dennoch müssen selbst seine erklärtesten Gegner, wo gab es je einen ausserordentlichen Mann, dem es an Gegnern fehlte? Dennoch, sage ich, müssen selbst diese gestehen, so wenig auch seine strenge Religiosität nach uraltem Ritus

ihrem Systeme entsprach, dass sein Betragen als Gatte und Vater, als Mensch, Freund, Unterthan, Lehrer und Vorgesetzter, des weisesten Philosophen, des edelsten Philanthropen würdig war, dass keine Menschenpflicht von ihm unerfüllt geblieben, mit einem Worte, dass ihm von seiner moralischen Seite durchaus nicht beizukommen sei.

Doch, so lange der Mensch lebt, wer bürgt uns dafür dass seine öffentlichen Handlungen die reinsten Nachklänge der Harmonie seines Herzens wären? Wie oft ist nicht Täuschung das Hauptziel der Sterblichen — im Tode allein ist Wahrheit, des Menschen Ende muss allen seinen Handlungen die Krone aufsetzen. »Werthvoll ist den Augen des Herrn das Sterben seiner Frommen« (Psalm 116, 15) *יָקָר בְּעֵינֵי ד' הַמּוֹת לַחַסִּדִּים*. Erhabener Denkspruch des heiligen Psalmisten! Wie sehr hat er sich an dem Sterbebette unseres Biedern bewährt! Diese Seelenruhe, diese frohe Zuversicht, dieses verklärende Vorgefühl unendlicher Seligkeit, kann nimmermehr vorgespiegelt, kann einzig und allein von einem unerschütterlich festen Glauben, von einem in jeder Hinsicht unbefleckten Gewissen hergeleitet werden. O Ihr Alle, die Ihr über die erhabenen Lehren des Jenseits und der Fortdauer leichtfertigen Gedanken Raum gebet, betrachtet nur einmal in Eurem Leben den wahrhaft Frommen in der Stunde seines Hinscheidens, und werdet Ihr auch da nicht eines Bessern belehrt, dann bleibt Euer Uebel für immer unheilbar.

Vielen tausenden israelitischen Jünglingen des In- und des Auslandes war Herr Moses Schreiber ein vortrefflicher Lehrer, unzähligen Bedrängten ein hilfreicher Vater, ein weiser Rathgeber, ein rettender Engel. Sein Wirkungskreis war nicht auf seine Gemeinde allein beschränkt, sein Wohlwollen umfasste eine Welt, aus fernen Welttheilen wandten sich seine Glaubensbrüder an ihn, um über mannigfache Gegenstände des Gesetzes, und über das Verhalten in zweifelhaften Fällen, seine einsichtsvolle Entscheidung nachzusuchen, und ein Nachlass von fünf und fünfzig voluminösen Manuscriptheften beurkundet beides, sowohl den seltenen Fleiss dieses gründlich gelehrten Talmüdisten, als auch sein unablässiges Streben, allen Obliegenheiten seines hohen Berufs aufs genügendste zu entsprechen. Dafür hatte er aber auch das seltene

Glück, seine Verdienste noch während seiner irdischen Laufbahn anerkannt zu sehen, und von allen, die ein günstiges Geschick in näherer Berührung mit ihm brachte, als ein innig geliebter Vater betrachtet, und von den vorzüglichsten Mitgliedern seiner Gemeinde mit einer an Anbetung grenzenden Verehrung behandelt zu werden. Er schied dahin mit der beruhigenden Ueberzeugung, seine so herzlich geliebte Gemeinde nicht wie Schafe ohne Hirten verlassen zu müssen, indem er ihr auf das einstimmige Ansuchen ihrer Repräsentanten in seinem fünf und zwanzigjährigen Sohne einen würdigen Stellvertreter hinterliess.

Wir haben nun gesehen, wie dieser Mann nach dem Sinne des Herrn lebte, wir haben auch einen Blick auf sein Sterbelager geworfen, lasset uns nun seine irdische Hülle zur Ruhestätte geleiten. »Nachruhm ist besser denn köstlicher Balsam, der Tag des Todes besser denn jener der Geburt« (Pred. 7, 1), *טוֹב שֵׁם מִשְׁמָן טוֹב יוֹם הַמּוֹת מִיּוֹם הַחַיִּים*. Bei der ersten Nachricht von dem Hinscheiden dieses Gerechten füllte tiefer Schmerz die Bekenner unseres Glaubens, die Kaufmannsläden wurden gesperrt, die Geschäfte unterbrochen, mit Blitzesschnelle durchflog die Trauerkunde Pressburgs Umgebung, ganze Schaaren seiner verwaisten Verehrer fanden sich in tiefer Trauer ein, ihrem grossen Lehrer die letzte Ehre zu erweisen. Gegen Abend nahm der Leichenzug seinen Anfang — nichts von äusserem Gepränge, dieses mag einer andern Feder überlassen bleiben — wahre Trauer wohnte in jedem Herzen und sprach deutlich aus jedem Zuge des Gesichtes. Die vornehmsten Mitglieder der Gemeinde eiferten um die Ehre, die entseelte Hülle ihres geliebten Lehrers zur ewigen Ruhe zu tragen, ihnen folgten die nächsten Leidtragenden, dann kamen in geschlossenen Reihen die Studenten (*בְּחִירִים*) mit den hinterlassenen Manuscripten in den Händen. Unüberschaubar war der Zug des Leichengefolges, kein Auge blieb trocken, und in jeder Miene spiegelte sich das tiefste innere Seelenleiden; ganze Schaaren verlassener Wittwen und Waisen weinten bittere Thränen ihrem entrissenen Wohlthäter nach. »Da zogen sie hin in das Thal des Jammers, ihre Zähnen machten es zur Quelle und mit Segen hüllt man ein den Lehrer« (Psalm, 84, 7), *עָבְרוּ בַעֲמַק הַבְּכָא מֵעַן יִשְׁתַּחֲוּוּ גַם בְּיַבֹּחַ*

»יעשה מרה«. Neun Rabbinen, der Sohn, Nachfolger des Verbliebenen, an ihrer Spitze, hielten Leichenreden, die umso energischer waren, je treuer sie die inneren Gefühle ausdrückten und je reichhaltiger der Stoff sich gleichsam von selbst darbot, sie durften ja nur auf die Manuscripte hindeuten und ausrufen: »Dieser hielt genau was in diesem geschrieben ist«, »קים זה מה שכתוב בוה«, um die ganze Versammlung Thränen vergiessen zu machen.

So ruhe denn sanft, du treuer Hirte, anspruchloser und bescheidener Gelehrter, du aufrichtiger Lehrer und unvergleichlicher Menschenfreund! Dein Andenken wird nicht nur bei Pressburgs verwaister Gemeinde, sondern bei allen Brüdern zum ewigen Segen fortdauern, und jeder, der so glücklich war, deiner Verherrlichung beizunehmen, wird unwillkürlich mir nachrufen: »O dass ich den Tod der Redlichen stürbe, dass mein Ende dem Seinigen gleiche!« (Numeri 23, 10), »תמת נפשי מתה ישרים ותהי אהרתי כמתו»

S. L. Israelsohn.

KOHN MÓRITZ (MAYER BISTRITZ) LEVELE BRILL
S. L.-HEZ.

(1859.)

Sr. Ehrwürden dem Herrn S. L. Brill Rabbinate-Assessor
in Pesth!

Ew. Ehrwürden! Der Mann des Jahrhunderts, der grosse Napoleon, biethet uns hintereinander so ausserordentliche Überraschungen, dass Sie über eine en miniatur, wie beispielsweise dies mein Schreiben an Ihnen, gewiss nicht zu sehr den Kopf schütteln werden. Um Ihnen aber den Schlüssel zur Lösung meines sonderbaren Betragens gleich im Vorhinein zu geben, sei Ihnen einfach gesagt: dass ich mit leichtem Herzen die von mir nach Pesth zu unternehmende Reise durchaus nicht antreten kann, wenn es mir das früher zwischen uns bestandene gute Einvernehmen wieder herzustellen nicht gelingen sollte. Mich macht der Gedanke beben, dass ich dem gelehrtesten und geistreichsten, dem tiefstinnigsten und über alles Dunkle Licht verbreitenden Manne stets ferne stehen

und seine Thüre für mich verschlossen finden sollte. Wenn Ew. Ehrwürden mich auch noch nicht ganz, mit meinen Schwächen und Vorzügen kennen, so werden Sie doch schon so viel an mir wahrgenommen haben, dass ich ein warmer Verehrer der Wissenschaft und ihrer geweihten Träger bin; und bei diesem mich ewig verzehrenden Drange, den Phänomenen der Wissenschaft und Gelehrsamkeit den Tribut der Anerkennung und Hochachtung darzubringen, sollte ich mich Ihnen nicht nahen dürfen, um *להתאבק בעפר רגלך ולשוחת בצמח דבירך* [Ihnen zu Füssen zu sitzen] zu sein? Nein! ich kanns und darfs nicht. Derjenige, der einem einen Savanarola anzupfehlen und in die Hand zu geben vermag, der muss mein Freund und mein Führer, mein Leiter und mein Meister werden, und sollte ich ihm, trotzdem ich noch heute der Meinung, dass das Recht auf meiner Seite, öffentliche Abbitte thun. Indem nun Ihr Edelsinn Ihrem Wissen ganz sicherlich die Waage hält, so lebe ich der Hoffnung, dass Sie die rohen Ausbrüche meines wildempörten und aufgeregten Gemüthes mit dem Deckmantel der Liebe und Nachsicht verhüllen und den Schleier der Vergessenheit darüber ziehen werden. Wenn Ew. Ehrwürden über mich und meine unglückliche Lage ein bischen nachgedacht haben, so werden Sie es nicht zu gewagt finden, wenn ich mich mit jenem rasenden und sinnverwirrten Tubal in Savanarola vergleiche. Jener überströmte von Hass und Wuthausbrüche, weil man ihn seiner Habe beraubt und ihm zuletzt seine Kinder abschlachtet; nun auch ich, in meiner zärtlichen Sorgfalt und ausserordentlichen Bekümmerniss um Weib und Kinder, sah auch in Ihnen, als Sie Ihr Urtheil über meine poetische Mache abzugeben sich weigerten, blos den absichtlichen Zerstörer meiner schon verwirklichten Hoffnungen und den Vereitler des längst erwarteten Gewinnes. Eitle Blähung über Verkenning des eingebildeten Talentes oder gar Genies, war es gewiss nicht, welche mich zu jener unglückseligen Bitterkeit verleitete. Ich kenne mich nur zu gut. Ich weiss es sehr wohl, dass ich eine Null in der Reihe der Dichter und gelehrten Männer bin. Der tiefbetrübt Familienvater war es blos, der seinem gepressten Herzen Luft machte; und der ihm im Geiste vorschwebende, grässliche Anblick seiner leidenden Kleinen

war Ursache, dass er in den Wuthausbrüchen der mada מפיו על המדה [übertreiben] war. In Anbetracht dieser wahrheitsgetreuen Thatsache also, wollen Sie mir verzeihen und in Zukunft Ihren lehr- und anziehreichen Umgang zu Gute kommen lassen. Sagen Sie es allen-jenen, die Zeugen meines Murrens waren, und die Ihnen vielleicht mehr zugebracht haben, als ich gesagt habe, dass ich Sie בלב קרוע ונשבר [mit zerrissenem und gebrochenem Herzen] um Verzeihung bitte, weil ich nun, bei kälterem Blute, mein Unrecht eingesehn. כל הטאתי [Vergeben Sie meine Sünden.] Denn ich kann in Pesth ohne Ihnen nicht leben.

Und nun leben Sie wohl. Empfehlen Sie mich Ihrer werthen Frau Gemahlin, der engelsgleichen Dore, welche in ihrer Herzengüte den מעלה [Bewohner des Himmels] ähnelt; grüssen Sie mir Ihren Herrn Bruder und seine liebe Frau; küssen Sie für mich den schönen Isi und auch die andern guten Kinder, und gedenken Sie mit Freundlichkeit des bald Wiederkehrenden, Sie ungemein Schätzenden, Hochachtenden, wie auch alle Zeit

Ew. Wohlgeboren

Vágh-Bistritz, am 17-ten Juli 1859.

ergebenen Dieners
Moritz Kohn.

STEINHARDT JAKAB ARADI RABBI LEVELE
BRILL S. L.-HEZ 1873.

ב"ה

לכבוד ידיד נפשי הרב הגדול כמיהה שמואל ליב ברילל בדקיק פעסט יע"א! שלוי וברכה!
הן בחיותי זה אויה ימים בעל קורתו והתענתו מטעם דברי חכמה ודעת. גם ראיתי את רוב עשרו בהנהות מתוכמות כמעט על כל דף ודף בשנים אשר יעידון ויגידון על עיצם בקאותו ופלאו הישר ובפרט כאשר נדברתי עיר דרך הלמוד של רבותני בעלי התוס' ויל' עלה על לבי להראותו דבר תמוה בתוס' שבועות דף י"ז ע"ב ד"ה ואין אובלים שם קדשי קדשים. אולם מרוב השקי לשמוע את דבריו המשכילים ולהשתעשע עמו בענינים הנוגעים בלמוד תהיק בכלל; נשכח ממני הפרט לכן באתי במגלת ספר הקשנה הלוי לבקש ממך ידידי שיעיין בדברי התוס' הג"ל שכתבו וז"ל: «אפי' יש נקב לראות שם פתח העורה

דבעינן שיראה פתח עזרה בשעת אכילה, כדאמי בפ' אוהו מקומן ע"ל ודכיים הללו תמוהין הן מכל צד הא': מה שכתבו דבעינן שיראה פתח עזרה, פתח עזרה מאן דבר שמה? הא אפי' לפום הסיד בסוגי' דוכהים נ"ח ע"ב דלאכילה נמי בעי פנים היינו שיראה פתח ההיכל או פתח האולם למ"ד אולם נמי קרוי אוהל מועד דהא כולה מילתא מקרא' הפתח אוהל מועד ודלפני אוהל מועד נפקא לך ולשון «פתח העורה» בוודאי אינו מיושב, והבי' היותר תמוה הוא שהירואה בסוגי' דשם וראה להיפך, דלפי המסקנא לאכילה לא בעינן כלל נגד הפתח כדאמי רבנא רבינא סמי מכאן אכילה וקרא דבשלו את הבשר וכו' אקבנות מילואים נאמר וקדשי שעה שאני ולא ראיתי א' וכו' שהעורר על זה. אירבה מאוד נפלאותי על דברי המשנה למלך בפ"י מ"ה מעשה הקבנות היג שתקע יתדות בדברי התוס' הג"ל והשיג על הרמב"ם על מה שלא הביא דין זה. דבעינן שיראה פתח העורה בשעת האכילה - ואני בעניי בנייעתי למעוא פשר דבד חרותי לעיין עוד פעמים ושלוש בלשון התוס' כי אמרתי: אותיות מחכימות ומתוך כך בא לנגד עיני ציון הגאון ר"י בערלין הגמרא אצל סוף הרבנו, ומיד הכרתי כי הציון הוא שייך לד"ה הקודם ונתקן ממקומו ע"י טעות המדפיסים. ע"השתלשלות הרעיונות [ארבעין - אססאציאצאן] עלה על לבי לשער שמה שאירע לציון הגמ"ב הוא שאירע לדברי התוס' עצמן. דהיינו שנתקן ע"י שנת המעתיקים ממקומם הראוי להם והוא ד"ה «אין שוחטין קדשים קלים» וקשיא להוא מהיכא ית' דיהא מותר לשחוט בנג דהא גנין ועליין לא נתקדשו וע"י תרצו דהא קמ"ל דאפי' אם יש נקב לראות שם וכו' דבעינן שיראה פתח עזרה (ההיכל) בשעת שחיטה כדאמר בפ' אוהו מקומן וזה אמת לפי הסוגי' שם ואחר ששינו בטעות וכתבו את דברי התוס' שלא במקומן שינו מתוך הסברה כפי הענין והגיהו וכתבו «אכילה» במקום «שחיטה» ואם ימצא מר ידידי אופן נכון יותר לכיון דברי התוס' עם סוגיות התלמוד יוטיב נא עמדי להודיעני באוזה שורות אוי ישמה לבי גם אני ואס"י בכרכת החיים והשלום אד אוהבו ומקורו והודש שלומי ושלוי תורתו בלב ונפש חפצה כל הימים המתוב היום יום י"ז עשיק לך למיבי תר"ל לפק אראד יע"א יאקב שטיינהארט

SZÓFER MÓZES POZSONYI RABBI »CHÓVER-
BIZONYÍTVÁNYA.

(5595. Niszan 27. = 1835.)

בעו"ה

ה"ה הבח המופלג הותיק מיה שמואל ליב נ"י בן הרב הדיין מ"ה עוריהאל בריל דיין בקיק פעסט יע"א - שמש חכמי מעורו וכבר נתן עליו חודו רבן הגאון המופלג מתי' משה פעילס נ"י אבדקיק איש' והפליג מאוד בשבחיו - וזה כמו הצי שנה עמד פה לפנינו בבית מדרשנו ולא נפל דבר מכל דברי' הנל וגם אשר דבר

עליו הרב הגאון הנ"ל הוא הדת מלא עתק ידיו רב להבין ולהשכיל בחכמה
ובתבונה ובדעת ובכל מלאכת מהשבת יורד לעמק הלכה ויראת ה' קדמה לחכמתו
שייף עייל שייף נפיק ע"כ הריני מסב"י להעדרה על סמיכת ההבר שעטרו רבו
הגאון הנ"ל יומים ידברו יוסוף אומין ויתגדל ויתרומם ויתוסף לו יקר על יקר
בראו לו הכ"ד פ"ק פ"ב יום א"י ב"ב למב"י תקצה"ל משה היק סופר מפ"ס דימ"ן

BRILL AZRIÉL SIRFELIRATA. (1778—1853.)

(28. sor, 19. sirhely.)

אבן ברוך

והמשנלים יחדיו מוהר הרקיע

ומצדקי הרבים כנכבים

לעולם ועד

צדיק תמים ותופש התורה

משכיל בחכמות ואיש תבונה

שופט באמת עניים ודלים

דובר מישרים לפני גדולים

ניחתו תחת הגל הזה צפונה

ונפשו עלתה אל אל אורה

הלא הוא הרב המאור הגדול

מוה"ר עזריאל ברילל

בן מוה"ר שמואל ליב נ"ע מקק שאסבערי

אשר היה דיון ומורה

כארב עים שנה בקהלתו

הקדושה ואסף אך אבותיו בן ע"ה שנה

בחמשה ועשרים יום לחודש שבט

שנת הרי"ג לפ"ק

להסתופף בצל אלדיו אשר בו האמין

וינה ועמוד לגולה לקין הדימין

תנצ"ב"ה

ועל צד האחרון חיות :

ואורה צדיקים כאור נגה הולך ואור עד נכון היום

בעלמ חבר

ספר הדת קודש ועין הארץ

נצר לבני כאשר חמדת

אגורה באהלך עולמים אחסה כסתר בנפיק סלה

הק ומקרים אשר פקרת

על הגולל : אבן א

ב

ג

A KÜLSŐ TUDOMÁNYOK A KÖZÉPKORI
ZSIDÓKNÁL.

(Folytatás.)

A spanyol és a provençei vigasztalan állapotok között eseményszámba megy egy középszerű tehetségnek: *Izsák ben Jakab de Latesnek* (c. 1372) a fellépése is: »Toldoth Jiczohak«-nak nevezett művével. A tradíció történetére igen fontos adatokat szolgáltat. Az előszót követő tartalomjegyzékben¹⁾ a szerző is felsorolja a gaonokat. Köztük a legkiválóbbról, Szaadjáról nagy magasztalással emlékszik meg: »A ki számos művet szerzett a szent iratokhoz és a filozófiához« (ובהכמות וזיצוניות).²⁾

A méltányosság megköveteli, hogy a szellemi hanyatlás ezen korszakában is megemlékezzünk a zsidó fordítókról. Ezek közvetítő tevékenységének köszönhető, hogy nem egy görög és arab kiváló munka menekült meg a feledés homályából. Aristoteles magyarázóinak és az arab filozófusoknak művei zsidó fordítások útján jutottak a scholastikusok kezébe. A filozófia mellett a tudománynak majd minden ága,³⁾ számos szerzeménye zsidó fordítóknak köszönheti fennmaradását, a kik nemcsak arabsból, hanem latinból és latin nyelvre való fordításokat is eszközöltek. Magán a fordított művön kívül, sokszor a fordító bevezetése is igen becses adalékot szolgáltat az illető fordítónak, avagy kora felfogásának jellemzésére. Ilyen bevezetés *Leon József* is, a ki Gerard de Solonak⁴⁾ orvostani

¹⁾ Melyet a szerző שייך ציון-nak nevezett el. Ki van adva: Berliner és Hoffmann Magazin, IV. évf. Oczar Tob című mellékletben. L. erre nézve: Zunz: Zur Gesch. u. Liter. 478—479. Ujabbban e munkát kiadta: Buber (Jaroslaw, 1885.).

²⁾ Oczar Tob 069. old., tov. Magazin, IV. évf., 219. old. Buber Salamon ezen Saare Ziont Meiri-nek az Ábothoz való bevezetésével egybevetvén, azon meglepő eredményre jutott, hogy Lates Meirinek művéből az adatokat egyszerűen kiírta és azokat az ő személyes meggyőződése szerint átváltoztatta. Lates — a ki maga is kedvvel művelte a filozófiát, — Meirinek kedvezőtlen ítéletét Szaadja vallásfilozófiájáról egyszerűen kihagyta. V. ö. Meiri-t.

³⁾ Mint a természettudományok, mathézis, asztrológia, de különösen a medicina.

⁴⁾ Tanár és kancellár volt Montpellierben (1300—1320) és kommentárt írt Rasinak »Kitab el-Manzuri« című orvostani művéhez.

művét Carcassonban (1394-ben) héberre átültette. Fordító hosszú bevezetésben panaszkodik a profán tudományok (הכמורה הדינית) nagy hiányzásáról az ő hitsorsosainál. Ezt Leon több sajnós körülménynek tulajdonítja. »Először annak, hogy az észbeli tudományoknál¹⁾ tilalom áll fenn, mert a nép a maguk valóságában azokat amúgy sem foghatná fel. A tudományt csakis titokban művelik manapság a disputációban járatanok, azért a köznép őket hitetleneknek bélyegzi, a mint ezt a Mórész feletti küzdelmek eléggé tanúsítják. A tudatlanságnak másik oka a görög és arabs művek hiányos fordításáiban keresendő, melyek a magyarázókat tévútra vezetik... Ezért tanulmányozta Leon a latin nyelvet és hallgatott az iskolákban tudományos előadásokat, hogy ismereteit tökéletesítse...«²⁾

Kortársa volt Cabret Izsák b. Avrahám, a ki Johannes de Sancto Amando hírneves gyógytani művét³⁾ (1403-ban) lefordította. Az előszóban fordító fájdalmasan ismeri el, »hogy a zsidók kevés kivétellel járatanok a vitatkozásban, mivelhogy a logikát és egyéb tudományokat (הכמורה הדינית) a hosszú száműzetésben, az elnyomás, a szenvedések és a rájuk rótt terhek miatt nem művelhették.«⁴⁾

Ezen időben a zsidóság helyzete egyre türethetlenebbé vált. A külső üldözésekhez járultak a vallás ellen irtó támadások is, a melyekkel szemben a zsidóság legkiválóbb férfiai irtak védiratokat. Ezen súlyos napokban egy férfiú válik ki, a ki hitsorsosait nemcsak a külső támadások ellen védelmezi, hanem a zsidóság vallásos alapjait is megszilárdítani törekszik: Chaszda J Kreszkász, a ki Ribassal egy félszázadon át állott a zsidóság élén,⁵⁾ felismerte, hogy a törekvések, a melyek egy kinyilatkoztatott vallásnak a filozófiával való kiegyenlítésére irányulnak, nemcsak czéltalanok, hanem veszélyesek is. A filo-

¹⁾ ימים שכליים.

²⁾ L. Steinschneider: Hebr. Übers., 795. old., továbbá Neubauer: Rabins, hol a bevezetés közölve van.

³⁾ Expositio in Antidotarium Nicolai, az általános therapiának rendszere, írta 1261-ben.

⁴⁾ V. ö. Steinschneider: Hebr. Übers., 806. old. E müncheni és bécsi kéziratra pedig l. Goldenthal Catalog, 72. oldal.

⁵⁾ Jaulus (Grätz: Monatschr. 1874, 251. old.) Grätz nézete ellenére (VII, 32) azt állítja és bizonyítja, hogy Chaszda J Kreszkász tényleg mint funkcióban lévő rabbi működött.

zófusok korára immár az álokoskodók (מתפלספים) következtek, a kiktől már Pulgár,¹⁾ Kaszpi,²⁾ később Durán Simon³⁾ is óva intenek. Ezeknek egész filozófiai tudományuk filozófiailag hangzó jelszavakkal való kaczerködésből állott.⁴⁾ Czéljuk nem az volt, a mi Maimuninak, hogy a vallást észszerű alpra fektessék, hanem hogy az észet tegyék a vallás értékének bírálójává. Sőt voltak, a kik »a kinyilatkoztatott vallást feleslegesnek tartották, mert a filozófiával is ép úgy el lehet jutni Istennek tiszta megismeréséhez.⁵⁾ Aristoteles tanai teljesen pótolják a szentírást és hagyományt.«

Chaszda J Kreszkász az aristotelesi filozófiát is bonczolás alá vette, melyen gondolkodó szellemével annak gyengéit is felismerte kimondá: »Hogy az emberiség üdvét csak a hitben lelheti fel.« Munkájában mindenek előtt Maimuni ellen fordul. »Sokan hitsorsosaink közül« — mondja vallás-filozófiájának előszavában⁶⁾ — »prófétai látomást és igéket álomnak, idegen tudományoknak tekintenek,⁷⁾ sőt tekintélyes bölcseink is elfogadják az ő nézeteiket. Élükön a nagy Maimuni, a ki szellemének nagysága és kiterjedt talmudi ismerete mellett átértette a filozófiai iratokat. Azoknak gyenge praemissáikból alkotott oszlopokat a Thórához a »tevélygők utmutatójával«. Habár a mestert jóakarattal vezérelte is tetteben, manapság akadnak, a kik eretnokségre változtatják az élő Isten igéit. Azonban mindeddig nem lépett fel, a ki megczáfolta volna a görögök bizonyítékait, a melyek Izrael szeméit napjainkban elhomályosítják. Ezért Chaszda J Kreszkász saját spekulációjával akarja a zsidó-tan alapjait lerakni.«

Chaszda J Kreszkász nem volt a tudománynak ellensége, hanem midőn a vallásosság a nyomasztó viszonyok között fokozott mértékben növekedett, ő sem vonhatta ki magát korának befolyása alól: és a filozófiát az orthodoxia szolgálátaba fogadta. Őt inkább vallásos, mint filozófiai kényszer vezé-

¹⁾ טעם וקיים 14 a, l. fent.

²⁾ U. o. ספר המוסר 11. fejt.

³⁾ מן מן אבות 30 a.

⁴⁾ Jaulus: Simon Duran, Monatschr. 1874, 406. old.

⁵⁾ V. ö. Semtob b. József b. Semtob ספר האמונות bevezetését, 3. old.

⁶⁾ ד' אור ed. Ferrara, 1555, 5. old.

⁷⁾ Az ismert jesajási vers: 2, 6.

relte, hogy a filozófiának — melyet a rationalisták a szent iratokkal egyenrangunak ismertek el — tévelygéseit kimutassa és a vallásra értelmetlenül tegye. Chaszdáj Kreszkász csirájából sok oly mély gondolatot fejtett ki, hogy azokat később Spinoza is értékesítette.

Ribason és Chaszdáj Kreszkászon kívül ezeknek ifjabb kortársa: *Durán Simon b. Czemach* (1361—1444) volt, a ki kortársai köznapiasságából kiemelkedve, a zsidóságnak több évtizeden át vezetőjévé lett. A zsidó történetben véres betűkkel feljegyzett 1391-ik év¹⁾ iszonyu méészárlásai köréből menekülve, a sors üldözte ifju korán megízlelte a hontalanság kenyerét. Ott hagyta szeretett hazáját és szülőföldjét, Malorcát, Algierba vándorolt, a hol Ribas elhunya után annak helyét a rabbiságban elfoglalta és nagyban hozzájárult a Berbersök zsidóságának szellemi fellendüléséhez. A rabbinikus teendőik súlyos gondjai között is ráért a profán tudományoknak: a logikának, fizikának, mathesisnek, orvostannak stb. mélyébe hatolni.²⁾ A görög astronomusok érdemeit nyíltan elismeri, mint a kiktől sokat tanulhatunk.³⁾ Továbbá Durán az észszerű kutatást a vallás fontos kellékének tartja: »A kutatást a vallás épen-séggel nem tiltja,⁴⁾ azért illő, hogy az ember szilárdan ragaszkodjék a hagyományhoz, de mint eszes lény a szabad kutatástól se tartsa magát távol.⁵⁾ Mert a mi vallásunk senkit sem kényszerít arra, hogy az észszel ellenkező dogmát elfogadjon.«⁶⁾

Amde Durán sem látott túl korának korlátolt látókörén és a tudományok értékéről korántsem volt oly tiszta felfogása, mint Salamon fiának. Ő is a profán tudományokat csak eszköznek tartotta arra, hogy az eretnekeket saját fegyvereikkel, okoskodásaikkal lehessen visszautasítani.⁷⁾ Ő is hódolt az általános véleménynek, hogy a görögök a zsidóknak elveszett régi

¹⁾ קטא = 5151.

²⁾ I. Durán Simon filoz. főmunkáját: *מגן אבות* (ed. Jellinek), 64. oldal

³⁾ Durán Simon, resp. I, 103.

⁴⁾ I. Durán Simon filoz. kommentár Jóh könyvéhez, 11 a.

⁵⁾ 31 b. *מגן אבות*.

⁶⁾ Ezen általános elvről I. Jaulus: *Monatschr.* (1874) 455. old.

⁷⁾ Durán Simon b. Czemach, resp. II, 52.

iratait sajátították el és mint plagiumot, saját szerzeményük gyanánt adták ki. Habár Durán az ő filozófájában a kabbalának kevés befolyást engedett, de már nem vonhatta ki magát annak nagyrabecsülése alól.¹⁾ »Az összes »profán tudományok« (הכמות היעניות) felett óriási magasságban áll a talmud, de különösen a kabbala. Midőn ez utóbbiról van szó, korának felfogása teljes mértékben uralkodik rajta: előkelő megvetéssel szól a »profán tudományok«-ról, a melyek a kabbala, »az igaz bölcsesség« mellett csupán üres fecsegések; emez az »úrnő«, amaz a kabbala »szolgálói«, egyébre sem valók, mint elme-élesztésre.«²⁾

Durán nagy gyűlölettel volt eltelve különösen az álbölcsészek³⁾ ellen, a kiknek álokoskodásaiban a vallásra igazi veszély rejlik,⁴⁾ rationalismusuk határt nem ismer, sőt a Thóra kinyilatkoztatását is tagadják.⁵⁾ Ezekkel szemben határozott állást foglalt el, a kik kételyeikkel csak azt hiszik el, a mit álokoskodásukkal be tudnak bizonyítani, holott a zsidóság tanai a megtestesült igazság.

Fia: *Durán Salamon* (1400—1467), a ki atyját az algieri rabbiságban követte, nem örökölte annak előítéletét, hanem nyílt bátorsággal lépett fel a tudományokért és határozott ellensége volt a kabbalisztikus tanoknak. A hét szabad művészetnek jogosultságáért Haj gaon, Rasbo és Ribas tilalmait megczáfolva, lelkesen szállt sikra: »Hisz ha Izrael bölcsői mivelhettek egyéb tudományokat is a talmudon kívül, miért

¹⁾ Jaulus: i. h. 452. old.

²⁾ Durán Simon b. Cz. resp. II, 52. *ואם בהכמות היעניות הקושיות ומפחות עינות שכליות טבעיות רפואיות הנינות למדותיהן כל דאתה עיני נגיד או אשכול פלג מלא או טפה לתוך ולרוק הקליפה — הכמת האמת הכמת הקבלה ושאר ההכמות אינם רק שיחות ואליה המה פתוחות. ואם היה נכרת המה השפחות... לא יועילו ההכמות רק ללוש המחשבות* Jellemző ezen kívül az egész korra, hogy Duránnak mily kevés érzéke volt a költészet és a héber grammatika iránt, — a mely tudományoknak bizony elég jogosultságuk volt a héber irodalomban — és egy ízben azon állítást merte kockáztatni, »hogy nyelvtani hibák egy tudósának nem esnek szegyenére«. I. Gudemann: *Unterrichtswesen* 174. old., tov. Durán Simon, resp. 33. végén.

³⁾ מתפלספים.

⁴⁾ Durán *מגן אבות* 30 a és 93 b.

⁵⁾ Jaulus: i. h. 406. old.

lenne ez nekünk eltiltva? Azért bizonynyal mondom, hogy a ki tehetséget érez magában e tudományok iránt és tökéletesíti azokat lelkében, az közeledik az Istenhez és törvényeit inkább fogja gyakorolni.«¹⁾

Mint egy prófétának intő szózata hangzik ezen időből a portugáli *Alámi Salamonnak* erkölcsi tanítása egy tanítványához.²⁾ Az erkölcsi intelem után szerző fekete színekkel eseteli az ő saját korát és kortársainak fájdalmasan veti szemükre erkölcsi és vallásos bukásukat, megmagyarázván nekik, hogy csakis ezek miatt jönnek rájuk a véres üldözések és Isten sujtó csapásai. »Néhányan a »későbbi bölcsék«³⁾ közül, sajnos! maguk járultak hozzá a bukáshoz az által, hogy egymás ellen gyűlölettel és irigységgel vannak eltelve és a szent tant elidegenítik. Szívüket nem annak szellemére irányozzák, hanem grammatikai finomságokra,⁴⁾ továbbá arra, hogy novellákat és egyéb talmudi műveket irjanak. A Thóra szentségét a hátuk mögé vetik...«

»Mindezekhez még az a baj is járul, hogy néhányan a későbbi bölcsék közül a mi tökéletes Thóránkat felfrissíteni akarják, azt idegen, görög, chaldeus ruhákba öltöztetik. Az isteni tant a görög filozófiával akarják megegyeztetni... Ezeknek a nézete szerint Pláto és Aristoteles többet használtak az ő kutatásukkal, mint a mi tanítónk Mózes szent tanával. Mert az ő törekvéseik, irataik, kutatásaik nélkül a mi szellemünket ma is sötétség borítaná.«⁵⁾ Tehát a legnagyobb baj abban gyökeredzik, hogy Istennek idegen tüzet hoznak áldozatul és ha egy zsidó három avagy négy lapot tanult a görögök irataiból, akkor már szétszeli a szent tant a végtelenségig az ő nyelvének (kritikus késével), gúnyt úz a parancsokból, megczáfolja a tradíciót.«⁶⁾

¹⁾ Durán Salamon b. Czemach: יבין ובעני responsum-gyűjteménye, I. rész, 134. sz., vége felé.

²⁾ אגרת מוסר, szerk. 1415-ben, kiadta Jellinek (III. kiadás). Lipcse, 1854.

³⁾ אחרונים, mely terminussá vált a ראשונים-mal szemben.

⁴⁾ Valamint Aláminál, úgy az egész korszaknál hiányzott már a grammatikai érzés, a melyről Efodi fájdalmasan panaszkodik I. fent a 77. old.

⁵⁾ אגרת מוסר 24. és 25. old.

⁶⁾ U. o. 26. old.

A mint látjuk, Alámi is a filozófiában keresé a bajoknak legfőbb okát, azért óva int ennek művelésétől. Ezen intelemre azonban aligha volt már szüksége, mert a tudományok, úgy mint a filozófia tanulmányozása már egészen kijött a divatból és igazán nem tudták megérteni, hogy miképen is ajánlhatták ezeket a korábbi tekintélyek a tanulmányozásra.¹⁾ A profán tudományok tanulásának tulajdonítottak minden rosszat, még azt is, hogy a nagy talmudi bölcsenek és a Thóra nagy commentátorának: Rasinak tisztelete annyira alászállott.

Ezt látjuk: *Gabbáj Mózes* (apologetikus) supercommentárjában,²⁾ melyet szerző Rasi-hoz írt. »Láttam balga férfukat« — mondja — »a kik mindenképen alázzák bölcsenink magyarázatait. Mások pedig gúnyolják Isten küldöttjét,³⁾ mondván, hogy nagyon is távol állott attól a szentírás valódi értelme. Ezek azon férfiak, a kik magukat »korábbi és későbbi profán tudományoknak«⁴⁾ tanulmányozására adják, megelégedzvéen arról, hogy őseink csakis kivételesen engedték meg R. Gamlielnek a görög filozófia tanulását.⁵⁾ Ama igazsághoz, a melyet a »szentírási tudományok«⁶⁾ magukban foglalnak, a filozófiára és egyéb profán tudományokra semmi szükség nincsen. Ezek csak annak szolgálóleányai, süttőni, kenőcskeverői stb.«⁷⁾

Azon ritka férfiak közé, kik a mély sülyedésnek valódi okait felismerték, tartozott *Profiat Durán* (Maestro Izsák b. Mózes Halevi), a kinek szívét a zsidó vallás, a zsidóság és a tudomány iránti szeretet töltötte el. Az 1391-ik évi iszonyú vihar óta a zsidóság lelke mélyéig el volt keseredve. A kiállott szenvedésekért Profiat Durán állott kemény boszút satyrikus röpiratával,⁸⁾ a mely legszebb emlékjele annak, hogy szive mily melegen dobogott őseinek vallásáért. A tudománynak majd

¹⁾ L. Gudemann: Unterrichtswesen 175. old., tov. Szaadja ibn Danan (Edelmann: Chemda Genuza XIX. old.).

²⁾ עבר שלמה, melyben szerző Rasit melegen védelmébe veszi. Elkészült 1421-ben.

³⁾ Rasit.

⁴⁾ חכמות היצונויות ראשונות ואחרונות.

⁵⁾ L. Steinschneider: Hebr. Bibliographie VII. évf. 26. old. jegyzet.

⁶⁾ חכמות התורה.

⁷⁾ Maimuninak ismert frázisai ושבתות וקרות ושבתות.

⁸⁾ Efodi: אל תהי כאבותך.

mindegyik ágában igen szép jártasságot tanusított. Grammatikai munkája, a mely téren Kimchi Dávid óta mély szünet állott be, nagy irodalmi eseményt képez.¹⁾

Profiat Durán a legnemesebb czéltől és azon meggyőződéstől vezérelve fogott munkájához, hogy hitsorsosainak súlyedő szellemét csak a zsidóság nyelvének megerősödése és irodalmának felvirulása állíthatja helyre. Fájt neki, hogy hitsorsosai oly kevés érzést és melegséget tanusítanak a zsidóság nyelve és érdekei iránt, hogy nézeteiket egymás ellenébe állítják és ezáltal a zsidóság belsejében is szakadást idéznek elő — ellenségeik öröme. A zsidóság három pártra oszlott, a melyek teljes erejükkel egymás ellen fordultak.²⁾ Profiat Durán átlátta mind a három pártnak tévedéseit. Az uralkodó egyoldalú talmudtanulás, mely mellett az ész ellaposodott, nem elégíthető ki az ő tudományszomjas lelkét; még kevésbbé »azon álbölcsészeknek (מתפלספיים) törekvése, a kik a zsidósággal szakítva a profán tudományokat felkarolják ugyan, de a Thóra parancsait allegoriákba öntik és felforgatják az élő Isten igéit.« Végre a harmadik osztályt, a mely ellen keserűen fordul azok képezik, a kik a kabbalisztikus tévtanokban látják az emberi szellem tökéletességét.

Profiat Durán éles kritikai észszel 15 szabályt, utasítást ad, melyet az életben a tanuláznál a zsidó szellem nem nélkülözhet. De világos látása mellett ő sem szabadult meg teljesen korának irányától és eszméitől. Kortársainak szükségletétől és vakbuzgalmától való féltében nem merészeli védelmébe fogadni a világi tudományokat. »Ha a gondolkodó szívé mindenáron elfogná egy beteges hajlam« — mondja a

¹⁾ **מעשה אפר**, kiadták bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva: Friedländer és Kohn, Bécs 1865. Már maga a szerző előszava is, a mely a művel csak lazán függ össze, a nyelvészetre és művelődéstörténetre annyi érdekest és tanulságost tartalmaz, oly mély betekintést enged korának viszonyaiba, hogy zsidó és keresztény tudósok azt munkáikban egyaránt a legnagyobb elismeréssel említik. L. Friedl. és Kohn bevezetését 12. old.

²⁾ L. a **מעשה אפר** bevezetését. E három pártot Profiat Durán: I. בעלי הכמת התלמוד, II. בעלי הכמת המתפלספיים, III. בעלי הכמת הקבלה, nevezti. Más megjelölés szer.: מקובלים, אנשי שקול הדעה, מקובלים, L. Güdemann: Unterriehswesen... 179. old. Azonban Güdemannál i. h. a hármas felosztás hibás, mert azon felosztás, a hol a הכמת הצינונית említve van, már nem Efdié, hanem Jaabecé.

szerző előszavában — »mely őt az idegen tudományokra, különösen a görög filozófusok fizikájára és metafizikájára ösztönzi — nehogy őt ezen betegség egy veszélyes terrenumra vezesse, tanácsdal akarok neki szolgálni, mely őt kigyógyítja. Olvassa mindenek előtt Juda Halevi »Kuzariját«; nem szükséges épen, hogy valami nagyon elmélyedjen benne. A végleges gyógyulást pedig a »tevélygök útmutatójában« találja. Ezen művek az isteni tannak alapjait megőrzik a filozófia veszélyes támadásai ellen... Ha pedig valaki szememre vetné, hogy én magam is filozófiai tanulmányokra adtam fejemet és a szent tannal való foglalkozás idejét megrövidítettem, miképen szolgálhatok én tanácsadóul? Bizony sajnálattal kell elismernem, hogy magam is eltévelyedtem az ész ösvényéről, az által, hogy nem engedelmeskedtem tanítóim intéseinek. Én azonban nem a saját példámra, hanem a kiállott tapasztalataimra hivatkozva ajánlom tanácsomat mindazoknak, a kik Istent keresik.«¹⁾

Profiat Durán »búsan tekint vissza a régi jó időkre, midőn a talmud tudomány felvirágozása mellett a szellemnek egyéb kincei sem hiányoztak. Mostanában, midőn a talmud tudomány képezi az egyetlen tudományágat, még ezt is helytelenül kezelik és ha kérdeznél tőlük egy bibliai verset, meg nem tudnák mondani a helyét, oly annyira tudatlanok a szentírásban és nyelvben, — nem is beszélve a profán tudományokról. És ezen szellemi betegség még nagyobb Francia- és Németországban. Pedig bátran kimondhatjuk, hogy a szent nyelvnek és a Thórának elhanyagolása volt oka hajdan Izrael megsemmisülésének, szétszóródásának és mostani lealáztatásának.«²⁾

Kabbalisták.

A titkos tan, a mely a középkorban mind merészebben lépett fel és magát kabbalának, a régi kinyilatkoztatás hagyományának nevezte, nem volt egészen új jelenség. Eredetének legelső fázisai — melyek az ősi idők homályába vesztek — Ezekielnek legelső fejezetéhez³⁾ és a teremtés munkájához⁴⁾

¹⁾ **מעשה אפר** 25. old.

²⁾ U. o. 41. és 42. old.

³⁾ **מעשה מרכבה**.

⁴⁾ **מעשה בראשית**.

fűződtek. Ezen magyarázatok évszázadok mulva rég feledésbe mentek, midőn egy egész csendben, szerző nélkül megjelent könyvecske: Szefer Jecirah egy egész mystikus irodalomnak, midrasok és commentároknek lett szülőanyja.¹⁾ Azonban egészen Maimuni koráig a körülmények fellépésének nem kedveztek; a szellemi világosság, mely keletről nyugatra távozott, meg nem barátkozhatott a titokban terjedő félhomályal. Csak midőn a 13. században az egyoldalú filozófiai kutatás merész csapongásai a hitre mindinkább veszélyesebbé váltak — és ezen irány ellen az alexandriai új platonikus világnézetek befolyása alatt beállott a visszabátás — csak akkor mutatkozik a zsidó és keresztény világban hasonló jelenségek között²⁾ a mystikának kevély bölcsesége, a mely magát »mennyei bölcseségnek«, Izrael egyedüli igaz tanának vallotta.

Már *Rábednek* Maimuni ellenes támadásaiban mystikus nézetekre, felfogásra következtethetünk. Fiának: a vak *Izsáknak*, »a kabbala atyjának«³⁾ elhintett tanai csakhamar termékeny talajra akadtak és különösen Gerona: *Azrielnek* és *Ezrának*, Jakob b. Seseznek és *Nachmáninak* szülővárosa lett a kabbalisták legelső székhelye. Nachmáni volt az, a ki óriási tekintélyével a mystika útját — a melyet »titkos tanak«⁴⁾ nevezett — csakhamar szabaddá tette, a melyen aztán a rajongók egész serege nyomult előre. Így erősödött meg Nachmáni nyomában a kabbalisztikus érzés, mely nemcsak az összes tudományokkal, hanem a józansághoz vezető talmuddal is mindvégig hadi lábon állott. És midőn az európai keresztény világban az elmék mindinkább világosság felé törekedtek, a zsidóságban akkor állott be a középkor az ő tudatlanságával és babonáságával. Ily sötét fantáziának köszönik létüket az istenség óriási méreteit feltüntető Siur Kóma és a Báhir nevű apokrif iratok, a melyek a diaspora egész területén elterjednek.

Ugyanezen időben a jámbor Juda (Hachaszid) és tanít-

¹⁾ L. fent 11. old. jegyz.

²⁾ L. Ritter: Gesch. der christlichen Philosophie, III., 628. old.

³⁾ L. Bachja pent. commentárja, וישלח hetizakaszát.

⁴⁾ חכמה נסתר, rövidítve חן. Később a kabbalisták előszeretettel nevezték magukat szójátékkal חן וידעי-nek, avagy חכמה נסתר-nek, Durán Simon pedig rend. חכמה נסתר-nek nev. őket.

ványa *Eledzár b. Juda* (Wormsból)¹⁾ nyomában egy más mystikus áramlat indult meg Németországban: az u. n. gyakorlati kabbala,²⁾ mely az Isten és angyal nevekkel csudákat előhozott, ezen nevekkel szó- és számjátékokat³⁾ művelt. Ezen mystikának okait már hiában keresnők a filozófia elleni oppositíóban, — hisz filozófiáról a német zsidók vajmi keveset tudtak, — hanem azokat inkább az élet szenvedéseiben lelhetnők fel. Midőn a körviszonyok mind nyomasztóbbak lettek, a szabad akaraterő mindinkább ellankadt, a szellem elhomályosodott: akkor a szív az élet siralom völgyében valami magasabb szellemi egyesülés után vágyakozott és a legszigorubb jámborságban és az isteni tanban való elmélyedésben találta egyetlen örömét, vigaszát. Azért a német kabbalistáktól nem is hallunk annyi elkeseredett kitörést a filozófia és egyéb tudományok ellen,⁴⁾ mint a spanyoloktól, a kiknek gondolkodása némileg filozófiai színezetű volt.

Spanyolországban még mindig élénk emlékezetben voltak a filozófiai és egyéb tudományok. Azért jellemző Spanyolhon rajongó kabbalistáira, hogy ők a filozófiából indultak ki és ezt vagy »idegen betolakodónak«⁵⁾ hirdették, vagy egyszerűen az ő kabbalái felfogásukkal azonosnak mondták ki.⁶⁾ Így látjuk, hogy *Izsák b. Ábrahám Ibn Latif* (v. Allatif 1250 körül) »még egyik lábával a filozófiában állott«⁷⁾ és csak »miután belátta, hogy nem ez a szentséghez való út«, hanem a rationalisták szélsőségeihez vezet, csak azután fordult a vallásnak egy magasabb felfogásához⁷⁾ »a mennyei bölcsességhez«.

Kortársa: a hatalmas családból származó *Todrosz b. József Halevi* (Abulafia) (1234—1304), unokaöccse a Maimuni-harcot megindító Abulafia Meirnek. A világi tudományokban és a filozófiában szép jártasságot árul el. De mystikus

¹⁾ Rokeachnak is nevezték.

²⁾ Kabbala Maaszijot.

³⁾ נמטריה = grammateia.

⁴⁾ Taku és Ros nem hódoltak a kabbalisztikus eszméknek.

⁵⁾ חכמה נסתר-nak.

⁶⁾ Így még a Móréht is némelyek kabbalisztikusan magyarázták.

L. Munk: Philosophie. XLI. jegyzet.

⁷⁾ L. Grätz VII., 221. old.

talmud commentárjában¹⁾ ép oly elkeseredetten támadja meg a filozófiát, mint annak előtte nagybátyja. »Nincs semmi szükség a bölcselkedők és álokoskodók²⁾ tanaira és bizonyítékaira, a kik mindent, a mit a logikai következtetés jóvá nem hagy, hihetetlennek tartanak. Ők sötétségben botorkálnak, mert okoskodásaikkal nem képesek a földfeletti, szellemi lényeket felfogni, annál kevésbé a minden okok okozójának lényegét, a melyhez az emberi szellem fel nem emelkedhetik.«³⁾

Mindezeknél jobban egyengette a mystika útját: *Abulafia Ábrahám b. Sámuel* (1240—1292. Saragossából). Veronai Hillel vezette be őt a Maimuni-féle filozófiába. »Megismervén a »teremtés könyvét«, belátta, hogy a filozófia távol esik az igazságtól. Ezt tehát csak isteni segítséggel, a magas kabbalával lehet elérni. A filozófia a kabbalának csak »szolgálója«. A kik pedig kizárólag a talmuddal foglalkoznak, azok egy gyógyíthatlan betegségben szenvednek és a magas kabbala ismerőinek mélyen alatta állanak.«⁴⁾ Tanítványa:

Gikatilia József b. Ábrahám (C. 1280—1290. Medina Celi-ből) egyik első helyet foglalja el azok között, a kik filozófiai műveltséggel felruházva⁵⁾, a szentírás egyszerű értelmével elégedetlenek, azért benne magasabb, rejtett titkokat keresnek. A titkos tanban mindinkább elmerülve, erélyesen fellépett mind a filozófiai tanulmányok ellen, a melyek elébb-utóbb isten-tagadáshoz vezetnek, mind pedig azok ellen, a kik az isteni lény felett való spekulációtól is óvakodnak⁶⁾ és a szentírás egyszerű »külső« értelme helyett nem a magasabb, elrejtett »benső« értelmet kutatják.⁷⁾

»Ezért nevezik az összes tudományokat a Thórával

¹⁾ אוצר הכבוד.

²⁾ המתחכמים והמתפלספים.

³⁾ אוצר הכבוד 2. b. old.

⁴⁾ Jellinek: Phil. u. Kabbala, 34. old.

⁵⁾ Jellinek: Bet-Hamidrasch III., bevezetés XLI. old. elbeszéli, hogy veronai Hillelnél hallgatott filozófiát.

⁶⁾ ענת אמו.

⁷⁾ L. Gikatilia József megjegyzéseit Moréh Nebuchim egy részéhez. Hozzáfüggésztve Saul ha Kohén kérdéseire, (Venetia) 20 c. old. L. továbbá Cassel D.: Ersch ú. Gr. Encycl. II. sectio, 31. kötet 77. és 78. old., a hol Azulaj tévedését is kijavítja, a ki két Gikatilia József létezését tételezi fel; tov. Steinschn. Bodl. Cat. 1463.

szemben »külső tudományoknak« (הכמות היצונית), mert nincs nekik benső értelmük (פנימיות) és csak a különféle népek képzelő tehetségének közmegegyezése folytán keletkeztek. De a mi isteni Thóránknak van egy külső és benső felfogása. Ha az ember még fel nem foghatja a bensőt, foglalkozzék a külső értelemmel. A ki pedig már elérkezett a benső értelemhez, az mintegy behatolt Istennek szentélyébe. Ennélfogva az összes tudományokat azért hívják »külsőeknek«, mivelhogy hiányzik belőlük ama legbensőbb értelmezésnek igazsága,¹⁾ mely a mi szent tanunkat annyira jellemzi. Tudd meg tehát, hogy Mózes tanítónk a Thórát a Szinai hegyéről számtalan értelmezésben vette át, mindegyik értelem a »legbensőbb bölcseségnek, ismeretnek« (הכמה פנימית) kifolyása. Ép ezért kellett Mózesnek a Thórát pontozás nélkül leírni, hogy ez által minden kifejezés többféle értelmet képviselhesen és ne legyen korlátozva egyetlen értelem által, mert a pontozás a szavakkal szemben olyan, mint a forma az anyaggal szemben... Azért az összes tudományok össze vannak kapcsolva, benn foglaltatnak egyetlen szóban, de nincs senki, a ki azt tökéletesen felfoghatná, csak az Örökkévaló, oly távol esik az az emberi észről.«²⁾ Gikatilia

¹⁾ אמרת הפנים הפנימיים.

²⁾ Moréh commentár 20 c. old. Gikatilia a חז"ל kif. t. kabbalisztikus szempontból magyarázza. A külső és belső tudományok illetlen értelmezésének eredete visszavezethető az izlám theológiában uralkodó és

kedvelt: علم الظاهر (= nyilvános, külső tudomány) és علم الباطن (= mélyebb, benső mystikus tudomány) megkülönböztetésére. A mohammedán vallás törvénytudói (a fukahá) az előbbivel, míg az asketák (a fukará) az utóbbi tudománnyal, felfogással vélték leghelyesebben Isten lényegét felfoghatni és a vallás tételeit megmagyarázhatni. Ezen megkülönböztetés keletkezését a hagyományos magyarázat a 18-ik szúra 59. v.

köv. szavaihoz: „حَتَّىٰ أَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ“ fűzi. L. Goldziher: »Ali

b. Maimun al Magribi und seine Sittenspiegel des östlichen Islam.« Zeitschr. d. D. morg. Ges. XXVIII. kötet, 302—305. old. Így a záhiriták azon iskolának tagjai voltak, a kik a kánonjog megállapításánál, az orthodox iskolákkal ellentétben, csak a hagyományos tanoknak »külső értelmét« ismerik el, míg a spekulatív módszernek, analógiának (kiásznak) stb. jogosultságát tagadják. L. Goldziher: Die Zahiriten, ihr Lehrsystem und ihre Gesch. A törvénynek ezen külső és belső felfogás szerint való értelmezése a zsidóságban is korán elterjedt és a karaitáknak egyik legrégebb tanítója: Judghán is átvette. L. fent 95. old.

József egyébként szintén keményen ostromozza kortársait, a kik az aristotelesi filozófiával a hitelenség felé hajlanak, a csudákat elismerni nem akarják, hanem eladják magukat »a görög és arab tudományoknak.«¹⁾

A kabbalista írók között egészen külön álló jelenség volt: *Bachja b. Aser* (Saragossából), a ki pentateuch commentárjában²⁾ megengedi, hogy a szentírás tanulása után az ember idegen tudományokkal is foglalkozhassék. Sőt ennek támogatására szentírási verseket hoz fel. Szerinte: »A bölcseség kezdete az, hogy szerezz magadnak bölcseséget és minden szerzeményed mellett szerezz belátást« (Péld. 4,7.) szentírási példabeszédnek értelme: hogy minden ismeret előtt szerezz meg a Thóra ismeretét és csakis azután sajátíthatod el az idegen tudományokat, a melyeket a szentírás »belátással« jelöl meg. De nemcsak ezen példabeszéd, hanem a zsoltár költő szavai: »Az Örökkévaló szavai, tiszta szavak, megolvasztott ezüst« (*ψ*, 12,7) is a tudományokra céloz. Értelme: habár az összes tudományok becsesek mint az ezüst, de a Thóra a megolvasztott, megtisztított ezüst.

A mystikus tannak tulajdonképeni megszilárdítója: *Mózes b. Schemtob de Leon* (1250—1305), mielőtt nagy munkája, a Zóhar napvilágot látott volna, már több kabbalisztikus iratot bocsátott nyilvánosságra. A *ספר המשקל*³⁾ című munkájában megtámadja a vallásfilozófiát és azokat, a kik azt állítják, hogy a zsidóság tanait a filozófia teljesen fedezi. »Ha ez így van, minek kellett volna akkor a Szinaj hegyi kinyilatkoztatásnak villámlás és mennydörgés között végbemenni, ha ez semmi egyebet sem tanítana, mint a mire Aristoteles tanai egész csendben a világot oktatják. A vallásfilozófusok azonban a Thóra és filozófia kiegyenlítésére komolyan nem is gondolnak, hanem csak a népet akarják ámitani és a filozófiát a zsidóságba csempészni.«⁴⁾

Azonban mindezen kabbalistáknál hatalmasabb támadást intézett a Maimuni féle filozófia ellen, egy Németországból

¹⁾ Jellinek: Beiträge zur Gesch. der Kabbala 58. old. 3. jegyzet.

²⁾ Ezen kiátkozás az Ibn Adret féle Maimuni vitát jóval megelőzte.

³⁾ Vagy *הנפש והחכמה* (írta 1290-ben, kiadva Baselben 1608.) 2. szám.

⁴⁾ L. Grätz VII., 232. old.

Akkóba vándorolt kabbalista: *Petit Salamon*. Ekkor Nachmani példájára a rajongóknak egész serege elhagyta hazáját, hogy szorongó szívén könnyítsen és megcsókolhassa a szentföldet, a hol az ősök porai nyugosznak.¹⁾ Ezen kabbalisták Akkóban és Szafetben megerősödvén — Salamon indítványára — a szabad kutatás, a tudományos törekvések és különösen Maimuni iratai ellen kimondták az anathémát.²⁾ Hívek toborzása céljából Salamon Európát is beutazta és Németországban, a hol akkor Taku Mózes tudományellenes működése érezhetővé lett, mindenütt lelkesen fogadták. De Olaszországban és magában Akkóban is élénk ellentállásra talált, mert itt a Maimuni párt határozott túlsúlyban volt, a mely Jisaj b. Chiskija exilarchával élén »gátat állított, nehogy bármely vakmerőnek is kedve legyen a Thóra képviselői ellen fellépni és Maimuni Mórénját rágalmakkal illetni« és kimondotta Salamon és elvtársaira az ellenátkot.³⁾ A harc oly elkeseredett volt, hogy a kabbalisták fanatismusból a legnemtelenebb fegyverhez nyultak. Maimuniak tiberiási siremlékén a dicsőítő feliratot megváltoztatták arra, hogy: »Maimuni Mózes kiátkozott és eretnek.« Nem átallozták a megdicsőült mesternek emlékéét meggyalázni.

A kabbalisták között, kik a szentföldet felkeresték, legnagyobb hírnévre tett szert Aseri-nek egy unokája: a toledói *Aldábi Méir b. Izsák*⁴⁾ 1360 körül). Munkája: »Sebilé Emunah« oly óriási befolyást gyakorolt, hogy egész a mult századig buzgón olvasták. A munka tulajdonképeni célja az volt, hogy olvasói számára a különféle vallástanokat egybegyűjtse, de a munka folyamán mindenféle ismereteknek helyet ad, mintha azok a vallással szorosan összefüggésben állnának. A filozófiai nézeteket a teremtő egységéről, a világ teremtett voltáról, a csillagok járását, a sphaerákat, az anatómiát, orvostant, pszichológiát, szóval az akkor ismert profán tudományokat kutatása tárgyává tette és nézeteihez a görög

¹⁾ L. Aseri: Resp. VIII., 13.

²⁾ Ezen kiátkozás az Ibn Adret féle Maimuni vitát jóval megelőzte.

³⁾ 1286. nyarán. L. Kerem Chemed III., 170. old. Az átoklevet németre fordítá: J. Wiesner: Der Bann cz. művében. A harc részletes leírását l. Grätz VII., 185—187, 193—196.

⁴⁾ בעל שבילי אמנה

filozófusoktól hozott bizonyítékokat. Több természeti jelenséget¹⁾ a természettudományok akkori álláspontja szerint magyarázott meg. Mindezekből láthatjuk, hogy a filozófia és egyéb tudományok a szemei előtt lebegtek és be volt azokba avatva.

Azonban művének nyolczadik fejezetében mintha egyszerre más emberré változott volna, korlátolt szűkkeblűséggel irányozza nyilait a tudományok és filozófia ellen. »Számos hitsorsosunk« — mondja keserűen²⁾ — a népek filozófusainak nyomában jár és »kezét nyújtja az idegeneknek« (Jes. 2, 6.), cserben hagyja magát az igazi alapot, a mi szent tanukat, csak azért, hogy követhesse az alptalan filozófiát. Nem is hibáztatom az idegen bölcseseket, a kiket a mi Thóránk adományozására nem méltattak, hogy ezek kutatnak és buzgólkodnak a filozófiában Hisz a Thóra utjai el vannak rejtve előlük! Hanem igenis hibáztatom azon hitsorsosaimat, a kik a siralom völgyében járnak, elhagyják a kinyilatkoztatott Thóra tanulmányozását, hiábavalóságok után járnak és maguk is hiábavalókká lesznek. Mert elhagyják a friss vizek forrását és a népek semmiségei után indulnak... a népek bölcseségével foglalkoznak... Elhagyják a Thóra egyengetett útjait és ferde ösvényeken haladnak, hogy foglalkozhassanak a görögök bölcseségével. Ezáltal elveszett bölcseségük és meg kellett szegyenülniök; a valláshoz idegenek lettek (מהאמונה הם היזונים), mivelhogy tanulmányozták a filozófiai tanulmányokat, a melyeket »külső idegen tudományoknak« neveznek; mert mindenestre idegenek és távolesők az igazságtól³⁾ és nincs nekik, a mire támaszkodjanak. Ezen tudományokra gondolt Salamon, midőn bölcs példázatában óva intett: »Órizkedjél az idegen nőtől,⁴⁾ mert »אשה זרה« számértékben⁵⁾ megfelel »ה מינות«-nak (»ez eretnokség«).

A szerzőnek és korának felfogását érdekesen jellemzi és megvilágítja az, hogy nagyon is szükségesnek találja védekezni

¹⁾ Mint a földrengést is.

²⁾ 8. fejt. 108. old.

³⁾ כי למדו בהכמת הפילוסופיא הנקראות הכמות היצונית כי על כל פנים נכרים וזרים הם מן האמת.

⁴⁾ לשמך מאשה זרה.

⁵⁾ נמטריא.

azon szemrehányások ellen, hogy ő, a ki a profán tudományok ellen fellép, miért töltötte idejét ezeknek az elsajátításával? »A filozófusok« — igazolja magát a szerző¹⁾ — »a talmudisták tudományellenes támadásaira rendesen evvel felelek: »A ki fel nem foghat egy dolgot és nem ismeri annak mibenlétét, úgy tettei magát, mintha azt gyülné. Valamint a maoska, a mely hust pillant meg, de oly magasan, hogy elérni nem tudná, azt gondolja: — »Hisz a hus már amúgy is megromlott« —; úgy a talmudisták is csak azért ítélik el a szabad kutatást és a filozófusok iratait, mert nem ismerik azoknak tulajdonképeni lényegét.« Midőn ezen gúnyos ellenvetést hallottam — folytatja Aldábi — »ráadtam magam arra, hogy alig néhány napig tanulgassak profán könyveket. Beismerem és bünbánólag vallom vétkemet, hanem oly körülmények között, hol az Örökkévaló dicsősége forog kockán, el kell tekintenünk a Thóra parancsaitól is,²⁾ mert ezáltal megismertem, hogy mivel felelhetek majd az istentagadónak.«³⁾

»Kutatásaimban azon eredményre jutottam, hogy a fennálló dolgok legnagyobb része az igazsággal ellenkezik... Ugyancsak irva találtam, hogy Aristoteles, a kitől az összes filozófusok merítik az ő tanaikat, Sándornak Makedonia királyának a tanítója volt. Midőn Sándor Jeruzsálemet elfoglalta, Aristotelest, az ő tanítóját Salamon kincseinek urává tette. Aristoteles ekkor felkutatta Salamon iratait és kiadta azokat a saját neve alatt, csakhogy számos tévedést fűzött hozzájuk — a sajátjából. Azután apokrifálta Salamon iratait, a világot tévutra vezetvén, mintha azok az ő gondolkodásának eredményei lennének. Midőn mindezekre rájöttem, dicsértem az Örökkévalót és azt mondtam: »Ime nyilvánvaló dolog, hogy a tudományok alapjai, a melyek a keresztények és arabok⁴⁾ kezében vannak, mind ezek eredetileg Izrael fiainak tulajdonai voltak. A mi igaz van ezekben, az a »mi kenyerünk«,⁵⁾ de a mit ők szívükből koholva hozzáfűggesztettek, csupa hazugoságos dolog. Azért elgondoltam, hogy miután fáradságosan

¹⁾ 108b.

²⁾ עת לעשות לה' הפרו תורתך.

³⁾ לידע מה להשיב את אפיקורוס.

⁴⁾ mal itt nem a rómaiakra céloz, mint Güdemann mondja hanem a keresztényekre.

⁵⁾ כי לחמנו הם.

felkutatam a könyvekben elszórva lévő helyes tanokat, egybegyűjtöm azokat ezen művemben, annak emlékeül, hogy nem távoztam ezen könyvektől üres kezekkel és hogy a gránátalmából, melyet felleltem, a használható részt elfogyasztottam, míg a héját elvettem.«

Aldábi ezen művében híven festi a tudományoknak akkori álláspontját, midőn azoknak morzsáival is megelégedtek, alig néhány napot szentelve elsajátításukra. A tudományok értékére és eredetére Aldábi megvetően mondja: »hogy az összes tudományok, a melyeket a népek bölcssei ismernek, csak »utószüret és maradék«,¹⁾ a melyeket bölcsseink a népeknek hátrahagytak.« Csak azon csudálkozhatunk, hogy Aldábi ily megvető nézetek mellett is, mily erélyesen tiltakozott az idegen tudomány ellen.

Különösnek hangzik ezen időből, hogy egy kabbalista, a granadai *Ábrám b. Izsák*, a kinek meggyőződése szerint a vallástalanságot a kabbala megvetése és a filozófia terjeszti, — ugyanezen szerző a 7 tudomány²⁾ létjogosultságát még bibliai versből is (Jes. 33, 6.) igyekszik levezetni és bizonyos tekintetben a szent iratokkal egyenrangúnak tekinteni.³⁾

A kabbala terjesztői között a filozófiai tanulmányokra a legnagyobb és veszedelmesebb csapást mérte *Semtob b. József Ibn Semtob* (megh. 1430-ban). A Kabbalától félrevezetve, hit-sorsosainak vallástalanságát, Lorqui Józsuá és Vicente Ferrer sikeres térítgetését, a filozófiai tudományok káros befolyásának tulajdonítja. »Maimuninak, Ibn Ezrának és Gersonidesnek nagy része volt abban, hogy filozófiai munkáikkal a zsidóságot a vallás felett való elmélkedésre indították. Őket követték a kis róká, a szőlőkertek elrontói,⁴⁾ azt hangoztatva, hogy az emberi ész mellett nincs szükség profétákra és tradícióra« . . . Ezért a zsidóság legnagyobb gondolkodóit eretnekeknek bélyegezte és egyetlen igaz tudománynak a kabbalát jelölte ki.⁵⁾

¹⁾ לקט ושיאה, s. fej. 97a. old. l. Güdemann: Unterrichtswesen, 172. old. 3. jegyz. és 173. old.

²⁾ Arithmetika, astronomia, geometria, zene, ethika, fizika és metafizika.

³⁾ Güdemann: Unterrichtswesen . . . 41 old.

⁴⁾ Énekek éneke 2, 15. valósággal tipikussá vált a vallástalanság terjesztőire.

⁵⁾ ספר האמונות kiadva Ferrarában 1558-ban, bevez. 3b. old.

Egy későbbi kabbalista, Alaskar Mózes b. Izsák (1470—1532), a ki Maimuni filozófiáját is nagyra becsülte, teljesen elítéli Semtobnak nyilatkozatait és Maimuni védelmére irt glossáiban¹⁾ a következő felkiáltásra fakad: »Én csak azt csudálom, hogy miképen tűrhatték meg elődeink ezen művet és nem intézkedtek, hogy ez engesztelés napján, a mely szombatra esik, a lángok martalékának adassék.«

Semtob művének hatása azonban mindemellett óriási volt. Mindenütt buzgón olvasgatták és nézeteit elfogadták. Csakhamar támadt egy irodalom, a mely Semtob nyomán indulva, irtó háborút folytatott minden ellen, a mi az észbontó mystikán kívül esett, sőt még a talmudnak is halálos ellensége lett. Ezek között kiemelendő egy czím és szerző nélkül megjelent: *védelme a kabbalának*²⁾ és a szefirot-theoriának, a melyek a szerző szerint már a Jecira könyvében említve lennének. »A szent kabbalának bölcssei« — mondja a szerző³⁾ — »mint a nagy R. Eliezer, Nechunjah b. Hakána, R. Akiba, Simon b. Jocháj és utánuk még sokan a tannaiták, amorák, gáonok közül és számos rabbanita: mint Háj gáon és atyja, a wormsi R. Eliezer, Rambam,⁴⁾ Rábed stb. mindnyájan megegyeztek abban, hogy a Thóra és az ő parancsai . . . mind bennfoglaltatnak a nagy isteni névnek és a tiz »szefirotnak« titkában . . . Ezért néhány bizonyítékot fogok hozni,⁵⁾ a melyekből kiviláglik, hogy a szent kabbala nélküli senki a mi szent, tiszta hitünk-höz el nem érhet, sem Rambam,⁶⁾ sem Ibn Ezra, sem pedig akárki is az ő megszerzett intelligentiájával,⁷⁾ a külső, profán tudományok (הבנות היעניות) segítségével: a logikával, fizikával, filozófiával, avagy a csillagászattal.«

¹⁾ השנות.

²⁾ Még kézirat a berlini könyvtárban. Minthogy benne Semtob munkájával párhuzamos helyeket találunk, igen valószínű, hogy a szerző már ismerte és használta Semtob munkáját. Steinschneider a keletkezését a 15-ik századra teszi. L. Steinschneider: Die handschriftlichen Verzeichnisse der Königl. Bibl. zu Berlin II. Band, II. Abth., 40. old. és Hebr. Bibl. XVIII, 20 és 21. old.

³⁾ A kézirat 88 old.

⁴⁾ Tehát még Majmunit is kabbalistának bélyegzi.

⁵⁾ Öt bizonyítékot, nagyrészt koholt iratokból és Semtob művéből, természetesen név nélkül.

⁶⁾ Hisz fent a kabbalisták közé sorolja?

⁷⁾ שכל הקנין.

A spanyol zsidók utolsó korszaka.

Eközben a zsidóság helyzete a Pyrenaei félszigeten mind tűrhetetlenebbé lett, a szorongatásnak és szenvedéseknek egész láncolatát kellett átélniök. Nem csoda, hogy a kiesztelt kegyetlenségek súlya alatt sokan kétségbeestek és meggyőződésükben, Istenbe vetett hitükben ingadozókká váltak, végre aztán teljesen elvesztették maguk alól a zsidóság talaját és vallásukhoz hűtlennékk lettek. Mások a szorongatás napjaiban vallásukhoz még szilárdabban ragaszkodtak, de a határtalan nyomorban — minden idegen műveltség iránt bizalmatlanul — szellemi működésüket egy pontban érvényesítették: a kabbala hatáskörében, mely a lelkeket ideges ihlettel töltötte meg. A régi dicsőségnek utolsó nyoma is eltűnt az éji homályban! És aztán vége lett a zsidók történetének Spanyolhonban, midőn 1492-ben kiűzték őket azon országból, a melyhez egész szívükkel ragaszkodtak, a melynek művészetükkel és tudományukkal díszére váltak és a melyet hét századon át hazájuknak vallottak . . .

A kabbalisták között, a kik Olaszország földjén¹⁾ találtak menedéket, legkiválóbb volt *Jaabez József*, a ki azon meggyőződéstől vezérelve, hogy a zsidók szerencsétlenségét és kiűzetését egyedül az idegen tudományok és filozófia okozta, ezek ellen eddig hallatlan támadást intézett. »Ha kérdeznétek« — mondja előszavában²⁾ — »miért száműzték Izraelt Spanyol honából, miért kellett 300.000 embernek hontalanul bolyongani? Ime, így szól az Úr, azért mert elhagytátok az én szent Thórámat! Mert igazságos az Úr és igazságosak az ő ítéletei, hanem a nemzedék vétkes és bűnökkel terhes. Ám ősidők óta nem töltötték meg annyira ifjak a spanyol iskolákat és akadémiákat, mint kevéssel a kiűzés előtt, azonban — sajnos! — ezen tanítványok már különféle csoportokat képeztek. Egyrésztük tanult ugyan hat avagy hét évig és élesítette eszét valamely tekintélyes rabbi lábainál, hanem ezután

¹⁾ Mantuában.

²⁾ אור החיים bevez. 4a. old., a hol korának festéséhez és történetéhez szerző becses adatokat szolgáltat. Kiadta és jegyzetekkel ellátta Rosenfeld.

a profán tudományok (הכמות היצרנית) felé fordította tekintetét és többé a szóbeli tannal mitsem törődött. Más részük pedig már semmit sem tanult, egyedül a világ hiábavalóságára ügyelt. A harmadik osztályhoz tartozók, a kik tényleg a szent tannak szentelték magukat, azok is minden igyekezetüket a vitatkozásra¹⁾ és arra irányozták, hogy miképen nyilváníthatnák még a csuszómászó férget is tisztának. Ezzel töltik el napjaikat és így természetesen el nem juthatnak a Thórának céljához, annál kevésbé a mindenség végeczéljához . . . Végre az a kevés, a ki a tannal foglalkozik, hogy azt megérthesse, azt sem Isten nevében végzi, hanem azért, hogy büszkélkedhessen vele a tudatlan emberek előtt . . .²⁾ Ezen bűnök miatt kellett az egész nemzetségnek elpusztulnia . . .«

»Ezért elhatároztam — én a legkisebb az összes tanítványok között — hogy ezen kis művemben feltárom azon férfiak gyalázatát, a kik elhagyták az Örökkévaló Thóráját és az idegen, külső tudományok (הכמות הנכרית היצרנית) élet karolják által azon meggyőződéssel eltele, hogy ezáltal elértek a legmagasabb célhoz . . .³⁾ Ezen férfiak, avval büszkélkedvén, hogy már megismerték az Örökkévalót az ő tudományuk segítségével, levetik magukról a Thórának és parancsainak igáját, és mennyei Atyjukhoz idegenek lesznek. Sőt gonyolják és kinevetik azokat is, a kik a szent tant megőrzik. Ifju voltam és meg is öregedtem, de nem tapasztaltam, hogy a századik is foglalkozott volna a Thórával és parancsolataival.⁴⁾ Mihegyest elértek az ő »külső tudományaikhoz«, avval ámitják magukat, hogy most már ismerik az igazságot a maga teljes valóságában.⁵⁾ Pedig nem a »profán tudományok« azok, a melyek az embert bölcsesé teszik, hanem az igazi bölcsesség a szent tan, a משה בראשית és מרכבה מן fejezeteinek mysteriuma⁶⁾ és az igaz kabbala, de ők ezek helyett a szépséges paráznak-

¹⁾ לשלל

²⁾ Itt tehát hármas, tulajdonképen négyes csoportba való felosztással találkozunk, a melyet Jellinek: Alámi מוסר nek a végén a függelékben is közzétett. Egészen más hármas felosztást látunk Efordinál. L. Güdemann: Unterrichtswesen . . . 179. old.

³⁾ 5 b. old.

⁴⁾ 13 a. old.

⁵⁾ 15 a. old.

⁶⁾ 47 a. old.

höz, a »külső tudományokhoz« ragaszkodnak.¹⁾ Még a korábbi bölcsek között is voltak olyanok, a kik bár előbb Thórával teltek meg és csak azután tanulták ezen tudományokat, mindamelllett oly szeretettel vonzódtak ez ismeretekhez, hogy a Thóra tanulmányozását teljesen mellőzték. Ilyenek voltak Narboni, Albalág, Szarsza,²⁾ ezek ellen alkották Háj gáon, Rasbo stb. az ő intelmeiket,³⁾ ezek ellen fordult a Széfér Hajásár az ő óvintézkedéseivel...⁴⁾ Ime magunk is, a kik nagy és számos büneink miatt honunkból száműzetésbe jutottunk, jól láttuk, hogy míg nők és tudatlan emberek hitükért és természetükért életet és vért áldoztak, addig azok, a kik tudományukkal diszelegtek, a keserőség napján kevés kivétellel elhagyták vallásukat.⁵⁾

Budapest.

DR. HIRSCHLER IGNÁCZ.

(Vége következik.)

¹⁾ 6 b. old.

²⁾ 55 a.

³⁾ 58 a., 58 b.

⁴⁾ 62 a. old.

⁵⁾ 13 b. old. **המירו את כבודם**. Ezért Jaabez a zsidók szerencsétlen sorsát az idegen tudományokra hárítja, a melyek ellen még 18 a, 20 b, 28 b, 60 a. old. stb. is polemizál. 47 a. old. pedig a külső **היצוניות** tudományokkal szembeállítja a szent tanokat, a melyeket »belső tudományoknak« **המאור הקטן** munkájának végén **מאור ההיים** cím alatt a tudományok felosztásáról, **מעשה בראשית** = fizika; **מעשה מרכבה** = metafizika; **הכמת לימודית** = az exakt tudományok) becséről és azok ellen való óvintézkedésről értekezik. 13 fejezetből álló compilációja feltűnően megegyezik Mózes b. Abbamárinak **ספר הירח** című munkájával, sőt ugyanazon szavakkal is találkozunk, csak azon különbséggel, hogy Jaabez Háj gáon-féle tilalmat az idegen tudományok ellen már munkája folyamában (58. old.) felemlítvén, az összefoglalásban nem találta azt szükségesnek felsorolni.

FOLKLORE.

A galgóczi chanukamészes.

A galgóczi izr. hitközség eltérően az ország többi hitközségeinek bevett szokásától, a chanuka estéken nem viaszgyertyákat, hanem olajmészeseket gyújt meg templomában, mely kivételt képező szokáshoz (**גלגוצי**) a következő néprege fűződik.

Élt ugyanis a harminczas években, egy *Deutsch Mendel* nevezetű öreg zsidó agglégény e városban, egy közeli rokona a híres *Deutsch Dávid*, néhai *vágujhelyi* rabbinak, egy szerfölött fukar és bizalmatlan egyén, ki gyanakvó természetűen folytán készpénzből álló vagyonát, — a mely pár ezer forintot tett ki — mindig magánál hordozta.

Történt egy chanukkai napon és pedig egy pénteken, hogy az illető beállított egy keresztény szabóhoz a czélből, hogy javítaná ki neki egyik elrongyolt felső kabátját. A szabó, kinek szintén tudomása lehetett a különöz magánál rejtetett vagyonáról, nyomban neki esett a jövevénynek, felesége segítségével leteperte, azután megfojtották, elrabolták pénzét és az éj beálltával bedobták hulláját lakóházuk kutjába, mely házban jelenleg a szolgabírói hivatal van elhelyezve.

Azonban csakhamar feltűnt a hitközségben az agglégény hiánya, szorgosan kutatni kezdtek hollétét, míg végre eltűnésének harmadnapjára rábukkantak, az említett kut vízének büszsaga által, feloszlásnak indult hullájára, melyet onnan, egy a zsidó hitközség által alkalmazott *Aron* nevezetű éjjeli őr huzott ki, ki azonban a kut megmérgezett levegőjének belelegzése által harmadnapra kiszenvedett. Ezen két tragikus eset lefo-lyása után megjelent a helyszínén a híres vágujhelyi rabbi, néhai *Deutsch Dávid*, a meggyilkoltak nagybátyja és elrendelte, hogy örökítse meg a galgóczi zsidó hitközség az által

e szerencsétlenségek emlékét, hogy ezentul chanukka félinnepen, ne viaszgyertyákat, hanem olajmécseseket gyujtson meg templomában, melyeknek pislogó lángjai, az évezredes történeti csoda felidőzésén kívül, egyszersmind e két szomorú véget ért hittestvér emlékét is kegyetkép megőrzi majd!

Zenta sevat hó 9. gyásznapja.

Ismeretes, hogy a zsidó hitközségekben fennálló חברה [חברות] »szent-egyletek« már ősidők óta minden évben egy napot szentelnek a szép kegyeletnek, midőn áhitattaljesen emlékeznek meg a lefolyt évben elhalálozott tagtársaikról és mely alkalommal, minden hitközség rabbija elparentálja a szószékéről, ezen esztendőben kimult kartársakat is. A kegyelet e megkapó ünnepe a legtöbb hitközségben *Ádár hó 7-én*, (אדר) vagyis Mózes dicső emlékü mesterünk halálának évfordulóján szokott megtartatni. Vannak azután oly hitközségek is, hol a kegyelet e megnyilatkozása már *Ádár hó* ujhold napjának előestéjén a — יום כבוד קטן — imával kapcsolatban eszközöletetik. Csak egyetlen egy zsidó hitközség van az országban és pedig a *zentai*, melynek szent egylete nem *Ádár hó* említett napjaiban, hanem *Sevát* havának *9-ik* napján gyülekezik a csendes kegyelet lerovása végett templomában, mely különkődő szokás eredete és indoka, a hazánkban lezajló szabadságharc szomorú idejére vezethető vissza, midőn az említett *bácskai* városban hetven zsidót koncizoltak fel e napon a szerbek, magyar érzelmükért, köztük két tudós rabbit is, megdicsőült *Ullmann Iszert* és *Heilbrunn Jakobot*, a néhai *zentai* és *adai* rabbikat, mely utóbbi hitközségből Zentára e népesebb szomszéd hitközségbe menekült, hol azonban egy nappal később *Sevát hó 10-én*, — mint a lemeszároltak utolsóját — őt is utolérte szomorú végzete. A legyilkoltakat hittestvéreik előbb a templom udvarán helyezték el ideiglenesen, egy közös sírgödörbe és csak hónapok mulva, midőn a vérszomjas szerbek garázdálkodása megszűnt és a vidéken a közbiztonság kissé javulni kezdett, exhumálták csak az elfödteket a templomudvarból és nagy gyász és jajveszékélés közepette eltemették őket a zsidó sírkertben, melynek nyugati oldalán alusszák e derék magyar-zsidók még most is örök álmukat, — köztük *Münz Jakob*,

Münz Mózes a híres óbudai rabbinak fia is — kiknek azon időben hazafiságukért kellett vértanuságot szenvedni és dicső emléküket még most is kegyetletjesen idézi fel évente *Sevát* hó *9-ik* napján a zentai zsidó hitközség szent egylete.

Gyöngyös.

FEIGL L. H.

Zsidó közmondások.

1. Ven ma tüt güt arájn, nemt ma güt arausz. (Sólet-kugliról mondják.)
2. Alle hind habn an pónm (= Egyik 19, a másik egy híján husz.)
3. Vósz brauch ech cü gén cüm svájf, ech gé liber cüm kopf.
4. Pürm iz áll'sz frei, obr nóch pürm vász ma, ver der ázszpónm vór.
5. A veib vi á hausz, á món vi á mausz iz kaum gleich.
6. Lautr árs, gór ká pónm.
7. A kápóre fár á hind (= ugy kell neki; nem kár érte).
8. Ven gatt vil, kelbert der aksz.
9. Bórch stéhgród (nem »Lemech«).
10. Zo láng zoll dasz jüdisz gólesz (nem »chajvsz«) daurn.
11. Frim vie á hind, fett vie a chászr.
12. Mit án t...sz auf cvei chászzenesz zein.
13. Besszr a gütr t...sz (a szorgalom kelléke), vie a gütr kop.
14. A bauch vie a rosm dina. (= Török basa, nagy a hasa.)
15. Far cölen iz ká gróz gevákszn.
16. De kile iz cü klein, der röv cü groiz. (Hasonló ehhez: Szegény az eklézsia...)
17. A kárger chehr árger.
18. Mách dech nit zo klein, du biszt nit zoj groiz. (Álszerénykedőnek mondják.)
19. Racht haszta, abr a gánv biszte dach.
20. A misze mád dárf man kán kis geben (veil zi zich damit »berümt«).
21. L'ólam tikach, koidem pikach (= falatozni).
22. Besszer a mógerer auszgleich, vie a fetter procesz.
23. Ve ma trét af de krük, slogt ze crük.

24. Er lácht azoi, vie ma in kroke vājnt. (= Ugy nevet, mint a fazekas, a kinek feldült a szekere.)
 25. A biszl ün a biszl iz a füle sisszl.
 26. Dem iz ach, ver da ligt in lach.
 27. Ven cvei zogn sikr, lég dech slofn.
 28. Der zátte glábt nit dem hüngrigen.
 29. Choizek'sz rachmónsz (áلكönyörület).
 30. Hászt a lósn fiin a g. . ász!
 Budapest.

FÜREDI IGNÁCZ.

261. *Er hat dóz in grif, vi e pallák de lauz.* (Ügyes benne, mint a lengyel a tetüzésben.) (Acu tetigisti. Plautus, Rudens V, 2. 17.)

262. *E varmen stal ün e güt fúta.* (Meleg istálló és bőséges abrak.)

263. *Cü dén brif brauch me ka bril, dea iz grab gesriben.* (A jargon nagyra, valamint gorombára »grab«-ot mond. Közmondásunk tehát annyit jelent, h. »bril«, azaz magyarázat nélkül, elég világos a gorombasága.) (Münz óbudai főrabbi.)

264. *E jéda vász, zei vász.* (Aliud legent pueri, aliud viri, aliud senes. Terenz, Grotius.) (Tudja Pál, mit kaszál.)

265. *E jéda vász, vü en da stivel drükt.* (Mindenki érzi, hol szoritja a kapcza.)

266. *Vie kümt de kü üban eiz?* (Hogyan juthat a tehén át a jégén?)

267. *Vie da »güt morgen«, eazj da »güt jóa«!* (A milyen a »jó napot«, olyan a »fogadj Isten«.)

268. *Ven da o . . s mit hénig besmiat, zal men leken, ven nikszt, zalen da teivel leken!* (Probitas laudatur et alget. Juvenal, Satirae, I. 74.)

269. *Ven me vil hóben, de kinda zalen an ám nikszt mojréd* (מודר) *zei, darf mez nikszt dacü brengen.* (Ne bántasuk a gyermeket, hogy az meg ne bántson.) (אל תחטאו בילד.) (M. I. 42, 22.) (Maxima debetur puero reverentia. Juvenal. XIV. 47.)

270. *Da kohen gadel* (בן גדול) *hat ach east fa ziach gebéten.* (Minden szentnek maga felé hajlik a keze.) יכפי בערי

271. *Vém de misze sikze* (Miszgesick) *fafolgt.*

272. *Emol hat ána nikszt cü tu gehat, hat ea den o . . s cün fenszta erausz gestekt.* (»Müssiggang ist aller Laster Anfang.«)

273. *Esz mei kind, vojl bezódt.* (Csak egyél gyermekem, jól meg van fizetve.)

274. *Mázél* (מזל) *óne bróche* (בריכה). (Szerencse, a melyben köszönet nincsen.)

275. *Goldene jüngen, strojene menna.* (Aranyos ifjúság, ifju vénék.)

276. *Fün vóz me sabsesz* (שבת) *rét, gét an de vochen cerück.*

277. *Dez kind iz gestarben, dez kvatersaft iz auz.* (Megtart a gyermek, vége a komaságnak.)

278. *Allesz hászt e béged* (ביד)! (Ez is ruházat!)

279. *Ven me sabsesz* (שבת) *mónt, hat me ceit 4 vochen ceöden.*

280. *Zei nesóme* (נשמה) *iz ách avn barg* סיני *gegében.* (A sz. hagyoma szerint mind a lelkek őshazája a Sinai hegy. Tehát egyenrangúak mindnyájan.)

281. *Güta kóserer* (כשר) *vü iz ka miczve* (מצוה) *cü trinken, slachta iz e miczve.* (Nem a kitünő, hanem a gyenge kóser bor ivása megy érdekszámba.)

282. *Spórtsz da münd, fresztsz da hünd.* (Ebé, a mit elvonunk szájunktól.)

283. *Fil mlochesz* (מלאכה), *venig brochesz* (בירות). (Sok málakha, kevés biritka.)

284. *Ka argere szchojre* (סחורה) *vi: laj* (לא). (Rosszabb portéka a »semmi«-nél nincsen.)

285. *Ver ma bész ün lád gint!*

286. *Szaf szajcher lepléte* (פלטה) *! (סוף סוחר* (Egy kereskedő sorsa sem biztos.) (L'or est un chimère. Scribe.) (Nemo ante mortem beatus. Solon.) (Quid vesper ferat, incertum est. Livius XLV. 8. 6.)

287. *Mesüge, metoref, ki löjlam chazdaj!* (?) (משונע) (מטורף כי לעולם חסדו.)

288. *Müz nach in rachfang hengen!* (Csüngjön még a kéményben! Azaz még éretlen.)

289. *Géh hintan rachfang szajdesz* (סודות) *smüzen.* (Titkot a kémény alatt beszélnek.)

290. *Güt sabesz* (שבת), *madame Szabó!* (4 nyelvű köszöntés.)
291. *Kal ajrev l'mine* (כל ערב למינו). Jeda hünd af zei misztbarg.) (Minden kakas ur, ur a maga szemétjén.) (Suum cuique. Cicero, de officiis. I. 5.)
292. *Fal avn rüken, slóg da e ág erausz.* (Hátára esik és kiüti a szemét.)
293. *An ajer* (עוור) *zal e tfile* (תפלה) *kümen.*
294. *E zehije* (זיחה) *af zei parach* (פריה) *kap.*
295. *Ven de lauz in grind kümt, vasz ze nikszi vi ze zal viplen.* (E 3 közmondás a parvenü tolakodását, a stréber-seget ostorozza.)
296. *Da eszedega malach* (מלאך) *slójft nikszi.* (L'appétit vient en mangeant. Rabelais, Gargantua, Cap. 5.)
297. *Ven me kümt iba de sranken, bekümt me andere gedanken.* (A kerítésen túl gondolatunk megmásúl.)
298. *Vea kinda hat in de vigen, müz lazen de leit cüfriden.* (Békét hagyjon az embereknek, a kinek gyermekei vannak.)
299. *Ez iz ka darf, vi ka kiretag iz.* (Minden helységnek megvan a maga bucsuja.)
300. *Gat zal hiten far e vécidkaszche* (וצדקתך). (Óvj Isten álszenteskedőktől!)
301. *E flig kan am ach sóden.* (A légy is árthat.) (פיק ר' נ. אל תהי בו לבל אדם.)
302. *Zelten daz epesz beszasz noachkümt.* Ritkán következik a jobb.)
303. *Ka slachtsz, vü ka gütsz dafün e herkümt.* (Abszolút rossz nincsen.)
304. *Reisz daj e hoa ausz, ven nikszi iz.* (Tépj ki haját onnan, a hol nincsen.)
305. *An meine bian vasz ach, vi zeine äpel ceitig varn.* (Körtéim éréséről következtethetek mások almáieről.)
306. *Nima tu, iz de beszte tsüve* (תשובה). (»Többé nem tenni!« a legjobb megbánás.)
307. *Ven men nikszi zét, heat men.* (Ha nem látják, hallják.)
308. *Gé grót, stalpaszte nikszi.* (Nem botlik meg, a ki egyenesen jár.)

309. *Ka tsüve* (תשובה) *iz ach e tsüve.* (Ha nem felelünk, az is felelet.)
310. *Forne dez glänzl, hinten dez tänzl.* (Fenn az ernyő, nincsen kas.)
311. *Vi kümt homen* (המן) *in de ma nistane* (מה נשתנה)?
312. *Ligt e hünga avn, vi av e münaz hindl.* (Ehezik mint a molnár tyukja.)
313. *E lange kränk iz e gevisza tajt.* (Hosszu betegség, biztos halál.)
314. *Da koatenspila faliat drei zachen: köved* (כבוד), *geld ün de ceit.* (Hármat veszít a kártyás: Becsületet, pénzt és időt.)
315. *E mlóche* (מלאכה) *iz e mlüche* (מלוכה). (»Minden mesterségnek arany a feneké.«)
316. *Rajt zibele darf ach e mól trümp zei.* (Egyszer Vöröshetes is lehet adout.)
317. *Faheat ün fazén, iz dez senszte spil.* (A kártyázás főtörvénye.)
318. *Haszt e lösen* (לשון) *fün e kszáv* (כחב). (Quis leget haec. Lucilius.)
319. *Siken, macht hojlen.*
320. *Af den kades* (קדיש) *gebirt zach dea borche* (ברכה). (A milyen a »jó reggelt«, olyan a »fogadj Isten«.)
321. *Svánc melamed* (מלמד). (מ'ד.) (»מורה שקד הוא הונכי ישעיה. ט' ד'«.)
322. *E mól voa e alt babele.*
323. *Ven billig iz, habach e halbe* (חמשה) *fün gat.* (Ha olesó az élelem, a fél fizetést Isten utalványozza. Az alkalmazottak óhaja.)
324. *Cü güta* (שעה) *zal achsz réden!* (Szerencsés órában mondjam!)
325. *Tajre* (תורה) *ñeznás, peñiaz ñemás, ai chüczpe* (הוצפה) *prečo más?* (Tót.)
326. *Áni veafsze* (אני ואפסי). (L'état c'est moi. XIV. Lajos.)
327. *Az de erste széder* (סדר) *nacht iz fabei, iz da halba zümma fabei.* (בין הנפא להו מפלגא קרוב לאפסין קרי ליה. קדושין יב.)
328. *Rebajne sel ojlim* (רבונו של עולם) *vü farchzet dach nit fa gat?* (E kettőt B.-Gyarmaton hallottam.)
329. *Kal marin bisin* (כל מרעין בישין) *Allesz, vósz fün máren* (Morvaország) *kümt, iz nikszi güit.*

330. *Ven me sreit: בניירת חי* (Peszach utolsó napján),
hat me mea ka macze (מצה) ün ka áj. (Bátorkeszin, Esztergom
 megye, hallottam.)

Budapest, Ó-Buda.

BATÓ J. LIPÓT.

1. Er zét ausz vi-e chomiciger borchü.
2. Venn me rüft den malech, kümmt der galech.
3. Vie kümmt homen in de manestane.
4. Haszt-e chochem fün de manestane.
5. Ferzinken zoll er vie Koirach.
6. Den feinszten ganev gefünt me in sólet.
7. An-e sólet ün on sidech erkennt me, vie esz thüt
 geroten.
8. Tanczen thüt er far szimche, ün vanen far córesz.
9. Biszt de brojgesz? rachem tiszkor (בון ברונן רחם תזכור).
10. De meraglim géhn barfiszig.
11. De kriegsz e frasz, dasz de manszt alle melochim
 zingen in himmel.
12. Nü! koszt nix, mach broche.
13. Eszev miten top linzen (egy nagy falánkra).
14. Am ponem zollst de ligen ün vanen.
15. Oi vé; bei den gétsz sai cü nile.
16. Derstüm, derstück ün dervarg. (Variatio a bibliából,
 וישמע, ודומה וישא.)
17. Detrenken vill er ém in e leffel vaszer.
18. Lügen kenn er zogen vie gedrückt.
19. E lügen mit-e vortcachen.
20. E mogen hot er vie e klan kind.
21. Ha valamely vőlegénynek rut menyasszonya van,
 szokásos közmondás Budapesten is: »Elje nove iz forn choszen
 miten krentop gekümmen, zein ém de agen übergegangen —
 iz de kale sén.
22. Cüncenes (צונצנת) iz-e glézel.
23. E lojt mazel iz mer vert, vie e fünt chochme.
24. Assze (אסז), frümm ün alt, gezünt ün stark.
25. Ivre zógt er, vie Schmul-Lezer. (Pesti közmondás.)
26. Nit vasz er vie Gott voint
27. E ponem macht er vie katz, venn ez dünnert.

28. Moire hab ich far ém vie far-e katz.
29. E ponem hat er vie modiger kéz. (Egy ripacsos
 arczu emberre.)
30. Alle chazonem zein groisze naronem.
31. Af de medine zollst de müsszen gén.
32. Er vart zich modige lacher aufliegen.
33. Mer varn doch zén, hat »blind Ore« gezogt. (Pesti
 közmondás.)
34. En ormer mon vart ferglichen cü-e tojten. (עני השב כמה.)
35. E kol (קול) hat er, vie e cerbrochener sárben.
36. An-e fremden bort lernt ma zech seren.
37. Dosz! iz mei fetter, fürmanns peitsensteken.
38. Villszt de viszen ver de kale iz, zé da de mame on.
39. E oksz hat-e lange cüng ün ken nikszt réden, e mens
 hat-e korce cüng ün darf nikszt réden.
40. Klabriasz spilt er mit alle meforsem.
41. Nedan ün jerüse hat mit en szoten chavrüsze.
42. Mir dercélszt de dosz, akert vie der vorjärke snee.
43. Ze leben güt mitenand! vie e katz ün-e hünd.
44. Ka ajen hore (עין הרע) zoll ém nikszt soden.
45. Greizen zogt er vie Joszel Kakas (egy hires pozsonyi
 kántor).
46. Mit a T kenn me nit af eva chaszenezs gén.
47. Ribizel zolln ém af de nosz vakszen.
48. De gall zoll zich ém riren mitcamt de varcel.
49. Fün de toicheche erausz zollst de krigen dosz
 kedochesz.
50. Az oszer is ka svüe, ün l . . . m . . . i . o . . . ka krole.
51. E fert stolpert mit fier fizs — erst venn-e chochem
 mit eva fizs stolpert.
52. Der vosz allesz viszen vill, der vart nit alt.

G.

A »Avóda« mint lakodalmi dal.

I.

Vü da פון גרויל hat מכפר ענות gezeven,
 וכך היה מונה:
 «אהת ואהת»
 Lomer e biszele dóz «אהת» fateitsen,

Vóz dóz ארת תüt bedeiten?

Einz dóz iz: einz.

Einz iz dez Chaszene hauz,

Vü me gét ein ün auz.

Vü me eszt, ün vü me trinkt.

Vü me tántz, ün vü me springt;

Ün vü me kehrt,

Fün tis biz af de ehrt.

II.

Vü da kojhen gódajl hat mechaper avojnosz gevezen,

Vekach hojó mojne:

»Achász üstájim«.

Lomer e biszele dóz אשתיים fateitsen,

Vóz dóz stájim tüt bedeiten?

צווי דóz iz: czvei.

Czvei zen חתן וכלה

קמלא zen ze שמחה וששון

Hassem jiszbórach über ünsz alle.

Einz iz dez Chaszene hauz.

Vü me gét ein ün auz u. z. v.

III.

Vü da kojhen gódajl hat mechaper avojnosz gevezen,

Vekach hojó mojne:

»Achász vesólajs«.

Lomer e biszele dóz שלש fateitsen,

Vóz dóz »sólajs« tüt bedeiten?

Sólajs dóz iz: drei.

Drei zen de Rebonim, Cházónem ün Samoszem.

Czvei zen Chószen u kalle u. z. v.

Einz iz dez Chaszene hauz u. z. v.

IV.

Vü da kojhen gódajl hat mechaper avojnosz gevezen,

Vekach hojó mojne:

»Achász vearba«.

Lomer e biszele dóz ארבע fateitsen,

Vóz dóz »arba« tüt bedeiten?

Arba dóz iz: fiar.

Fiar zen de mechütonim (מתותנים).

Drei zen de Rebonim u. z. v.

Czvei zen Chószen u kalle u. z. v.

Einz iz dez Chaszene hauz u. z. v.

V.

Vü da kojhen gódajl hat mechaper avojnosz gevezen,

Vekach hojó mojne:

»Achász vechómés«.

Lomer e biszele dez המש fateitsen,

Vóz dez »chómés« tüt bedeiten?

Chómés dóz iz: fünf,

Fünf zen de kszóvim (תנאים ראשונים ואחרונים, כתובה, שטר הליגה) (שטר הצי זכר).

Fiar zen de mechütonim;

Drei zen de Rebonim u. z. v.

Czvei zen Chószen u kalle u. z. v.

Einz iz dez Chaszene hauz u. z. v.

VI.

Vü da kojhen gódajl hat mechaper avojnosz gevezen,

Vekach hajó mojne:

»Achász vusés«.

Lomer e biszele dóz שש fateitsen,

Vóz dez »sés« tüt bedeiten?

Sés dóz iz: zeksz.

Zeksz zen de klé zmórem (כלי זמרים),

Fünf zen de בתנים,

Fiar zen de מתותנים,

Drei zen de Rebonim u. z. v.

Czvei zen Chószen u kalle u. z. v.

Einz iz dez Chaszene hauz u. z. v.

VII.

Vü da kojhen gódajl hat mechaper avojnosz gevezen,

Vekach hojó mojne:

»Achász vosivó«.

Lomer e biszele dóz שבעה fateitsen,

Vóz dóz »sivó« tüt bedeiten?

Sivó dóz iz: ziben.

Ziben zen de שבעה ימי המשתה,

Zeksz zen de klé zmórem ;
 Fünf zen de kszóvim.
 Fiar zen de mechütonim,
 Drei zen de Rebonim u. z. v.
 Czvei zen Chószen u kalle u. z. v.
 Einz iz dez Chaszene hauz u. z. v.

Alföldön így éneklük:

Vü da kojhen gódajl hat mechaper ajvojnez geveen,
 Vekach haje mojne:
 »Achász veachász«,
 Lomer e biszele dóz achász fatátsen,
 Vóz dóz achász tüit bedáten?
 Achász dóz iz: ánz.
 Ánz iz Kudse burach hu! (הכרוש ברוך הוא)
 Burach Hamókem, (ברוך המקים)
 Semzáveg zvógem (שמווני זווים)
 Kal mókajm seu. (כל מקום שהוא)
 Lampam pidelpam, lampam pidelpam, lampam pidelpam!
 Habszak, marselak, mitn bárchez, mitn zack,
 Mitn grószen czvorech zak, mit grojszen labcidák!

A többieket mint előbb.

Budapest—Ó-Buda.

BATÓ J. LIPÓT.

Népdalok.

I.

Mit, mit cselekszem?
 Szép lányt elveszem.
 Feleségem küldöm a dologba
 És én lefekszem.

Vóz ach tü, ün vóz ach mách?
 Vóz iz af dea velt de beszte zách?
 E sé jüng madele mit fil geld
 Iz da greszta tachlesz (תכלית) fün dea velt.

II.

Madl vilszt da lád dalében?
 Nem da na e mó.
 Vaszte da e קיייעה trógen
 Fün ajben biz eró.

Budapest, Ó-Buda.

BATÓ J. LIPÓT.

Szokások és babonák.

1. Baján naponként אגעים ומירות עליו שחרית-nál után mondanak.
2. Stanisicon, Bajával szomszédos falun, Szukkothkor עמידה-val kínáltak meg; oda kellett állnom az előimádkozó mellé és ő utána én imádkoztam a lulovval. [Sok helyen szokásos.]
3. Baján néhol a gyermekágyas asszonyoknál divnak még a Kimpettévelek, kabbalabeli mondásokkal. A mojl a bölcsőbe teszi a kést a körülmetélés előtti éjen.
4. Felső vidéken a rabbi és a dajonem huzzák a vizet a Smire macze készítéséhez, ezt nevezik »קציה-Wasser«-nek.
5. Ha már elindulnak, nem jó jel, visszatérni.
6. Kedd szerencsés nap, mert a teremtsnél ezen napról kétszer van בי טוב [általános hit].
7. Ha halott van, ne varrjanak, mert fáj minden öltés a halottnak. A halotti ruhák varrásánál nem szabad a czárnára csomót kötni.

Szálló igék.

1. Fürchte Gatt ün Saje Deutsch! (Baján Saje Deutsch népszerű vendéglős volt, ki kedélyesen megpumpolta vendégeit egy szivar erejéig; ő reá vonatkozott.)
2. Lav, mit e N. (Pápán a gyerekek, ha esküdöznek nem igaz dologra, mondják ezt.)
3. Szivan 2-ikát Polláknak nevezik, mert e napon sem mondanak תהנין-t.

Baja.

KUN LAJOS.

IRODALOM.

ÉVKÖNYV (1902.)

(Kiadja az izr. irodalmi Társulat, szerkeszti Bánóczy József, Budapest).

Serényen dolgozik az Irodalmi Társulat immár nyolczadik éve, felolvasásokat rendez télen a fővárosban, példája utánzásra serkent és buzdítja a vidéket, megjelenik időnkint a magyar bibliafordításnak egy-egy kötete, napvilágot látnak tudós munkálatok, készül az okmánytár és minden év elején köszöntjük régi ismeretes és hozzájuk újonnan csatlakozó szellemi munkásainkat megszokott gyülekező helyükön, az Évkönyvben. Ime egy alkotás, mely lelkesedéssel teremtett meg, de a lelkesedés nem volt amolyan pillanatnyi, hamar kialvó szalmatűz, mely csak életre hívni képes, de nem fenntartani — a milyennek nem egészen igazság nélkül szolgálták a magyar lelkesedést feltüntetni — hanem oly láng, mely egyre növekedik, gyarapodik, mert őrei nem szűnnek meg tudásukból, költői lelkük ihlettségéből, sokévi tapasztalataikból és megfigyeléseikből előhordani a tüzelőanyagot a láng fenntartására. Papok, tudósok, írók, költők, ügyvédek és orvosok, fiatalok és öregek, férfiak és asszonyok e szent láng, a zsidóság szolgátaba szegődtek, hogy megismerjék és megismertessék, hogy tanulják megbecsülni és hogy tiszteletet szerezzenek számára.

Mindig örülök, ha egy új Évkönyv kerül szemeim elé és nem kisebb örömmel fogok hozzá méltatásához, mert olyan mű, melyet nem kell becézgetni, a melynél az igazságot nem kell elfojtani. Amolyan edzett katona az az Évkönyv, mely a leghevesebb kritika tusában is megállja helyét, nem szorul kiméltre és elnézésre.

Magas történeti szempontból vázolja *Dr. Acsády Ignác* a zsidók közigazdasági munkásságát a magyarság multjában. Manapság már végre nem értenek történet alatt csupán háborukat, királyok és hősök vitéz tetteit, hanem a nép egész életét és munkásságát, nem az egyes historiai jelentőséges események felsorolását, hanem mindazon tények és adatok okozatos és összefüggő összefüzését, melyek világos képet nyújtanak arról, hogyan élt egy nép minden korban, mily tevékenységet fejtett ki, mily törekvések után indult, mily célok lebegtek szemei előtt, milyen eszmék és gondolatok hatottak reá. Mi zsidók már régen így fogtuk fel a történetírást és így értettük a zsidók történetét.

A magyar állam fennállásának első századaiban a zsidóság összeforrt a magyar nemzet életével, csak vallásával különbözött tőle. A munka minden ágában megszorítás nélkül vett részt, nyelvében és viseletében magyar volt. Az egyház megerősödése megváltoztatta e szép viszonyokat, az egyház befolyása mutatkozik a foglalkozás megszorításában, a mi a zsidókat arra készítette, hogy a városok védelme alá helyezkedjenek. A kereskedelemre utalva, itt is gyűlölségre bukkantak, a mely mindinkább gyarapodott, mikor kizárólag pénzkölcsönök adására kamatlábra kényszerültek, a mit uzsora névvel bélyegeztek meg. E téren sem vetekedtek gazdagságra nézve azokkal, akik ingatlanra adtak kölcsönt. De emigy is fontos szerv volt a zsidóság az állami háztartásban, mert rengeteg adóval nélkülözhetlen pénzforrása volt királyoknak és fejedelmeknek. A munkában kevés részt engedtek neki, de gyűlölségétől szászorta többet kellett fizetnie mint másoknak, a kik korlátlanul dolgozhattak. Ez bizonyára nem tulzás, mert pl. *Dr. Bernstein Béla* pontos számadatokkal eseteli, hogy a vasmegeyi zsidók 1770-ben 2670 frt. fizettek különféle adó címén, pedig csak 112 család volt és 44 özvegyasszony, a kik nagyobbrészt szegény hálalók voltak. E rengeteg összeg harmada a M. Terézia behozta türelmi adó volt. Mi természetesebb, mint hogy nem birtak ekkora adót előteremtteni, a hátralékok évről-évre növekedtek a pénzhányban szenvedő és sokat háboruszkodó királynő rendeletei daczára, a melyeket az emberségesen bánó megyei hatóságok nem siettek végrehajtani, mert alkotmányellenesnek tartották a türelmi adó

behozatalát a rendek és megyék megszavazása nélkül. Érdekesen válaszolja B., mily szervezetet teremtett a t. adó behajtása a zsidóságban. Ez időből ered a zsidó bíró (sos medina), a főbeszedő, a járási beszédők, az adókiivető bizottság és a zsidóknak még most is élénken nyilvánuló ellenszenva a kultusz-adó felemelése ellen, a mi már sok hitközségi elnöknek méltóságába került. A türelmi adó keletkezéséről és eltörléséről is világos képet nyújt ez a dolgozat. Három adalék foglalkozik a zsidó vallástannal. A *kiválasztás* eszméjéről szól *Dr. Blau Lajos*. Kivonata ez egy nagyobb, e lapokban (1890) megjelent értekezésnek. Ez eszme helyes definíciója azóta a zsidó köztudatba ment át: A zsidóság elvállalta a kötelességet Istent szolgálni jutalom nélkül. *Dr. Kecskeméti Lipót* most adja vallásfilozófiai közleményeinek kezdetét. E méltatás keretén túl menne »Ámosz próféta« tárgyi megvitatása. Stylusa nem oly tömött, mint elődjeinek (1896, 1898.), és azért élvezetesebb. K. érdemet szerez magának azzal, hogy szakítva az eddigi semmivel sem megokolt »szent« borzadálylyal, belényul a zsidó vallás kezdetleges fejlődésébe és élénk tárja. Mert könnyű ugyan Wellhausen fölött gunyolódni, antisemita velleitásokat neki imputálni és belenyugodni a hagyományba. Ez a hagyomány amolyan sérthetetlen »ne nyulj hozzám«, mert különben »apikorosz«-nak kiáltlak ki. Végre is más volt a vallásos gondolkodás Mózes más Ámosz és más Ezra vagy Hillel idejében. A reális világban semmi sem jött egyszerre létre, hanem hosszú lánczolatossá, okozatos fejlődésnek eredménye, csak a mithológiában ugrott ki tetőtől talpig felfegyverezve Minerva Jupiter fejéből és a talmudi Aggadában volt Boáz a szanhedrin elnöke.

A zsidó eschatológia is régóta várja mesterét, a mit *Dr. Stemhercz Jakab* felemlít, nagyjában helyes, de parányi része az egésznek, azonkívül szerfölött nagy korra terjeszkedik ki. Alaposan más népek idevágó felfogásainak és véleményeinek összerögzése nélkül nem lehet e téren eligazodni. A »Gan eden« és »gyehenna« fogalmai héber kifejezéseik daczára sem termettek zsidó talajon, holott a tulvilág eszméje határozottan ment idegen befolyástól, de a »chélek l'olom habo« kifejezés anyagi vagy erkölcsi értelmezésében elágaznak a vélemények. Ha zsidó eschatológiáról szólunk, a kabbalát sem mellőzhet-

jük, mert benne legszélesebb alapon van kifejtve. Ide soroljuk *Dr. Rosenberg Sándor* fejtegetését »Bölcs Nátánról«, a mely abban kulminál, hogy Lessing azért teszi meg a zsidót a valósi türelmesség és felebaráti szeretet eszméinek hordozójává, mert az elnyomott, gyülölt és kinzott embernek szájában az ilyen eszmék magasztosabbak, mint a jó viszonyok közt élőben, azaz a zsidó alkalmasabb drámái *erényhős* szerepére, mint más ember, mert életében fényesebben nyilvánul a drámái kontraszt egyrészt elnyomottsága és másrészt emberbaráti gondolkodása meg tevékenysége között. Végre említjük itt *Dr. Kunos Ignác* értekezését a velencei kalmár típusának keleti változatoságairól. Kimutatja, hogy a »bölcshírő« meséje keleti, sőt egyenest Salamon királyra visszamenve zsidó eredeti.

Zsidó művészettel két czikk foglalkozik. *Dr. Heller Bernát* ismerteti a szerte szétvetett zsidó műemlékeket, a melyeket összegyűjtöttek a párisi kiállításokra 1878. és 1900-ban és a mik a Louvreban vannak felhalmozva. Ezekből és más gyűjteményekből (pl. a bécsi zsidó múzeumban, Majna melletti Frankfurtban és számos könyvtárban) összeállítja egy majdani zsidó műemlékek kiállítását, a melyet egy szerintem helyén nem való czionista kirohanással Jeruzsálembe tervez. Ha a czionista mozgalomnak utópiái vannak (hát melyiknek nincsenek?), mégsem érdemel gunyt komoly munkában. *Lőrinczi Béla* templomaink és kultusztárgyaink stíljáról értekezik, a miről egy régebbi Évkönyvben Palóczy Antal (főleg a templomokról) érdekes dolgokat mondott el. Két latin nyelvű köemlékkel támogatja *Dr. Kraus Sámuel* régebbi állításait, hogy Pannóniában már a rómaiak korában éltek zsidók. Az egyik képet fotolitografálva közli.

Szakember, *Dr. Fodor Ármin*, ismerteti a biblia magánjogi törvényhozást, annak két főrészt, a személy- és a vagyont. A személyjog a jogegyenlőségre támaszkodik, a melyből csak a papok vétetnek ki, mert világi javak birtokolása számukra meg van szorítva. Az eleinte teokratikus zsidóságban a papságnak kevesebb hatalma (mely a birtokból és gazdagságból fakad) volt, mint más népeknél, pl. az egyiptomiaknál. A katonaság sem birt több hatalommal (mint pl. a középkori nemesség kifejlődött). Bővebben szól a szolga és az idegen jogállapotáról, majd a vagyonjognak szocialista felfogásáról

abban az értelemben, hogy az egész föld az Istené, a melyet egyenlőképen osztott fel használatra az egyének között. Ezen felfogás bírálatába nem bocsátkozik a szerző, de tény, hogy a kamatláb tilalma daczára a királyok idejében keletkezett egy gazdag osztály, melynek hibáit és bűneit nem győzik eléggé ostorozni a próféták. Hillel »prosbol« rendelete is mutatja, hogy a bibliai vagyoni törvényhozás ideális valami és keresztülvihetetlen. De hogy már három és fél ezer év előtt találkoztunk szocialista elvekkel és részint intézményekkel, világosan bizonyítja, hogy a biblia a modern életet és mozgalmakat is megtermékenyíti ép úgy, mint eddig minden a haladásra törekvő mozgalomra befolyt. A Tolstoj világnézlete (ha egyedül is áll), szintén biblián alapszik. Tolstoj átvezet bennünket az orosz zsidókhoz, a kikiről miniszterek, katonák, főpapok dicsérőleg nyilatkoznak és nyilatkoztak, akkor is, mikor a kiűzetésük voltak napirenden. Ezeknek a fehér hollóknak beszédjeit és írásait érdekesen mutatja be *Dr. Bloch Henrik*. Jó katonák a zsidók, ügyes és szorgalmas iparosok, szolid életmódot folytatnak, gyermekeik az iskolában figyelmesek, tudományos képességekkel bírnak, szóval kitűnő államfenntartó elem, a melynek mindenkor támadtak barátjai és szószólói, de II. Katalin óta semmi sem történt anyagi és erkölcsi jólétük előmozdítására.

Az aggáda mesevilágából összeszedett *Dr. Pels Ármin* néhány jellemző »masal«-t a kutyáról, egyszersmind ráutal arra, hogy az aggádai masal tovafejlesztése a biblia példázatirodalmának, de míg a próféták az emberek és növények világából veszik hasonlataikat, a rabbik az állatokat szólaltatják meg.

Korán elhunyt költőnk Makkai Emilt pszichologiai jellemrajzban méltatja az ismert novellista *Kóbor Tamás*. Azt mondja, hogy Makkai eltévesztette pályáját, mikor hirlapíró lett, mert szónoknak született és nem való volt a bohém-társaságba. Nevelése és gondolkodása vallásos volt, és ez az érzés volt költészetének főjellemvonása.

A régi romantikus tarka színű zsidó életbe vezet vissza *Ágai Adolf* régi naplója. A szombathelyi kolostorból vándor-utra kél bochor-atya — meséli a fiu, színes ragyogó stílusával — a Balaton tavánál a természet bájai büvölik el fiatal

lelkét, Hirsch urnak fiát vezeti be a tudomány csarnokába, leányának meg kosarat ad és így tovább kísérik a fiatal Prometheust — mert biz prometheusi törekvés lakozott akkoriban minden bachurban, a ki tudományos pályára iparkodott, ahelyett, hogy »malomkövet« akasztott volna nyakába és a foliánsokat lapozgatva gyarapította volna apósának asztaljáróit — kísérik az ifju küzdőt szülei sirjához, a mely a sirkert szélén fekszik. A szemeiből hulló könnyecseppek megtermékenyítik lelkének régi óhaját és vágyát, hogy orvos legyen.

Eme régi világ törmelékéből mesél *Dr. Mezey Ferencz* is. Gyermekeletéből elevenít fel nekünk még ismert és jóleső, szívünket édes bájjal megtöltő képeket. A városi gyermek bizony nem játszotta az angyal szerepét a gyermekbeteg asszony szobájában, be se vezetik oda, hogy morális érzületét meg ne sértsék, pedig... de ne feddjük mindig jelenünket. Hányan ismerik a templomi typosokat, az önmegelégedés, a boldogság azon különféle alakjait, a melyeket a festő esete kell hogy megörökítsen, mert nem sokára még az emlékezetből is kivésznek. Hisz nem kell mindent siratni, a mi volt pl. az egyházi (alias samesz) öblös hirdetéseit, a Haman fakelepelését stb., de a zsidó községi életet jó volna felújítani, feltámasztani, mert van annak mélyebb emberbaráti célja és jelentősége. Gyönyörűen írja le M. a régi maczes-sütést, a mely még ma is divik némely helyütt hazánkban, és az olyan helyen a maczes nem szerepel a jól megrakott asztalon csupán mint »jel« vagy »emlék«.

Szarvas urban, *Politzer Hermanné* ismeretes fővárosi alakjában, a karrikaturából kelleténél több van. A szatirában kell karrikaturának lenni, de azt találok, hogy most már Szarvas urban egy jó vonás sincs, csupa henczegés, csupa fitogtatás, pénzszerzési viszketeg. A Gáspár házassági ajánlata is több, mint a mennyit egy fiatal, mindenféle nemzetiségű nevelőnőktől környezett leány, még ha apja valamikor kölcsönadással gazdagodott is meg, meghallgathat. A morállal még fővárosi bankáraink és dandyjeink sem állanak ennyire hadilábon.

Költeményekkel gazdagították az Évkönyvet *Kisteleky Ede* (Utolsó szoltár), *Hevess Kornél* (három templom), *Lówy*

Ferencz (a sz. sibylla verseiből. Fordítás.), *Sebestyén Károly* (Hymnus), *Külmán László* (Ima), *Dénes Tibor* (Sziszera. Igen szép feldolgozása e bibliai részletnek) és *Feleki Sándor* (Gyermekmesék).

Az Évkönyv szerkesztése az IMIT. titkárának, *Bánóczy József* ügyes kezére és buzgalmára vall. Egy kis jubileum ez neki, mert most már az ötödik Évkönyvet adja a magyar zsidóság kezébe.

Zágráb.

DR. SCHWARZ GÁBOR.

HARNACK FELOLVASÁSAI.

(Harnack A., Das Wesen des Christenthums. Sechzehn Vorlesungen vor Studirenden aller Facultäten im Wintersemester 1899/1900 an der Universität Berlin gehalten. 5. Auflage. Leipzig, 1901.)

A zsidók régóta nem foglalkoznak más vallásokkal, azok tanaira ügyet nem vetnek, mert a történet megtanította őket arra, hogy a nagy urakkal nem jó egy tálból cseresznyét enni. A zsidó vallás minden nap bíráló tárgya, de zsidó teológus ezekre sem reflektál, mert tudja, hogy neki vesztett pere van. Midőn Maybaum berlini rabbi saját szószékéről verte vissza egy keresztény jogtudós támadásait, olyan vihar keletkezett a német főváros toleráns protestánsai között, a melyet David Friedrich Strauss iratai sem támasztottak. Geiger Ábrahám, ki a német liberalizmus virágkorában élt, a zsidóságról közzétett munkájának előszavában külön hangsúlyozta, hogy nézeteiért, melyeket a kereszténység keletkezéséről tanulmányai folyamán szükségszerűen nyilvánított, csakis ő maga felelős. És ebben igaza is volt, mert a zsidóság, melynek vallása már évezredek multtal birt, midőn kebeléből az új szekta kivált, tényleg tanait nem formulázta az új tanokkal ellentétben, polémiában. Polémikus irányzata az ujnak van, nem a réginek. Igaz ugyan, hogy a középkor több vallásbölcsésze dogmatikája megállapításánál az uralkodó két vallás — az iszlám és a kereszténység — egyes tételei kizárására sulyt vetett, de erre őket a külső kényszer szorította. Ma azonban a misszió csábításai daczára sem folytatnak a zsidók polémiát és mi sem tettük soha és most sem avatkozunk az uralkodó egyházak harczaiba.

A czimben említett felolvasásokat sem ismertjük tartalmuk szerint, nem méltatjuk jelentőségüket mások szempontjából, nem kutatjuk hatásukat, nem mérlegeljük következményeiket, csak néhány tanulságot vonunk le belőlük a mi szempontunkból. Ez kötelességünk e helyen, hol az irodalmi jelenségekről számot adunk. És még azért is kötelességünk, mert Harnack felolvasásai oly feltűnést keltenek, hogy hirük zsidó körökbe is eljutott és ezekben olvasókra talált. Elhiszszük azt is, hogy akadt a német diplomás és gazdag zsidók közt olyan, ki ezen felolvasások után kitért, de nem hiszszük azt, hogy ezek hatása alatt változott volna meg meggyőződése, ha volt meggyőződése.

Konstatálnunk kell első sorban, hogy H., a protestantizmus nagy története, ki saját nyilatkozata szerint felolvasásai témáit 30 estendő óta tanulmányozza, a kereszténység lényegéből mindazt kizárja, a mit eddig a kereszténység lényegének és ismertetőjének tartott az egész világ és vallanak az összes egyházak katechizmusaikban, a csekély számánál tekintetbe nem jövő, a zsidóökből keletkezett unitarizmus kivételével. A trinitásról szó sincsen, még a terminus sincs említve a keresztény vallás kifejtésénél, csak a 143. lapon kerül elő, midőn a görög-keletiek tanát ismerteti és bírálja. Ujra szól róla a 183. lapon, midőn Luther tevékenységét méltatja, ki a trinitást megtartotta, a mit H. fájjal. A Mária nevet nem is találtuk. Érthető, hogy H. ezen a nagy nyilvánosság előtt tartott előadásáiban rendkívüli óvatosságot tanúsít. »Was er dir weise verschweigt, zeigt dir den Meister des Styls.« De azért beszédjé a kényes pontoknál is világos. A 91. lap 7. sorában ritkított betűkkel szóról-szóra ezt mondja: »Nicht der Sohn, sondern allein der Vater gehört in das Evangelium, wie es Jesus verkündigt hat.« Résztelen fejté ezt ki a 92. és 93. lapon, midőn a hitvallomásról (Bekennen) azt mondja, hogy ez nem jelent mást, mint »den Willen Gottes thun in der Gewissheit, dass er der Vater und der Vergelter ist. Von keinem andern Bekenntnis hat Jesu jemals gesprochen. Auch wenn er sagt: »Wer mich bekennt vor den Menschen, den will ich bekennen vor meinem himmlischen Vater«, denkt er an die Nachfolge und meint das Bekenntnis in der Gesinnung und in der That.« Ebből

kiindulva a christológiát (Jézus személyéről szóló tant) teljesen kiküszöböli a confessio fideiből fejtegetései fonalán.

»Dagegen ist uns die Bezeichnung »Messias« (= משיח = χριστός = megváltó), wenn wir uns nicht mit einem toten Wort begnügen wollen, zunächst ganz fremd.« »Betrachten wir zunächst die Bezeichnung »Sohn Gottes« etc.« »Sein Bewusstsein, der Sohn Gottes zu sein, ist darum nichts anderes als die praktische Folge der Erkenntnis Gottes als des Vaters und seines Vaters. Recht verstanden ist die Gotteserkenntnis der ganze Inhalt des Sohnesamtes.« (81). Az *isten-ember* és a két természet, isteni és emberi, a 13. felolvasásban kerül szóba, mint olyan tan, melyet a keleti egyház fejtett ki és mintha egyébutt erről szó sem lett volna.

Hány zsidót törtek kerékbe, mert már századok előtt tagadta azt, a mit a német keresztény teológia kimagasló alakja tagad ma és hányat vetettek máglyára, mert tudomány és kutatások nélkül nem hitte azt, a mit ma a történész tudás és kutatás után nem hisz? H. a zsidó vallást más helyen említett felolvasásában nem tekinti vallásnak, pedig ennek hívei H. negatív tételét már 19 száz év óta vallják; szóltan, de élő tiltakozásuk talán H. gondolkozását is befolyásolta. Mert a zsidók a világtörténet első protestánsai. Protestáltak a világhódítók, a pogányság stb. ellen és még mindig protestálnak és, mint a berlini egyetem teológus rektorának felolvasásai mutatják, nem minden eredmény nélkül. Mindebből pedig csak az következik, a mi más ezer tényből, hogy a hit dolgában türelmesnek kell lenni, mert a mi ma hit, holnap babona és a mi ma babona, holnap hit lehet. A művelt római világ a zsidóságot, melyhez a kereszténység is tartozott, superstitióknak, saját hitét pedig vallásnak nézte. A mi évszázadokon át lényeg, az egy szép napon semmi.

Czélunkhoz képest nem reflektálunk egyéb fejtegetésekre, csupán azt említjük meg, hogy H. suaviter in modo, de fortiter in re bírálja a létező egyházak confessióit. Egy tizedrészből a bírálatból elég volna, hogy egy zsidó teológust a keresztfára juttasson. De H. nemcsak negatíóiban, hanem pozitív állításaiiban is a zsidóság régi eszméit hangsúlyozza. Műve végén pl. azt mondja: »Die Religion, nämlich die Gottes- und Nächstenliebe, ist es, die dem Leben einen Sinn giebt; die

Wissenschaft vermag das nicht.« (188). Ezt teljesen aláírjuk. Mindennapi imáink magva már 2000 év óta, hogy Isten egy, kit szeretni kell egész szívvel, egész lélekkel és egész vagyonnal. Ezt a confessiót pedig Mózes V. könyve 6, 4. 5. verseiből veszszük, tehát abból az ó-testamentomból, a mely H. szerint páratlan könyv, de mégis inferior elemet hozott a kereszténységbe. A szeretetről pedig már a modern biblia-kritikusok által agyonkritizált »papi codex« mondja: »szerezd felebarátodat mint tenmagadat« (Mózes III. 19. 18). De ez talán csak elméleti parancs, a milyent a vallások tanaiban nem egyet találunk. De ennek a szeretetnek ama formulázása, mely Hilléltől származik és a melyet Jézus is hirdetett, alakjánál és nyelvénél fogva (aram, nem héber) csak a zsidó nép lelkéből fakadhatott. Ez így hangzik: »A mi neked kellemetlen, azt ne tedd felebarátodnak.« Ezt nem Hillél találta ki, hanem csak átvette a nép ajkáról. Ez a szeretet, mondá Hillél a pogánynak, ki a zsidó vallást egy lábón állva akarta megtanulni, az egész tan, a többi magyarázat. Ezt a mondást Jézustól idézi Harnack (49). Jellemző, hogy Hillél ezt zsidónak nem mondta, ezt ugyanis mindegyik tudta és gyakorolta. Az a zsidó, ki nem könyörületes, mondja a talmud, nem származik Ábrahámtól. Ezt szó szerint kell venni; a vérbeli zsidó vére-nél fogva könyörületes. A zsidókat ugyancsak a talmud így jellemzi: könyörületesek, szégyellősek és jótézők. A felebaráti szeretetet a zsidó vallás nem emlegette minduntalan, mert erre szükség nem volt. A ki a talmudot ismeri, tudja, hogy azokat a tanokat ajánlja gyakran és nyomósan, melyek még nem mentek át in succum et sanguinem. A szeretet ajánlása közt sujtattak a zsidók ezer éven át pokoli kinokkal és mai napig beléjük akarják verni azt, a mit tőlük tanultak.

H. egyébiránt nem tagadja, hogy Jézus tanai, melyek szerinte egyistenség és szeretet, a zsidó népben már előbb éltek. Felvetvén a kérdést, hogy a keresztény vallás alapítója milyen új tanokat hozott a világnak, ezeket mondja: »Was kann »neu« gewesen sein, nachdem die Menschheit schon so lange vor Jesus Christus gelebt und so viel Geist und Erkenntnis erfahren hatte. Der Monotheismus war längst aufgerichtet, und die wenigen möglichen Typen monotheistischer Frömmigkeit waren längst hier und dort, in ganzen Schulen,

ja in einem Volke (értsd a zsidó népben), in die Erscheinung getreten. Kann der kraftvolle und tiefe religiöse Individualismus jenes Psalmisten noch überboten werden, der da bekannt hat: »Herr, wenn ich nur dich habe, frage ich nicht nach Himmel und Erde«? Kann das Wort Micha's überboten werden: »Es ist Dir gesagt, Mensch, was gut ist und was der Herr von Dir fordert, nämlich Gottes Wort halten (helyesen: igazságot gyakorolni) und Liebe üben und demüthig sein vor Deinem Gott«? Jahrhunderte waren bereits verflossen, seitdem diese Worte gesprochen waren. Also, »Was wollt ihr mit Euerem Christus?« wenden uns namentlich jüdische Gelehrte ein; »er hat nichts Neues gebracht«. Ich antworte hierauf mit Wellhausen: Gewiss, das, was Jesus verkündet, was Johannes vor ihm in seiner Busspredigt ausgesprochen hat, das war auch bei den Propheten, das war sogar in der jüdischen Überlieferung seiner Zeit zu finden. Selbst die Pharisäer hatten es; aber sie hatten leider noch sehr viel anderes daneben.« (30—31). W. szellemes ember, az bizonyos. De vajjon Jézus megszüntette-e a törvényeket? Ki merészel ilyet a történelmi tényekkel szemben állítani? Továbbá, a szombat pl., melyet Josephus szerint az egész ókor megbámult, követendő intézmény. Nem tértek-e vissza reá éppen napjainkban a munkaszünet törvényeivel? De a legkülönösebben hangzik ez a felelet H. könyvében, a mely az összes keresztény egyházak felett a történész magas trónjáról oly értelmű kritikát gyakorol, hogy ezekből majdnem minden kivetendő. Hát ezekben nem volt a monotheizmus és a szeretet sok mindenfélével kapcsolatban? H., a történész, azonban maga a legjobban tudja, hogy Pál és nem Jézus szüntette meg a törvényeket. Az ő hivei ép oly zsidók voltak, mint a többiek és ő semmi alól sem mentette fel őket. Ezt természetesen nem hibául említjük, csak annak az ötletnek a megvilágítására, hogy a farizeusok még egyébbel is birtak. Különös H. azon vádja is, hogy a farizeusok a vallásból földi keresetet csináltak (33). Különösen hangzik ez ma, midőn minden felekezetnek csakis fizetett papjai és tanítói vannak. A történelmi tények azonban ép az ellenkezőt mutatják. »A töréből ne csinálj kapát, hogy ássál velek; tanításért sem volt szabad fizetést elfogadni. Pál apostol ellenben azt állította, hogy őt

el kell tartani. Nem hibáztatjuk, de H. eltévesztette a címet. Felette érdekes, a mit H. a kultuszról mond:

»Was aber von dem Gottesdienst des Einzelnen gilt, das gilt genau so von dem gemeinschaftlichen. Auch hier hat nur das Wort Gottes und das Gebet einen Platz. Alles andere ist zu verbannen: die gottesdienstliche Gemeinde soll in Dank und Lob Gott verkündigen, und sie soll ihn anrufen. Darüber hinaus giebt es überhaupt keinen „Gottesdienst.“ Úgy tudjuk, hogy ennek a követelménynek csak a zsidó istentisztelet felel meg, a mely a szent könyvekből felolvastat és imádkoztat, de urvacsorát stb.-t nem ismer. A sacramentarisusról különben H. (174) keményen nyilatkozik, hol »Luther babonáit« is említi

Sok mindenről kellene szólni, ha H. fejtegetéseit követni akarnánk. H. felolvasásai úgy protestáns mint katolikus részről az elleniratok egész árját provokálta, de, mint mondtuk, mi az uralkodó egyházak harcaiba nem elegyedünk és csak néhány pontot emeltünk ki azokból, melyek vallásunkat közletről érintik. Korunk sivárságai közt vigasztalást merítenek a jelen iratból, mert azt látjuk belőle, hogy sok egyszerű igazságot, melyeket hitünk minden szerény hive vall, egy világra szóló egyháztörténész 2000 év tanulságaiból vonja le mint széles tudás és mély gondolkozás gyümölcset. Megerősödünk ama meggyőződésünkben, melyet több ízben fejeztünk ki, hogy a zsidóság eszméi elemi erővel törnek az elmékre és szívekre. A zsidó vallás nem vesztett ősi erejéből, ideáljai misszió és kard nélkül győznek és diadalai nem egy felekezeté, mert nem térítenek, hanem az emberiségé.

A ZSIDÓ PRÉDIKÁCIÓ LEGRÉGIBB ALAKJAI.

(Die ältesten Phasen in der Entwicklung der jüdischen Predigt, von Dr. S. Maybaum. [Wissenschaftliche Beilage zum XIX. Bericht der Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums in Berlin.] Berlin 1901. 44. 1.)

44 lapon tárgyalja Maybaum — e termékeny homiletikai munkásságáról ismeretes férfit — a zsidó prédikáció keletkezését és fejlődési menetét, oly áttekintő módon, hogy fejtegetései az e téren való további kutatásra alapvetőknek tekintendők.

Nem valószínű, hogy a homilia bármely időben is, akár a legkorábban, egyszerűen bármely kontár tetszésére lett volna bízva. Esztetikai izlésük mindig volt az embereknek. Ez azonban, akár az istenházában, akár azon kívül minden körülmények között kielégítést keres. Azonkívül pedig a prédikációnak az érzésre és szívre kell hatnia, de hogy volna ez lehetséges, ha nem hallgatható meg? A régi homilia is némi rethorikai szépségformákkal rendelkezhetett.

Ez egyedül helyes szempontból kiindulva tárgyalja Maybaum a régi zsidó prédikációt. És a régebbi agáda-műveknek mint a Genesis rabba, Peszika di R. K. és másoknak figyelembe vételével sikerült is neki annak régebbi alakját minden részletében világosan és meggyőzően kimutatni. A következő részekből állott: *a)* perikopa-szöveg, *b)* kapcsolási formula, *c)* Proömium-szöveg, *d)* átmeneti formula és végül *e)* perikopa-szöveg (16—17. o.). Ezen egyedül jogosult szempontból kiindulva könnyen felismerhető, hogy az idők folyamán a mi midrás-műveinkben mely elemek igattattak közbe (31. s. köv. l.). Az itt jelzett helyek leginkább megfelelők. — De Genesis rabba a zsidó prédikációnak nem a legrégebbi alakját tartalmazza; a mintáját, ha nem a prédikációt magát, a Tanchumagyűjtemények és a P. r. tartalmazzák. A legrégebbi prédikáció, véli M., rendszerint halachai fejtegetéssel kezdődött. A Jelamdénu formula ezért ősrégi, a mit M. a Gen. r. segítségével akar bebizonyítani (6—7. o.). E pontot illetőleg legyen szabad a következőket megjegyezni: A Jelamdénu midrások korát a Likkutim cz. művemben (I. rész. 36.) igyekeztem megállapítani. Mint utólag meggyőződtem, e forma már a legrégebbi misna-tanítók idejében szokásos volt. A Mechilta közli (ed. Friedm. 31b.) *למדנו רבינו השוטה מים לצמחו כיצד הוא מברך אמי* ... *להם בורא נפשות* ... *אמרו לו למדתו רבנו השוטה מים לצמחו ... למדנו רבנו באינו זכות וזה יהודה למלות אמר להם רבי טרפון* ... *אל בשעמדו* ... (e kifejezések ma is gyakoriak a P. r.-ban). Itt tehát a későbbi derasának egész szerkezetét látjuk, azzal a különbséggel, hogy a halachai kérdést megelőzi egy agádai; és hogy *למדנו* helyett *למדנו* megszólítás használatos. Az előbbi különben más helyütt bőven van támogatva. Ezért a Jelamdénu midrás magas kora, nevezetesen a mint első szerkesztője kezéből kikerült, alig vitatható el.

Megjegyzendő még 2. l. Sefer ha-Likkutini ibid. 4. l.-ra is utalható volt. E formula: *מה היה ושה* ... a Pesz. r.-ban (16. l. alul) közönségesen »Tanchuma«-val kapcsolatban fordul elő, mely utóbbi alatt az ősz Tanchuma értendő, hol biztosan csak *ושה* állott, mely formulát a P. r. szerkesztője megtartotta ugyan, de egyidejűleg mintegy forrás megjelölésül hozzátette *מה היה המומחה פרה* V. ö, Sefer ha-Lik. 5. r., továbbá a Példabeszédekre szóló, sajtó alatt levő Jalkut ha-Mochiri bevezetését, de részletesebben a Jelamdénu bevezetésében, mely J. s. legköze lébb fog megjelenni.

A *ושה*-mal kezdődő rész a Machsor Vitri 504. l.-továbbá Mochiri Zsolt. 72, 2. idéztetik Gen. r.-ból. Nem kevésbé tartom e részt későbbi toldaléknak, valószínűleg a Jelamdénuhoz tartozik. V. ö. Tanch. ed. Buber Num. 34. l.

A mi a Gen. r. végső megszerkesztését illeti, (43. o.) nem érthetek egyet a szerzővel. *פשוט ידו בבית המקדש* nem jelenti hogy: kinyújtotta kezét a *templom helyére*, hanem magára a templomra; de a 8. században már nem volt templom. Tényleg azonban a régiek *ושה*-t és *ארום*-ot,¹⁾ mely utóbbit Rómával azonosították, egy birodalomnak számították — mely körülmény máshol bővebben fog megvilágíttatni. Itt legyen elég arra utalnunk, hogy ez állítás Gen. 28, 9. alapján keletkezett.

Soraimat azon kívánsággal zárom, hogy a tudós szerző a tudományt gazdagító kutatásainak második felét is rövidesen közlétegye.

Jeruzsálem.

Dr. GRÜNHUT LÁZÁR.

IRODALMI SZEMLE.

Dr. Theodor J. két évtized óta szenteli figyelmét a midras rabbának és szorgalmát több tanulságos eredmény jutalmazta, melyek közül a legérdekesebb annak a kimutatása volt, hogy ez a midras a tórafelosztásnál a 3 éves cyclust követi (Monatsschrift). Tanulmányainak érett gyümölcszeként most a Genesis rabbát 7 kézirat, a régi nyomtatványok és egyéb segédeszközök alapján adja ki és »Minchath Jehuda« című kommentárral látja el. A kritikai apparatus széles alapon

¹⁾ Midras Tehilim (ed. Buber) Zs. 6, 2. és 9. jegyz.

nyugszik és kimerítő. Munkatársakul a kiadó Bacher, Löw és Gaster tudósokat nyerte meg. Az egész mű körülbelül 40 nagy octav ívre terjed és 8 füzetben fog megjelenni. Ára 24 márka, azaz füzetenként 3 márka. Az előttünk fekvő első ívből látjuk, hogy a kiállítás minden tekintetben szép. A munkát, a mely rég érzett hiányt pótol, melegen ajánlhatjuk. Ha teljes lesz, részletes ismertetést fogunk közölni.

*

A zsidó történet legfontosabb forrása a biblia és a talmud után Josephus művei, melyek nélkül a nagyjelentőségű kor-szakban, melyet időszámításunk első és megelőző százada alkot, nem igen ismernénk ki magunkat. Ezek a művek jelentőségük folytán minden európai nyelvre le vannak fordítva, sőt több-féle fordítás is létezik. A legújabb német fordító *Clementz H.*, ki a »Bibliothek der Gesamtlitteratur des In- und Aus-landes« cz. gyűjtemény számára ültette át Josephus munkáit, melyek közül az utolsók a kisebb iratok: Önéletrajz, Apio ellen, A Makkabäusokról. Ezek is megjelenvén, a fordítás teljes. *Clementz* jól dolgozott, ha nem is olyan jól mint *Reinach Th.*, kinek aegise alatt a francia *Josephus* megjelenik. *Clementz* a zsidó irodalmat is felhasználta, fordítása könnyen olvasható és olcsó pénzért kapható. (Hendel Otto Halle kiadó.)

*

Ratner B., kinek munkáját a Széder Ólamról annak idején ismertettük, felette becses munkát tett közzé: »*Ahawath Zion We-Jeruscholaim*« czímen (Wilna 1901.) R. összegyűjti a jeruzsálemi talmudhoz az egész irodalomból az idézeteket, melyek alapján a szöveget javítani, nem ritkán kiegészíteni lehet. Helyyel-közzel rövid és egyszerű magyarázatokat ad. Rendelkezésére áll néhány kéziratost töredék is (*Schechter* és *Singer* kiadtak néhány év előtt egyet). A terv, a mely hasonlít a *Rabbinowitz* által a babyloni talmud traktatusainak feléhez megvalósítottához (*Dikduke Szóferim*), nagyszabású és az első füzetéről itélve, a mely *Berákhóth* variánsait és pótlásait adja, nagybecsű anyaggyűjteményre van kilátás. R. mindent felhasznál, a régi kommentátorokat, decisorokat stb. le egészen *Buber* és *Bacherig*. Kivánatos, hogy a munkához az idézett művek lajstroma csatoltassék, hogy az olvasó azonnal tájékozva legyen

arról, hogy valamely mű fel van-e használva. Az amórák neveiben a variánsok végtelenül nagy számban vannak, az ezekben való eligazodás valóságos csoda. A pal. talmud nyelvének tanulmányozása (*Dalman*) süppedékes talajon mozog, a mint egy pillantás R. gyűjteményébe mutatja. A szerző nagy-érdemű munkája, a mely tudományos módszerrel készült, többet ér egy métermáza psetlinél, a melyék a régi homályt egyiptomi sötétséggé sűrítik.

*

Schrader E. ismert művét »Die Keilinschriften und das Alte Testament« *Winckler H.* és *Zimmern H.* asszrológusok átdolgozzák a 3. kiadás számára. Az első kötet, a mely a történeti és földrajzi adatokat nyújtja, már megjelent (Berlin 1902.). *Schrader*, kit szelütés ért, maga ajánlotta a nevezett utódokat, kik művéből egész új munkát csináltak. Az első két kiadás a biblia könyveinek egyes helyeihez adta az ékiratokból a felvilágosító részleteket, szó szerinti idézetekben, melyekhez észrevételek fűződtek; W. összefüggő értekezéseket ad utalásokkal a *Schrader* »Keilinschriftliche Bibliothek« cz. gyűjteményére. *Minthogy W.* a merész hypothesisok barátja, az asszrológiában járatlan bibliaismerő sohse tudja, hogy hányadán van. Tények helyett feltevéseket kap. Remélhető, hogy munkatársa *Z.*, ki a babyloniai vallást fogja feldolgozni, nem fogja az olvasót képzelete szárnyaira venni.

*

Winckler Hugó, ki merész feltevéseivel lepi meg olvasóit, legújabb iratával önmagát is meglephette. Már a cím mutatja, hogy szerzője az in magnis voluisse sat est tisztelője. Így hangzik: »Himmels- und Weltenbild der Babylonier als Grundlage der Weltanschauung und Mythologie aller Völker.« (Der alte Orient III. 2/3. Leipzig 1901.) A főgondolat az, hogy a babylóniak az ég mintájára osztották fel a földet és mindent a mi rajta történik és a mit rajta gondolnak. Mint-hogy pedig az eget a babylóniak ismerték legjobban, tehát in última analysi az egész világ tőlük töltük tölte hitét, mythologiáját s minden gondolatát. Egy mag igazság bizonyára van ebben a merész feltevésben, de ez bennünket kevésbé érdekel e helyről. A részletekből sokat tanulhatunk. A babyloniai az évet tavasztól számították, a fenecziaiak az ősztől. A zsidók a

vallásos évet számítják tavasztól, a polgárit ősztől (Ros Há-sána). Mindkét számítást látjuk náluk (30. lap). A számok valamennyien szentek W. szerint, ennek a babyl. felfogásnak maradványai a 3, 7 (5 is), 13 szent számok (13. lap). A Pytagoreusok szerint az egész világ szám és tanukat keletinek tartották. Mindamellett kérdés, hogy a babylóniak maguk nem tettek-e különbséget szentség tekintetében a nevezett és a többi számok között? Mythológiával hozza kapcsolatba a Jákob botját (45 lent), az Eszterelbeszélést (46), Éhud bírót »a balkezűt« (47 fent), Dávid és Góliáth harcát: גִּלְיָת az asszir szerint = oceań = Tiamat (תְּהוֹמַת) szörnyeteg, kit Dávid (= Marduk isten) legyőz (53). Végül idézzük a 41. lapról a »kappórelslógen«-ről adott magyarázatát: »Nebo . . . stellt die Herbst und Wintersonne dar. Sein Tier ist der Hahn, mit dessen Zauber man verschlossene Thüren öffnen kann, der als Sühneopfer dem Gotte der Totenwelt dargebracht wird (der jüdische Kappores-Hahn), dessen Krähen aber des Ende der Herrschaft seines Herrn verkündet«.

*

Scheichl több iratot tett közzé, melyekben összeállította azokat a kivándorlásokat, melyeket Európa különböző országaiban a vallásüldözések okoztak. A vallási türelmetlenség áldozatai nagy számban és az államokra ebből hármló károk óriási méretűek voltak. Felette tanulságos téma korunkban, midőn gőz és vilanynyal haladunk a középkor felé. E tanulmányok elvezették Scheicht az ókorba és sorban kutatja, hogy milyen volt az uralkodó népeknél a vallási türelem. Persze semilyen. Csupán az egyptomiak ismertek valami ilyesfélét bizonyos időkben. (Die Duldung im alten Aegypten *Gotha*). Egy másik tanulmány »Die Duldung in Babylonien-Assyrien, Persien und China« (*Gotha* 1902.) az elsőt teljessé teszi. Minthogy a türelemről nincs sok mondani való, szerző a nevezett népek világnézetét ismerteti nagy vonásokban és ezekből érteti meg türelmetlenségüket. A baj alapja az volt, hogy isten és király, vallás és állam szoros összefüggésben állottak, majdnem azonosítottak. A ki a hódító istenét és vallását nem ismeri el, az rebellis, hitszegő stb. Scheichl olvasása alkalmából néhány észrevételt adunk közzé. Az Avesta vallás szerint: »Ahura Mazda teste a világosság, lelke az

igazság. A nap az ő szeme, az ég ruhája.« (26.) A zoltáros is azt mondja Istenről: »Felölti a világosságot mint a ruhát, kiterjeszti az eget, mint a sátor ponnyát« (104, 2). A Genesis rabba elején többfelét mondanak a világosságról, ezek a parsismus befolyása alatt állanak. A perzsák azt vallották, hogy csak jámbor emberek és szent állatok (27) holttetemei tisztátalanok. Mások nem. A zsidó hagyomány ezt nem vallja, de az elvet, mely az alapja, elfogadja. A szabály ugyanis az, hogy csak az emberi hulla tesz tisztátalanná, de nem az állati (Jadajim לֹא יִטְמָא מִדְּבַר הַחַיִּים אֶלֶּם מִדְּבַר הַמֵּתִים a mint Jóchanan ben Zakkai formulázta). A testi feltámadás a parsismus egyik tétele. A szabaduceusok ezt tagadták, de a farizeusok dogmává emelték. Az Avesta olvasása liturgiai cselekedetekkel kapcsolatban volt az istentisztelet lényege (29). Az emberek cselekedetei halála után nagy mérlegen mérlegettenek (27). A talmudban (Ab. Z. elején s máshol) szintén található. A perzsák nagy falók voltak (30). A talmud (Kiddusin) azt mondja, hogy az évés $\frac{9}{10}$ része a perzsáké, $\frac{1}{10}$ rész a többi világé. Különös a következő: »Wahrhaftigkeit, Treue, Mildthätigkeit und Barmherzigkeit gelten als Haupttugenden« (30). Két lappal később az igazságszolgáltatás van bemutatva: »Enthaupten, Abschneiden des Kopfes mittels eines Rasiermessers, Kreuzigen (für Staatsverbrecher), Trinken von Stierblut, Erdrosseln, Braten in glühender Asche, Schneiden bei lebendigem Leibe und Ausstellen der Haut an einem öffentlichen Orte, lebendig Begraben, Zertrümmern des Kopfes zwischen zwei Steinplatten (für Giftmischer), Zersägen, Aufspiessen« (33). Még kegyetlenebb halálbüntetéseket is kitaláltak. Könörületesség és kegyetlenség! Csak az Avesta könyörületes, a perza kegyetlen volt. Az elmélet és a gyakorlat merő ellentétben állott. A zsidókat ma is a szeretet nevében ütik. A szeretet a zsidóságból ered, a zsidó nép lelkéből fakadt, a világot mint elmélet meghódította, de a szíveket át nem alakította. Az orvos próbálkozzék először a hitetleneken. Ha az orvosjelölt hármat közülök vágás által megölt, sohasem lehet többé orvos; ha azonban gyógyítása három hitetlenen bevált, akkor gyakorolhatja hivatását (37)! Érdekes, hogy a talmud is a hármass próbát ismeri pl. az amulettnél stb. (בְּנֵי זְמַנֵּנוּ הָיָה הַדּוּקָה). A 60-as szám (בְּטַל בֵּשׁ שִׁים stb.) a babylóniai számrendszerből ered, hol a 60×60, mely csodá-

latosképen egy középkori decisornál bukkan elő, szintén nagy szerepet játszik. A chinaiak türelmességét a keresztények ellen emelt vérvádak és üldözések csak az imént documentálták mint a civilizáció magaslatán állót. Sokan türelmeseknek mutatják be őket. Talán csak a missió és egyéb okok bőszítették fel őket. Tény az, hogy a mohamedánok és a zsidók irányában nagy toleranciát tanúsítottak. (*Heigel*, Die Religion und Kultur von China, Berlin 1890.) Scheichl ezt mondja: »Schliesslich hat der Umstand, dass die Staatsklugheit über die Anschauungen des engherzigen Bekenntnisses siegte und im Laufe der Zeiten die nach vielen Millionen zählenden Bekenntnisse der Taoisten und Buddhisten sich Gleichwertigkeit mit der Staatsreligion erzwangen, der falschen Anschauung über die Duldsamkeit der Chinesen Verbreitung verschafft.« Tudunkkal az európai türelem is tenger-vertebe került és az 1648-iki békekötést a 30 éves vallásháboru előzte meg. A szabadság, testvériség és egyenlőség eszméit is csak vérrel vették be a népek. Szerző ismerteti még a buddhizmus és az iszlám viszonyát a türelmességhez.

*

Dr. Maybaum Zs., berlini rabbi, ki a gyakorlati zsidó teológiának kiváló képviselője, jeles beszédeggyűjteményeket, homiletikát és a zsidó vallásoktatás módszertanát (Methodik etc.) tett közzé, a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums utolsó érteftőjében a zsidó prédikáció történetéről beces dolgozatot ad (Die ältesten Phasen in der Entwicklung der jüdischen Predigt. Erste Hälfte). *Zunz* után *Theodor*, *Lerner*, *Bloch Ph.*, *Buber*, *Epstein* és *Bacher* foglalkoztak a midrasok compositiójával, *Theodor* és *Bloch* első sorban az ókori hitszónoklat külső alakjával. *Maybaum* szerint a legrégebbi alak az, melyben a beszédet haláchikus tétellel vezették be (ליטרי רבני). A közönség kérdést intézett a szónokhoz, ki természetesen a község tudósa is volt, úgy hogy a formulának van értelme. Frappans bizonyíték e felfogás mellett az ismert elbeszélés, mely szerint a patriarcha által ajánlott Lévi bar Sziszi a szimoniaiak kérdéseire nem tudott felelni. (Gen. r. 81. fejt., Jebámóth 13a). *Maybaum* a bevezetésben még több kérdést beszél meg és aztán részletes vizsgálat alá veszi a prédikáció alkatát. Ez nemcsak a tudás,

hanem a szónoki tapintat kérdése is és *M.* mindkét tekintetben competens. A kutatás minutiositásáról képet adhat a prooemium következő tagolása: 1. hetiszakasz-szöveg, 2. összekapcsoló formula, 3. prooemium-szöveg, 4. átmeneti formula, 5. hetiszakasz-szöveg (16. lap). Ezeket kutatja sz. a *Genesis* rabbában, a mely nem kommentár, hanem prédikáció-gyűjtemény, de a mely már nincs meg eredeti alakjában és az összövegre csak visszakövetkeztetni lehet. A részleteket azonban az olvasó az értekezésből olvashatja. Miután e sorok ki voltak szedve, *dr. Grünhut* jeles munkatársunk örömiünkre részletes ismertetést küldött be a szóban forgó értekezésről, mely jelen számunk más helyén olvasható.

*

Rippner B., glogau rabbi, ki férfikorában halt el, nagy műveltségű és szellemes ember volt. Jól irt és több sikerült essay vallja szerzőjének. Özvegye megbizásából *dr. Jakob B.* göttingai rabbi sajtó alá rendezte irodalmi hagyatékát, a mely testes és szép kötetet adott (*Predigten, Betrachtungen und ausgewählte Gebete* von *Dr. Benjamin Rippner*. Berlin, 1901.). Az elmélkedések java *Rahmer* és *Bloch* Wochenschrift-jeiben jelent meg először, ezeket a cikkeket azonban *R.* a szószékről is elmondta. Dicséretes bátorsággal vetette fel a legmerészebb kérdéseket, bámulatos ügyességgel és széles látkörrrel felelt rájuk. Prédikációi is tartalmasak és szellemesek. Igazi zsidó szónok volt, ki a szószéken otthon érzi magát; alapjában igen komoly, de szellemeskedik és humorizál is, ha ezek által leheteti hallgatóit és hathat rájuk. Az agadistáknak sok humoruk van, csak nem vesszük észre a mindig esendes és komor betűn, a melyet olvasunk. *R.* beszédei a homiletika szabályait nem követik, de a gyakorlott szónok sok impulsust nyer belőlük, mert nemcsak szellem van bennük, hanem zsidó szellem. Sok modern prédikációnak az a hibája, hogy a szentírás és a talmud helyei csak idézett szellemek bennük. A zsidó szónok pedig ne legyen szellemidéző, hanem maga a szellem.

*

Nowack D. magyarázatgyűjteményében *Siegfried C.* szolgáltatta *Ezra*, *Nehemia* és *Eszter* kommentárját (Göttinga, 1901.). *Ezra*—*Nehemia* könyvében 9-féle elemet különböztet meg, melyek közül csak egy származik tisztán a szerzőtől, a

Krónika írójától. Az aránylag rövid, de világos bevezetés után, melyet bibliográfiai áttekintés fejez be, következik a fordítás elég bő magyarázattal. A fordítás szövege a főforrásokat typographice tünteti fel. A könyv keletkezését Nagy Sándor idejébe helyezi, tehát körülbelül 330—320-ba. A Krónika szerzője azonban, mint Zunz (Gottesd. Vorträge) meggyőzően bizonyítja, valószínűleg körülbelül félszázaddal később élt. A purimünnp az utolsó évtizedben kedvelt témája volt az ötletek barátainak. A פורים szóhoz keresték az etymológiát, de a kísérletek csütörtököt mondtak. Eszter és Mordechai, Istar és Marduk, babyloniai istennevekkel azonosították és ebből az azonosításból mythosokra következtettek. De nézetünk szerint alaptalanul, minthogy a zsidók sohasem borzadtak meg az idegen nevektől — pl. Rabbi Herakles a középkorban — és így a szóban forgó nevek csak azt mutatják, hogy Eszter szerzője jól ismerte a perzsa viszonyokat. S. a Makkabeusok korába helyezi, a mi biztosan nem igaz. Hiszen semmi sem emlékeztet benne erre a hős korszakra. Willrich (Judaica) regényíró képzeletével Esztert és Vastit a III. és II. Kleopatrával, Ahasverost Ptolemeus Euergetes II. egyiptomi királlyal azonosítja, úgy, hogy alapját 157—153 ante eseményei képezik. S. csak referál.

*

»Das Papstthum in seiner social-kulturellen Wirksamkeit von Graf von Hoensbroech. Erster Band: Inquisition, Aberglaube, Teufelsspuck und Hexenwahn« (Leipzig 1900) majdnem 700 lapos mű a pápaság elleni polémia és mint ilyen bennünket, kik a felekezetek békéjének vagyunk hivei, nem foglalkoztat. De a benne foglalt tények, melyek a középkor sötét gondolatvilágára »fényt derítenek«, felette tanulságosak a zsidó történet és a zsidó hit szempontjából. A közép- és részben az újkor nemcsak a zsidókat üldözte, hanem ép oly kegyetlenséggel az »eretnekeket« és a »boszorkányokat«. A modern ember előtt felfoghatatlan fanatizmus tenger vérbe került. Ugyanaz a fanatizmus, a mely a zsidót »az idegent« halomszámra gyilkolta, nem kimélte a keresztény »testvért« sem, világos bizonyékot szolgáltatva arról, hogy a megvadított ember nem rohan azon az uton, melyet számára kijelöltek. Némely helységben az inquisitio annyi »boszorkányt« égetett el, hogy

alig maradt asszony. Az elégetett zsidó-keresztények — spanyol specialitás — legiókra rugnak. Még 1721-ben, tehát 230 évvel a zsidók kiűzése után is rendeztek autodafét (654 s. köv. ll.). Ezen gyilkolásokkal szemben nem ok nélkül említi H. az imét lábrakapot zsidóellenes vérvádmeséket (629). Ha a babonás és vérszomjas hivatalos nyilatkozatok és ténykedések végtelen számát olvassuk, mosolyognunk kell azon, hogy mily lázasan keresnek a talmudban kegyetlen nyilatkozatokat és nem talál-
nak. Sok tanulság rejlik a történetben, de ha tanulnának belőle, nem maradna neki mit tanítani. A 430. lapon között keresztény exorcismus: *Hel + Heloyam + Helva + Heye + Tetragrammaton + Adonay + Saday + Sabaoth . . Emmanuel Agla + Jehova . . Ya + Messias + Eserheye* szavai a héberből származnak. »Heye« biztosan = אֶסֶרְהַיִּי. Eserheye első tagja nem világos; Agla = אֶהְיֶה לְעִילֵם אֲרִי. Ez az exorcismus a »Doemonastrix etc.« című műből (Lyon 1669) származik. Az ördög istentiszteleténél, melyek szerdán és pénteken tartattak (perzsa a babonás elmék képzelődése szerint), Leviáthán, Balberith, Astar'oth, Behemoth, Belphegor (בְּעֵל פְּעִיר) stb. ördögökhöz imádkoztak (499). Asmodeus (a talmudi Asmedai) a mai napig sűrűn szerepel a varázslásban. Asmodeus ugyanis a középkor hite szerint a házasság ördöge. A régi zsidó felfogás szerint a »párok« azaz a páros szám ördöge volt (זוּגָה). Talán a זוּגָה (házaspár) szónak köszöni a kitüntetést. A babona, hogy eretnekek és boszorkányok gyermekeket fálnak fel vagy vérüket szívják stb., általános volt (l. 423 fent; 424₂; 438 lent; 440 lent; 443; 463 l.; 480₉; 485₁₈; 495 és köv.; 502 lent; 507; 513₁₃; 514 fent). Megérthető ebből a babonából az a, fájdalom, actualis babona, hogy a zsidók keresztény gyermekek vérének veszik. Az európai felvilágosodás 150 éves, a sötétség évezredes. A nép pedig körülbelül ott áll most, a hol azelőtt.

*

Régi dolog, hogy zsidó ügyekben nagy a tudatlanság, nem ismerik a zsidókat, de még kevésbé irodalmukat. Beszélni azonban mindkettőről beszélnek. *Diefenbach J.*, kinek »Der Zauberglaube des sechzehnten Jahrhunderts« című iratát már egy ízben említettük, valóságos boszorkányhitet vall a talmudról és a kabbaláról és csak az hozható fel mentsegeül, hogy mások

ugyanazt hirdetik és ő csak kiírja badarságaikat. Ime néhány szemelvény:

»Die Grundlage zu diesen [magischen] Anschauungen boten eine Anzahl von Büchern, welche auf Salomo zurückgeführt wurden. Aus diesen entstanden die Kommentare zum alten Testament, welche man T a l m u d nennt. Nach demselben bilden Teufelspakte und Buhlschaften Hauptbestandteile der Magie. Die Mischnah, der älteste Teil des Talmud, stammt aus 189 v. Chr.« »Die Kabbala hat besonders das apokryphe Buch Henoch ausgebeutet. Die Hauptbücher sind Sepher Jezirah und Sohar, deren Abfassung man ins zweite Jahrhundert vor Christus setzt. Das Buch Sohar führt den bezeichnenden Titel: »Buch aller Geheimnisse«. Die darin enthaltenen Ideen pflanzten sich fort und bildeten eine eigene Litteratur, welche in Orakelbüchern, Traumbüchern, Zahlenmantik, Geomantik, Beschwörungformeln, Feuerzauber etc. auswuchs, deren Spuren heute noch in russischen Zaubersprüchen nachklingen.« »Die talmudistischen, kabalistischen, griechisch — maurischen Schriften hatten im Abendlande diese ursprünglich heidnischen Vorstellungen im Volke verbreitet; nur die Existenz dieser Anschauungen hat die Bulle bezeugt; deren Realität zu bestätigen lag ihr gänzlich fern. Zwei Ereignisse wirkten zusammen, um mit diesem Aberglauben die Völker des Abendlandes zu inficieren.« VIII. Incze pápa bullájára gondol és állítása róla alaptalan.

*

Galliner J., »Abraham Ibn Esra's Hiob-kommentar auf seine Quellen untersucht« (Berlin, 1901.) cz. iratában összeállítja J. E. idézeteit és kimutatja, hogy ott is, hol névtelenül adja a magyarázatot, idegen forrásból merít. Már Profiat Duran (Maaszé Efod 44) formulázta itéletét: *מה שהרש בהם כעט הוא* azaz J. E. kevés újat ad grammatikai műveiben. Így nyilatkozik Bacher is. Biztos, hogy J. E. nagyjában az arabs-spanyol grammatikai és exegétikai iskola eredményeit tolmácsolja; de azért nem állítható róla, hogy újat nem mond. Természetes, hogy exegéta elődeit felhasználta, de oly szellemes embernek, mint J. E., magának is vannak nézetei, nemcsak ötletei. A részletes megállapításhoz persze hiányzik a forrásművek és az előmunkálatok javarésze.

*

Dr. Lewin L., »Die Judenverfolgungen im zweiten schwedisch-polnischen Kriege« (Posen, 1901) a már ismert források alapján írja le a rettenetes mézszárlásokat, melyeket főkép a lengyelek a zsidók közt véghez vittek. A lengyelek hazaárulóknak, a svédek lengyel hazafiaknak declarálták a zsidókat és mindketten gyilkoltak és raboltak. Czarnecki lengyel vezér Posen tartományban mai napig a zsidófalás prototípusa. A Chmelnicki kozák törzsfőnök vérfürdőinek (גורת תיח = 1648. üldözés) méltó folytatója volt Czarnecki. Ezen üldözések elől menekült Efrajim Kohn Wilnából, ki később budai rabbi lett (שערי אפרים szerzője). Kohn veje, Jakob, ki csodálatos módon menekült meg a biztos haláltól, Jakob Emden őse. 1800 zsinagóga pusztult el ezen üldözések alatt. Számos zsidó menekült Nyugat-Európába, mert kegyelmet csak az kapott, ki a kath. hitre tért át.

*

Kohut Aruch-kiadása és Levy »Neuhebräisches Wörterbuch«-ja terjedelmüknél fogva igen drágák és nem szerezhetők meg minden érdeklődő által. Már a középkorban léteztek kis szótárak, »rövid Árucho«. Kézi lexikon, a mely az egész ujhéber és aram szókincset felöleli, ma, midőn nemzsidók is érdeklődnek ez irodalom iránt és midőn a zsidók közt egyre csekélyebb lesz a héber tudás, igazi hézagot tölt be és szükségét elégit ki. E körülmények indították Dalman G. lipesei professzort arra, hogy az előmunkálatok felhasználása mellett rövid és kezelhető szótárt adjon ki. Ezt egy kötetben bocsátotta közre: *עין הרשי* Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch. Bearbeitet von D. Dr. G. Dalman. Mit Lexikon der Abbreviaturen von G. H. Händler. Frankfurt a. M. 1901. J. Kauffmann. Az egész mű 447 + 129 oldalból áll. A szerző saját munkája előnyeit a következőkben emeli ki. Az aramszavak vocalisatiója kéziratok consultálása folytán javított. Az Onkelostargum szókincse idézetek által ki van tüntetve. Az elrendezés szilárd elv alapján történt. Csak előforduló szójelentések adatnak. Lapozgatván a szótárban, azt látjuk, hogy javítani való még elég van rajta, ámbar a pótlások és javítások 18 kéthasábos lapot töltenek meg. Néhány példa 1 a אב alatt: »בני אב« Entwicklung eines Grundsatzes.« Ennek nincs értelme. Helyesebb 56 a בני alatt: »Her-

leitung eines Principis aus einem für einen speciellen Fall gegebenen Gesetze.« — 57 b 4 לא מבעיא קאמר 4 etwas zweifelloses lehrt er. Helyesebb: etwas überflüssiges, selbstverständliches lehrt er. — 63 b ברה קלא Schall, Himmelsstimme; épigy 64 b 4; 361a2 Hall; 356 b Wiederhall. Helyes csak Schall, de nem *Widerhall*. Bár ezt az összes szótárak állítják, nincs egyetlenegy hely sem, hol »bath-kol« visszhangot jelentene. — 281a מִיָּמִין stb. jogosulatlan a hagyományos כִּיָּמִין kiejtés ellen. — 280a מִיָּמִין Auslegung einer Schriftstelle nach dem unmittelbar daneben Genannten. Helyesebben: két törvény egymással állásának magyarázása. — 356a1: קָהָבִי הַקֶּדֶשׁ grammatikailag helyes, de helyes a hagyományos kiejtés is: *kithbé hakódes*, tehát nem kell tőle eltérni; továbbá nemcsak a hagiografákat, hanem az egész bibliát is jelenti.

ELI CZIÓN.

Siratóra hívlak Czión! jajgass!
Vigasztalót mai nap ne hallgass!
Olyan vagy, mint bús menyasszony gyászban,
Kinek ifja sírba hullott nászban.

Templomodért ejtsél sűrű könnyet
Romokká lett — népünk bűne végett,
Fölverte a pogány hordák szitka,
Szent küszöbét vad bojtorján bírta.

Lantos költők lánczokba verettek,
Rabul ejtve gyászdalokat zengtek —
Patakokban ömlött népünk vére,
Jámboroknak szenvedés lett a bére.

Elnémult a daltól hangos utca,
Rejtekeit gyöngye asszony bújta —
Elhagyatott tantermekben éjjel
Bölcsék sírtak tanácstalan, tétlen.

Gyászba borult szentélyednek éke,
Oltárod lett baglyok menedéke —
Mírha illat, áldozatok füstje
Zsolozsmával nem szállt fel az égre.

Koronás fők szomorú bilincsből,
Úgy keresték, hol vagy az Isten?

Ékköveik szétszórva a földön,
Várt reájuk siri sötét börtön,

Rajta Czión! ne tartsd vissza könnyed!
Bánat illet a mai nap téged!
Legfeketebb gyászba borulj mára,
Harczaidnak rabság lett az ára.

Legjobbaid az utcán heverték,
Temetetlen sírhelyet nem letek.
Csecsemőt sem kimélt meg az ellen,
Meg sem is szánt az anyai mellen.

A magasból jaj, be mélyre estünk,
Ellenségnek prédájává lettünk,
Kárörömmel gúnyolódtak rajtunk,
Mikor bűntől vonaglott az ajkunk.

Ránk zudult a népeknek haragja,
Mint hullára hollóknak csapatja,
Elhagyott a mi Istenünk bennünk,
Mert a hitét semmibe se vettük.

Nagy siralmad Czión föl-föl hangzott
A mikor a sebed nagyon sajgott,
Ezer holttest feküdt nagy halomba',
Rajtuk által törtek templomdba.

Panaszolkodj, mint a temetőbe',
Szent törádat sodorták fertőbe,
Könnycs között hivogasd az Istent,
Hogy vegye le rólad a bilincset.

Siratóra hívlak Czión! jajgass!
Vigasztalót mai nap ne hallgass!
Olyan vagy, mint bús menyasszony gyászban,
Kinek ifja sírba hullott nászban.

Veszprém.

DR. KISS ARNOLD.

A DERÉK HITVES.

(Szombati ének.)

A derék nő értéke a Jót cselekszik, s rosszat nem tesz
Drága gyöngynél többet ér, Sírnyiltáig sohasem.
Bizvást bizhat benne férje, Pergeti az orsót kedvvel,
S hiányt nem lel semmiben, Dolgos kezén munka ég.

Viharvetett vándorhajó
 Nem pihen meg sohasem —
 Így a hitves meg nem lankad
 Kenyérszerző gondjain,
 Künn az éjjel vak sötétben
 Hinti még az árnyait
 S alvó házban már a hitves
 Lábujjhegyen csöndbe jár.
 Gondoskodik háznépéről, s
 Szolgáloknak dolgot ad.
 Takarékos és a vagyon
 Keze alatt nőttön-nő.
 Csüggedt karral meg nem ros-
 [kad —
 S ereje a szerelem,
 Tudja jól, hogy jót cselekszik —
 S lángja lobban éjjel is.
 Rókkát forgat s meg nem pihen
 Guzsalyon a két keze,
 Megkönyörül érző szívvél
 Nyomorultan, szegényen
 És az éhes nem távozik
 Küszöbéről éhesen.
 Jeges eső, téli szélvész
 Hadd csatázzon odakünn
 Meleget tart hajlékában
 Szívetkötő szerelem.
 Hideg ellen megvédi a
 Háza népét gyapju, len,
 Ám a keblet benső fagytól
 Hűség őrzi odabenn.
 Egyszerű az öltözéke,
 Bár biborra tellenek,
 Gyermekeit öltözteti —
 Minek neki a selyem?

Buda.

Ismeretes férje neve
 A tanácsban messzire,
 Hír kíséri, úgy nevezik:
 »Derék nőnek hitvese!«
 Szerezménye fölöslegét,
 Nemes ezétra szenteli
 A nyomornak véres sebéét
 Enyhítgeti meg vele.
 Ez hatalma, ez a bája —
 És ha majdan alkonyul,
 Mosolyogva várja majd
 Az eljövendő elmulást.
 Bölcsességre és tanácsra
 Nyitja mindig ajakát,
 S mint a színméz a kaptárba
 Nyelvén ömlik szeretet.
 Éber szeme megvigyázza
 Háza minden rejtekét,
 Nem vágyódik renyhéségben
 Ölbe tenni kezeit.
 Fölállnak hát magasztalva
 Hitvese s a fiai,
 Dalba fognak, s így dicsérik,
 Énekelik tetteit:
 »Asszonyok közt, büszke nők közt
 Ismeretes nem egy hős,
 De közöttük, mint te, édes,
 Nincsen egy sem oly erős —
 Minden szépség, minden bábáj
 Elmulandó, hervatag,
 Hű szerelmet egyedül az
 Istenfélő nő arat.
 Adjatok hát néki abból:
 Mit vetének kezei,
 Hadd dicsérvék, magasztalják
 A kapukban tettei!«

Dr. Kiss Arnold.

DICSÉRŐ ÉNEK.

(Uvchén l'cha hakol jachtiru.)

A nagy világon mindenek
 Isten! tenéked zengenek:
 Hódolattal
 Imádatlall —
 Minden térd a porba hull.

Az igazság van teveled,
 A szíveket te itéled,
 Rejtelmeket
 És bűnöket
 Egy percz alatt föltársz te.

Reménységünk: a te neved,
 Mint szomjas vándor éleped —
 Úgy keresünk
 Mi Istenünk!
 Ez ihlett órán nyugtot.

Megbocsátasz minékünk,
 Ha ideleln vétkezünk,
 Sár a testünk,
 Bűnbe estünk —
 S te por ellen nem harczolsz!

Kegyelmed a mi vigaszunk,
 Az ősi frigy az igazunk —
 Ha te velünk
 Ki ellenünk?!

Hangos szóval hívunk téged,
 Vádnak tüze lánggal éget —
 Mint a rözse
 Delelőbe!
 A mi lelkünk elalél.

Műved a földön minden lény —
 És azzal biztat a remény:
 Hogy szereted
 A művedet —
 És el nem ejtesz minket.

Hűvös árnyék forróságban,
 Űde forrás szomjuságban:
 Nagy kegyelmed,
 Hű szerelmed
 Siralomban minékünk.

Irgalmát teljét élvezik
 Kik kapuidat keresik —
 Érzelmeket,
 Sejtelmeket,
 Te megbírálsz ma Isten.

Pártunk fogod nagy veszélyben,
 Sűrű, felhős, borús éjben —
 Megvigasztalsz,
 Gondot oszlatsz —
 Úgy szereted néped.

Nem földi a te haragod,
 Jóságos az akaratod,
 Eltörölöd,
 Nem pörölöd
 Bűneinket ellened.

Mi vagyunk a te birtokod,
 Te írsz nekünk jövő sorsot —
 És mi valjuk,
 Tovább adjuk:
 Egy Isten az örökünk.

Buda.

Dr. Kiss Arnold.

ORSZÁGVILÁG.

POLLÁK KÁIM.

Az idén vált meg *Pollák Káim* tanítói működésétől. Nem nagy esemény, nem olyan nagy, mint mikor a napilapok jelentik valamelyik potentáta távozását: de azért a felekezeti sajtó, illik, hogy e tényt regisztrálja. Mert *Pollák Káim* felekezeti ember testestül-lelkestül; a tanítói hivatás és az azzal járó műveltség még csak hajszálnyira sem térítették el a jóra-való jámbor zsidónak útjáról. Ez az, a miért én nagyra, igen nagyra becsülöm *Pollák* bácsit és ezért merem őt tükörnek odaállítani a többi zsidó tanító elé. Hej, az ő fajtája kiveszőfélben van; fővárosi tanító, a ki jó talmudista, a ki zsidó tudós és mindenkifölött istenfélő, vallásos zsidó ember: hol akadunk még a párjára?

Pollák Káim most 67 éves, tehát még hiányzik neki 3 év a sablonos 70 évhez. Azért ez izben nem is irom meg a biografiáját. Már csak azért sem, mert *Pollák* barátunk épen-séggel nem áll életének akárcsak egy évtizedes befejezésénél; ellenkezőleg, ő tovább fog működni, Isten segítségével még jó soká. Mi lesz ezentúl a működése? Oh, ne essünk kétségbe; *Pollák* tud magán segíteni: ő tanul. Eljár majdnem minden nap a beth hamidrasba; voltaképen Liptó-Szt-Miklóson ezen kezdte az életét és most Budapesten ezen folytatja. אשרי הלקי! mondom azon a nyelven, melyet olyannyira kedvel és melyet hírlaptudósítói minőségben oly ügyesen kezel. Persze, a jól megérdemelt nyugalombavonulás után — hisz 41 évig szolgált a felekezet és a nemzeti iskola ügyét — jobbat is tehetne,

mint talmudi rejtvényeken törni a fejét, vagy kardot, akarom mondani tollat rántani a zsidóság szolgálatában; de hát azért a letűnt régi kornak az embere *Pollák Káim*, hogy szellemének ápolását előbbre helyezze testének pihentetésénél, és hogy a thóra legyen az eleme, mint hálnak a víz, mely nélkül élni nem tud.

Tele életerővel, tele munkakedvvel vonul *Pollák Káim* a nyugalomba. Ki tudja, minő irodalmi terveket forgat ő még az agyában! Mert hogy ilyen tervei vannak, az egészen bizonyos, csak terveinek természetéről nincs egész biztos fölfogásom. Meg kell ugyanis említenem, hogy *Pollák Káim* ifju hévvel csapong virágról-virágra; virág az ő nyelvén a zsidó irodalom egy-egy elcsomósodott kérdése. Hát ez bizony rendszertelenség, a mit a pedanstanitónál legkevésbé várná az ember; tán üdvösebb is volna, hogy ha a veterán kollega jobban koncentrálná magát az irodalmi vállalkozásaiban, de ép mivel azt nem teszi, látszik, hogy *Pollák Káim*ban nem csontosodott meg a tudomány, van ott még hajlékonyság és friss felhevülés. Merem tehát hinni, hogy még látni fogjuk *Pollák Káim* szellemének gyümölcseit, egészségesebbet és érettebbet mint valaha.

Már én őt e fiatalága daczára mégis csak *Pollák* bácsinak nevezem. Még szeminarista koromban — pedig annak is van már vagy tíz éve — bácsinak hallottam őt nevezni, bizonyára nem azért, mert hosszú bozontos szakálla van és már ősz is, hanem azért, mivel az ő Héber-magyar Szótára jó szolgálatot tett a szeminarista gyerekeknek. Ugy tudom, még most is van sok tanuló gyerek, a kiknek *Pollák Káim* a tanító bácsijuk.

És mégis megtörténhetett, hogy egy nemrég megjelent értekezésben, mely a magyar-zsidó tankönyv irodalmát tárgyalja, *Pollák Káim*ra még egy gyenge említés sem jutott.¹⁾ Ez igazságtalanság, melyet csak úgy magyarázhatok, hogy *Pollák Káim* nem uszik a felszínen, tehát a gyakorlatlan szem nem veszi őt észre, no aztán ne titkoljuk azt sem, hogy *Pollák Káim* nem kedvelt ember zsidó tanítói körökben. Ez azonban

¹⁾ Azóta észrevettük e hibát; l. Izr. Tanügyi Értesítő 1901., 235. l. Csakhogy *Pollák* nem »hitoktató«!

épenséggel nem Pollák bácsinak a hibája. Kurucz zsidó ő kelme és nem szereti a talmi zsidókat. Van benne jó adag fanatizmus és manapság nem szeretik a vallásos fanatizmust. Pedig azt mondta valamelyik nagy gondolkodó, hogy az igazi vallásosság nem lehet el fanatizmus nélkül.

Pollák Káim nem is annyira a tanítóvilágé, mint a zsidó tudományé. Tanított ő ugyan több mint negyven évig és tanított oly sikeresen, hogy a fővárosban mindinkább előkelőbb és előkelőbb iskolákba jutott; írt ő egy egész sereg tankönyvet is, természetant, mértant, rajtant, egy időben zsidó lapszerkesztő is volt és évtizedeken keresztül híreket ír a zsidó lapokba: de azért, ha jól ismerem, mindennél kedvesebb ő neki a modern zsidó tudománnyal való foglalkozás, melynek soha sem szünt meg ápolója és művelője lenni. Büszke reá, hogy a modern zsidó tudomány egyik megalapítójánál, a nagy Rapoportnál járt Prágában iskolába, és ősi szokás szerint egyre tradál mondásokat e kiváló rabbitól. A beavatottak tudják, hogy nem minden Rapoporté, a mit Pollák bácsi annak nevében mond; ámde én Istenem, ki akarná ezt a rajongó tanítványnak rossz néven venni? Aztán az öreg urnak a modernség sem áll nagyon jól; a fogyatékos magyar beszéd mégis szépen harmonál a szép öblös pipával és a magyaros pipaszárral, melylyel Pollák bácsi messze mögötte hagyja a hölgyszivaros gyenge epigónokat.

Mert hát jó hazafi Pollák bácsi. Ezt mutatja a pipája, de az is, hogy előszeretettel beszél magyarul. Egykoron más nyelvnek a hangjai ütötték meg a fülét, és midőn tanító lett belőle, akkor is a németiség jegyében állt e haza, de azért Pollákból mégis jó magyar tanító lett, a ki a tanítótság iránti szeretetét azzal is dokumentálta, hogy kutatta és kutatja a hazai iskolaügy történetét. Sokat dolgozott az országos levéltárban és a M. Zs.-Szemle »Kutató«-rovata nem egy okiratot tett közzé az ő fáradsága nyomán, de hát vannak dolgok, a mit Budapesten tudnak, teszem Debreczenben nem.

Magam is zavarban volnék, ha fel kellene sorolnom Pollák Káim összes műveit. Szerencsére már fent kijelentettem, hogy nem írok biografiát, hanem csak holmi megemlékezést. Pollák barátunk ír oly folyóiratokba, a minőknek mi még a hírét is alig hallottuk; avagy ki ismeri nálunk az »Óczar«-ha-szifruth«

vagy a »Keneszeth ha-gedóla« folyóiratokat? Vagy a londoni Jehúdi-t? A hirlapi czikkeket utóvégre engedjük át a feledésnek. Polláknak ugyanis sokszor van alkalma rosszat jelenteni szegény hazánkról — de az önálló műveket bizony érdemes említeni. Még 1886-ban kiadta Gabirol »Válogatott Gyöngyeit«, azóta megjelent tőle ugyancsak a Gabiroltól való »Tikkum middoth hanefes«, azaz a »Lélek etikája«, majd meg egy történeti mű, melynek magyar vonatkozása is van: a sasvári R. Gabrieltől való »Pethach Tesúba« „ישׁר בןך“ Pollák bácsi! Csak így tessék folytatni! A zsidó tanítótság ismét nagy lesz, méltó régi nagy híréhez.

Pollák Káim jó messze visszavezeti a családfáját és ráutalhat rabbikra, jámbor és tudós asszonyokra, kik vér és hagyomány utján mind hatással voltak ő reá. Ő maga már félig modern ember; gyermekei és unokái mind modern emberek. Ő még egész más világot látott szeme előtt és e világ vagy már egészen letűnt vagy nemsokára le fog tűnni. Talán ez az, ami Pollák barátunkat elkeseríti. Mert hát bántja őt valami; azért áll jóformán egymagában, azért fordul elméletben visszafelé és azért tekint azok felé, kik még némileg a régi korban élnek. Nincs elég bizalma a mai korhoz és még kevésbé bízik a zsidóság jövőjében, ha ez a mi hazánkban így folytatódik. Tudjuk érteni, de nem tudjuk helyeselni e felfogást. Mi fiatalabbak tán mégis csak élesebb szemmel látunk, és ott, a hol korhadtság és romlás mutatkozik, talán látjuk a jövőndő alakulás csiráit is. Mi bizunk a magyar zsidóság jövőjében, és ép azért értjük oly nehezen Pollák bácsit. Ne bántson bennünket, ha ő szid és korhol; a zsidóság szeretetéből teszi. Még jó is, ha túlrad benne a szeretet, hadd hozza folyamatba a mi saját szeretetünket. És arra nagyon alkalmas Pollák Káim, mert biz ő nem átalja kimutatni erős zsidó voltát. Csak az haragszik rája e miatt, aki már nagyon is elgyengült a zsidóságban.

Ő nem gyengült el, ne is gyengüljön. Tartson ki és küzdjön az elvei mellett; még lesznek olyanok, a kik őt e miatt tisztelni és becsülni tudják. Még büszkén fogjuk emlegetni, hogy volt itten Budapesten, e legifjabb világvárosban egy magyar zsidó tanító, ki a XIX. század legvégén nem engedett semmit a 48 előtti nézetekből és félszázad mulva is csak olyan

derék jámbor zsidó volt, mint mikor világgá ment a lipót-szt-miklósi jesibából. Az ő zsidóságának csak áldás volt a modernség, melynek izzó tüzeiben csak megizmosodott, nem pedig átok, mely lehervasztja a lélek legszebb virágait. Így lesz Pollák a lelkes zsidó tanítóság egyik típusa.

Adja Isten, hogy soká láthassuk; a magyar zsidóságnak pedig adjon Isten sok oly tanítót mint Pollák Káim, aki egy percze sem feledkezik meg a zsidóságával járó kötelességekről.

Budapest.

DR. KRAUSZ SÁMUEL.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Frankl-Grün Ad.*, Kleiner Weinberg. Exhorten für das ganze Schuljahr, gehalten beim Jugendgottesdienste in der Synagoge zu Kremsier. *Frankfurt am Main*, 1901. — *Dr. Holzer J.*, Zur Geschichte der Dogmenlehre in der jüdischen Religionsphilosophie des Mittelalters. Mose Maimóni's Einleitung zu Chelek im arabischen Urtext und in der hebräischen Uebersetzung kritisch herausgegeben und mit erklärenden Anmerkungen versehen. *Berlin*, 1901. — Izraelita Magyar Irodalmi Társulat: 1. Évkönyv. 2. Dr. Venetianer L., A zsidóság szervezete az európai államokban. *Budapest*, 1902. — *Genesis rabba*. Kiadja *dr. Theodor J.*, *Berlin*, 1902. — *Dr. Lewy J.*, Interpretation des III. Abschnittes des pal. Talmud-Traktats Nesikin. III. Heft. *Boroszló*, 1902 (A boroszlói rabbiszeminárium Értesítőjében). — *Dr. Behrens S.*, Mose ben Maimuni's Mischnah-Commentar zum Tractat Megillah nebst der hebräischen Uebersetzung des Josef ibn Al-Fawwal. Kritische Edition mit Anmerkungen. *Frankfurt a. M.*, 1901. — *Dr. Kiss A.*, Mirjam. Imádságok zsidó nők számára. Negyedik bővített kiadás. *Veszprém*, 1901. Köves Béla kiadása. — *Ratner B.*, Ahabath Zion We-Jeruscholaim. Varianten und Ergänzungen des Textes des Jerusalemischen Talmuds nach alten Quellen und handschriftlichen Fragmenten ediert, mit kritischen Noten und Erläuterungen versehen. Traktat Berachot. *Wilna*, 1901. — *Lévi Israel*, L'Écclésiastique ou la sagesse de Jésus, fils de Sira Texte original Hébreu édité, traduit et commenté. Deuxième partie. *Páris*, 1901. — *Prof. Dr. Schwarz A.*, Zacharias Frankel. Gedächtnissrede bei der vom Vereine für jüdische Geschichte und Litteratur in Berlin veranstalteten Centenar-Feier. *Berlin*, 1902. — *Dr. Posnanski S.*, Tehilla Ledávid. *Varsó*, 1902.

Dr. Bacher Vilmos a »Gesellschaft für Sammlung und Conservirung von Kunst- und historischen Denkmälern des Indenthums« meghívására január 8-ikán Bécsben felolvasást tartott az ó-zsidó iskolaügyről, melyet az előkelő és nagy számú közönség nagy tetszéssel fogadott.

Kohn Ignác, rabbi Götz Schwerin Kohn néhai bács-megyei főrabbi fia és dr. Kohn Sámuel pesti rabbi atyja, február 18-án 89 éves korában meghalt. A jámbor férfit emlékére családja az orsz. izr. tanító-gyesületnél szép alapítványt létesített. Áldás emlékére.

Lustig Susman volt vallásánár 78 éves korában meghalt. A régi gárdából származó férfiú jártas volt a talmudban és a héber nyelvnek alapos ismerője. A tudomány barátja volt és folyóiratunk cikkeit eleven érdeklődéssel kísérte. Áldás emlékére.

Dr. Cohn Gy. jogtanárt, a zürichi egyetem, hova Heidelbergből lett meghíva, rektorává választotta.

Dr. Wiesner Henrik Bezdánban rabbivá választott.

Rabbiavatás. Az orsz. rabbiképző-intézetben folyó évi február 26-án dr. Edelstein Bertalan és dr. Hirschler Ignác a megfelelő írásbeli és szóbeli vizsgálatok alapján rabbikká avattak. Dr. Edelsteint a budai hitközség már 1901. szeptember havában rabbivá és hitnánrrá választotta meg.

Löwy Mór bibliaalapítványát nagyobb évi járulékkal bővítette, úgy hogy nagylelkűsége újabb megnyilatkozása folytán az idén már 20 ösztöndíj fog a jeles bibliaismerő deákok közt kiosztásra kerülni.

Iskolák és hitközségek. Az izr. elemi iskolák fentartási költsége 1900-ban 1.625,021 kor., melynek fedezésére 2.614,051 kor. becsértékű ingatlanok jövedelméből 95,137 kor., 2.006,840 kor., tőkepénz s alapítványok jövedelméből 82,900 kor., állami forrásból 47,163 kor., felekezetiből 561,465 kor., iskolai pótdoból 76,306 kor., tandíjből 582,246 kor., községi hozzájárulásból 123,116 kor., egyéb érdekeltségi hozzájárulásból 56,688 kor. szolgál. Személyi kiadásokra 1.248,946 koronát, dologi kiadásokra 376,075 koronát fordítottak. — *Israelita polgári iskolák statisztikája.* 1900-ban volt 6 polg. fiúiskola 55 tanerővel, kik közül 13 középiskolai tanár, 26 polg. isk. tanár, 15 pedig el. isk. tanító okl. birt. Egynek nem volt képesítése. Minőségre nézve 25 rendes, 1 segéd, 29 óraadó, 54 férfi, 1 nő. Ezenfelül 14 hitoktató. A növendékek közül 922 rendes tanuló, 100 magántanuló. A tanulók előmenetelét tekintve, 833 lépett a felső osztályba, 147 javítóvizsgálatra utasított, 42 pedig osztályismétlésre. Polg. leányiskola volt 5, 33 tanerővel, kik közül 2 középisk. tanár, 23 polg. isk. tanár, 8 el. isk. tanító. Minőség szerint 21 rendes, 12 óraadó; 15 férfi, 18 nő. Ezenfelül 6 hitoktató. A növendékek közül 796 rendes, 39 magántanuló. A felső osztályba fellepett 791, jav. vizsg. utasított 33, oszt. ismétlésre 11 növendék. Az izr. polg. fiúiskolák fentartása 126,441 koronába, a polg. leányiskoláké 63,069 koronába került. — *Israelita tanítónövendékek.* 1900-ban férfi tanítóképzőbe járt 215 növendék és pedig 78 állami,

137 felekezeti képzőbe; nőtanítóképzőbe 237-en jártak és pedig államiba 81, felekezetibe 114, egyletibe 42 növendék. — *Israelita vallású növendék járt:* 1346 a felsőbb leányiskolába, 9340 (19'31%) a gymnasiumokba, 3779 (39'08%) reáliskolába, 1686 a két tudományegyetemre, 698 a kir. József-műegyetemre, 189 a jogakadémiára, 51 hittani intézetekre (rabbiképző). A felső tanintézetek hallgatóinak 28'41% eszerint izraelita. Gyógyyszerészgyakornoki vizsgálatra jelentkezett 23 izraelita jelölt. Festészeti iskolába járt 6 izraelita, az orsz. minta rajziskolába 19, a szobrászatiba 1, színészeti iskolákba 88, zeneiskolákba 833, bábaképzőbe 26, egyéb szakiskolába 87, a felnöttek tanfolyamába 149. Felsőipariskolába járt 137, ipari szakiskolába 458, iparostanoncziskolába 6799, felső keresk. iskolába 2538, női kereskedelmibe 309, kereskedelmi tanoncziskolába 2654 izr. növendék. — *Israelita hitközségek.* Az 1900. évi kimutatás szerint Magyarországon így oszlanak meg: 180 anya- és 324 fiók congressusi hitközség 101 rabbi és 303 rabbi-helyettes és vallásánítóval; status quo: 69 anya- és 163 fiók-hitk. 43 rabbi 110 rabbi-helyettes vallásánítóval, végül orthodox: 307 anya- és 1276 fiókhitközség 242 rabbival és 907 rabbi-helyettes vallásánítóval. Horvát-Szlavonországban van 24 u. n. reformált izr. hitközség és 1 orthodox hitk. együttesen 19 rabbi és rabbi-helyetessel. — *Héber nyelvű hirlap* 6-féle szállított 1900-ban Magyarországon, és pedig 3-féle magyarországi lapból 14.946 lappéldány, 3-féle ausztriai lapból 1351 példány. Az összes szállított lapok 0'01%-a. Külföldről járt 1-féle politikai lap és 2-féle szaklap (héber nyelvű). — Ezeket az adatokat az Izr. Tanügyi Ertesítőből vettük át.

Zsidó népiskola. Az utolsó 8 évben 64 felekezeti iskola szűnt meg. Az okot nem kell pusztán a lelkesedés hiányában keresni, hanem főképen az elszegényedésben, a mely lehetlenné teszi, hogy az állam által adóval sulyosan megterhelt, de sem tanítóinak, sem papjainak ellátásában nem támogatott zsidók a külön iskola terheit elbírják.

Felekezeti humor. Egy budapesti felekezeti lap a következő állandó hirdetést hozza: »Zu jeder Gelegenheit werden treffende ungarische und deutsche Reden mit lateinischen, französischen und anderen Citaten (auch hebräischen aus Bibel, Talmud, Midrasch u. s. w.) preiswürdig verfasst.« Ugyanabban a lapban azt olvassuk, hogy egyik munkatársa minden a zsidó irodalomba vágó műről bírálatot ír, ha a művet megkapja »ohne jeden Anspruch auf Honorar«. A ritkított betűkkel való nyomás kétségtelenül a felfogás ritkaságára vall, a mely szerint a honorarium elengedését külön kell igényi. »Pesite!«

Dr. Müller D. H., a bécsi egyetemen a keleti nyelvek tanára, udvari tanácsossá lett kinevezve. Müller rabbijelölt

volt Boroszlóban, de »meggondolta a dolgot«, mint sok jeles ember. A múlt évben a bölcészeti fakultás dékánja volt az antisemita császárvárosban. A bécsi rabbiszeminárium részben az ő műve és megnyitla óta ott a bibliát tanítja.

Boroszlói szeminárium. Az utolsó értesítő szerint az intézetnek 33 hallgatója volt, kik közül néhány még elbocsátása előtt állást nyert. A hallgatók segélyegyletét sokan támogatták, az ösztöndíjak száma szintén nagy volt. A könyvtár 22,079 nyomtatott és 248 kéziratot kötet birtokában van.

Büntetési statistika. A német birodalom lakosságánál a büntetendő cselekmények száma évről-évre emelkedik, a zsidóknál évről-évre kevesbedik. A birodalmi statistika szerint 1899-ben még azon bűnöknel, melyeket az antisemiták minduntalan a szemünkre hánytak, mint a hamis eskü stb., sem érik el az átlagos százalékot.

Unio catholica volt egy osztrák biztosító társulat czíme, a mely zsidóktól biztosítási összegeket elfogadott, de kár esetén alapszabályaira való hivatkozással a fizetést megtagadta. Az alap-tőke mindamellett elveszett és az osztrák kormány e társulatot feloszlatta.

Zsidó encyclopédia. A zionisták az utolsó kongresszuson határozati javaslatot fogadtak el, mely szerint ily mű létesítendő. *Buber M.* a »Welt« 1901. őszi számaiban kifejtette eszméit a zsidó encyclopédiáról, ő tette az indítványt is. Reméljük, hogy az encyclopédia létre jön — de nem a Buber zavaros terve szerint.

Francia akadémikusok. A francia akadémianak 13 zsidó tagja van: Bréal, Oppert J., Weill H., Reinach S., Derenbourg H., Lippman, Loewy M., Lévy Maurice, Lévy Michael, Bischoffsheim A., Caen Leon, Bergson M., Rothschild A. báró.

Talmudtanár a cambridgei egyetemen. Dr. Schechter S. a newyorki rabbiképző igazgatói állását fogadván el, a cambridgei egyetem az elárvelt tanszékre pályázatot hirdet. Dr. Sch. 11.500 korona tiszteletdíjat kapott, melynek a nagyobbik felét Montefiora C. G. fedezte, ugy hogy most a Reader in Talmudic« kisebb javadalmazásban fog részesülni. Ugy halljuk, hogy *Abrahams J.*, a »Jewish Quarterly Review« társszerkesztője lett az állásra kinevezve.

Statistika. Európában 6 városban lakik több mint 100,000 zsidó: Varsó 260,000, Budapest 166,000, Bécs 150,000, Odessa 150,000, London 120,000, Berlin (Charlottenburg és az elővárosokkal együtt) 106,000. A legnagyobb zsidó község a newyorki, félmillió lélekkel, utána következik Philadelphia. 50,000 zsidó 16—18 városban található: Páris, Amsterdam, Wilna, Lemberg és több orosz városban. A zsidóság $\frac{1}{5}$ része 18 nagy városban él.

TÁRSADALOM.

A ZSIDÓ TUDOMÁNY NOBELDÍJAI.

A dinamitkirály, mint tudva van, vagy 20 milliót hagyományozott tudományos művek jutalmazására és a napokban a lapokat bejárta a hír, hogy az idén az egyes díjak kisebbek lesznek, mint a tavalyiak; nem lesznek egyenkint százötezer forintosak, hanem csak százezer forintosak. Nem emlékszünk pontosan, talán tévedünk néhány ezerral, de azt biztosan tudjuk, hogy nagy pénzről volt szó, a milyenről a Vegyesben szoktunk beszámolni. Az európai népeket — a melyek évente megszámlálhatatlan milliókat költenek, nem »áldoznak« — a tudományok fejlesztésére, ezek a nagy díjak meg sem lepik, még kevésbbé az amerikai yankeeket, kiknek egyesek egész egyetemeket ajándékoznak, a nélkül hogy a köreinkben szokásos hozsannákat hallanák.

Mint hogy józan embernek csak a saját milliói imponálnak és nem a máséi, ügyet sem vetnénk a fenti tényekre, ha az eszmetársulás nem idézné fel azokat ellenállhatatlan erővel emlékezetünkbe: nem régen ugyanis a zsidó tudománynak is akadt két pályadíja. Hangsulyozzuk, hogy a zsidó tudománynak, nem a zsidó irodalomnak. Ez utóbbi sorsa sem irigylésre méltó, de tűrhető, hisz egész társulatok szorgoskodnak körülötte. A legkülönb — Oroszországban. A »felvilágosítást terjesztő egyesület« (valósággal ez a neve) német-magyar-lengyel fogalmak szerint nagy összegeket költ és pályadíjai jelentékenyek. Vannak Austriában is és máshol is zsidó pályakérdések, de mindezek, úgy tudjuk, nem követelnek sem nagyszabású alkotásokat, sem mélyen járó tudományos kutatásokat. Ezt a parlagon heverő mezőt akarja megmíválni néhány berlini és frankfurti hitrokon, kik külön-külön egy-egy pályadíjat tűztek ki. Berlinben a hitközségi választás alkalmá-

ból alakult egy »liberális egyesület«, ez »a zsidóság lényegére« hirdet pályázatot. Pályadíj 500 márka. Frankfurtban a zsidó tudomány fejlesztésére alakult egy egyesület, a mely a zsidó történetírás megreformálására hirdet pályázatot. Pályadíj 1000 márka. Ez a két pályakérdés persze szót sem érdemelne, ha nem volna symptomatikus jelentősége és felette érdekes története.

Többször említettük Harnack felolvasásait a kereszténység lényegéről, méltattuk történeti szempontból és elmondtunk egyet-mást hatásairól. A felolvasások nagy port vertek fel, a mely sok modern zsidó szemébe szállt. Képletek nélkül szólva, több berlini zsidó a nevezett felolvasások lobogója mellett hajtotta fejét a keresztvíz alá. Nem tudjuk, hányan voltak, alkalomra vártak-e, voltak-e önös céljaik, csak a tényről vagyunk értesülve egy berlini zsidó ujságból.

Mint a térítést, a semadot is a zsidók találták ki és elpártolások már a jelenleg uralkodó felekezetek megszületése előtt is előfordultak: sok zsidó lett pogánynya és nem egy római hadtestparancsnokká, közöttük 1850 év előtt Tiberius Alexander palesztinai helytartóvá. Ezeket a veszteségeket a zsidóság megszokta és kiheverte. Új jelenség azonban, hogy a zsidóságon belül maradtak közt is vannak a hivatott ujság szerint olyanok, kik a zsidó vallást inferiorisnak tartják. A zsidó vallást, melyben születtek, nem ismerik, a nagytudományú és fényes tollú író elhívólte őket.

Szükségesnek tartották tehát a liberális berliniek, hogy a zsidó vallás lényegét tárgyazó mű birtokába jussanak. Ez szép igyekezet. Különös azonban az, hogy a zsidó tudás jelen siralmas helyzetének okairól senkinek sem jutott eszébe gondolkodni. A modern zsidók nem gondoskodtak a zsidó tudomány képviselétéről. Míg a régi zsidóság a tóráért nem sokalt semmiféle áldozatot, addig a modern zsidóság sohse tudott e részben eleget spórolni. A véletlen szerencse néhány iskolához juttatta, ezeket ellátta hangzatos címekkel, de nem volt benne annyi idealizmus, hogy méltó magaslatra emelje vagy akár azon megtartsa. Azaz csupa idealizmus volt. Ez a szűkkeblűség határtalan követeléssel párosult és talán nincs az a hercegprimás, kivel szemben tudás és jellem tekintetében ekkora igényekkel lépnének fel. Hiszen fizetjük. Fizetett jellem és szellem. Igazi zsidó specialitás,

hogy hű szolgálát kisebbíti, nem ritkán ócsarolja. Van-e arra más felekezeteknél példa, hogy kiváló szolgálát tudás és gondolkodás útján szerzett eszméiért sárral dobálja? A javíthatatlan idealisták e mostoha körülmények daczára, melyeket nem akarunk részletesen escetelni, éltük utolsó lehelletéig hívek maradtak ifjúságuk szerelméhez.

Ezek azonban letűntek és mi sem természetesebb, mint az, hogy a fiuk nem léptek az apák helyére. A szülők nem engedték gyermekeiket olyan pályára, a melyen annyi tövis terem. Sőt sok jeles fiatal ember, kik ma nagynevű tudósok, az utolsó perczen »gondolta meg a dolgot«. Ilyenek voltak a viszonyok két emberöltő óta, nem Galicziában és kapesolt részeiben, hanem a művelt és gazdag németek közt: lehet-e csodálkozni azon, hogy nincsenek nagytekintélyű tudósaik? Egyébiránt a zsidóság védelmét külső támadásokkal szemben maguk a zsidók szerelték le. Egy évtized előtt Berner professzor Berlinben a vallások jövőjéről érdekes előadást tartott, melyben saját vallását vallotta a legjobbnak. Ez rendjén van. A felolvasás nagy érdeklődést keltett és az egyik zsidó pap a zsinagógában megczáfolta a keresztény jogtudós nézeteit. Nem cselekedett egyebet, mint a mi kötelessége volt. A távollevő nemzsidók azonban megütköztek a »zsidó vakmerőségen«. Egyenlőség, szabadság, testvériség. Erre a zsidók is felháborodtak — a rabbi ellen és nem sokba mult, hogy a rabbi természetes meggyőződése martyrjává vált volna. Érthető, hogy az ilyen felekezet tudományos képviselői leszoknak arról, hogy a külső támadások visszautasításainak eszközeivel törődjenek.

A multat nem lehet már megváltoztatni, de a jelent és jövőt lehet. Csak az a kérdés, hogy milyen eszközökkel? A berlini liberális egyesület szerint ehhez 500 márka kell. A zsidóság lényege 500 márka. Igazán olcsó. Végeladás. Harnack Adolf, a német tudományosság e vezérlő alakja, azt mondja, hogy felolvasása problémáin 30 esztendeig gondolkozott és dolgozott. Volt hozzá szabad ideje, gondok sem háborgatták: a keresztény theologia tanára. A liberális zsidó hitközségi egyesület hasonló munkát kíván — meg kell menteni az adófizető tagokat — megszéri 500 márkáért. Az apák idealisták voltak, kik azt a jeles elvet vallották, hogy fizetni csak kántort és könyvelőt kell, de a tudományt — persze

a zsidótudományt — nem; a fiuk már materialisták, nem bíznak a tudósok idealizmusában, nem is akarják többé ki-zsákmányolni őket, fizetnek 500 márkát. Elég pénz egy szép lélek vallomásaiért. Ugyanaz a művelt és gazdag zsidóság, a mely a humanizmus céljaira minden évben — mit mondunk minden évben, minden hónapban — százezreket adományoz, 500 márkánál magasabbra felemelkedni a zsidó tudománynál még akkor sem tud, ha erre oly szüksége van, mint egy falat kenyérre. Honnan kerüljenek elő az idealisták az olyan körben, melyben ily csekély idealizmus lakozik?

A díj szegénységénél is nagyobb a gondolkozás szegénysége; azt hiszik, hogy tudományt máról holnapra lehet teremteni és hogy eszméket pénzért lehet vásárolni. Védő ügyvédek lehet kapni, védő teológust nem. Az evangélikus teológián évszázadok óta dolgoznak jeles erők nagy számban és — a mi a fő — az egyéni gondolkozás korlátozása nélkül. Nem képzelhető zsidó teológus, ki a közhittel oly éles ellentétbe jönne, mint Harnack. Igaz, hogy a zsidó vallás egyszerűségénél fogva nincs az összeütközésre oly tág alap. A főkülönbség mégis az, hogy más felekezetenél a teológiát a teológus csinálja, nálunk pedig a közönség. Ez állapítja meg, hogy mi a »lényeg«. Rend szerint úgy gondolkozik, hogy minden, a miről tud, dogma — a pap számára. E tekintetben a német közönségről nincs ítéletünk, de az újságok közléseiből következtetni lehet, hogy a túlnyomó többség ott is egymást kínálgatja a vallásos parancsolatokkal és szokásokkal. A talmud idejében még beszéltek lényegről, de a jelen körülmények között előbb kérdést kellene intézni a közönséghez, a mely természetesen igen változatos véleményekkel szolgálna.

A másik Nóbeldíj, a melyet Frankfurtban egy ad hoc hangzatos cím alatt — ezek nélkül mi nem élhetünk — alakult társaság tűzött ki: 1000 márka. Ennek a genesis-e is érdekes. Halévy Izsák, orosz talmudtudós, a zsidó történetből feldolgozta a talmudi kort és eddig két kötetet tett közzé. Más helyen már beszámoltunk nagyjában a mű lényegéről és irányáról. Elődeinél sok hibát talált, minek rendkívül megörültek az orthodoxok. Azóta nála is sok tévedést mutattak ki, minek az orthodoxnak nevezett irány tudós képviselői nem örültek. Tény az, hogy elődei nélkül meczszanni sem tudott

volna, sőt eszébe sem jutott volna ily tartalmú művet írni. Azonban nem az a lényeges, hogy tévedések történtek a részletekben, hanem az, hogy néhány frankfurti hitrokon azt véli, hogy 1000 márkával lehet a tudományos kutatások irányát megváltoztatni. Nem uraim, ahhoz a Vanderbilt vagyona, sőt még az angol-búr háború költségei sem elegendők. A liberálisok és a konzervatívok csodálatos módon ugyanabban a hibában leledzenek; azt hiszik, hogy a tudománynak kész eredményei vannak, a melyek néhány márkáért kaphatók. A tudomány nemcsak papíros és nyomdafesték. Előbb kutatni kell, sok elmének és hosszú ideig, csak azután lehet a könyves boltba szaladni és olcsó pénzért kapni. Drágán a zsidó irodalom termékeit úgy sem szokás venni.

De nem akarjuk a gondolatokat tovább fűzni a két Nóbeldíj önmagában elég tiszta tükörrel szolgál mindazoknak, kik belé akarnak nézni. Szeggyel, fájdalom, egyelőre nem szolgálhatunk. Csak abban találunk vigasztalást, hogy a zsidó tudósok idealizmusa még mindig nem apadt ki; a pályadíj kítűzése óta az öregebb és a fiatalabb generáció egy-egy jeles tagja szállt síkra hitünk igazaiért, széles tudással és nemes méltósággal. A díjért nem jelentkeztek. Megmarad a zsidó apológia tanszékének dotálására.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Szavá tettük már régebben az 1848. XX. törvényczikk végrehajtásának és az egyetemi teológiai fakultások kérdésért. A protestantizmus mindkettőt követelte és, habár saját kebelében is voltak ellenáramlatok észlelhetők, az országgyűlés függetlenségi pártját, a mely az igazság álláspontjára helyezkedett, megnyerte törekvéseinek. Egyértelműleg követelte a Kossuth-párt az 1848. XX. végrehajtását. Annak idején, midőn a mozgalmat ismertettük, említettük azt is, hogy a protestánsok egyik árnyalata, melynek élén Tisza Kálmán állott, megelégedett a protestáns egyház számára adandó külön államsegéllyel, mely törvény által biztosíthatnék. Bátrak voltunk azt is jósolni, hogy a jelenlegi álláspont fog maradni. A kormány a budgetvitában tényleg az államsegély mellett

foglalt állást. Nem tudjuk, hogy a többi felekezetekkel mi fog történni, de azt tudjuk, hogy a reczipiált izraelita felekezet, a mely oly egyházi adóterhet visel, milyenről a többi felekezeteknek sejtelmük sincs, az államnak mostoha gyermeke. A mi pedig a teherviselési képességet illeti, oly igaz a zsidó gazdagság, mint akár a vérvád. A zsidó községek többsége tényleg minden erőfeszítése mellett sem képes számra és képzettségére megfelelő egyházi személyzetet alkalmazni. Érdekes volna egyszer összevetni, hogy hány lélekre jut az izraelitáknál és hányra más felekezeteknél egy pap. A dolog ugyanis úgy áll, hogy az anyagi eszközök híján akár egy egész megye csatlakozik egy rabbihoz, vagy pedig egyáltalában nem választ papot. Az erkölcsi kár, a mely ebből felekezetünkre háramlik, csak azért nem ötlük szembe, mert csak hosszú évek múltán áll be. A zsidó intézmények a sok hirlapi dicsőítések daczára nyomorúságos állapotban vannak. Mindez nem fog változni addig, míg a zsidók a rajtuk esett sérelmeket természetesenek fogják találni és nem reagálnak rájuk. A jogért küzdeni kötelesség. A ki ezt a kötelességet nem teljesíti, annak igazsága nem igazság, mert a nagyhangú civilisatio tiszta erkölcsösségével és magasztos felebaráti szeretetével csak magasröptű szólalomokkal gazdagította az emberiséget.

*

A theologiai fakultás kérdésében is sikert arattak a protestánsok, minek mi, mint a jogegyenlőség egy fokkal való előrenyomulásának, csak örülni tudunk. De különösnek tartjuk, hogy a modern jogállam, a melynek hivatott vezére annyiszor hangoztatták, hogy az állam támogatásában az összes felekezetek egyenlő mértékben részesítendőek, megtagadja az egyiktől azt, a mit a másoknak megadni ígér. A kérdések egész tömege vetődik fel, de ez alkalommal nem taglaljuk. Minő ür a szavak és tettek között és minő példa a polgárok számára!

*

A zsidó gymnasium régóta vajudó ügye végre dülőre kerül: a pesti izr. hitközség a felekezeti mértékadó tényezőkkel egyetemben a legközelebbi jövő megoldandó feladatai közé sorolta. Hogy mily megoldás van célba véve és hogy honnan kerülnek elő a szükséges anyagi eszközök és sok egyéb

dolog, a mely az ügygel összefügg, nem került még nyilvánosságra. Minthogy szakavatott és lelkes férfiak fáradoznak a mű létesítésén, nincs kétség a felől, hogy minden részletkérdés alapos megfontolás tárgyát fogja képezni és hogy az új alkotás minden tekintetben egyenrangú lesz az állami intézetekkel. Olcsó iskolánál a semmi olcsóbb és — jobb.

*

Dr. Brann M. a »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Litteratur« cz. évkönyvben közzé tette Zunz és Kaufmann több levelét. Midőn K. Zunzot soraival másodszer — 1872. levelére nem választott — felkereste, az már 80 éves volt. Sok és keserü tapasztalatokra tekintett vissza és egyik-másik nyilatkozata felette érdekes, és ma is aktuális. Kis florilegiumot állítunk össze.

»Herr Herzberg hat mich besucht; sein Buch [Jüdische Familienpapiere] enthält viel Gutes und Wahres; nur hätte ich die Apotheosen von Jesus weggewünscht. Stellt man den Juden den Jesus so hoch vor, so verachten sie das Judenthum vollends; die Alten, die den . . . (Jesus) verfolgten, haben uns sehr weh gethan; die Neuen, die ihn vergöttern, vertilgen uns gänzlich. (A külön lenyomat 20. lapján).

»Das Herabsetzen jüdischer Autoren, selbst der getauften, wird in Deutschland so lange bestehen, als nicht an allen Universitäten jüdische Geschichte und Litteratur von Juden, die ordentliche Professoren sind, vorgetragen wird. Sobald dieser Fortschritt eingetreten, kommen die »הבלי משיח« azaz majd ha a messiás jön. (2. lap).

»Da das, was ein Jude leistet, nicht geachtet und was die Juden betrifft, nicht beachtet wird, so möge ein junger, frischer Herkules diesen Stall säubern«. (23).

»Dass die reichen Juden für die Wissenschaft kein Geld haben, wusste ich bereits vor 60 Jahren, erwarte auch von ihnen keine Besserung« (41). Ezt Z. válaszul írta Kaufmannak, ki 1878. jun. 10. Budapesten kelt levelében a következőleg nyilatkozott: »Hier ist wieder ein neues Taubstummeninstitut eingeweiht worden, wie es in gleicher Pracht vielleicht keine andere jüdische Gemeinde aufweist. Das Haus hat 300.000 Fl. gekostet. Für ihre Krüppel haben die Juden noch Geld, das muss man zugeben. Jetzt fehlen nur noch

jüdische Tollhäuser, da es ja für alle übrigen Gebrechen bereits ausnehmend jüdische Heilanstalten giebt. Nur der arme Krüppel: Jüdische Wissenschaft, der mit seinen Krücken die Schranken der Unduldsamkeit einreißen geholfen, hat noch kein Haus, in das er unterzubringen wäre, denn die Seminarien sind wohl Pflanzstätten jüdischen Wissens, aber mehr um der Praxis als um der Sache selber willen« (40). Ha K. ma élne, röviden azt kérdezhethné: van e felekezet a világon, a mely tudományát néhány középiskolai tanszékkal táplálja?

Érdekesnek tartjuk Kaufmann következő nyilatkozatát, a mely 1878. május 15-éről keltezett levelében található (36. lap): »Auf der Herreise [Kojeteinból] verweilte ich 1 $\frac{1}{2}$ Tage in Wien, wo ich Jellinek und Kompert neben anderen Bekannten besuchte. Wenn es wahr würde, wovon schon so oft die Rede war, dass in Wien ein Seminar gegründet werden soll, so dürfte ich wohl zuversichtlich dahin berufen werden.« Kaufmann, mint ismeretes, 15 évvel később tényleg meghivatott Bécsbe.

TUDOMÁNY.

AZ ÉGI HANG.

(Bath Kol.)

Bath Kol (héberül בַּת קוֹל, aramul בֵּית קִלָּא) oly isteni vagy égi hangot jelent, melyet egyesek vagy többen, királyok, gyülekezetek vagy egész népek hallanak és belőle Istennek akaratát, tetteit vagy parancsolatait veszik ki. A szónak eredeti jelentése: hang vagy szózat és ilyen értelemben fordul elő a szírusban és a következő midras- és talmudi helyeken: »Mint az olaj hangot nem ad, úgy Izraél is hangtalan e világon, de a jövőben Ézs. 29, 4 és 6 szerint nagy hirnévnek fog örüvendeni« (Sir. r. 1, 2-höz a vége felé). Legtanulságosabb Exodus r. 29 vége (v. ö. 28 a vége felé), a hol ezt olvassuk: »Jóchanan (megh. 279) mondta: Midőn Isten a tóránt kinyilatkoztatta, nem csicsergett veréb, nem repdesett madár, nem bögött ökör, nem mozdultak az égi Ófanim (kerekek), nem énekelték a Szeráfim a »háromszor szent«-et, csendesen állott a tenger, nem beszéltek az emberek, hallgatott az egész világ és így hangzott el az isteni szó: »Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened.« Ez értendő a következő szavak alatt (Deut. 5, 19): »nagy hang és más többé nem« (= וְלֹא יִשָּׁמַע). Simon b. Lakis mondja, hogy e szavak úgy értendők: Ha egy ember szólítja a másikat, hangjának van bath kol-ja, de az Istentől jövő hangnak nem volt bath kol-ja. Ha csodálkozol ezen, akkor emlékezzél Elia próféta a Baal-prófétákkal történt esetére, a midőn az Isten hallgatást parancsolt rá az alsó és felső világra és a világ pusztá és kietlennek látszott, mintha élő lény nem volna benne, a mint irva van (I. Kir. 18, 29): »nem volt hang, nem volt felelet és nem volt figyelem«. Mert ha hang hallatszott volna, a papok azt mondták volna: »Baal

felelt nekünk*. Annál inkább némitotta el Isten a Szináj hegyén az egész világot, hogy az összes emberek tudják meg, hogy nincsen más rajta kívül.*

Világos, hogy e helyeken Bath Kol nem visszhangot jelent, a mint általában hiszik (Lampronti, Pachad Jiczchak; Levy: Nh. Wb.; Kohut: Aruch compl. s. v.), hanem azt az égi vagy földi lényektől okozott, az egész világot betöltő zörejt, mely kíséri az emberi szót és minden hanggal együtt hangzik. A régiek általában hittek a szférák hangjaiban és a talmud azt állítja (Jóma 20 b), hogy Róma zaját mindenütt hallanák, ha a napszféra nem volna. A visszhangot קול הרים jelöli (Ros Hasána 27 b, Jóma 19 b). Ép ily kevéssé van említve a visszhang a Hillel és Sammáj iskolái közt lefolyt vitában, vajjon szabad-e az asszonynak újra férjhez menni, ha Bath Kol hallatszott, hogy férje meghalt (Jebámóth [misnája] 122 a és Tószifta Názir 1, 41). Itt arról van szó, — a mint Rasi klasszikus kommentárja megjegyzi — hogy *hallottak szót, de alakot nem láttak*. Szóóról-szóra azt olvassuk az »apostolok cselekedetei«-ben 9, 3 (v. ö. 22, 6 és 26, 13), midőn Pál egy hangot hall: Saul! Saul! miért üldözöl engem, »a férfiak pedig, kik vele vonultak, szótalánul állottak, mert a hangot hallották ugyan, de senkit sem láttak«. Azért Bath Kolnak nevezetik oly hang, mely az ember háta mögött hallatszik (Megilla 32 a), a mit János »Apocalypsis«-ében (1, 10) is találunk: »és hallottam mögöttem hatalmas hangot, mint trombitaharsogást».

A görögben nincs Bath Kolra megfelelő kifejezés és azért az uj-szövetségben φωνή, de nem ἔχω-*val* van visszaadva. A talmud szerint (j. Szóta 24 b 28; Tósz. Szóta 13, 5) Jóchanan főpap Bath Kolt hallott a szentélyben, Josephus szerint pedig (Archaeologia XIII. 10, 3) φωνή-t. Bath Kol, vagyis kisebb hangnak nevezték (l. tovább), hogy a közönséges hangtól megkülönböztessék.

Eredetileg héberül egyszerűen קול volt a neve, mint az aram (Dániel 4, 28) קל מן שמיא: »hang esett az égből«: neked mondják Nebukadneczar, a te uralmad elvonatik tőled« bizonyítja. Itt-ott a talmudban is található a rövid elnevezés קול (Szanh. 96 b; v. ö. Taanith 21 b és B. M. 85 b Rasi). Ez az égi megnyilatkozás az aram verziókban, a midras- és

talmudban a legtöbb esetben a következő formulával vezetetik be: »esett, történt, hallatszott vagy adatott egy hang az égből«. Ugyanilyen alakban az uj-szövetségben: ἤλθεν οὐρ φωνῆ ἐξ τοῦ οὐρανοῦ (János 12, 28; v. ö. 10, 4. 8; 18, 4 s. többször). Héberül: ושמעו את קול מן השמים, aramul: שמעו את קול מן שמיא. A gyakori használat következtében a formula lekopott és rövidesen Bath Kolról beszéltek; egész hamis felfogás tehát, ha különbséget tesznek a hosszabb és rövidebb kifejezésmód között. A tény az, hogy rendszeren a régibb forrásokban a teljes és a fiatalabbakban a rövid formula található. Mivel Isten dicsőségét a jeruzsálemi templomn engedni nyugodni, előfordul, hogy a szentélyből hallatszik egy hang (j. Talmud és Josephus i. h.; Ap. Joh. 14, 14, 14, 17 az égi templomból; 14, 18 az oltárról lejövő angyaltól; Chóreb hegyéről, Szinai-ról és egyéb helyekről. Az illető helyeket l. tovább).

A Bath Kol jellemző ismertető jelei: az okozó személy láthatatlansága és a hang színe, akár gyengébb, akár erősebb ez. Oly szót, mely nem látható személytől indult ki, égi hang számba ment, mivel a szinaji kinyilatkoztatás hasonló módon történt. »Szavak hangját hallottátok, de alakot nem láttatok, csak hangot« (Deut. 4, 12). Hang által ismerteti magát az Isten, kinyilatkoztatásait leginkább a hallás s nem a látás közvetíti. Még a viziókban gazdag Ezekiel is hallja, hogy »hang beszél hozzám« (1, 20). Elia megismeri Istent a halk suttogáson és szava szólítja őt (I. Kir. 19, 12. 13; v. ö. Jób 4, 16); nem ritkán említetik, hogy Isten hangja a magasból, Jeruzsálem vagy Czión felől hangzik (Ezekiel 1, 25, Jer. 25, 30, Jóel 4, 16, 17, Ámos 1, 2 s. másutt). A mennydörgésben, a tenger zugásában szintén Isten szava hallható.

A Bath Kol nem volt meghatározott erősségű, hanem a viszonyokhoz mért hang, csak a hangszin volt szokatlan. Rab mondta: Isten oroslánként ordít és szól: Jaj a gyermekeknek, mert bűneik miatt elpusztítottam házatam, elégettem templomat és elűztem gyermekeimet. Jósze Jeruzsálem egyik romban álló épületébe bement és találkozott Elia prófétával, ki azt kérdezte: »Fiam, minő hangot hallottál a romokban?« Erre ezt felelte: hallottam Bath Kolt, mely galambként búgott (מהמהת כוונה) és szólt: »jaj a gyermekeknek stb.« A beszélgetés folyamán a B. K.-t az Isten maga mondja el

(Berákhóth 3a). Elisa b. Abuja a templom mögött hangot hallott csiripelni (מַצְפַּפֵּת מִצִּיפֵּת Koh. r. 7, 8, v. ö. tovább). Ha Isten rosszat akar küldeni, B. K. segélyével jelzi, a jót saját szájával adja hírül (Targum Ékha 3,38). Nebukadneczar olyan B. K.-t hall, mely nagy tömeg kiáltásaként hangzik (Ex. r. 30,24). Midón Mózes meghalt, a 12 négyzetmérföldre terjedő tábor felett egy B. K. végigharsant és szólt: Mózes meghalt (Szifré II. 357, Szóta 13 b és másutt). Josephus az előjelek között, melyek a templomnak küszöbön levő elpusztítását hirdették, ezt is említi: »Az úgynevezett pünkösd ünnepen a papok — saját állításuk szerint — belépve a belső előudvarba, a mint azt szolgálatuk követelte, először zajt és zúgást és később ezt a sokszavu szózatot hallották: »Vonuljunk el innen« (Bellum VI. 5,3; v. ö. Ap. Joh. 19,1. 6). Isten hangjának roppant erejéről Chullin 59 b van szó.

E helyekből kitetszik, hogy a B. K.-t a viszonyokhoz alkalmazkodónak gondolták, aminthogy a tizparancsolat isteni szava a Szinajhegyen is a gyermekekkel, ifjakkal stb. erejükhez mérten beszélt. (Jelamdenu Deut-hoz, Grünhutnál Likkutum V. 112 a; u. o. 111 b: »A szó az égből szól«).

Az eredeti hit bizonyára az volt, hogy az égi hang csiripel, mint a kifejezés מַצְפַּפֵּת bizonyítja, a mely Ézs. 8,19 (v. ö. 10,14; 29,4, 38,14) a szellemek árnyékszerű hangjának megjelölésére és igen gyakran a Bath Kolnál is használatik. A B. K. a föld alól is szól, mintegy az alvilágból és a magasban hallatszik (Targ. J. Levy NhW. I. 112). Ilyes hangok csak a szellemvilágból jöhetnek, zsidó-monotheistikus felfogás szerint az égből, a szent szellemtől, angyaloktól, vagy magától Istentől. Az összes népek e hangokat a szellemtől eredőknek tartják (Tylor: Anfänge der Cultur I. 446; Stimmen der Vögel I. 19., v. ö. Blau: Ó-zsidó bűvészet 58. l. 4. jegyzet).

A felizgatott kedély, a kétségbeesett lélek önmegnyugtatására, szerencsétlenségben és bajban megvigasztalására hallotta e hangot. Az arabok ismernek egy hangot, melyet Hátifnak neveznek és a melyről azt hiszik, hogy a pusztában eltévedt vándorokat hívja és megszólítja. Ilyen hang jut a sorszával elégedetlen perzsa költőhöz, Nizámíhoz, éjjeli magányában. Ugyanaz értesíti Munádi-t is. (Bacher, Leben und Werke Nizámis 11; Goldziher, Abhandlungen zur arabischen Philologie I. 6.)

Az égi hangokat, mint nevük is mutatja, isteninek tartották. Berákhóth 3a már idézett helyén az elbeszélés folyamán a B. K. helyébe Isten van téve. Nem ritkán — mint később idézendő példák mutatják — a B. K.-ban Isten első személyben beszél. Némelykor B. K. identifikálva van Istennel. Szifra Lev. 10,15-re (46 a 1 Weiss) a szent szellem beszél, holott Karéthóth 5 b és Horajóth 12 a ugyanazon elbeszélésben B. K. hallatszik. Három törvényszéknél sugárzott a szent szellem: Sém, Sámuel és Salamonénál. Az elsőnél szólt egy B. K.: Ő (Támar) igazságosabb, mint én (Gen. 38,26); a másodiknál I. Sám. 12,15-t mondta; a harmadiknál I. Kir. 3,27-t (Makk. 23 b; Gen. r. 85,12 s másutt). A B. K. leginkább bibliai, gyakran pentateuchusi helylyel adja értesítését. Leggyakoribb volt a B. K. az elmondott esetek szerint a bibliai időben, midőn Isten szelleme nyugodott a kiválasztotton. Mózes halálánál hallatszott egy B. K., mely azt mondta: »Ne félj, Mózes, én magam fogok temetéssel foglalkozni« (Deut. r. a vége felé). Az ósatyák sirját meglátogató R. Banaa-hoz, ki Ádám sirját is akarta látni, így szólt a B. K.: Láttad képem mását, de saját képemet nem szabad látnod (B. B. 58 a). Midőn Izrael a Szinajnál mondta: teszszük és halljuk, megszólalt egy B. K.: Azt a titkot, melylyel az angyalok élnek (hogy t. i. először azt mondják: teszszük és azután: halljuk), vajjon ki nyilatkoztatta ki gyermekeimnek? (Sabbath 88 a és v. ö. Szóta 10. l.) A B. K. tehát a szent szellemmel, sőt Istennel is azonosíttatik.

A próféták szintén a szent szellemben beszéltek. Mégis lényeges különbség van a szent szellem és a B. K. között. A szent szellem a prófétákon nyugszik, a közlekedés személyes és bensőséges, holott a B. K. hallatszik, a nélkül hogy az, a ki hallotta, a szent szellemmel valami viszonyba jutna. A próféta bírja a szellemet, a B. K.-t nem lehet birni. A B. K. az isteni akarat közvetítője, mint maga a próféta. Isten a B. K. által beszél, mint a próféta utján. Azért a B. K.-t nemcsak kiváltságos emberek, hanem gonoszak is, nemcsak egyesek, hanem egész tömegek, nemcsak a szent földön, hanem kívül is hallják (Bába M. 86 a; B. B. 73 b; 74 b). A magasabb akaratot hirdeti és világos szavakkal szól és nem érthetetlenekkel, mint pl. a keresztény glossolalia. »Az utolsó három próféta Chaggai,

Zecharia és Maleachi halála óta távozott a szent szellem Izraelből, de azért a B. K.-t hallhatja. (Tósz. Szóta 13, 2, מִשְׁמִיִן eredetibb mint Szanh. 11 a מִשְׁמִיִן). A prófécia kegyadomány, melyre nemcsak a prófétának, hanem korának is méltónak kellett lennie. Hillél és Sámuel Hakátan egy B. K. szerint méltók lettek volna arra, hogy a szent szellem nyugodjék rajtuk, ám a generációjuk méltatlan volt rá (i. h.). E szempontból a B. K.-t kisebb kegyadománynak tartották Izrael számára, de nem, mint gondolják, a prófécia kisebb fokának (Jóma 9 b; Pesz. r. 160a).

A B. K. a prófécia mellett is megvolt, vagyis más szóval a B. K. olyan időben is hangzott, midőn a szent szellem Izraelen nyugodott. Midőn Ábrahámot kétségek gyötörték, vajjon Izsákot nem a méltatlansága miatt nem fogadták el áldozatnak, egy B. K. megvizsgálja Koh. 9, 7-el (Lev. r. 20, 2.).

Midőn Ézsau arra gondolt, hogy atyja Izsák hamar meghal, szólt egy B. K.: Sok csikó halt már meg és a bőrük anyuknak takaróul szolgált (Gen. r. 67, 8; Pesz. 173 a és párhuzamos helyeken; Szanhedrin 52a: דַּיִתּוּ רַמְיֵי אִינִישׁ, a miből hamisan következtették, hogy בֵּן־עַם = vox populi vox dei). Támar és Juda történetében a szavakat »ó igazságosabb nálam« egy B. K. mondotta (Szóta 10 b; Jónathan és Jer. Gen. 38, 26-hoz). Midőn Izrael az Egyiptomból való kivonulás alkalmából elülről a tengert látta és hátulról Fáraó szorongatta, egy B. K. nyugtatta meg Én. Én. 2, 14-vel (Targum e helyhez). Midőn a hegyek Zsoltár 68, 17 szerint a Szinajjal perlekedtek, szólt egy B. K. »ti hibások vagytok a Szinajhoz képest« (Meg. 29 a). Egy B. K. hirdette e szavakat (Ex 24, 6): Ez a vér fele (Lev. r. 6, 5); Mózeset és Áront megnyugtatta, midőn a szentolaj nagymérvű felhasználása miatt aggályaik támadtak (Szifra Lev. 10, 5-höz s másutt). A kigyókkal való gyógyítás alkalmából Num. 21, 6-al moralisáló B. K. hallatszott (Targum e helyhez). A zsengek áldozásánál (Deut. 25, 12) szólt a B. K.: Jövő éven is fogsz áldozhatni (czéloz 26, 16-ra, Likkutim V. 153a 7). A borzasztó büntetéseknél, melyekkel Deut. 28. f. fenyegeti Izraélt, az aggódó ósatyákat egy B. K. nyugtatja meg (Jón. 28, 15-höz). B. K. figyelmezteti a világot Mózesnek halálakor szenvedett fájdalmaira (Jón. Deut. 34, 5-höz). Egyáltalában a B. K.-nak Mózes halálánál nagy szerepe van. (Szifré II.

357; Szóta 13b; Num. r. 11, 10; Jelamdenu Grünhutnál Likkutim V. 104 b; Jellinek, Beth Hamidras I. 120–128. s másutt). Midőn Sálul az amaleitákkal követendő eljárás felett okoskodott, egy B. K. odaszólt neki Koh. 7, 16-al (Jóma 22 b). Dávid és Uria közti történetben is hallatszott B. K. (Móed K. 16b), úgy szintén Mefibóseth-thel való viselkedése ügyében (Sabbath 56b fentt).

A salamoni templom felavatásánál, a midőn az engesztelés ünnepét nem tartották meg, hallatszott egy B. K., mely minden résztvevőnek túlvilági boldogságot ígért (M. K. 9 a; Gen. r. 35, 3; Sabbath 30a nem fordul elő B. K.). Én. én. 4, 1. a B. K. Salamon áldozatainak kegyes elfogadásánál megszólal (Targum); és Példabesz. 23, 15 és 27, 11-vel helyesli az érüb és a kézmosás intézményeit (Sabb 14b lent); de inti Koh. 12, 10-el, midőn Mózesel egy sorba helyezi magát (R. H. 21b lent). Midőn Izrael Dávid uralkodóházat elhagyja, a B. K. Micha 1, 14-el szól hozzá (Szanh. 102a). Midőn Achab házgondnokának Obadjának jámborságát kétségbe vonja, a B. K. megerősíti I. Kir. 18, 3-al (Szanh. 39b lennt).

Azt is megmondja, miért nem lett Chizkija király messiás, e szavakkal: ez az én titkom (Szanh. 94a). A tórást kritizáló Manasse királyhoz Zsolt. 50, 20-al szól (u. o. 99b). 18 esztendőn keresztül csiripelte Nebukadneczarnak: pusztítsd el szentélyemet (Sir. r. 2, 19-hez); midőn szólt: felszállok a magasba és istenhez hasonlítok, a B. K. azt mondta: az alvilágba kell lesülyedned (Ézs. 14, 13 és 14 után Peszáchim 94 a Jóchanan ben Zakkai); midőn dölyfös lett, mert a templomot elpusztítania sikerült, szólt hozzá egy B. K.: halott népet öltél, elégett szentélyt égettel el, örölt lisztet öröltél (Szanh. 96b; de hiányzik j. Taanith 69b fönnt); midőn az alvilágba szállt, összes lakóit rettegés fogta el, hogy uralkodni akar rajtok, míg a B. K. két bibliai helylyel meg nem nyugtatja őket (Sabbath 149b). Nebukadneczarhoz szóló más B. K. már fel volt említve. Midőn a vizivók (Jerem. 35. fejj.) áldozatot hoztak, B. K. hangzott a szentek szentélyéből, hogy el van fogadva. Midőn Háman a Mardechajnak szánt akasztófát saját testén próbálja, egy B. K. azt mondja: Illik nekéd (Targ. Eszter 5, 14 és Eszter r. 5, 3-hoz). Ahasveros lakomáján a zsákmányul ejtett templomi edényekből ittak, a miért megintetnek a B. K.-tól

(Meg. 12a). Ha nem lesz jog, sem főpapság, sem szanhedrin (II. Kr. 15, 3), akkor — szól a B. K. — ne csüggedjétek (Ezs. 35, 3 után Lev. r. 19, 5).

Midőn a nagy gyülekezet tagjai Salamont azon királyok közé akarták sorolni, a kiknek nincs a jövődő világban részük, először tűz csapott ki a szentek szentélyéből, azután a B. K. Péld. 22, 29-t mondta s midőn ezt sem vették figyelembe, újra Jób 34, 33-vel szólott, a mire lemondtak tervükről (j. Szanh. 29 b; Num. r. 14 fej. elején és párhuzamos helyeken). Hyrkan János főpap a szentek szentélyéből ezt a hangot hallotta: »győztek az ifjak, kik Antiochia ellen vonultak.« Megjegyezték maguknak az időpontot és tényleg abban az órában volt. (Tosz. Szóta 13, 5 és párh. helyek). Nevezetes analógiát nyújt ehhez a Polykarpos vértanuságáról szóló legenda: »Ugyanazon napon és órában, midőn Polykarp Smyrnában mint vértanu halt meg, Irenaeus Rómában, a hol tartózkodott, hangot hallott, a trombitához hasonló, mely azt mondta: Polykarp vértanu lett« (Weinel, Die Wirkungen des Geistes u. der Geister, Freiburg i. B. 1899, 166. l.)

Herodes egy napon B. K.-t hallott, hogy minden szolgának, ki most fellázad ura ellen, szerencséje lesz, mire kiirtotta a hasmoneusi házat (B. B. 3a). Négy esetben szólalt meg a templomudvar a papok ügyében (Peszáchim 57a). Midőn Jónathan b. Uziel a szentírást aram nyelvre lefordította, szólott egy B. K.: Ki nyilatkoztatta ki titkaimat az én gyermekeimnek? Midőn pedig a hagiographákat is le akarta fordítani, így szólott: Elég már! hogy ne árulja el a akartás idejét (Meg. 3a). B. K. jelentette ki vallásos szabálynak a hillei iskola nézetét, a midőn ez a Sammai iskolájával ellentétben van (j. Ber. 3b s gyakran). A tószifta ellenben (Jeb. I végén és Ed. II 3) még nem említ B. K.-t. Midőn ilyen hang azt mondta, hogy R Eliezer véleménye fogadandó el, Jehósua kijelentette: »a tóra nincs az égben, nem kell ügyet vetni a B. K.-ra« (j. Chag. 81d 11; b. B. M. 59b; Chullin 44a s gyakran). Természetesen csak azt érti, hogy a B. K. vallástörvényi kérdésekben nem veendő figyelembe. Hillél foglalkozott a tannal, testvére Sebna üzetet folytatott és azt kívánta, hogy mindent közösen oszszanak meg, de a B. K. Én. én. 8, 7-el ellenzi ezt (Szóta 21a). Naponként hangzik egy B. K. a Chóreb hegyéről: Jaj az emberek-

nek a tóra elhanyagolása miatt (Ábóth 6, 2). Más B. K. hirdeti: az egész világ tápláltatik Chanina fiam kedvéért és ő maga egész hétre megelégszik egy mérték jánoskenyérrel (Ber. 17b stb.). Midőn egy eretnek (†) Juda patriarchánál volt, szólott egy B. K.: az asztali ima áldásmondatai 40 zúzt érnek. Mindennap hirdeti egy B. K.: Ez a leány, ez a ház, ez a mező ennek s ennek van szánva (Szóta 2a). Simon b. Jóchai s fia 13 éven át egy barlangban rejtőzködtek. Midőn kijöttek, minden megégett, a hová pillantottak, mire egy B. K. így szólott hozzájuk. Kijöttetek, hogy világomat elpusztítsátok stb. Midőn Simon madarászt látott, minden madárnál B. K.-t hallott: az illető szabad vagy fogva van. S úgy is történt (Sabb. 33b. és gyakran; j. Sebiüth 38d 28 s gyakran. A későbbi forrásokban megváltozik a monda.)

Egy pillantás e B. K. tüneményekre megtanít különböző alkalmazásának megismerésére. Megszólat az egész nép, nagy, érdemes individuumok érdekében; panaszkodik, tanít stb. A legtöbb leginkább csak bibliai elbeszélések és kijelentések kiszínezése, mások a legendaszerűséget homlokukon viselik. Már most az a kérdés, vajjon nem léteztek-e tényleg megtörtént esetek? Főleg azok a hírek lesznek itt számba vendőek, melyek olyat beszélnek el, a mit az illető maga átélt. A lélektani lehetőség megengedhető, a hol a hely elhagyatottsága, a pusztaság vagy a rom, különösen az isteni kinyilatkoztatás hegye s ehhez hasonló, vagy a nyomasztó önvád egyesekkel belső hangot hallat és a hol a B. K. az emberi lét nagy titkával, a halállal kapcsolatban jelenik meg. Különösen ott, a hol a nemzeti és vallásos meggyőződés, a népek vezérei, általánosan kedvelt és istenileg tisztelt férfiak a vértannalálhoz vezetettek. A kiváló talmudtudós Elisa b. Abuja, ki apostata lett, egy szombatira eső engesztelő napon, midőn egyszerre megszegi mind a kettőt, a szentély mögül — mint kedvencz tanítványának R. Meirnek elmondja — egy csiripelő hangot hall: Minden bűnös térjen vissza, csak Elisa nem, ki ismer és vétkezik ellenem (j. Chag. 77b vége felé; b. Chag. 13b.; Ruth r. 3, 13-hoz; Koh. r. 7, 8-hoz). Jóchanan elbeszélte: Láttunk a hajóról egy gyémánttal és drágakövekkel megtelt ládát halaktól környezve. Midőn egyik beugrott utána a vízbe, a tengeri szörny csipőjét el akarta nyelni, de elüzte eczettel.

Akkor megszólalt egy B. K. s szólt: Mit akartok a ládával, a melyekben Chanina ben Dósza felesége líbort tartogat a jámboroknak a jövődő világban. A sok mondát mesélő Rabba bar bar Chana látta a hajóról, hogy egy madár csak a bokacsontig állott a tengerben. Midőn pedig az utasok a vízben lehüteni akarták magukat, szólt egy B. K.: Hét évvel ezelőtt esett be egy ácsnak baltája s még mindig nem ért feneket. Ugyancsak ő hallotta a pusztában Szinaj hegyén a B. K.-t: Jaj nekem, hogy megesküdtem, hogy Izraélt száműzöm (B. B. 74 b; 74 a; 73 b). R. Perida tanítványát egy dologra több mint 400-szor tanítja, midőn B. K. szól, hogy válasszon két jutalom között; maga Isten pedig azt mondja, hogy adják neki mind a kettőt (Erubin 74 b). Josua b. Lévi elragadja a halál angyalától vágókését, ekkor ő (a haldokló) B. K.-t hallott: Add vissza, mert az embereknek szükségük van reá (Kethub. 67 b). Midőn I. Juda a halálos ágyán feküdt stb., szólt egy B. K.: Jöjjön békében (Ézs. 57, 2; ib. 104 a s gyakran). Midőn temetésénél a szombatot megszegték, a résztvevőket egy B. K. megnyugtatta és csak Kaczával tesz kivételt. Midőn pedig ez a háztetőről ledobja magát, újra megszólal egy B. K., hogy a jövődő világban Kaczának is lesz része (j. Kilajim 32 b 34). Midőn R. Joszé b. R. Eleazar meghalt, egy kigyó megakadályozta atyjának sirbarlangjánál az eltemetését stb., mignem hallatszott B. K.: Az atya nem volt nagyobb a fiánál. Midőn Rabba bar Nachmáni meghalt, azt mondotta: Tiszta, tiszta. Akkor szólt egy B. K.: Üdv neked R. b. N., tested tiszta, lelked tiszta. Czédulák estek Pumpedithában az égből: R. b. N. a túlvilágba szólíttatott stb.; B. K. hallatszott: Jaj, Sámuel R. Jiczchak fia meghalt (B. M. 85 a; 86 a; j. Ab. Zára 42 c 20). Simon b. Lakis megjelölte a rabbik sirbarlangjait, de R. Chijját nem találta, a min nagyon buslakodott, mintha nem lenne oly éles eszű mint R. Chija. Akkor felhangzott egy B. K.: Éleseszű vagy annyira mint ő, de nem terjesztetted annyira a tórát mint ő (B. M. 85 b; j. Kilajim 32 b lent nem említ B. K.-t). A titkos tannal való foglalkozásuk alatt az illetők B. K.-t hallanak, mely nekik nagy tiszteletet ígér a másvilágon. R. Jóchanan b. Zakkáj magát és társait álmában a Szinaj hegyén látja és ugyanazt a B. K.-t hallja (j. Chagiga 77 a lent; b. Chag. 14 b). Az eső kimaradása a palesz-

tinaiakat mindig kétségbe ejtette; R. Eliezer imája nem eszközölt ki esőt, R. Akibáé igen. A rabbik erre azt hitték, hogy R. Eliezerhez valami bűn tapad, ekkor B. K.-t hallottak: Ez nem nagyobb a másiknál, csak engedékenyebb (Taanith 25 b).

Gyakran hallottak B. K.-t vértanu halálánál. Egy anya 7 gyermekével együtt inkább a halálba ment, mintsem hogy a bálványokat elismerte volna. Az anya legutoljára halt meg s egy B. K. mondotta: e gyermekek anyja örvend Zsoltár 113, 9 (Gittin 57 b lent). B. K. szól büntetőleg, midőn Bar Kochba megöli R. Eliezert Modiim-ből (j. Taanith 68 d). Midőn Chanina b. Teradiont a Bar-Kochba-felkelés alkalmából kegyetlenül elégetik, hallatszok egy B. K.: Chanina és a halálát megkönnyítő római a jövődő világ részesei (A. Z. 18 a, s másutt; Szifré II. 357 nem említetik B. K.). R. Akiba borzasztó halált halt, húsát vasfogókkal tépegették testéből és lelkét a zsidó hitvallomás utolsó szavával az »egyetlenegy«-gyel lehelte ki, ekkor felhangzott egy B. K. s szólt: Üdv neked R. Akiba, hogy lelked e szóval: »Egyetlenegy« hagyott el. Akkor szóltak az angyalok: Ez a tóra és ez a jutalma? Isten felelte: Részüik van az örök életben. Azután B. K. hallatszott: Üdv neked R. Akiba, a jövődő életre vagy te szánva (Beráchoth 61 b; más két eset Abóda Zára 10 b lent és 17 a). Midőn egy római hivatalnok II. Gamliel elítéltetését saját élete árán hátráltatta, egy B. K. ugyanazt hirdette (Taanith 29 a). Mint egykor Nebukadneczarral, úgy beszélt Judea két későbbi legyőzőjével. Midőn Titus a templom elpusztulása után visszatért, a tenger nagyon viharos volt. Titus úgy nyilatkozott, hogy a zsidó isten csak a tengeren hatalmas. Akkor szól egy B. K.: Gonosz, gonosznak a fia, van nekem egy jelentéktelen teremtményem, a szunyog, vedd ezt magaddal a száraz földre! A szunyog Titus orrán át az agyába hatolt (Gittin 57 b). Hadrián a tenger mélyét ki akarta mérni, 3¹/₂ éven át köteleket kötött össze, de B. K.-t hallott, hogy hagyja félbe. (Sócher Tób c. 93, p. 418 Buber).

A B. K. a későbbi midras véleménye szerint külön lény, melynek az égben is jelentékeny szerepe van. (Föhely Beth Hamidras II. 45.) Rasi ezt jegyzi meg Szóta 33 a-hoz: Az a hypostasis (היפוסטזיס), mely a B. K. fölé van helyezve, az összes 70 nyelvet ismeri, mert alkalomadtán küldve van, hogy hirt

adjon bármilyen nyelven. Maimuni a B. K.-t lélektanilag akarja magyarázni. Általában a prófécia egy alacsony fokának tartják, a minék azonban a forrásokban semmi alapja nincs. Más talmud utáni írók a B. K. lényegét másképen fogják fel, de az akkori időkben már nem hallatszott. Van végül a B. K. egy fajtája, mely célját tekintve az előjelekhez tartozik (L. erről Augury cikket).

Bibliografia. Chajes H., Orient VI. 345, 347; Kohut Aruch completum II. 212; Hamburger, Real-Encyclopädie für Bibel u. Talmud II. 92; Weber F., Jüdische Theologie 194; Transactions of the Society of Biblical Archaeology IX. (1880) 182 (nem volt kezében).¹⁾

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

A KÜLSŐ TUDOMÁNYOK A KÖZÉPKORI ZSIDÓKNÁL.

(Folyt. és vége.)

MÁSODIK FEJEZET.

Karaiták.

Midőn a középkornak egyik leghomályosabb korszakában az összes tudományok terén mély csend honolt, a zsidóság egyedül a talmudra és hagyományra szorított, — egyszerre csak küzdelem és ezáltal élet és elevenség indult meg ott, a hol már a dermedtség jelei mutatkoztak. Almanzur, Hárún al-Rasid és Almamun²⁾ abbasida kalifák alatt a görög műveltség és filozófia az iszlámban meghonosodott és csakhamar élénk sürgés támadt, hogy a vallástalanokat a filozófiával meg kell egyeztetni és ezáltal biztos alapra fektetni. Új vallásbölcseleti tudomány³⁾ keletkezett, melynek első művelői az u. n. Mutaziliták voltak.

Ekkor részben az iszlám megújult eszméinek befolyása alatt a zsidóságban az ősi szaduceus párt támadt fel halottaiból — a karaiták alakjában,⁴⁾ hogy a félben maradt harcot folytassa a traditio és a talmudi zsidóság ellen. A karaiták szemei meg-

¹⁾ Mutatvány a Jewish Encyclopedia sajtó alatt levő 2. kötetéből.

²⁾ A VIII. sz. második és a IX. sz. első felében.

³⁾ A Kalám.

⁴⁾ 750 körül.

nyitlak és vágygyl tekintettek az írott, kinyilatkoztatott tan felé, mely az állandó talmudi foglalkozás miatt már-már feledésnek indult. A zsidóság ősrégi forrásához kell visszatérni! »Kutatatok szorgalmasan a szentírásban!« hangzott a karaiták alapítójának, Anannak jelszava. A karaiták azáltal, hogy az írott tant helyezték előtérbe, a szentírás magyarázat és nyelvtudomány fejlesztéséhez hatalmas impulzust adtak. Azon helyes eszmétől vezérelve, hogy a zsidó dogmatikát is vallásbölcseleti alapra fektessék és a filozófiát és az arabok között ismert egyéb tudományokat is a theologia körébe vonják, nagyban hozzájárultak a vallásfilozófia és egyéb külső tudományok terjedéséhez is.

De ekkor a talmudi alapon álló zsidóság is felrázta magát tespedéséből, az ereiben lanyhán csergedező vér forrásba jött és lelkesedéssel kelt a veszélyben lévő ősi hagyomány védelmére. »Hogy a talmudi zsidóság elleni fegyvert a karaiták kezéből kicsavarhassák«¹⁾ — mindenek előtt a szent iratokhoz fűződött a zsidó kutatók szellemi munkája. Első feladatuk volt ezeket teljesen megismerni. Azért előbbi elzárkózottságukból kibontakozva, a külső segédtudományokat is szöveteségesül fogadva, csakhamar túlszárnyalták a karaitákat a héber grammatikában, maszóra, költészet és vallásbölcselet terén is. Tagadhatlan ugyan, hogy ezen új életre ébresztés a karaiták érdeme, de ép azáltal, hogy a szentírás betűihez mereven ragaszkodtak,²⁾ másrészt az arab nyelv és egyéb tudományok nem voltak rájuk elég befolyással — a karaiták maguk maradandó becstét egy irányban sem alkották. A karaiták általában a mutazilita³⁾ irányt követték, a kutatást és elméledést írták zászlóikra. Ámde ezen korlátlan kutatás azt eredményezte, hogy bármely karaita is egészen új, önkényes tételket és nézeteket állíthatott fel a zsidóságról, a melyek homlokegyenest ellenkeztek az előbbiek felfogásával. Hiányzott náluk a rabbanitáknál lévő autoritás, mindegyik nagyobb tanító a saját ítélőképességét állítja a vallás bírálójává és mindegyik

¹⁾ Szaadja biblia fordítási bevezetésének töredéke, a londoni Polyglotte t. VII. kezdet.

²⁾ Ezáltal az élet viszonyait is tetemesen megnehezítették.

³⁾ Racionalista irányt, de a rabbaniták sem vonhatták ki magukat egészen ezen filozófiának hatásköre alól.

azt hihette, hogy gondolkodásával ő ért el a valódi igazsághoz. Az egység helyett évszázados zavarok állottak fenn a karaiták körében.

Igy történhetett, hogy míg Anan a zsidóság filozófiai felfogását vallotta,¹⁾ addig utódja, Szalmon b. Jerucham a filozófia ellen dühösen állást foglalt. Csakis ezen szabad gondolkodás tette lehetővé, hogy egy századdal Anan fellépése után támadt a karaiták között egy *Niszi b. Noach*,²⁾ a ki iratában³⁾ a szentíráson kívül még a misnah és talmud tanulmányozását is olvasóinak szívére köti.⁴⁾

Ezen kívül Niszi a karaiták figyelmét az exegezisre, logikára, filozófiára, a matematikai és grammatikai ismeretekre irányítja, de óva inti őket, nehogy valamely káros tudományal (הכמה רעה)⁵⁾ bölcsekedjenek, mert ez az Örökkévalónak és az ő parancsainak elhagyására vezetne.

¹⁾ Nem mint Neubauer »Aus der Petersburger Bibl. Beiträge. 5. old. ennek ellenkezőjét állítja.

²⁾ Más néven R. Acha.

³⁾ ביהן המשכילים v. ספר פלם, melynek bevezetését = a dekaloghoz való commentárt Firkovits Krim félszigeten felfedezte és azt Pinsker: Likute Kadmoniotjában, (szöveg 37. old. és függelék 2. old.) nyomtatásban közzé tette.

⁴⁾ Hogy ezek Niszinek támadásait a rabbaniták ellen annál jobban megszívlelhessék.

⁵⁾ És הכמה שקר סופיים, mely tudományt Firkovits: Likute Kadmoniot, függelék 8. és 9. old. a חכמות היצוניות-ra, még pedig ennek metafizikai részére vonatkoztatja. Fürst: Gesch. d. Kar. I, 67. old. és 122. jegyzet, a névtelenül és pseudepigrafikusan fel-felbukkanó mystikus iratokra magyarázza. Végre Schorr ההלוי VI, 70. old. a הכמה רעה alatt talmudellenes kifakadást ért. Niszi a tudományokat általában két főcsoportra osztja: az emberi észszel megszerezhető (= megfelel a filozófiai tudományoknak) és a Thórában kinyilatkoztatott (= megfelel törvény tudományoknak) ismeretekre. Az első főcsoport (דעה = ismeret) ismét két osztályra válik: I metafizikára (דעה העליונה בשכל) és a המוסר (mely a matematikai tudományoknak felel meg) négy legalsóbb részre oszlik: I geometriára (דעה השפחות והמדה), II aritmetikára (דעה המספר והמניין), III astrologia és astronomiára (דעה החבור והמלות), IV zenére והקולות. E szerint Niszi felosztásában a természettudományok csoportja hiányzik, e helyett Niszi a 3-ik osztályba a שכל התחתון-t sorolja (mely a praktikus filoz. tudományoknak felel meg). Ez utóbbi 3 részből áll: I államkormányzás (נהילת בני המלך למדינת ולארצות), II házvezetési (נהילת בני הבית), III ethikai tudományra (נהילת האיש לפיש).

A karaiták között a mutazilita iránynak legelső hirdetője volt a *hamadani Judghán*¹⁾ (800 körül), a ki tanait prófétai ihlethől eredőknek állítja. A mi bennünket leginkább érdekel, az, hogy — Schahrastani²⁾ szerint — Judghán is csatlakozott az iszlam theologiában uralkodó azon felfogáshoz: »hogy a szentírás kifejezéseinek és törvényeinek a »külső (אלטארה)« mellett van egy »benső (אלכאטן)« értelmezése is és a betűszerinti felfogáshoz egy magasabb allegorikai értelem is járul.«³⁾ A rabbaniták ezen magas allegorikai felfogáshoz nem emelkedhettek. A törvény gyakorlásánál a szó szerinti értelem, míg az isteni akarat magasabb felfogásánál az allegorikai magyarázat irányadó. Az isteni lény sokkal is magasabb mintsem a róla nyilvánított emberi tulajdonságokat és érzéki kijelentéseket a szó szerinti értelmükben elfogadhatnók, hanem ezek alatt egy benső, titkos értelem lappang. Azért az isteni lényt csakis ily benső, magasabb értelemben szabad felfogni.⁴⁾

Judghán ezen tanait — a »judghánitáknak« nevezett sektánál — még sokáig fennmaradtak és azokkal később, különösen a kabbalista Gikatilia Józsefnél⁵⁾ találkozunk.

Szaadja korszaka.

Már több mint egy évszázadon keresztül fogyasztotta a karaiták pártja a rabbaniták erejét és számát és már-már egészen elnyeléssel fenyegette a rabbinismust midőn a zsidóság Szaadja gáonnal élén, a filozófiának és a nyelvtudománynak akkori álláspontját is segélyül híván, a karaiták elnyomásához fogott. Szaadja különböző karaita tekintélyek ellen hét vitairatot intézett, a melyekben a karaitáknak logikátlan — minden grammatikát és filozófiát nélkülöző — felfogását ostorozza. Kemény támadását a karaiták nem hagyhatták szó nélkül. Megindult a küzdelem a két párt között, hevesen és elkeseredetten, de a tudományok fejlődésének igen nagy hasznára.

¹⁾ Grätz szerint azonos lenne Juda Hapartzival, míg Fürst ezt valószínűtlennek tartja.

²⁾ Ed. Cureton.

³⁾ וכאן זועם אן לתורה טארהא ובאטנא ותוילא ותוילא.

⁴⁾ L. Grätz V. Note 18; tov. Fürst: Gesch. d. K. I., 81. old.

⁵⁾ L. 82. old. 6. jegyz. t. az »ilm az-zahir és batinról«.

Legkiméletlenebb hangon írta *Szalmon b. Jerucham* (885—960, Fostatból) az ő feleletét¹⁾ Szaadja és irata²⁾ ellen. Minden mértéket túlhaladó pártgyűlölettel, — mely a legbarbárabb hangba és kifejezőmódba megy át, — támadja meg a rabbanitákat, istentelen, bűnös, eretnek és egyéb hasonló jeles czimékkel illetvén őket. Szalmonban a pártgyűlölettel egyesülve volt a vallásos fanatizmus, mely minden más felekezetet gyűlölt a karaitakon kívül, minden más tudományt megvetett a szentírásón kívül. Bántotta őt, hogy a rabbaniták Szaadjával élükön a filozófiát és a tudományokat a zsidóság szolgálatába fogadták, hogy ezáltal a zsidóság eszméit magasra emeljék. A pentateuchushoz és hagiografákhoz való kommentárjaiban lépten-nyomon találkoznak ingerült kifakadásokkal, nemcsak a filozófia, hanem a grammatikai foglalkozás ellen is.

Legsötétebb orthodoxia nyilatkozik még a zsoldárokhöz írt kommentárjában.³⁾ »Leveretett mint a fű és elfonnyadt szívem, mert elfeledtem, hogy kenyéremet egyem« (102. *ψ* 5v.). »Mindezen bajok« — mondja keserűen — »azért nehezdedtek Izraelre, mert az elhagyta az Örökkévaló parancsait, elfeledte az ő Thóráját. A Thóráat ugyanis a próféta kenyérhez hasonlítja, mondván: »Miért adtok ki pénzt azért, a mi nem kenyér?« (Jes. 55, 2) és érti azon Izraelitákat, a kik a szentírásón kívül eső tudományokkal, mint a »külső, profán könyvekkel«⁴⁾ foglalkoznak, mert a ki ezekben elmélkedik, az nem menekülhet az atheismustól. Ily iratok Abu Szuveid, az (apostata:) Ibn al-Ravendi⁵⁾ művei, átkozottak ezeknek szerzői és azok, a kik róluk elmélkednek. Népünk bölcssei azt állították, hogy a ki ilyen külső könyveket olvasgat, az nem boldogulhat⁶⁾. . . Jaj annak, a ki az isteni iratoktól eltávolodik és az isteni ígéket megveti! De üdv annak, a ki minden foglalkozását a

¹⁾ Kítáb el — Radd ala el — Fajjumi.

²⁾ Kítáb al Tamjiz, megemlíti a *ψ* kommentárjában 104. *ψ* 19. v.-hez.

³⁾ L. az arab eredetit: Neubauer: Aus der Petersburger Bibliothek 109. old. (Note VIII.); héberül: Pinsker: Lik. Kadm. függelék 133. old.

⁴⁾ Az arab: *עלום גיר עלום אלמקרא מיל כתאב אלבראיה*.

⁵⁾ A Koh. kommentárban még Chivi al-Balkhit is zsidja, l. Pinsker: Lik. Kadm. szöveg, 28. old.

⁶⁾ *אפלה*. E hang emlékeztet bennünket Háj gáon későbbi tudományellenes responsumára.

kinyilatkoztatott iratokban¹⁾ találja, mert ezekben rejlik a tökéletes bölcsesség, tudomány. Ha megakarod érteni, hogy a »népek tudománya«²⁾ üres semmiség, gondolj arra, hogy nincs nekik semmi alapjuk, a melyre ketten támaszkodhatnak. Ha valamelyik állít egy dolgot, jöhet a másik és megczáfolja. És vajjon minek foglalkozunk az Almagesttel³⁾ és Euklides könyveivel, minek hozzunk bizonyítékokat a sphaerák létezésére, minek számítgassuk a napnak, a holdnak és csillagoknak méreteit a felső sphaerákban, midőn mindezeknek ellenkezőjét találhatjuk a szentírásban, a hol írva van: »Isten elhelyezte azokat az ég boltozatára, hogy világítsanak a földre« (Gen. I., 7.)? Minek törjük magunkat ezen számításokkal?⁴⁾

»Jaj annak, a ki életét »idegen tudományokkal«⁴⁾ tölti és a megtisztított isteni igazságnak hátat fordít! Mégis vannak a mi körünkben, a kik lelküket grammatikai ismeretekkel fárasztják, miközben elhagyják az isteni törvény tanulását, a melyről az írás azt mondja: »Ne távozzék a te szádtól se éjjel se nappal!« Sokkal méltóbb is egy férfiúhoz, hogy egész életét az isteni iratokkal töltsé és megvesse azt, a ki csak a »népek tudományával« foglalkozik, a mely tudományok részben istentagadók, részben a szent tannal merőben ellenkeznek.

Szalmon b. Jerucham az ő türelmetlen, korlátolt felfogásával minden alkalmat megragadott,⁵⁾ hogy a filozófia, grammatika, matematika, asztronómia iránt, melyeket nem is ismer és melyeket eretnek könyveknek nevez, mély megvetését kifejezze, csak a kinyilatkoztatott tant tartja egyedüli tudománynak és a szentírás-magyarázathoz is, mint egyetlen helyes methodust, az allegorikus felfogást alkalmazza.

¹⁾ כתאב אלחנורל.

²⁾ Az arabban is: הכמת הגוים.

³⁾ Ptolmaeus astronomiai megfigyeléseinek gyűjteménye.

⁴⁾ Az arabban is: הכמת זרים kifejezés.

⁵⁾ L. Kohelet kommentárját, melyben ezt mondja: »Ne bölcselkedjél szerfelett« ezalatt Salamon azt értette, nehogy azt mond: »Elsajátítom a világbölcsejét« (הכמת העולם) és elhagyom a thóra bölcsességét« (הכמת התורה), ezen gondolatot Salamon nyilván ki is fejtette könyvének végén: ויותר מהמה בני הוור (Koh. 12., 12.), hogy óvakodj a szent iratokon kívül a külső könyvekkel foglalkozni. L. Pinsker: Lik. Kadm. 27. old., tov. függ. 131., 132. és 133. old., végre Fürst: Gesch. d. Kar. II., 87. old.

Szalomnak ifjabb kortársa, a ki első munkáját szintén Szaadja nézetei ellen irányozá, volt: *Jefet b. Ali Halévi* el — Baszri (Baszrából 920 körül). Baszra akkor az arab tudományoknak egyik központja volt és Jefetnek bő alkalma lehetett az exegezishez szükséges segédtudományokat elsajátítani. A szentíráshoz fűzött kommentárja Jefetnek a karaiták »nagy tanítója« czimet szerezték meg és később Ibn Ezra figyelmét is magukra vonták. Jefet, a ki maga is szorgalmasan tanulmányozza a grammatikai szabályokat, azokat tovább műveli és megállapítja; ily felfogásu ember nem lehetett ellensége a nyelvtudományoknak ¹⁾ és a filozófiának, ²⁾ csak vallásos kérdésekben nem ismerte el az utóbbinak jogosultságát.

Ezen időben kiváló zsidó filozófus volt: Almokamecz *Dávid b. Merván*, ³⁾ a ki Szaadjával személyesen érintkezett és a talmudi zsidóság és a karaiták nézetei között ingadozott. Juda Hadaszi ⁴⁾ magasztalva említi »mély tudományosságát a görögök műveiben, az orvostani iratokban és a világbölcsészeten ⁵⁾ és Almokameczt a nagy filozófusok közé ⁶⁾ sorolja«.

¹⁾ Mint azt Munk hitte, ki a Sirmalmak k.-hez való kommentárt (Notice sur Aboul Walid. 33., 35., 36. old.) neki tulajdonította. Ezen kommentár szerzője erősen kikel az idegen profán tudományok ellen, sőt a grammatika ellen is elégtelen hangon panaszkodik: »Mi vegyülve vagyunk a népek között, utánozzuk őket nyelvük megtanulásában, kiadjuk a pénzt a grammatika elsajátítására és ott hagyjuk a szent nyelvet« (Sirmal. k. I. fej. 8. v.). Azonban ezen kommentár, amint azt Pinsker: Litbl. d. Orients 1851. évf. 741. old. jegyz. és Lik. Kadm. 132. és 133. old. bebizonyítja, nem is Jefet b. Allé, hanem Szalomnak a szerzeménye, a mely az ő felfogásának teljesen meg is felel. Ezen nézetet elfogadja Fürst is: Gesch. d. K. II., 88. old. és 410. jegyz.

²⁾ Mint ezt Neubauer i. k. 15. old. állítja.

³⁾ Más néven Dávid Hababli.

⁴⁾ *אשכול הכפר*.

⁵⁾ *ספרי חכמת העולם*.

⁶⁾ *בעלי המחקר*. Almokamecz munkájában, mely idegen szekták és vallások ellen polemizál, a filozófiát (ha-madda) három csoportba sorozza. »Az első csoport a metafizika (המדע האלהי). Ez azon kutatás, a melylyel Isten egységének és lényének filozófiai felfogása, a kinyilatkoztatásnak, a parancsoknak és dogmáknak megértése lehetővé válik; második csoport az etika (המשל) a *חכמת המוסר והשכל*; a harmadik csoport a természetnek kutatása, vagy a fizika«. Almokamecz a metafizikát a tudományesoportok élére állítja, mint Nízi és a régi karaiták.

Almokamecznek a szektákról irt művét forrásul felhasználta egy hirneves karaita író; *Abu Juszuf Jakub al — Kirkisszani* (a 10-ik század első feléből), a kinek életéről keveset tudunk. ¹⁾ Ő is polemizált a rabbaniták akadémiájának fejével, Szaadjával. Már ifju korában — mint maga elbeszéli — nagy előszeretettel hallgatta mesterének ²⁾ filozófiai és exegetikai előadásait és későbbben ezen szellemben tovább működött. Munkáinak ³⁾ jelentősége igen nagy, mert a középkori zsidó szektákról chronologiai sorrendben, fontos, megbízható felvilágosítást nyújt. ⁴⁾

Az első részben ⁵⁾ a karaitáknál még eddig nem tapasztalt szabad szellemmel védelmezi a vallásos kritikának alkalmazását, az észszerű, logikai gondolkodás szükséges voltát. Szenvdeléyesen kikel Perzsiában lakozó azon karaiták ellen, »a kik ellenszenvvel vannak a kritikai okoskodás, a külső, világi tudományok: (אלעלים אלבראיה) mint a dialektika és a filozófia iránt, ⁶⁾ azokat a hitre és vallásos érzésre szükkeblően ártalmasoknak gondolván.« ⁷⁾ »Sajnos« — mondja Kirkisszani — »hogy sokszor maga is filozófusok nem elég következetesek; így Dániel (Alkumaszsi), ki Anant egyszer lelkesedéssel ראש המשכילים-nek, máskor gúnyosan ראש הכסילים-nek nevezi...« Művének további folyamában inti a karaitákat, hogy a szégyenletes állapotoknak, továbbá az egymás közötti irigységből eredő nézeteltérésnek, ellenségeskedésnek véget vessenek...

L. Orient VIII. évf. 647. old.; Fürst, Gesch. d. K. II., 105. old.; tov. Ersch u. Gruber encycl. II. sect. 31., 396. és 397. old.

¹⁾ Circesiumból, Jakut szer. Karkasan városból származott; nevét sokan Jakub Juszuf Albassziréval tévesztették össze.

²⁾ Háni orvosnak.

³⁾ *אשכול הכפר* ו*אלמאנה*, כתב אלמאנה, héberül ומגדלות הצופים = világgosszágok és őrtornyok könyve; az első könyv arab szövegét Harkawí adta ki, a ki azt orosz előszóval és jegyzetekkel is ellátta, l. tov. Poznanszky (Steinsch. — Festschrift 195—218.).

⁴⁾ Juda Hadasszi is felhasználta adatait.

⁵⁾ Mely bevezetése az egész könyvnek, l. old.

⁶⁾ A szöveg, a melyre dr. Goldziher tanár úr szíves volt figyelmeztetni, így hangzik: *עני בשי מן אלעלים אלבראיה אמה אלודיה ואמה* = *עני בשי מן אלעלים אלבראיה* arab terminusával találkozunk.

⁷⁾ Ezekről maga Szaadja is megemlékezik *אמנות* ed. Landauer 4, 27.

A karaiták Szaadja után.

A karaita dogmatikát Juda Halevi, de még inkább Maimuni diadalmas fegyverekkel letarolván, a karaiták hogy is vehették volna fel a harczot méltóan külső ellenség, a rabbaniták ellen, midőn saját keblükben is folytonos surlódások és egyenetlenkedések állottak fenn? Ezek még évszázadok mulva sem voltak kiegyenlítve, úgyannyira, hogy különböző községek még az ünnepeket is különféle időben és módon ünnepelték és a nyomasztó tisztasági és házassági törvényeikben is eltérők voltak. A középszerűségből alig emelkedik ki egy-egy karaita író; mint az exegéta *Juda ben Elija Hadasi*¹⁾ és az orvos, filozófus és szentírásmagyarázó: *Ahron b. József*²⁾ mindketten Konstantinápolyból, mely évszázadokon át volt a karaiták egyik központja. Végre *Áron b. Elia Nikomédi* (1300—1369.) volt az, a ki nagy filozófiai tudással, Maimuni nyomán a karaiták vallásbölcsezetét rendszerbe hozta. A filozófiai kutatás ellen előítélettel eltelve fogott munkájához,³⁾ hogy a karaiták között fennálló nézeteltéréseknek véget vessen. »Ismeretes dolog.« — mondja az első fejezetben⁴⁾ — »hogy a nemzetek gyűlölettel vannak eltelve Izráel ellen, irigykednek reá, hogy ő Isten kiválasztott népe, hogy ő nyerte el az igaz vallástanokat és ezen ellenséges érzelem kifolyása az ősi görög filozófia, a melyet Izráel igaz hitének megsemmisítésére eszeltek ki. A görögök is csak azért fogadták el a kereszténységet, hogy az igaznak lált, de gyűlölt zsidó vallást elkerülhessék.«

»Azonban minden hithűnek kötelessége a filozófiai nézeteket elvetni és azok ellenkezőjét hirdetni, ha a Thóra ezt követeli; hisz a görögök is a Thórából vették az ő logikai bizonyítékaikat. Mindennek daczára nem bírják felfogni Isten lényegét és sötétségben járnak. Azután jöttek az arabok és ők is a keresztényekké lett görögök ösvényein haladnak. Egyszóval mindkét vallás a Thóra igazságát elfogadta és egész tudományos teológiáját zsidó alapra fektette... Azonban

¹⁾ *אשכול הכפר* ez. munkájával 1145-ben.

²⁾ *דבר החכמה* ez. munkájával a 13. sz. végén.

³⁾ *עין חיים*, mely a karaitáknak alapkönyve lett, kiadták bevezetéssel Delitzsch és Steinschneider.

⁴⁾ 4. old.

mióta Izrael két felekezetre, karaiták és rabbanitákra oszlott, a filozófia lett a hitelenség-szüelőnyja... Jól láttam, hogy a két pártnak bölcsei között nagy eltérések vannak, és azok, a kik büszkélkednek »idegen ismeretekkel« (*דעות זרות*), holott a próféta óva intette őket ettől (Jes. 2. 6.), ezek még támadással illetik bölcseinket és a mi igaz tanainkat (*דעות החכמים*). Ezért szükségesnek tartottam ezen művemmel felderíteni az igazságot és leleplezni azoknak istentagadását, a kik a filozófiai spekulatio után indulnak.«¹⁾

Még a 13. század végén megkísérlette a filozófiában is jártas tudós talmudista: *Semarja Ikriti* (1290—1320 k. Negropontéból) a két párt között való kiegyenlítést és barátságosan nyújtá kezét a karaitáknak kibékülésre.

A 15. század végén egy más kiváló rabbanita válik ki: *Comtino Mardocháj* b. Eleázár (1430—1490), a ki a karaitákkal is barátságos viszonyban volt és bölcsességét karaiták és rabbaniták egyaránt hallgatták. Comtino szemei előtt, a ki Konstantinápolyban rabbi, kitűnő astronomus és matematikus is volt, mintegy ideálképül Ibn Ezra lebegett az ő mély tudásával és bátor kutatásával. »Csak a balga néptömeg,« — hirdeti Comtino²⁾ — »a melyre még fel nem sugárzott a belátás világossága, csak ez hangoztatja a korlátlan autoritás hitét és ez ítéli el minden kritikai ítéletét.« »Hát Maimuni« — mondja más helyütt Comtino³⁾ — »nem vitatkozott-e még a tanaitákkal is? Talmudisták nem állították-e, hogy maga Dániel próféta is tévedhetett?«

Ibn Ezra volt Comtinsonak kedvencz írója. Elmélyedt az ő kommentárjaiban és egyéb műveiben. Az ő műveihez kommentárokat is írt, a melyekben a karaiták felfogásainak is helyt ad és a karaita tudósokról a legnagyobb elismerés hangján szól:⁴⁾ »A kik kiváló tudósok, jámborok ifjútól-öregig,

¹⁾ 5. old.

²⁾ Sabbataj: *דשנות* a. Leyd. Catal. 202. old.

³⁾ Fürst: *Gesch. d. K. II*, 300. old.

⁴⁾ Ibn Ezra: *מורה נבוכים*-hoz való kommentárjából a bevezetést közzétették: Pinsker *לבוני רשע* ez. katalog, gyűjtemények és kéziratok számára, rendezte: Bardach, Bécs 1869, 19. oldal) és Gurland Jónás (*נני ישא*): *Neue Denkmäler der jüd. Liter. in St.-Petersburg*; drittes Heft, 1866, 10. old.)

igazságszerető kutatók és a Thórán és halachán kívül az idegen tudományokat' (הדכמות ההיצינות)¹⁾ is kedvelik. « Comtino még életében nagy elismerésre talált kortársainál. Egy prédikátor²⁾ tulságos elogiumot zengedez az ő tekintélyéről és mindennemű ismeretekben való jártasságáról.

Egy századdal Comtino után különösen a tudós és éles kritikai eszű rabbanaita: József Salamon del Medigo³⁾ az, a ki nemcsak Comtinoról, — »a kinek tanítása fényvel árasztotta el Konstantinápolyt« — hanem az előbbi karaita nagyokról és korának karaitáiról is elismeréssel adózik. Találó kritikájára művelődéstörténetileg is fontos. Midőn két karaita tudósról szól,⁴⁾ kiemeli, hogy I. Áhron, de különösen II. Áhron b. Élia kiváló bölcseségű férfiak voltak és »liliomokként ékesíték őket« (Én. Én. 7, 3.) a »külső tudományok« (הדכמות ההיצינות).

Más helyen⁵⁾ egyedül a karaitákat ismeri el az idegen tudományok művelőinek és a rabbanitákat kitűnően palástolt gúnyval ostorozza egyoldalú tudásukért: »Bizonyos időben foglalkozom ezen tudományokkal,«⁶⁾ — mondja egész komolyan a szerző — »különösen ha karaiták tanulnak nálam, a kik mindenütt, a hol csak megismertek, egész lélekkel ragaszkodnak hozzám. Ezek barátjai »a külső világi tudományoknak,« (הדכמות ההיצינות) és az ő kérésükre szereztem műveimet, nem pedig azért, hogy a rabbaniták fiait tanítsam, a kikről jól tudom, hogy csak a talmudban és szertartásában van az ő kedvük. De helyesen is cselekszenek,« — folytatja mind gúnyosabban — »hisz ez az ő kenyerük, a rabbi avagy a dajani hivatalból élnek. Továbbá ez utóbbi tárgyagnak élvezik a gyümölcsét e földi életben, míg a törzs megmarad az örökkévalóság számára. Nem így a matematika és a természet-tudományok; kevés hasznot hoznak ezek a testnek és nagy

¹⁾ Gurlandnál הדכמות ההיצינות.

²⁾ Efrájim b. Gerson, l. Steinschn. Hebr. Bibl. XV. évf. 39. és 111. oldal.

³⁾ A hires Pico de la Mirandola tanítója, élt 1591—1655.

⁴⁾ Salamon del Medigo: Noblot Chochma 56 a. old.; közzölve az »Ez chajim« XVI. old.

⁵⁾ Taalmoth Chochma előszavának II. részében, 7 a. old.; továbbá: Geiger: Melo Hofnájim: »J. Salamon del Medigo életrajza és ennek levele a karaita Zerach ben Nátánhoz«, 60. old.

⁶⁾ Nem theologiai tudományokkal.

kárt a léleknek, mivelhogy az isteni dolgokban téves nézetek terjesztői. A ki tehát lelkét kedveli, az óvakodjék ezen tudományoktól, melyek a zsidók természetete ellen valók. Mert habár száz gyermekeik legyenek is, mindnyájából talmudistát szeretnek faragni: ugyanis az Örökkévalónak nem telik kedve a filozófusok tanulmányaiban, vitáikban, az ő logikai módszereikben, hanem csakis a talmudisták éleseszű halachikus előadásai-ban¹⁾ és egész örömet csak az ő vitáik²⁾ képezik, hisz a világ sem állhatna meg az ő lehetetik³⁾ nélkül. Így az Örökkévalónak sem kellene az ő ékesszólóik, hanem csak a darsanim, a kik agadtóktól és midrasoktól duzzadva, a népek Isten házában az erkölcsöt és istenfélelmet hirdetik és a jámbor gyülekezetben Isten jóságát magasztalják.«

Oly nagy volt a korszak eretnekhajhászó törekvése, hogy Salamon del Medigo a zsidóság tudatlansága és tudománygyűlölete ellen csak rejtegetve, az iróniának leple alatt mert sikra szállni. Míg a talmudnak egyoldalú, kizárólagos tanulását, továbbá — melyet a rabbik csak önzésből és nem Isten nevében folytatnak, — továbbá a rabbik korlátolt felfogását magasztalja: addig a szemléllő mély megvetést és gyűlöletet olvashat ki szavaiból. A ki a filozófia és az idegen tudományok iránt annyi rajongást árult el, a nyilvánosság előtt ép ennek ellenkezőjét, a tudományok számkiűzését hirdeti. Azonban korának fanatizmusa nem igen tudta felfogni szavainak valódi értelmét.

Budapest.

DR. HIRSCHLER IGNÁCZ.

TALMUDMAGYARÁZAT.

— Adalék a talmudi lexicológiához. —

Berach. 58a(9b): א"ר יוחנן לעולם אדם לדין לקראת מלכי ישראל ולא לקראת מלכי ארץ ישראל ולא לקראת מלכי ארץ ישראל ולא לקראת מלכי ארץ ישראל ולא לקראת מלכי ארץ ישראל.

Az utolsó tételt, innen: וזכה יוחנן בין מלכי ישראל למלכי א"ה שאם יזכה לעולם ויראה כבוד מלך המשיח יבחי' כמה יתר כבוד? שאם יזכה לעולם ויראה כבוד מלך המשיח יבחי' כמה יתר כבוד? Vajjon jól-e? Vajjon

¹⁾ חילוקים.

²⁾ פלפולים.

³⁾ ארץ ישראל — kétértelműen, tulajdonképen »üres semmiséget« érti, l. Geiger i. k.

שהלק מכבודו לבריותיו. Szól pedig az egész hely csakugyan nem a boldog jövődőről, hanem a multról, a mikor ugyanis még voltak a pogány uralkodókön kívül és azok mellett — igaz, szerényebb *világi* fényvel és dicsőséggel felruházott — »zsidó királyok« is. És pedig akár az egyik, akár a másik értelemben, azaz: vagy csupán visszaemlékezésépen, vagy pedig úgy, hogy maga a tradíció is még abból a korból való.

Hogy ez a magyarázat is ugyanabban a hibában szenved, a miben a Rásié meg a Maimúnié (mindkét esetben), t. i. hogy nem *etymologikus* (hanem elliptikus kifejezésmódot feltételező), világos. De nem lehetetlen az sem, hogy már maga a szó (זכה) is körülbelül annyit jelenthetett, mint: *tisztán* (látni, állítani, teljesen jól érteni, meggyőződni. Erre vallanak (némi-leg) legalább az olyan helyek, mint Nidd. 38a: בה זכנהו ר' אליעזר לרבנן; Nidd. 52b: בה זכנהו ר' הונא בנאמנות לרבנן; Chul. 31c: בה זכנהו ר' נתן לרבנן etc., a hol a kérdéses szó szintén aligha azt jelenti: legyőzni,¹⁾ hanem inkább ezt: *meggyőzeni* (főlvilágosítani, és így megczáfolni, más véleményre bírni).

Temesvár.

Dr. Löwy Mór.

MEGJEGYZÉS.

A *שלש עשרה מדה*-nak nevezett pizmónban van egy szakasz, melynek tartalma igen feltűnő. Így hangzik: מדה דרחמים עליו . . . התגלגלי ולפני קונך תחנתו הפילי . . . van és mint magában levő, Istentől független valami ábrázolva. Elhez hasonlót találunk a Példabeszédekhez szóló midrásban, mely hely így hangzik: עמדה שכינה לפני הקיבה ואמרה לפני רבון . . . העולם (22, 28). Talán ide tartozik a Peszika r. (ed. Fr. 12a.) következő helye is: אמר הקיבה לרוח הקודש . . . V. ö. különben ehhez Tanchuma Gen. 48, 8. Mindenesetre a javítások, melyeket a mi pinthelyünkön eszközöltek, nem megfelelők. Piutunk teljesen fedeződik az említett midrás-helylyel.

GRÜNHUT.

¹⁾ Rási magyarázata (de mindig más-másféleképen). L. »Háphlää« s. v. — Igen különös Rási magyarázata Peszach. 19a: אר עקיבה זכינו : שאין שומאת דיום במקדש וכו' ושובה ורויה ותקנה היא לנו מהפסד קדושים וכו' Aruch ezen helyet (אר עקיבה stb.) a R. Eleazar b. Azarja szavai mellé állítja.

FOLKLORE.

ZSIDÓ KÖZMONDÁSOK.

331. *Gat zall mir niksz az alle zarg án zarg machen.* (Mig az ember egészséges, különböző dolgon-tóri a fejét, de ha beteg, csak egyre gondol: hogyan gyógyuljon fel. Ászod Juda, szerdahelyi főrabbi.)

332. *E nachesz rüach (נחת רוח), ven der ajberster vill!* (Könnyü, a kinek kisisten a sógora.)

333. *Frógtsz gat kassesz (קישיות)?*

334. *In dén sif vóz man iz, müz man rüdern.* (Ne uszszunk az ár ellen!). (הכל כמנהג המדינה). (דרשו את-שלום העיר). (אשר וכי ירמיה כ"ט ז.)

335. *Fortel treibt handverk.*

336. *Ven man smirt, fórt man.* (Lucri bonus est odor ex re qualibet. Juvenal, XIV. 204.). (Könnyebben forog a kerék, ha kenik). (»Ein goldbeladener Esel übersteigt die höchsten Berge.«)

337. *Er chapt gat bei de fizs ón.*

338. *Ven dich dein münd niksz ferdarbt, ferdarbt dich káner.* (החיים והמות ביד הלשון.)

339. *Heren ün zén sót niksz.* (Hallani és látni nem árthat.)

340. *Vü man niksz ónbaut, vákszt er erausz.* (Minden lében kanál.)

341. *Trink iach, hink iach, trink iach niksz, hink iach ách.* (Nem árthat már semmi.)

342. *E kalb darf di akdómesz (אקדומים) niksz heren.* (Idöntüli borju, a mely sebuotkor, mikor »akdómesz«-t mondják, elletik.)

343. *Chap dich bei di nóz ón!* (מול קודה מבין עיניך). (Aliena vitia in oculis habemus, a tergo nostra sunt! Seneca, de ira, II. 28. 6.)
344. *Geld ün nariskat ferbargt zich niks.* (Pénzt és bolondosságot nem titkolhatunk el.)
345. *Tapelt iz starker.* (9, IV קהלת. מובנים השנים מן האחד. קהלת. (מולא דבי תרי עדיף.)
346. *Az e bochar (בוחר) ken man allesz machen.* (Régebben a bocharból kikerült: a rabbi, tanító, előimádkozó, metsző stb.)
347. *E bochar (בוחר) óne chesz (ח).* (Bochar chesz nélkülült bórt [ביר] jelent; azaz műveletlen.)
348. *St... t nuach kügel.* (Zsidó észre vall.)
349. *Dé vánt hat óren.* (אנחנו לכותל. ברבות. ה: רשוי זל.)
350. *Di nacht iz e szojne (שוינט) cün mentsen.* (Az éj ellensége az embernek.)
351. *Der ments müz di fizir bei zich hóben.*
352. *Vóz smüzte fün zein trinken, smüz fün zein darst.*
353. *Gesé mir niks argersz!* (Több is veszett Mohácsnál.)
354. *Nuach den slachten kümt daz güte.* (A rosszra következik a jó. Borura derü.)
355. *Dén cüzéer iz daz spil cülang.*
356. *Ven der vinter kalt iz, iz er iberol kalt.* (Ha a tél hideg, mindenütt az.)
357. *Entvéder ajle (עילה), oder chajle (חולה).* (Aut Caesar, aut nihil. Caesare Vorgia † 1507.)
358. *Di gance velt iz hével (הבל), ün gehévelt müz dach varn.* B-Gyarmati közmondás.
359. *Armüt iz kán sand, nar e sót.* (Nem szegény, csak káros a szegénység.)
360. *Arme leit kochen mit vasszer.* (Szegény embernek szegény a szerencséje). (בחר עניא. אולא עניותא. בבה קמא. צב.)
361. *E armer món müz mitn üntermó stachen.* (תחננים. (דבר רש.)
362. *Cüerst küm iach, ün dernuach vider iach.* (Először én, aztán megint csak én.)
363. *Er iz süldeg di hór afn kap.*
364. *E lepóre (כפרה) far e hünd!*
365. *Daj iz der hünd begróben.*

366. *Strokelsz gezógt! (?)*
367. *E kniker.* (Fukarkodó.)
368. *Er nemt fün mizbeach (מיובה).* (Semmi se szent előtte.)
369. *E nsóme (שמה) chaper.*
370. *Rajt vi e póke.*
371. *Dóz iz far di kátz!* (יהי כנגד המשהותים ברבות. יא.)
372. *Ódar (אדר) iz e gesvódar.* (Ádár hóban már rendszeren olvadni kezd.)
373. *Mein bauch, dein bauch.* (Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris. Severus Sándor.)
374. *Niks halb ün niks gancz.* (Se fél, se egész.)
375. *Dóz vard mir dén brein smelcozen.*
376. *Koved hatajre (בבוד התורה) iz nar bein gaj (גי)* (Münz, főrabbi.)
377. *Far e güet esszen vard ánem ách miesz (מיאוס).* (Suae quemque fortunae maxime poenitet.)
378. *Ez leben fün gat ün dez esszen fün de leit.* (Alkalmazottakról szól.)
379. *Er hat dez strikel fün galgen.* (Szerencsefi.)
380. *Ver da gét af e gzele (גולה), gét af e reiche (ריציה).* (A rabló gyilkol is.)
381. *E jéde trümpet hat e ándere trott.* (Quot capita, tot sensus. Horaz, Sat. II. 1. 27.). (Quot homines, tot sententiae. Terenz, Phormio. II. 4.)
382. *Vi mer gaj (גי), vi mer glík.* (וישמך ישרון ויבעט.) (דברים. לה. טו.) (Meghizott jesürün, mert rugdalódzott.) (Most subject is the fattest soil to weeds. Shakespeare, IV. Henrik, II. 44.)
383. *Gét mitn fülen bauch cü di megile (מנילה).*
384. *Far erdepel üntericht man erdepel.* (A milyen a bér, olyan a munka.) (Ut sementem feceris, ita metes. Cicero, de oratore II. 65, 261.)
385. *Er hat e szimche (שמחה) mitn, vi ven áner kümt ün brengt ánem niks.*
386. *Sneicz dir de nóz auz, vaszte beszer zén.*
387. *Iz mir liber e jid óne bórt, vi e bórt óne jid.* (Honyy soit qui mal y pense.) (A szakáll nem teszi a zsidót.)

388. *Er macht tiplach, ün zi stárczlach.* (»Halb sank er hin, halb zog sie ihn«). (חתן מתנרב וכלה רוצה יוצר לשבח הגדול.)
389. *Ver e gehengten hat in der mispoche* (מישפחה), *cü den zall man niks zógen: heng mir den rok af.* (אל תבוז ארמאי באפיה מנילהא מנהרוין צר עד עשרי דרי.)
390. *Ver brojgez* (בריוג) *iz, entveder er hat mir risesz* (ישיעת) *getón, oder er vill mir e masze ró* (מעשה רע) *tón.*
391. *Besszer e miszar* (מיאום) *flek, vi e séner risz.*
392. *E chochem* (חכם) *man kan mitn meiz chapen.*
393. *Meine szojnim* (ישונאים) *zallen tofesz* (תפום) *zitzen, ün er zall der melicz* (= מלייץ) *zein.*
394. *Nü zógtcz jetczt migdeline* (מנדלני)!
395. *De kátz iz azn hauz, habn de meiz frei machje* (מחיה).
396. *Me kan chazerim* (חזרים) *mit zé fittern.* (Annyian vannak.)
397. *Ven de levone* (לבנה) *stét, zall man zi mekades* (מקדש) *zei.*
398. *E séne zach, ven der rébojne sel ojlem* (רבונו של עולם) *vill.*
399. *Er slojft ün zeine revochim gén.* (כן יתן לירידו שנהא תהלים קכב.)
400. *Er hat dez klopen ün dez blózen.*
401. *Ven der szof* (סוף) *iz güit, iz allesz güit.* (Tel est notre bon plaisir. VIII. Károly. 1497.)
402. *Vi der targem* (תרגום) *zógt: dai pszovi pokaj* (טót).
403. *Ez gét vi der targem* (תרגום) *zógt: imer slím* (אמריא שלים).
404. *Bleibt e חון über? der veite halz!*
405. *El krie* (קריעה) *zall zich der kap trógen, vóz zich mitn oars cvá gilden will fardinen.* (Érsekujvári gabnakereskedők rendszeren már pénteken este a 11 órai vonattal indulnak Bécsbe, hogy már reggelre a tőzsdén lehessenek és azért legalább a II. osztályban utaznak. Az élelmes K. pedig csak a III. osztályban ment. Mikor eljárásának igazolásául elmondta, hogy ő »levegő-párnát« visz magával és így mégis puhán ül, de e mellett két forintot megtakarít, a St. családnak egyik elmés tagja említett szállóigét vágta a fukarkodó K. fejéhez.)

406. *Der askenez* (אשכנז) *zógt: Ich müz derech erecz* (דרך א-י) *höben ün müz dich rüfen mit essze, dü müszt aber tare büesz* (תיבות) *höben ün ligen lasze.*
407. *E jéde kile* (קליה) *hat dé beamte, vóz ze fardint, ün jeder beamter dé kile, vóz er fardint.*
408. *Ven ez bei mir ka* (כוד) *iz, vi zall ez bei en andern zei?!*
409. *E slacht leben zall ánem ach niks gestert varen.* (שב למיחיב טרו מלמיחב אמלא.)
410. *Frógszt de fiel, psatz de fiel.*
411. *Ven me kikt über zach, hat me kánmól genüg, ven me ünter zach kikt, hat me álemól genüg.*
412. *Ven me niks daczü nemt, kan me niks einbrenen.* (A pletykásról szól.)
413. *E smüe* (שמיעה) *fün bojden e ró.* (Hihetetlen.)
414. *Cvá klólesz* (קללוה) *get ez: Ánar hat cü essen ün ken niks essen; der andere kent essen ün hat niks cü essen.*
415. *Fün zógen vard me niks trógen.*
416. *Ven me hat den mó-dez veib gern, hat me de gance mispoche* (מישפחה) *gern.*
417. *Vü der teivel niks elán gén vil, sikt er en ált veib,*
418. *Nében e galdeg végele gefünt me e galdeg négele.*
419. *Ven der vógen zall fallen, zen de réder sver.*
420. *E szróre* (שררה) *hat e gúszte, ün e jid e sigon* (שינויץ).
421. *Jidnflás miz gezidelt vern.*
422. *E jid lébt teier ün starbt billeg; der gaj lébt billeg ün starbt teier.* (A kóser [כשר] ételek drágaságára és a nem zsidó szellemben nagy pompát kifejtő temetésekre céloz.)
423. *Ze kent zach auz beim váskeszel.*
424. *E veib zógt niks món leben, nar mómen* (מומן) *leben.* (ברך אלקים ומת. איוב. ב. ט.)
425. *De gerótene zen de beszte.*
426. *De tojre* (תורה) *hat e vakszene nóz; me ken ze drén vi me vil.*
427. *Jéder »vorüm« hat zei »dorüm«.*
428. *Ven me sveigt, faret me zach niks.*
429. *Dez güte gevént me leicht.*
430. *Gat besert dén spinner zei hunf, dén trinker zei vein*

431. *Der argszte vég iz in der stüben.* (A kifogásokat kereső lustáknak szól.)

432. *E gzar (גזר) in himel iz e slak in bett.*

433. *E mentsen zall me niks z vek varfen, nar e vek lánen.*

434. *Purim (פורים) iz móg, peszach (פסח) iz e müz.*

435. *Far den geld sté ich bein ráseköl (ראש הקהל) ein.*

436. *E mól hatsz e mall gevógt.*

437. *Der hünge gét en ün de nóz erei.*

438. *E tréfe nemónesz (טרפה נאמנית).*

439. *Dez lébedege afn tojten légen.*

440. *Gevéntach: de leit vóz de kreiszen, haben — niks z.*

441. *Ver mir niks z glábt, zall mir cü glaben kümen.*

442. *Varf de katz vi de vilszt, falt ze af de fisz.*

(זרוק חוטרט לאורט אעקירט קא ריש"בראשית. כא. כא.)

443. *Imer zall me mit epesz hechesz cü tun hóben.*

(הוה זנב לאריות ואל תהו ראש לשעלים. אבות. ד. ב.)

444. *De náje chajvesz (חובות) laszt me alt varn, ün de alle cölt me niks z.*

445. *Misz (מיואים) iz ze niks z, aber misz ken ánem varn far ir.* (Bécsi rongyozottakat értjük.)

446. *Kíndaflás gét niks z veit.*

447. *E gvüre (גיורה) hat er, aber biter iz ze.*

448. *Sén müz me zeí, ün glik müz me hóben.*

449. *Sver iz der erlicher kreiczer- daz erliche lében, aber, zisz.*

450. *Cvisen e szach (סך) nariskaten iz e chochme (חכמה) ach.*

Budapest-Ó-Buda.

BATÓ J. LIPÓT.

Sifre mach desz tór auf; de gene villen e hám kümmen. (2—3 libának kaput nyitni — nagyzás. A huszár átugrat egy pocsolyán, ezt kiabálva: Czoki tenger térj ki előlem.)

E kopp vi en ispán. (Mikor a zsidóknak megengedettett a földvételek, nekik, kik addig mezőgazdaságot nem üzhettek, a rendszerint keresztényen ispán, az ő többnyire tapasztalati tudásával nagyon imponált.)

An e dikken róf ün an e darren galech iz kán bróche. (Tiszta sor! A sybarita rabbi és az asceta-anachoreta pap, a rendestől eltérő alakok; nincs bennök köszönet.)

Venn de karpén teier zen — steigen de kóreiszlach mit. (Ha a ponty drága, akkor a kárász is drágul. — Közgazdasági igazság.)

Venn czijen güt wer; zóget menz nit ám tisebof. (Czijen = Zion. Jerusalemben pusztulása börtjekor 9. ab. a zsinagógában elreцитált több eclezsiának kezdő szava.) (Pozsonyi közmondás.)

Alle séndlach zen misz; álle gillach zen slacht. (Lucus a non lucendo.)

E kol vi en eglörúfe.

Der Rebbe síszt mit der ríje, ün slógt mit der dée.

Dé gén mit enánder win tázria ün mecajre. (Orestes és Pylades = Tricoche és Cacolet.)

Me fórt nix mit e monókl darch de kénigszgasz. (1869-ben, mikor a zsidók legelőször vettek részt az országos képviselők megválasztásában, a pesti terézvárosban a deákpárti Gorove István miniszternek a balközépi Jókai Mór volt a győztes ellenfele. A választók egy népes gyűlésén a hirhedté vált Fisch-Soirée-n Jókai zsidópárthiveihez azon kérdés intéztetvén: mi a kifogásuk Goroveval szemben; ezek unisono és elementaris erővel adták válaszul ezen azóta közmondásnak megmaradt szavakat.)

Al naharasz bovel. (137. zsoltár.)

Alle neiresz (lányok) zen bóvel.

Aser pihem díber sov. (144. zsoltár.)

Aser póm (= böhm) díber sov. (A cseh hazudozik.) (Pendant. a M. Zs.-Sz. 2. sz. 165. 329-hez.)

Chass. Szófer.

Hásl zoll e meszerl hóbn.

Gott zoll híten for 7—8—9, venn esz e güt dárdl iz (A semmi, ha valamivé lesz.)

Láng vehüráchiim gét ní óne tachne. (Nagy bajhoz rendszeren kicsinyek is fűződnek. = Ein Unglück kommt selten allein.)

E gezünden frógt men nix;

E kránken gebt men nix.

E jid ün e gász kenn men nit genüg hajeh schüezen.
(A zsidót — úgy hallottam Pozsonyban — azért nem; mert nem lehessen tudni: hányszor volt és lesz életében éppen ő a mindjárt completáló 10-ik?! A gászt (kecskét) V. E. elfelejtette már.)

Leicht vi e hör asz de milach.

Ven áner zógt, er hat geld — hat er kánsz.

Ven áner aber zógt er hat kánsz, misz men ém gläben.
(Néhai Tafer Izsáktól származó pesti közmondás.)

Róchel, bitche, haktane. (Genes. XXIX. 18.) (Clara pacta boni amici.)

Táb Jüdesz, mit de neie czeitüng.

En armen mónsz flás iz ká flás; ün en armen mónsz milach iz ka milach. (Münsz Mózes óbudai rabbi fetvéja.)

Af e bóvie szchajre kümt e bovler kajne.

Kláne Kinder eszen brajt; grajsze essen hárcz.

Venn der pauer e hündl eszt, iz des hündl kránk, ader der pauer kránk, venn nit gór älle czvá.

Venn czvá mészem tánczen gén; ver várft ein? (Schnorrer und Comp.)

Lá Jehüdüm hojszó ajró = Färn Jiden keer esz heitel.
(Mercantilista magyarázata, Eszter könyve, minden szombatn este az avdóle-kor is citált, VIII. rész 16-ik versének, hol az ajró első betűje (N), Alef ugyan nem (V) Ajin.) (Néhai Szántó Eleázeir.)

Ausz iz mit de vájdäber majselach. (Die schönen Tage von Aranjuéz sind nun vorüber.)

Vósz lézn ze freiln? Nix! Don Carlos. (Óbudai közmondás.)

Der hászt ách jküüm pürkon. = Ez is törvénytelen születésü. (Valamelyik régi kilében egy törvénytelen gyermeknek az atyja neve Smáje, kitudódván; a gyereket attól fogva »jküüm pürkon«-nak hitták, ad normam: jküüm pürkon min smájo.)

Ví szdam ün ámajre iz eingezünken.

Iz Temesvár ün Arád eraufgekümmen.

(Vjes amrim Pópe (Pápa) ün Jármet (B.-Gyarmat.)

Men zall sem barchüsz tajve nit lákenen.

Sem barchü hat zech nit czü eiln, veil er nix fergeszt.

Gatt zall hiten far jidise kepp ün gájise hent.

Gatt zall hiten far e séker bilbl.

En ánczign zün zall me sájen; en ánczige tachter zall me frájen.

Chüczpe vi e czvelvjeriger kaczevhünt.

Budapest.

VADÁSZ EDE.

1. Dú kánszt e Jid (czvei Pé) drauf sreiben (ferfallen)
2. Noch de geszt gerot di kügel.
3. Esz zol e auszlez zein.
4. Spón dró.
5. Zitzen daj vi di Klezmorim (muzsikusok).
6. Kümen tün zi, vi di szroresz, ün gen vi di maurer.
(A modern tanítók.)
7. Ven e nar e stein in e gorten hineinvirft, kennen in 10 hachomim nit herausznemen.
8. Der tole stamt fün jiden e her.
9. Er hat den Lemach (ha kártyázásnál 77-e van).
10. Ajben szamet, ün ten leck.
11. Vegen parnoszevegen müsz tanczen Rükke mi Jankeleben.
12. Zi haszt Iczek, ün er isz e lange Jidene.
13. Esz zoll im cu ka genaj zein (ne váljék szégyenére).
14. Ven dir aner verspracht, ez vad dach grajsz machen zeí dach nix meszameach; ün ven aner zógt, ez vard dach ümbringen, farcht dach nix.
15. Faule fis ün noch geslogen daczü.
16. E gaszt af e veil, zet af e majl.
17. Tilem zógen ün hinerzüp sot nix.
18. Az oszer isz ka svüé, miczvevaszer ka refüé.
19. Tüt zach auf, hat zeinen eigenen gründ (Grind).
20. Beszer dasz erszte kimpet, alsz dasz czveite.
21. An geczvängener libe isz ka broche.
22. Czerreiszt zach der Moslem, vem der Dajen nit vil
23. Nóch'n Gaszt gerót de Kügel. (Nach dem Manne geräth die Wurst.)

25. Mein birsüschem virđ euch nicht aufhalten.
 26. Der hajker, vasz anem bestimt iszt, müz kümen.
 27. Ven freit zach der Hajkar, ven er e greszeren zet.
 28. Der sarben überlebt den tap.
 29. Er vardt ma saj czu glaben kümen.
 30. Ver mir bezen gint, der zoll in mein sich hinein-
 kümen.
 31. Er macht ausz im e baldover.
 32. Der Tole hat e grajsze Mispoche. (Egy gazdag ember
 ki akart keresztelkedni és odajárt egy katolikus paphoz, hogy
 tanítsa őt meg a keresztény vallás tanaira. Fiai ezt megtudták
 és minden áron megakarták ezt akadályozni; ígértek tehát az
 illető papnak 100.000 forintot, ha a kikeresztelkedést meg-
 akadályozza. A pap ezt megígérte; és mikor a gazdag ember
 eljött hozzá tanulni, bevezette a templomba, mutatta neki
 sz. József képét, ezt meg kell esőkolnia, azután sz. János
 képének lábát, sz. Péter stb. szentnél sok czeremóniát kellett
 csinálnia, mire megunta, ott hagyta a faképnél és ezt mondta):
 33. Czü büesz gezogt.
 34. Zibn zen e Stül in ganeden, 7 tachter e stül in
 Gehinem.
 35. Ven me e tachter auszheiratet, dasz isz e zaj, v
 der kren,di agen gen anem über, ün für den magen isz
 esz güit.
 36. Am trefenen zülcz machen (sietni).
 37. E güit jór iz mir liber, vi zi ganz e ün gór.
 38. E arme mó tór ka güszte hóben.
 39. Ven dü kafszt vosz dü nix brauchsz, verszt dü fer-
 kafen müszen, vasz dü brauchszt.

Baja.

KUN LAJOS.

1. Zechusz ovesz, iz ka ketovesz. (Osök erénye nem
 gyerekiség.)
 2. E gesvollenen darf me allesz cü eszen geben.
 3. Fün vósz chólemt e gánsz? fün kükerecz!
 4. Da cadek in pelczel.

5. E szüsze hat genoszen! e chámar hatsz getroffen.
 6. De heitege veiba gén offen mit de heiba, ün epesz
 noch — vóz ach mach sém cü zógen.
 7. Zall ach lében, vatsz nach biliga gében! (Ne olyan
 rátartóan.)
 8. Kinda hóben, iz ka bána nógen!
 9. E ánczige tochta zal me freien, e ánczigen zü zal
 me seien.
 10. File hend machen bald e end.
 11. Da gelerta falt nikszt fün himel.
 12. E lerar iz e nár.
 13. Ea hat glik vü e mesümed.
 14. Mear glik vi szechel.
 15. Vear dach mit stana varft, varfen mit brojt.
 16. E alten zal me nikszt hászzen legen gén, ün e jungen
 nikszt aufsté.
 17. Kla Berele bin ach, in de méltrüie lig ach, aba e mó
 bin ach dach!
 (Hökköm Mátyás vagyok,
 A hombárban hálok,
 De mégis férfi vagyok.)
 18. De sirem zen reiaich, arme leit haben groisze beiaich.
 19. Biszt e ojsar kling, biszt e armar cespring.
 20. Da ajsar hat mazel, e armar na slemazel.
 21. Haszt de nikszt, zorgsz de nikszt.
 22. Ungecachta féta villen gecachte kinda.
 23. Vóz da kop fageszt, biszen de fisz.
 24. E sidach ünbekent
 üba de brick gerent,
 bleibt e nár biz ze end.

25. Katerei cit me de fidl ei. (Katalin napján Adventkor.)
 26. Jéda iz zach zeí néchsta freind.
 27. A kind iz a ág.
 28. Hóben — macht allesz fatrógen.

Sopron.

DR. POLLÁK MIKSA.

NÉPHIT, BABONA.

Gyermekszülés és nevelés körül.

Midőn az anya vajudik, akkor az almariumok ajtait, a szekrényeket és általában az összes ajtókat feltárják, abban a hitben, hogy a vajudó nőnek méhe is ilyenén módon fog megnyílni és a magzatot a nő könnyen, fájdalom nélkül fogja világra hozni.

Ha a szülés megtörtént, az összes ajtók fölé kis táblácskákat ragasztanak, többnyire héber rimes mondásokkal teleírva, ez megtöri a rossz szellemek erejét és az anyát és ujszülött gyermekét megvédi (Kindbett-tävele):

בְּיָמֵי הַשָּׁעַר לֹא יָבֵא יָצֵר
בְּיָמֵי הַדֶּלֶת לֹא יָבֵא בְהֵלָה

A szülés előtt a szalmazsákba dugnak imádságos és a különféle áhitat könyveit (techine) úgyszintén sós kenyeret.

Az ujszülött gyermeket legjobban kell védeni a kíváncsi, az u. n. »rossz szemtől«, »ajin hora«.

Ez a hit megvan a magyar nép babonájában is, ámde a zsidó népeletben ettől függetlenül fejlődhetett, mert külön héber neve is van.¹

Persze szorosan elválasztani és rámutatni, hogy ez *zsidó* ez pedig *magyar* származása, nem igen megy; mert éppen a kölcsönhatás nagyon valószínű. De ha a magyar néphit babonája bejut a zsidó családba, ez jellemzi legjobban a közös kapcsolatot, mely e kettőt összefűzi, mert ott, hol a népköltészet és ami ezzel szorosan összefügg, a néphit, a babona közös, ott az érzelmek világai rokonságára is lehet következtetni.

A nép hitét, babonáját a mélyseges, titkos, csendben működő ösztön szövegei és a fantázia adja hozzá a guzsalyt, melyen a fonalat tovább eresztí.

Egy közös szokás, hit, babona tehát a gondolatok, érzelmek, ösztönök rokon- és hasonló talajára enged következtetni,

¹ Lásd Blan. Az ózsidó bűvészet 135—139: *A gonosz szem.* (Szerk.)

mert különben nem serdülhetett volna föl benne ugyanazon szokás.

A rossz szem ha megveri, az anya arczul köpi gyermekét vagy lenyalja szemét (állati utánzás, a borjuval így tesz a tehén), vagy szenes vizet oltanak neki, vagy pedig »csipkebokron« átemelik a gyermeket a bölcsővel együtt (»csipkebokor«, bibliai.) [A nyál megtöri a varázst, úgyszintén a tűz és a csipkebokor. Szerk.]

A hajadon, ha elteszi a szombati lakomának első kalácsdarabjait (a mennyit péntek estéről, szombat délről és délutánról) és a párna alá dugja és tükröt tesz ágya elé éjjelre egy égő gyertyával, akkor meglátja jövődöbelijét (Lucza széke).

A tejes lábasha vagy tejes edénybe, a melyben tej van, nem szabad tejes késsel belenyúlni, mert a tehén többé nem adja le a tejet; vagy pedig véresen adja csak le. — Aki a fecske fészket elrontja, annak a tehene véres tejet ad.

Az Elija próféta husvétkor hogy bejöhessen, kinyitják az ajtót.

Éjjel az anya leszáll az ágyról, kiissza az Elija-serleget, hogy reggelre a gyerekek elhiggyék, hogy az éjjel ott volt Elija.

Ha szombat este a legkisebbik gyermek tüszent, akkor azt mondják: »Elije nove isz doj!« (Itt van Illés próféta).

Halál.

A temető bejáratánál levő kis házikóban őrzik a temetés és sirásához szükséges eszközöket. A néphit azt tartja, hogy ezek az ásók, kapák megérzik, hogy mikor veszik őket használatba, vagyis hogy mikor lesz halott a községben.

A kapák és ásók ilyenkor csőrömpölve hullanak a földre és nagy zajt idéznek elő, annak előérzetében, hogy azon a héten meghal valaki. A zsidó sirás az szentül hiszi, és mindig előre tudja, hogy melyik héten lesz haláleset.

Ha a halottat a sirba fektetik, arca elváltozik. Ilyenkor nem jó bele nézni a halott után a sirba, mert sohasem lehet azt az arcot többé elfelejteni.

Szombaton délután mincha után, amíg az avdolo meg nem történt, nem szabad egy falatot se enni, mert a halottak elől eszi el az ember, mivelhogy a megholtak akkor egész hétre valót esznek. A halottak péntek estétől, amikor ezen szónál tart a község »... בְּרֵי » fölélednek és élnek szombat estéig.

Szombat este a maáriv imánál a »vehu rachum«-ot hosszasan vontatva ejtik ki, mert a gehennában ezen szó kiejtése után kezdenek el a halottak égni. Vontatva mondják, hogy az égéstől minél tovább távol tartsa őket. Péntek este és szombaton még a gehennában sem ég a tűz.

Gyermekeknek, kiknek szülei meghaltak, ha elérkezik a nász napja, kimennek a temetőbe a szülők sírjához, elmondják a halotti imát és meghívják az elhunytakat a menyegzőre következőképen:

Ide jöttem a sírhoz.

Itt áll a leányod Sára, kinek holnap lesz a násznapja, ime meghí téged, legyen ott a te lelked is, hogy örvendezhess velünk. Hallgasd meg a lányod szavát és imádkozz érte.

(Jellemző, hogy az imakönyvben erre nincs ima, csupán szabadon, az érzelmek szabad kifolyása szerint mondják ezt el. Tehát csupán néphit.)

A »kever ovoth«-nál az asszony vagy férfi, ki a temetőlátogatóval vele megy, letép fűszálakat és mondja:

Jelt csinálók, hogy tudd, hogy itt voltunk.

Azt a szobát, a honnan halottat visznek ki, *ketten* seprik ki, ami egyébkor szigorúan tilos.

Ahol halott van, az ablakon benézni tilos (általános néphit).

Ha villámlik

az asztalra felütött bibliát szoktak tenni és egy kenyeret (keresztények is), és egy pohár vizet.

Népszokás.

Haman Klopfen (Purim).

Chomecziger Borchu elégetése peszach utolsó estéjén; ez valószínűleg keresztény eredetű. A nagy héten ugyanis verik és elégetik a *Judást. Babad* azt hiszi, hogy ez a »Haman Klopfen«, pedig téves. (Allg. Z. d. Jud. 60. Jahrgang Nr. 4.) Sziléziában Judást égetnek. U. o.

A *Klecken*-dobálás בַּחֲבֵרֵי יְרוּשָׁלַיִם kor Jeruzsálem ostromára emlékeztet vissza. És ugyancsak meg is koronáznak egyet-egyét ilyen koronával, rátevéen fejére ilyen kalapot, amely Kleckenből készült és így gúnyolják?!

Szimchasz-tóra. Diódobálás és בְּלִילֵי הַפְּעֻרִים.

Purim-Spiel — (Karácsonyi drámák) עֵין הַרְעָה: מְשֻׁבָּה שֵׁם (vöröset kell ellene viselni) (I. F. Schröder: Satzungen und Gebräuche des talm. Judenthums. Brem., 1851).

Magyarország észak-keleti részén a pászkákat mindenki maga süti és sodrás közben éneklük a *hallétt*.

Ha valakinek Jahrzeit-ja van, az a reggeli istentisztelethez köteles »tikun«-t hozni, egy pint pálinkát, amit ott az istentisztelet után elfogyasztanak. [Chászid-szokás].

Este esketnek.

Este temetnek gyertyavilágnál.

DR. POLLÁK MIRSA.

I.

A zsidó templom díszítményeinél előszeretettel három állatfaj használtak és pedig: a frigszokrény függönyén, valamint a tóra-tekerés kis köpönyegén legtöbb esetben két oroszánt himeznek ki aranyszálakból, melyek koronákkal a fejükön, előlábaikkal a tiz parancsolatnak két frigitábláját tartják.

A frigszokrény tetején pedig sok zsidó templomban két sas találtak, melyek kiterjesztett szárnyakkal védik azt. (Igy van ez tudtommal a pozsony megyei Galantán is.) Végre szarvast is találunk itt-ott, különösen zsidó temetőknek egyes sírkövein bevésve, ha az elhunyt héberben צבי דריש nevet viselt. Hogy a zsidó, ki különben nem igen műveli a plasztikát, miért alkalmazza mégis szent dolgoknál a fentemlített állatoknak jelképeit és miért ép e hármat? Annak eredete talán ama misnára vezethető vissza, melyben Rabbi Juda, Témának fia, következőkép serkentette kortársait az istenszolgálatra: »Légy oly bátor, mint a párducz, könnyű, sebes röptű, mint a sas, gyors, fürgé, mint a szarvas és erős, mint az oroszlán!« A párduczot pedig, melyet a tanna mint a vakmerőség jelképét használja, valószínűleg azért nem tartotta szükségesnek a zsidó szent tárgyainál symbolunként alkalmazni, mert a talmud azon kijelentése szerint: *בן עין הק ישראל באומות כלב בחיות והרמול בשומה* (Béca 25 b) már maga Izrael népe jelképezi a vakmerőségnek fogalmát és főlöskéges annak máskénti symbolizálása. De lehetséges az is, hogy a párducz jelképezésének alkalmazása talán fattyu voltánál fogva száműzetett körülményből. (Lásd Obadja di Bertinora kommentárját az atyák szakaszai V. fejezetének 20. misnájához.)

II.

A jámbor zsidó minden szombat kimenetével kis lakomát tart házában és áhitatteljes énekhangok mellett bucsuztatja el hajlékától a »szombat királynőjét«, a mely péntek este beköszöntött hozzá. E lakomának neve מלכה דמלכה és annak befejeztével a következő egy mondatból álló kis héber ima mondatik el: *דא היא סעודתה דדויד מלכה*. »Ez volt Dávid királynak lakomája.« Eredetét ezen említett kitéllettel kapcsolat-

ban lévő zsidó népszokás egy talmudi elbeszélésből vehette. Sabbath 30 b azt beszéli Rabbi Jehuda fia Rávnak, hogy Dávid király szüntelen ostromolta Istent, hogy mondaná meg neki halálának óráját. Az Örökkévaló nem találta megengedhetőnek ennek pontos megjelölését, csupán azt árulta volt el neki sok könyörgés után, hogy egy szombati napon fejezi majd be földi pályáját. Dávid király tudva ezt, minden szombaton tanulással töltötte az egész napot a czélből, hogy a tórával való foglalkozás által megtörhesse a halál angyalának romboló hatalmát. Történt azonban egy szombati nap, hogy a halál angyala suhogtatást idézett elő Dávid király udvarának falevelei között, mely szokatlan láрма kicsalta az ősz királyt és elterelte szokott tanulmányozásától figyelmét, minek következtében a zsolotárók koronás költője halva terült el udvarának közepén.

Ebből most már logikailag azt következtette a nép, hogy Dávid király minden egyes szombati nap kimenetelével bizvást lakomát rendezhetett királyi kastélyában, a mely alkalommal hálaénekeket zenghetett családjával egyetemben Istenének, ki életét ismét egy heti időtartamra biztosítja. (Chaszid szokás és csak ily forrásból okolható meg. Szerk.)

III.

A zsidó nép azt tartja, hogy ha egy hét három egymásután következő napján tóra-felolvasás van, úgy bizvást esni fog az eső. Ezen a nép között elterjedt babonának a keletkezése valószínűleg onnan származhat, mert a talmud (Baba-Kama trakt. 82 a) megczáfolja az állítást, mintha a hétfő és csütörtöki tóra-felolvasás csak az irástudó Ezra intézménye lenne és bizonyítja, hogy annak behozatala már sokkal régebb keletű, t. i. már a sivatagban barangoló elődök honosították azt meg és a szentírás azon verse, hogy »a nép zugolódott a sivatagban, mert három napi bolyongás után sem akadhatott vízforrásra« (Mózes II. 15, 23.) a tórára értelmezendő, a mely vízzel jelképeztetik, és hogy a jövőben a tudománysozmj végett ilyenmő zugolódás Izrael kebelében meg ne ismétlődjék, be lön vezetve szombati napon kívül a hétfő és csütörtöki tóra-felolvasás is, a mely elrendelés kizárja annak lehetőségét, hogy ezentul három egymásután következő nap tórával való foglalkozás nélkül mulhassék el. Ellenben most már, ha ujhöld vagy

másmindenü jelesebb nap közbesése folytán három egymásután következő nap mindegyikén van tóra-felolvasás, ez esetben a zsidó nép érthetőleg vizbőséget, esőt jószolt magának.

IV.

Igen sok honi zsidó hitközségben még ma is divik a szokás, hogy שבת הגדול és שבת שובה és szombatján bizonyos mennyiségű czukrot és kávéét szolgáltatnak be a rabbinak. Ezen szokás onnan vehette eredetét, mivelhogy a múlt század elejéig zsidó hitközségek »a földesur iránti adózás« címén szarvasmarha- és baromfi-vágatásért, kóser borért stb. stb. ilyenfélekéért nagyobb összegeket voltak kénytelenek lefizetni. Ezenkívül pedig ujévi ajándékokat is kellett adniok, pár süveg czukrot és pár font kávéét (lásd Bergl, Geschichte der Juden im Mittelalter 40. l.) és midőn később, a felvilágosodott tizenkilencedik század beköszöntésével ez megszűnt, ugy a hitközségek — valószínűleg hálából — rabbijaiknak kedveskedtek az év legnagyobb két szombatján ezen ajándékokkal.

Gyöngyös.

FEIGL L. H.

MEGJEGYZÉS.

A legutóbbi számban, a 171. lapon, a »Szálló igék« között Kun Lajos közli, hogy Szivan hó 2-ikát »Pollak«-nak nevezik, mert e napon sem mondanak תהנון-t.

E szálló ige hézagosan van ösmertetve, hiányzik annak okszerű és találás megfejtése. A Pollak kifejezés ugyanis egy egész fogalomnak a rövidítése, melynek alapja a következő:

A lengyel, de még az északmagyarországi heglakta szegény zsidókat is egy sajátos jellemvonás jellemzi. Egyéni érdem híján mindig családjuk felmenő és oldalágaira hivatkoznak. Fogyatékos énjüket és léha voltukat leplezve, szép-apjuk kimagasló alakjával vélnék maguknak némi tekintélyt és pozíciót szerezni.

Szivan 2-án tényleg nem indokolt a תהנון kihagyása, mert e napnak semminemü ünnepi jellege nincs. Egyedüli büszkesége, hogy felmenőleg is (ראש הוריש), lemenőleg is (א הגבלה napok elseje) ünnepelt napjai vannak. E napot tehát a lengyel zsidó hansonserü gyöngéjéért — »Pollak«-nak nevezték el.

Putnok.

SZOFFER JENŐ.

IRODALOM.

A MISNA UJ NÉMET FORDÍTÁSA ÉS
MAGYARÁZATA.

(Mischnaiot. Hebräischer Text mit Punctuation nebst deutscher Uebersetzung und Erklärung. Berlin. Druck und Verlag von H. Itzkowski.)

A misna, a hagyományos irodalom bibliája, tiszta nyelvénel és egyszerű formájánál fogva, ősi idők óta szélesebb körök érdeklődését keltette fel, mint magyarázata és továbbfejlesztője — a talmud. Alapjában véve mindkettő jogi mű, de a misna a tételes jogot, a talmud pedig discussióját nyújtja. Az első megértéséhez elegendő — a nyelvismeret mellett — a józan ész, az utóbbihoz szakképzettség szükséges. A misna a zsidó népé, a talmud a zsidó jogászoké. A mint a biblia, ugy a misna olvasása is jámbor cselekedet és még mai napig vannak — bár csekély számban — olyan jámborok, kik szabad idejükben a misnát olvasni szeretnének. Ilyenek számára kommentálta már Maimonides a misnát arabs, háromszáz évvel később Obadja di Bertinora egyszerű héber nyelven. Ez a szempont vezérelte azokat, a kik Obadja óta vagy az egész misnát vagy egyes részleteit magyarálták. Az új idők itt is változást okoztak, a mennyiben most modern nyelvre kell fordítani.

Egy másik szempont vezette azokat, a kik a rabbinikus irodalmat a nemzsidó világgal akarták megismertetni. Különösen theológusok és orientalisták érdeklődtek tudományos czélból a bibliautáni irodalom iránt. A 16. és 17. század tényleg sok fordítást produkált, melyek java Ugolini Thesaurusában és Surenhusius misnafordításában egyesítve vannak.

Az 1836-ban megjelent, Jost neve alatt forgó német misnafordítás mindkét körre, a jámbor zsidókra és a tudós keresztényekre számíthatott. Az új német fordítás, mely 1885 óta jelenik meg füzetekben, szintén mindkét szükséglet kielégítésére törekszik. A misna 6 rendje közül napvilágot láttak eddig Zeráim és Nezikin teljesen, Móéd és Násim java; Kodásim és Tohoróthból semmi. A misna pontozott szövege mellett van a fordítás, melyet a kommentár kísér.

A munkában többen osztozkodnak. Zeráimot *Samnter A.*, Móédot *Banet E.* (részben *Samnter*), Násimot *Petuchowski M.*, Nezikint *Hoffmann D.* dolgozta fel. A munka nagy lévén, érthető, hogy elvégzésére többen vállalkoznak, mint az manapság más tudományos czélokknál is történni szokott. Hiba azonban, hogy a munkatársak egymástól teljesen függetlenül dolgoznak, egységes módszer, rendszer és szerkesztés nélkül. Tudomást sem vesznek egymásról, úgy hogy ugyanarról a szóról vagy dologról különböző helyeken különböző nézetek találhatók, a nélkül hogy egyik a másikra utalna. Ezt a fordító, ha dolgozata későbbi füzetben lát napvilágot, az olvasó kedvéért megtehetné. A külső berendezés egyenlő ugyan, de a kommentárok mind terjedelem, mind módszer tekintetében eltérnek. Jelen alakjában az egységet és a szerkesztést a nyomda és a kiadó képviseli. Szükséges lett volna továbbá a párhuzamos helyeket megadni.

Ha már most a végzett munkát magát tekintjük, be kell vallanunk, hogy nem vagyunk elragadtatva. Felvilágosítást sem találunk arról, hogy a szöveg és vocalisatiója honnan kerül ki. Melyik szöveg lett lenyomatva? Követték-e a Jost-féle vocalisatiót? Ugy a szöveghez mint vocalisatiójához kéziratokat kellett volna felhasználni. Kritikai kiadás és kritikai pontozás meg sem lett kísérelve. Ez utóbbi nem oly egyszerű, mint első pillanatra látszik, mert a megbízható hagyomány a döntő, nem pedig a bibliai héberség grammatikája. Ez a szó pl. a misna-kiadás szerint וְיִבְרָח -nak olvasandó, a hagyományos kiejtés azonban וְיִבְרַח és tényleg így áll egy régi pontozott misnakéziratban.

A fordítás és a kommentár, úgy látjuk, mindenütt a b. talmudot követi. A fordítók dogmatikai álláspontja nem is engedi meg, hogy a talmudtól eltérjenek. Ez nem hiba.

De ezt meg kell mondani, nehogy a zsidó irodalomban nem járatos tudósokat félrevezessék. Ezek ugyanis, látván az arab és syr szókat a kommentárban, azt hihetik, hogy a fordítás és magyarázat modern philologiai módszer eredménye. Ezen általános megjegyzések után térjünk át a részletekre.

A vocalisatio, melyre a bevezetés szerint nagy sulyt vetettek, nem egységes. Az egyik וְיִבְרָח , a másik וְיִבְרַח , az egyik וְיִבְרָח , a másik וְיִבְרַח alakot vesz fel. Sőt ugyanaz a szerző az egyik helyen így pontoz, a másik helyen meg amúgy. Makk. I 1 (200) וְיִבְרָח , Abóth I 5 וְיִבְרָח (Hoffmann). Kethuboth IV 9 (119) וְיִבְרָח ; Jebamoth VI végén (33) וְיִבְרָח (Petuchowski). *Samnter* ugyanegy helyen (Máaszér séni II 2 = 153. lap) kétszer וְיִבְרָח -t és egyszer וְיִבְרַח -t pontoz. Seb. VII 5—6 וְיִבְרָח ; Abóth. III 17 וְיִבְרָח ; Seb. VII 1 וְיִבְרָח (Pezsách); Ab. III 17 וְיִבְרָח (Hoffmann): *Samnter*-nél a hagyományos és וְיִבְרָח található, míg Hoffmann (pl. Baba Bathra I 1) a hagyományos kiejtés szerint וְיִבְרָח -t pontoz. Banet pl. Peszáchimban azt vallja, hogy וְיִבְרָח (haragos) föltétlenül hibás és csak וְיִבְרַח helyes; Hoffmann ellenben Áboth ismert helyén ezt a hagyományos kiejtést nyújtja. *Samnter* וְיִבְרָח (Erub. X 14), Petuchowski וְיִבְרָח . Mondhatják erre a talmuddal: ember és ember között konstatálsz ellenmondást? A tanuló szempontjából azonban, kinek egy alak megtanulása is sok, mindegy, ha egy ember vagy két ember szó a nyakába kétféle alakot. A kifejeített vagy pazarul szórt dágésekre és sajtóhibákra technikai okokból nem terjeszkedhetünk ki (pl. Peszách. 183, 4; Jebámóth 4, 1. 4. sor; 5, 6. 11.; Kethub. 129, 14; Makkóth 203, 8; 205, 2. 14 s sok helyen).

Csupán néhány hibás pontozást emelünk ki és néhány dolgot beszélünk még meg. Peszáchim III 3 (182, 4) וְיִבְרָח . Milyen alak legyen ez? Jeb. I (4, 9) וְיִבְרָח , ép így וְיִבְרָח . Mi követeli ezt a czérét? A hagyományos kiejtés וְיִבְרָח és a bibliában is van וְיִבְרָח = וְיִבְרָח . A וְיִבְרָח -t sem helyesljük. Mindenki »biur«-t mond és וְיִבְרָח helyes alak (igaz, hogy a perf is וְיִבְרָח).

A legnagyobb és legsikerültebb munkát kétségtelenül Hoffman végezte. Velősen és világosan fordít és magyaráz, természetesen a talmud és a kommentátorok alapján. Itt-ott egyik-másik régi tekintélyt enyhe formában meg is czáfol. Makkóth I 3 (200) Rasit követi וְיִבְרָח וְיִבְרָח וְיִבְרָח

לְדִי תְּשַׁלְּמוּן értelmében, midőn שם szót »Name, Wort, Schriftwort, Schriftgebot« szavakkal adja vissza. Azonban előfordul שם ellentétben מִקְרָא-val: לֹא מִן הַשֵּׁם הַזֶּה וְהוּא אֱלֹהֵי מִן הַמְּקָרָא; A helyes magyarázatra vezet Makk. III 1: אֲלֵמְנָה וְיִוִּשָׁה; Tehát a mi misnánkban is *nevet, ezímet* jelent. A törvény azt mondja: Ha két tanu azt állítja: A tartozik B-nek 200 forinttal és hamis tanuknak bizonyulnak (alibit bizonyítanak rájuk), akkor a tanuk ostoroztatnak és fizetnek. A tanuk t. i. Ex. 20, 15 szerint עֲקָרָה Deut. 19, 19 szerint pedig עֲדִים וְזִמְמִים, az első bibliai tilalom áthágásáért kapják az ostorbüntetést, a másikkért a pénzbüntetést, tehát »nem az a név (ezím), a mely az ostorbüntetést idézi elő, idézi elő a pénzbüntetést«. — Hibás pontozás וְהָיָה; (Makk. III 1 négyszer), e helyett וְהָיָה; ib. I 1 נְתִישָׁה (kell kámez); נְבֵא בְּתֵרָה (a ezímben); monstrosus Abóth III 2 מִשְׁאֲלָמָה; ib. IV 11 לְהַתְקִים (ezére). A 1 gyakran a rövid kámez mater lectionisa; hibás tehát לְבוֹרֵן Ab. Zára I 1 (לְפָרֵן helyett). Ab. III 1 הַבְּסָר, miért nem a hagyományos הַבְּסָר mint הַבְּסָר stb.? B. Bathra II 7 אֵילָן סֶרֶק. Nézetiünk szerint סֶרֶק nem melléknév, hanem főnév, bizonyítja a többszám אֵילַי סֶרֶק. Nézetiünk szerint מִלְמַעַלְיָא és מִלְמַטְיָא (a lamed), továbbá a participium seváš מִ-je dágés nélkül irandók. Az utóbbit az egyik szerző dágéssal, a másik dágés nélkül írja.

Az egyes részeket és traktátusokat rövid bevezetések előzik meg, ép így az egész művet. A 6 rend Sabbath 31 a Ézsaiás 33, 6 szavaira vezetetik vissza. Nézetem szerint אָמְנָה הוּא סֶרֶק וְרֵעִים úgy értendő, hogy אָמְנָה jelenti a שמע szakszt, melylyel az egész rend kezdődik és a mely a hitvallomást tartalmazza (Samtter 9. lap: »worin von Benedeiungen, Priester- und Armenabgaben, gehandelt wird, die den Gottesglauben voraussetzen«). S. szerint: »Festigkeit« das ist die Ordnung der Frauen-Angelegenheiten, (weil zur Besiegung der sexuellen Leidenschaft Festigkeit gehört). Ez valóságos agáda. Valószínűbb, hogy הָסָן = kincs = נִשְׂמָה (v. ö. Példabeszédek 31, 10). Berákhóth traktátus szintén azért állhat a misna élén, mert a legfontosabb és leggyakoribb kérdéssel, a semával, továbbá az eulógiákkal foglalkozik. Samtter nem minden humor nélküli magyarázata így szól: »Der Traktat Berachot handelt über die Segens-

sprüche (Benedictionen), die der Israelit bei verschiedenen Gelegenheiten auszusprechen hat. — Dass man Gott preise, nach dem man gegessen und sich gesättigt hat, ist in der Thora (Deut. 8, 10) mit den Worten וְיִשְׂבַּח וְיִבְרַח geboten; daher der Ausdruck בְּרִיכָה, (Plural בְּרִיכוֹת). — Die nach den Speisen vorgeschriebene Beracha (ברכה המוֹן) genannt ist, weil von der Thora geboten, als die wichtigste unter allen in der Mischna behandelten Berachot zu betrachten. Da nun diese nur beim Genuss gewisser Pflanzenspeisen geboten ist, so erhielt der Traktat Berachot in der Mischnaordnung Ser a'im (Pflanzen) seine Stelle.« (24. lap).

Budapest.

B. L.

»JERUZSÁLEM KINCSEI.«

(ספר גמלי ירושלים). Régibb [leginkább ismeretlen] kéziratok gyűjteménye III. füzet. Kiadja: Wertheim S. A. 40 és 9 lap, 8°, Jeruzsálem 1902. Kiadó sajtója.)

Mint az előbbi két füzetben, úgy a mostaniban is találhatunk néhány érdekességet. Tartalma a következő: I. Megjegyzés a szemről egy (ismeretlen) R. Meir b. Eléazártól. II. Formulárék Hai gáontól. III. Pótlások Hai gáon Kélim traktatushoz irt magyarázatahoz. IV. Előszó. Ritba egyik tanítványának אֲרֵבֶּע קִינִים könyvéből. V. R. Jehuda bar József אֲרֹן עֲרוּה munkájából részletek. VI. R. Emanuel b. Chefeznek megjegyzése a szerencséről. VII. A Kaddis ima magyarázata (névtelentől). VIII. Responsumok Meir Rothenburgtól. IX. Részletek r. Seth (הַרִיבָא) b. Jefeth הַמַּאֲה הַחֲמִידָה művéből. X. Tyrus bölcseinek levele az aleppói községhez 4969-ből (1209). XI. Pijutum Szaadja gáon- s másoktól.

Ez iratok közt leginkább r. Meir Rothenburg döntvényei érdekelnek, bárha a többiektől sem lehet bizonyos értéket elvitatni. Szerettük volna megtudni, hogy kinek birtokában vannak a kéziratok, vajjon a kiadóban-e? A IX. sz. alatt említett műről tudjuk biztosan, hogy a jeruzsálemi r. Mussajoff Selomo tulajdona. A tisztos szokás tehát megkívánta volna, hogy a tulajdonost megemlítsse, legalább néhány köszönő szó

ki szeretében, azért a szivességért, melyet a kiadónak tett. Miért mulasztotta ezt el W. úr?

Egynehány csekélyebb pontatlanságtól eltekintve W. úr kiadásában javításokat is megengedett magának. (V. ö. Israelitischer Lehrer u. Kantor, kiadja: dr. Hildesheimer H. 1896. 47. 1.)

Szívesen támogatjuk a tudományos munkákat s annál inkább régibb, most már ritkán található kéziratok kiadását, de azzal a feltétellel, ha a kiadó megbízhatósága minden kétségen felül áll. W. úr jövődó kiadásában remélhetőleg kikerül ilyes hiányokat és teljesen az eredetihez tartja magát. Különösen kívánjuk az általa használt kéziratok pontos leírását, valamint a tulajdonos nevének lelkiismeretes közlését. Azonkívül szüntesse be azt az eljárását, hogy olyan kéziratokat terjeszt, melyek mások birtokába mentek át és nem is értesíti a tulajdonosokat, hogy neki másolata van.

Végül megjegyezzük, hogy a המורה-המורה-ból közölt szemelvények méltán elmaradhattak volna a jelen gyűjteményből, miután lényegest úgy sem tartalmazznak.

A bevezetéshez (6. l.) még azt a megjegyzést csatoljuk, hogy Tóbiás (XI. sz.) לקח טוב művében (שא) heti szakasz) világosan kiírja כותבין את השם בשליש יודין v. ö. Roček 319. §.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

IRODALMI SZEMLE.

»Jüdischer Verlag« név alatt a czionisták irodalmi vállalatot létesítenek Berlinben, a mely a zsidó nagyközönséget kívánja szolgálni. A vállalat üzleti alapja az aláírás és működését csak akkor kezdi meg, ha 5000 márka befizetve vagy biztosítva lesz. Az aláírók a 30 márka értékű egyévi kiadványokat 20 márkáért fogják kapni, tehát csak 250 aláíró szükséges, hogy a vállalat működését megkezdhesse. Ezen felül biztosító alapról is gondoskodnak. A prózai rész rövid ismertetése után adjuk a program részletezésé helyett a tervbe vett kiadványok sorozatát, azon megjegyzéssel, hogy Feiwel B. Berlin SW. Schönbergerstrasse 2. áll a vállalat élén.

Eine Anthologie aus neujüdischer Dichtung (Originalbeiträge und Uebertragungen aus der hebräischen. jüdischen etc. Literatur), unter Mitwirkung von Mathias Acher, Berthold Feiwel und Moriz Zobel herausgegeben von Martin Buber.

Eine künstlerisch ausgestattete Hagada von E. M. Lilien.

Ausgewählte Erzählungen von J. L. Perez, übersetzt und eingeleitet von Mathias Acher.

Ausgewählte Essays von Achad Haam, übersetzt und eingeleitet von Dr. Israel Friedländer.

Eine hebräische Sprachlehre nach moderner Methode (ev. Berlitz) von Dr. S. Bernfeld.

Eine Sammlung jüdischer Sagen und Legenden.

Jüdische Jugendschriften (Jüdische Geschichte, Märchen, Erzählungen, Bilderbücher).

Ein jüdisches Jahrbuch.

Ein Palästina-Buch (mit Beiträgen bedeutender Forscher und reicher kartographischer und illustrativer Ausstattung).

Eine hebräische Auswahl aus der Bibel für Schulzwecke.

Volkstümliche Abhandlungen aus dem Gebiete der jüdischen Kultur- und Literaturgeschichte.

Romane, Novellen, Geichtsammlungen und Dramen der ersten jüdischen Schriftsteller.

Sammlung von billigen populären Broschüren aus allen Gebieten jüdischen Wissens.

Jüdische Kompositionen.

Reproduktionen jüdischer Kunstwerke.

*

Ugyancsak czionista körökből indul útjára egy új folyóirat a következő cím alatt: *Palästina*. Zeitschrift für die wirtschaftliche und kulturelle Erschliessung des Landes (Berlin-Halensee). A folyóirat élén dr. Nossig Alfréd áll és az első füzet már napvilágot látott. A folyóirat népszerű modorban, de tudományos alappal bíró cikkeiben fogja a szent földet a zsidó gyarmatosítás szempontjából ismertetni. A bizottság, a mely az új organumot megindította, neves emberekből áll és több tagja Palesztinában él. Nem kételkedünk benne, hogy a szóban forgó folyóirat szakszerűen fogja Czión országát bemutatni, azon sem kételkedünk, hogy életre való eszméket

fog felvetni, csak abban kételkedünk, hogy a felvetett eszméket *zsidók* fogják megvalósítani. Sajnos, a cionista mozgalom zaja nagy reklámot csapott a szent földi telepítésnek és — nemzsidó telepeket vonzott oda. Új eszméikkel ép úgy fognak járni. A »Colonial-Bank« még főczélját nem szolgálja, de a németek azóta már létesítettek és működésbe hoztak a szent földön egy pénzintézetet, a mely érdekeiket szolgálja. Talán *zsidó* pénzzel. A zsidó világtörténelmi sorsa, hogy a nagy eszméket felvesse, értük megszenvedjen és a gyümölcsöt mások szedjék le.

*

A jelenleg Berlinben megjelenő »*Theologischer Jahresbericht*« 20. évfolyamával válságos helyzetbe jutott. Célja, hogy a keresztény teológiát érdeklő publikációkról évenként bibliographiai összeállítást adjon és ezeket röviden ismertesse. Minthogy a héber biblia és segédtudományai, továbbá a bibliautáni zsidó irodalom ismertetése programja keretébe tartozik, a vállalat sorsa a zsidó teológust is közelről érinti. Tényleg kitűnő és gyors tájékoztatást nyújt és kár volna, ha támogatás híján a zsidó irodalom sorsára jutna. A kiadó czég úgy akar a bajon segíteni, hogy az egyes szakmákat felölélő részeket külön is forgalomba hozza, úgy hogy mindenki megkaphatja az őt érdeklő részt, a nélkül hogy kényszerítve volna a többit is megszerezni. A zsidó teológus pl. megveheti az ú. n. ó-testamentum és zsidó irodalmi részt. Az idők jele, hogy a vállalatot semmiféle akadémia vagy irodalmi testület anyagi támogatásban részesíteni nem akarta.

*

Bloch M. »Saaré Tóráth Ha-Tekánóth« cz. művéből az imént a 2. kötet 3. része látott napvilágot (*Budapest*, 1902), a mely az anonym hagyományozott intézményeket sorolja fel. Ezzel a mű 2. része be lévén fejezve, hátra van még a 3. rész, a mely az amórák »tekánajait« fogja kronológiailag felsorolni. Alkalmilag már kiemeltük, hogy ez az elrendezés a tudományos kutatásnak jó szolgálatot tesz. Az előttünk fekvő kötetben, miután az intézményeknek sem kora, sem szerzői nem ismeretesek, a tárgyi momentum szolgált a csoportosítás alapjául. E pár szóval egyébiránt csak az új kötet megjelenését jelezzük.

*

Castiglioni Victor, ki Luzzatto S. D. irodalmi hagyatékából egyet-mást kiadott és emlékének megtiszteléséhez egyéb-kép is hozzájárult, legújabbban az újabb kor másik nagy olasz tudósának, *Reggio J. S.* Luzzattohoz intézett leveleit adta ki az Irodalmi hírekben említett füzetben és azokat némely helyt magyarázatokkal kíséri. Összesen 18 levél van közölve, melyek 1818—1837 között íratlak, a legtöbb 1818—1823 között. Főkép a héber nyelvtudományra vonatkoznak és elég érdekesek. Az utolsó, még pedig hosszú levelek a misna szerkesztésével, vagyis inkább azon kérdéssel foglalkoznak, hogy R. Jehuda felírta-e a misnát vagy nem? E kérdésről, mint ismeretes, Luzzattonak nagy vitája volt *Geiger* Ábrahámmal, kik csak folytatták a régi vitát, a mely a Serira gáon levelével veszi kezdetét és a melyben Rasi és Maimonides ellenkező nézetben voltak. L. Rasi nézetéhez csatlakozott, hogy a misna-szerkesztő nem írta le a misnát. Minden valószínűség szerint ez a helyes nézet. Érdekes megfigyelni, hogy a fiatalabb Luzzatto az évek folyamán mint emelkedik Reggio szemében. A füzetet R. néhány verse zárja be. Castiglioni a jeles elődök lelkesedését örökölte és derekasan dolgozik. Az ő műve egy pontozott misnakiadás olasz fordítással, a mely megjelenőben van. C. írta meg Reggio életrajzát. (Ozar Hasifruth IV.) A további publikációknak, melyeket C. kilátásba helyez, érdeklődéssel nézünk elébe.

*

Ismert tény, hogy a zsidóságnak nemcsak helyzete, hanem tulajdonságai és szokásai is szorosan összefüggnek azon társadalommal, melynek kebelében él. Kevésbbé ismeretes azonban, hogy nemcsak vállalatosságuk, hanem vallásosságuk, sőt ennek bizonyos formái is külső befolyásoknak engednek tért. Az a chászidikus szokás pl., hogy éjfélkor bizonyos imákat mondanak, megvolt a Spohnianusoknál. Ez a szekta, mely dél-oroszországi szeparatistákból alakult, német telepek között keletkezett és nevét alapítójától vette, a vallásos cionismusnak hódolt. Főtörekvésük az volt, hogy Jeruzsálemben megalapítsák az Isten birodalmát és hogy a templomot felépítsék. Érdekes mozgalmukat leírja *Silbernagl J.* »Die kirchenpolitischen und religiösen Zustände im neunzehnten Jahrhundert« (Landshut, 1901.) 223. s. köv. II. Két követet küldtek Jeru-

zsálembe és egyet Konstantinápolyba 228. l. Ez a munka a mely kathol. szellemben ismerteti az egyházpolitikai és valóságos mozgalmakat, zsidó szempontból is felette érdekes. *Pöschl Tamás* (1796—1837.), kath. pap, Csehországban egy zsidó-katholikus egyházat akart alapítani és sok keresztény híve volt. Profétanőjük víziókat látott és ezt mondta: »In meinem Herzen sind bei Anbetung Gottes unzählige Juden erschienen und Gott sprach zu mir: »Ich mache alles neu, die Christen sollen Busse thun, sonst gehen sie alle zu Grunde. Ich bin Gott der allmächtige, wo ich bin, ist die ganze hl. Dreifaltigkeit; die hier mich anbeten, sind mein auserwähltes Volk. Ihre Bekehrung muss in Prag beginnen. Du bist das Organ meiner Offenbarung, dein Bruder [Pöschl] das Werkzeug der Ausführung«. A következő napon ezt a látomást hirdette: »Gott sprach: Neuer Himmel und neue Erde, Erneuerung der Kirche durch die Busse der Christen und die Bekehrung der Juden; die jüdisch-katholische Kirche ist die wahre, die neue Braut ist die wahre Kirche«. Pöschl tehát hozzálátott a zsidók megtérítéséhez, hogy a zsidóságot a kereszténységgel összeolvassza. A szentháromság is csak *szombat*on jelent meg. Pöschl hívei azonban nem lelkesedtek valamennyien a zsidókért és elváltak. Az egyik rész »Brüder und Schwestern in Zion« nevet viselte. Midőn Pöschl a hatóság Salzburgból Bécsbe vitte, hívei közül Ampfelwangból egy csoport asszonyostul-gyermekestől felkerekedett és Prágába vonult, hogy a zsidó-katholikus egyházat megalapítsa (Silbernagl, 81—83.). Az Irvingianizmusban zsidó nem szerepelt, de a főmunka, melyet Irving neki az Istentől küldöttnek tekintett, szerzőjéül Juan Josaphat Ben-Ezra héber convertitát vallotta. Tényleg azonban Lacunza spanyol jezsuita írta. A könyv címe: »A messiás eljövele dicsőségben és fenségben« és 1826-ban került Irving kezébe (213.). Új reveláció csak zsidótól indulhat ki, a jezsuita tehát zsidó szerzőt adott iratának. »*A templom vallása*« cz. szektát Hoffmann Ch. prot. papjelölt alapította, ki 1848-ban David Friedrich Strauss ellen a frankfurti parlamentbe képviselővé választatott. A cél az volt, hogy az igaz keresztényeket mint Isten népét összegyűjtsék és azt az Új-Izraélt Jeruzsálembe vezessék. Hoffmann, ki körül sok demokrata gyülekezett, az összes felekezetekhez, a zsidókhoz, protestánsokhoz és

katholikusokhoz és az összes politikai pártokhoz fordult, hogy csatlakozzanak az »Isten népe«-hez. Az alapító 1858-ban maga járt Jeruzsálemben, miután a 3439 aláírással ellátott idecézlő kérvény a szövetséges kormány által vissza lett utasítva. 1864-ben külön confessióvá alakult meg H. községe. »Aufichtung des Tempels in Jerusalem, Herbeiführung der gläubigen Juden zu diesem Geschäfte und Herstellung des heil. Landes sind Aufgaben des Tempels.« 1869-ben alapította H. az első kolóniát Haifát a Karmel alján, melyet még több is követett. Ezek a Templerek (288. s köv.). Hasonló zionista törekvést láttunk a Spohnianusoknál. Kirkegaard a dánok szerint »korunk Luthere.« Bennünket csak az érdekel, hogy a hivatalos egyházzal folytatott harcába a zsidó is beleránczigálta, midőn kikelt: »gegen den jüdischen Gaunerstreich des officiellen Christenthums« (287.). A szegény zsidók mindig előkerülnek, Kirkegaard alig látott zsidót életében. — A spiritizmus Amerikából jött Európába és itt sok hívőt szerzett. Minden spiritistának külön védőszelleme van, épígy minden spiritista egyesületnek. A lipcei egyesület geniusa *Jehovah* (301.), A spiritisták nem tudják, hogy a Jehovah szó sosem létezett és csak a יהוה téves olvasásából keletkezett, tehát tudatlanság productuma. — Az ethikai mozgalom szintén Amerikából indult ki és 1892 óta Európában is tért hódít. Ebben az évben jött ugyanis át dr. Adler Victor, az egész mozgalom megindítója. Adler atyja rabbi Amerikában és fiát is rabbinak nevelte. A berlini Lehranstalt hallgatója volt, de bölcsészeti tanulmányai közben arra a meggyőződésre jutott, hogy nem lehet rabbi. Az ethikai mozgalom veleje: vallás dogma nélkül és pusztán humanizmus, oly jelszavak, melyek modern zsidó teológusoktól vették eredetüket. Silbernagl (457.) megemlíthette volna a fenti tényeket. — Egyéb tanulságok is meríthetők a szóban forgó műből. Nevezetesen ki kell emelnünk, hogy a zsidó reformmozgalom sok impulzust nyert nemcsak a zsidók emancipacionális törekvéseiből, hanem a nemzsidó teológiai és filozófiai mozgalmaktól is. Csak ezek tanulmányozása mellett lehet a zsidó törekvéseket megérteni. Nem érintettük az egyházpolitikai állapotok ismertetését. Világos, hogy ezeknek a zsidók helyzetére döntő befolyásuk volt.

Kirhoff A. »Mensch und Erde« cz. hét felolvasásában (Lipsee, 1901.) arról beszél, hogy a föld sajátos természeti viszonyai milyen befolyást gyakorolnak a népre, mely lakja. Bennünket különösen a 3-ik felolvasás érdekel, melynek címe: »Steppen- und Wüstenvölker.« A levegő szárazsága folytán az ember bőre meghasad. Ez ellen olajjal kenik magukat. (40. lap.) A bibliából és talmudból tudjuk, hogy ez a zsidók-nál is szokásban volt. A misna (Jóma 6,1.) a mosdást és olajozást megtiltja az engesztelő napon. Ünnepkor t. i. szokásban volt a mosdás és olajozás. Európában még a XVI. században sem mosdottak mindennap. Az érzékek: látás, hallás, szaglás erősen ki vannak fejlődve. Midón R. Gamliel, R. Jósua és R. Akiba Rómába mentek, finom keleti füleikkel már távolról hallották a világváros zaját. A természet sohasem csön-des az ő füleiknek. Innen érthető az a mondás (Ex. r.), hogy a kinyilatkoztatás alkalmával nem volt semmi nesz (bath kol), a természet is figyelt. A fejet a hőmérsék gyors változása ellen bekötik. A fejtakarót levenni illetlenség. »Christus stets barhäuptig abzubilden, ist ganz unhistorisch« (50). A szárazság okozza, hogy a pusztákon (Steppen) illatos fű nő. A nép tehát megszokta és megkedvelte az arómát (52). Ezzel függ össze a tömjén használata az áldozati kultuszban. Minden lakoma végén illatszert füstölögtettek (misna Ber. 6. fej.). A pusztá lakói nyomott lelkületűek, becsületesek és józanok (u. o.). A szent földön sok bor termett, de a nép nem ivott. Van-e nép a világon, melynek meg kellene parancsolni, hogy szabadsága ünnepén 4 pohár bort igyék? (Széder este.) Renan találta ki, hogy a pusztá egyhangúsága szülte az Egyistenhitet. Kirchhoff már dogmaszerűen mondja: »Wald- und Seevölker pflegen Polytheisten zu sein, Steppen- und Wüstenvölker neigen vielmehr zum Monotheismus. Vom Sinai, aus Palästina und Arabien empfing die Welt die drei wirkungsreichsten Lehren vom *einen Gott*.« (53.) A zsidókon kívül egy nép sem volt az ókorban monotheista. Az arabok csak meghódoltak, éppogy mint az európai népek, a monotheismus eszméje előtt. A nemzet fogalmával való visszaélés az antisemita mozgalom (76. lent). K. nézete szerint a nemzet főkritériuma a közös törekvés. A közös vér nem teszi a nemzetet, mert nincs tiszta faj. (86.) Végül idézünk két helyet, az egyik a

szent földre, a másik őslakóira vonatkozik. Az erdők kipusztításának következményeiről szólva, K. ezt mondja:

»So ist aus dem Land, da Milch und Honig floss, das skelettartig kahle Palästina geworden; das Fett des Landes besonders die kostbare Roterde, die aus der oberflächlichen Auflösung des palästinensischen Kreidekalks durch den Regen zurückblieb und in der Terrassenkultur der Israeliten sparsamst bewahrt blieb, musste beim Verfall pfegsamer Bodenbehandlung, beim Abhieb der immergrünen Eichenhaine, von denen die Bücher des alten Bundes melden, der bleichen Steinwüste weichen.« (71.)

»Viel mag auch in unseren Schulen der Unterricht in biblischer Geschichte dazu thun, dass man sich in früher Jugend bereits unter dem Eindruck der schlicht klassischen Erzählungen von den Erzvätern das Entstehen von Völkern vollkommen so geschehen denkt wie das einer Einzelfamilie, ohne zu ahnen, dass die angeblichen Abrahamsöhne schon in der Periode, da sie mit ihren Herden im Land Kanaan hin und her zogen, sicherlich nicht reinblütig d. h. nicht von völlig gleicher Abstammung waren, geschweige denn in der Folgezeit, als sie seit dem Einzug in das ihnen »verheissene« Land den langwierigen Verschmelzungsvorgang durchmachten, das aus ihnen und all den Vorbewohnern des eroberten Landes zu beiden Seiten des Jordan, mithin aus einer nicht mehr analysierbaren Mischung von semitischen wie nichtsemitischen Elementen die jüdische Nation hervorbrachte.« (87.)

*

Holzmann O. »Die jüdische Schriftgelehrsamkeit zur Zeit Jesu« (Giessen, 1901.) című előadásában elfogulatlan képet törekszik rajzolni. Helyesen emeli ki, hogy az irástudó a proféta utódja és Izrael népének tulajdonképeni nevelője. (10.) Az irástudó bizonyos tekintetben a proféta fölött áll (12.), a talmud szerint is a »tudós jobb a profétánál«. Téves azonban, hogy Sammai és Hillel külön rendszereket állítottak fel (15.), hiszen csak 4 kérdésben differálnak. A tanítványaikra (iskoláikra) inkább illenek H. állítása. H. idézi Hillél mon-dását: »mi neked kellemetlen, ne tedd másnak. Ez a vallás főtétele, a többi magyarázata.« (Sabba 31a.) Egy lélegzet alatt mégis azt mondja: »Das Mass für Grosses und Kleines...
MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE, 1902. III. FÜZET.

hatten die Schriftgelehrten durchaus *verloren*.« (18.) A szombati prédikációkról azt mondja H. »die Regel bil-
deten jedenfalls Gesetzesbesprechungen in der trocknen Form,
wie sie die Mischna enthält.« (22.) Tudjuk, hogy ez nem áll.

*

Munk Salamon, hajdani párisi egyetemi tanár és a fran-
cia akadémia tagja, nagyhírű orientalista volt, ki főképp az
arabs-zsidó irodalom megismerése körül szerzett elévülhetetlen
érdemeket. Ő fedezte fel, hogy Avicebron azonos Salamon Ibn
Gebirollal és ő adta ki Maimonides »A habozók [nem tlvny-
gők] vezetőjé«-nek arabs eredetijét, melyet francziára is fordí-
tott. Anyjához intézett felette érdekes leveleit kinyomatta
Brann M., a »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Litte-
ratur« II. évfolyamában. Goethénél látogatást tett, melyről a
költőtől egy feljegyzés létezik és melyet az ifju maga részle-
tesen leirt. Ismeretes, hogy ő ment Cremieux-vel Keletre a
damascusi vérvád (1840) ügyében és hogy egyiptomi utazása
következtében megvakult, de azért tovább dolgozott. Életrajzát
(1803—1867) most megírta *Schwab M.*, »Salomon Munk«
(Páris, 1900), melyben a német származású (Glogauban szü-
letett) francia tudós életéről és műveiről hű képet ad. Cassel
Dávid nem a *boroszlói* szeminárium tanára volt (8. lap), hanem
a berlini Lehranstalté. Megjegyezzük még, hogy M. azért vándor-
olt ki, mert hazájában nem tudott zöld ágra vergődni.
Ő volt az, kinek folyamodványára a porosz közoktatásügyi
ministeriumban azt irták rá: »Solche Stipendien sind nicht
für Juden da«.

*

Több ízben adtam kifejezést azon véleményemnek, hogy
a zsidó mágia főképp Egyiptomból ered. Az exorcismus őshazája
kétségtelenül a Fáraók országa. Néhány ráolvasást közül a
legrégibb időből *Erman A.*, *Zaubersprüche für Mutter und
Kind*. Aus dem Papyrus 3027 des Berliner Museums. (Berlin,
1901. Abh. d. kgl. preuss. Akademie der Wissenschaften).
Ezek csak megerősíthetnek bennünket a fenti véleményben.
A ráolvasások főszavai: *szaladj ki, menj ki, essél a földre*.
Ezekkel biztatják a szellemet, hogy szálljon ki. Ráolvasás után
gyöngyöket vagy egyéb ásvány- vagy ércdarabokat szálakra
füznek és a gyermek nyakába kötnek. Szóval amulettekkel is

védik a gyerekeket. Hal is szerepel a varázsszerben (12 lent),
mint Tobit könyvében. A betegséget a betegbe belébujt szellem
okozza, a kit ki kell csalni vagy kergetni. Az egyiptomi halott-
kultusz mellett érthető, hogy ezeket a szellemeket nem külön
lényeknek, hanem elhunytak szellemeinek tartották és mint az
embereknél himeket és nőket különböztettek meg. Érdekes pl.
a következő ráolvasás (15. lap):

Laufe aus, du Asiatin, die aus der Wüste kommt.

Du Negerin, die aus der Fremde kommt.

Bist du eine Dienerin? so komme in Erbrechen.

Bist du eine Vornehme? so komme in seinem Harn.

Komme in Niesen (?) seiner Nase.

Komme im Schweiss seiner Glieder.

Az emberi sárral és vizzellett kitakarodik a gonosz,
ép így az orrváladékkal és az izzadsággal. Az ijedtséget a régiek
a démon beszállásának tulajdonították és mai napig ajánlják
ilyenkor a vizeletet. Az egypt. ráolvasásból értjük, hogy miért?
Azért, hogy a vizelettel a démon szálljon ki. A talmud szeri-
nt az izzadás stb. jó jel a betegnél. Ezen ráolvasás szerint
azért, mert az izzadsággal kiszáll a démon. Az egyiptomiak az
ember minden tagját valamely istenség védelme alá helyezték:
»egy tag sincs rajtad isten nélkül«. (23., 48—49. lap.) Kétségtelen,
hogy az idők folyamán az emberi test alaposabb ismerete
folytán az emberi tagok számát is egyre többre és többre tették.
Nem lehetetlen, hogy a talmud azon nézete, mely szerint az
ember 248 tagból és 365 érből áll, egyiptomi anatómiára megy
vissza. Az egyiptomiak szerint minden tagnak megvan a maga
istene, ezzel szemben a talmudböcs azt tanította, hogy minden
tagra esik egy parancs és minden érre egy tilalom.

Ismeretes, hogy a csomózás (Knoten) védő erővel bír és
ez okból a bűvészetben és különösen az amuletteknél kiváló
jelentősége van. E jelentőségre nézve jellemző, hogy a hie-
roglyphákban a védelem írásjegye mesterséges csomó. Az itt
említett adatok mind időszámításunknál sok századdal régiebbek.

*

Agobard, lyoni érsek a IX. század első felében, az összes
korok legádázabb zsidófalói közé tartozik és nem kevesebb mint
5 iratot bocsátott közzé a zsidók ellen. Sokan keresték már

Agobard gyűlöletének okát. A felelet az, hogy Agobard egy zsidóval *conflictus*ba keveredvén, az udvarnál a rövidebbet huzta. Az antisemitizmus történetéből tudjuk, hogy ilyen ok a zsidógyűlöletre elegendő. De volt idő, midőn az emberek szabadelvűen és nemesen gondolkozva, nem tudták megérteni, hogy kiváló ember ily alantjáró okból üldözhesse a zsidókat. *Wiegand F.* professor is e nemes gondolkozású férfiak közé tartozik és »Agobard von Lyon und die Judenfrage« cz. értekezésében (Erlangen—Lpzg. 1901) erre a kérdésre akar felelni: »Wie konnte der hellste Kopf im ganzen neunten Jahrhundert sich zu Äusserungen und Schritten hinreissen lassen, die ihn den brutalsten Judenfeinden aller Zeiten an die Seite stellen?« A kérdés *W.* gondolkozásának becsületére válik, de kár volt a feleletre két nyomtatott ívet pazarolni, melyekben az egyház és az állam helyzetéből és a zsidók társadalmi állásából következteti *W.* az okokat és mintegy igazolja Agobard fellépését. Hát nincs korunkban elég példa az oktalán és vad zsidógyűlöletre? Ha valaki nem antisemita, nem válik-e gyanússá? Mi felvetünk egy másik kérdést, a mely valóságos közhely, de azért feleletet nem adtak rá. A kérdés ez: Jézus, az apostolok, az első ókori keresztény közösségek zsidók voltak. Hogy fér össze ezzel a ténnyel *jámbor* keresztények *faji* antisemitizmusa? Erre a kérdésre csak egy felelet létezik és ez az, hogy a zsidógyűlöletnél megszűnik a szív és az ész. Kiváncsiak vagyunk más magyarázatra.

*

Utolsó számunkban (193. lap) keresztény varázsförműből idéztük »Eserheye« szót és azt mondtuk, hogy a szó első tagja nem világos. *Dr. Löwy Mór* tisztelt munkatársunk és mások arra figyelmeztettek, hogy az egész szó = אשר אהיה. Tekintettel Mózes II 3, 14-re (אהיה אשר אהיה), a honnan a kabbalisták átvették, ez a magyarázat helyes. Egyszersmind helyreigazítjuk azon állításunkat, hogy *Schechter* és *Singer* a *pal.* talmud egy részletét adták ki, mert a szóban forgó részlet a *bab.* talmudból származik.

*

Delitzsch Frigyes nagynevű assyriológus »Babel und Bibel« (Lipce 1902.) czimen Berlinben felolvasást tartott, melyen a német császár is jelen volt. Rövid 52 lapon képet

ad arról, hogy az assyriológia mily hatalmas fényt derít a bibliára, és állításait 50 ábrával illusztrálja. Az a benyomásunk, hogy Izraél országa és népe kultura tekintetében tényleg első sorban Babylóniától függött. Felette érdekes egy izraelita képe (10. ábra), a mely a zsidó típust mutatja. Nagyon tanulságos egy másik, a mely *Ezekiel* vízióját illusztrálja (49.) D. 3 téglán (45—47) a tetragrammatont véli feltalálni. Mint-hogy nagyon lázasan keresik ezt a nevet, és már többször találták meg és veszítették el, felette tartózkodóan kell az ilyen felfedezéseket fogadni. A *Dávid* történetére emlékeztek egy kép (24), a mely *Sardanapalt* ábrázolja, midőn pusztá kézzel egy oroszlánal harcol. Egy másik képen a királyt mutatja, ki előtt felesége ül, és mind a ketten bort isznak. Ennél *D.* utalhatott volna a *Nehemiás* történetére (a királyné ül a király előtt, ő pedig bort tölt). A felolvasás egyébképp is rendkívül érdekes és tanulságos.

*

Dr. Flesch A. megírta hitközsége *chevra kadisájának* felszázados történetét. Bár a *chevra* csak 50 esztendő, még sem nélkülöz minden érdekességet, és a mohácsi példa melegen ajánlható a régebbi hitközségeknek.

*

Annak idején megemlékeztünk *Benediktus Levita* a »*Preussische Jahrbücher*«-ben megjelent cikkéről, melyben kifejtette, hogy a német zsidó csak a kiterés által jut a teljes politikai és társadalmi egyenjogusághoz: »Da nun die Taufe in solchen Fällen offenkundig aus andern als religiösen Gründen begehrt wird, so lässt sich die Sachlage dahin kennzeichnen: Um die volle Gleichberechtigung zu erlangen, muss sich der Jude erst als charakterloser Lump erwiesen haben.« A következtetés az volt, hogy a gyerekeket kell kikeresztelni, minthogy a zsidó az »istenember« tant el nem fogadhatja. *Perles Róza* urasszony, a feledhetlen *Dr. Perles József* müncheni rabbi özvegye, »*Ein moderner Erlöser des Judenthums*« cz. felolvasásban a zsidó vallás mély ismeretével és egyetemes műveltséggel, messzelátó tekintettel és igaz lelkesedéssel mutatja ki *Levita* tudatlanságát és ellenmondásait, és végül feltárja azokat a viszonyokat, melyek a *Levita*-féle egyéneket nevelték. A szebb jövőt a zsidó tudástól várja, melyet a vallásoktatás

és az irodalmi társulatok felolvasásai által lehet elérni. A nők vallásos nevelését, fájdalom, elhanyagoljuk. Sok ily nő mint Perlesné kellene a zsidóságnak, akkor szebb jövőnek nézhetne elejébe.

*

Ugyanabban az egyesületben tartotta *Dr. Vogelstein H.* előadását: »Die Anfänge des Talmuds und die Entstehung des Christenthums«. Tulajdonképpen Harnack felolvasásaival foglalkozott. Harnack erősen megrázta a zsidóság fáját, és hullott is róla. Milyen gyümölcs? Vogelstein kiemeli, hogy mindaz, a miért H. lelkesedik, megvolt már a zsidóságban, a mit különben H. sem tagadott. Jellemző a német zsidóság félnépszerűsége, helyesebben megfélemlített voltára, hogy a felolvasó fel sem sorolta a kereszténység dogmáit, a melyek az egyház tanítása szerint alaptanai. Pedig H. erre egyenesen provokálta a zsidókat, minthogy maga is elismerte, hogy Jézus evangéliuma újat nem hozott, és tana csak abban különbözik a zsidóságtól, hogy ez utóbbinak még sok egyebe volt. Mint-hogy H. felolvasásait mult számunkban ismertettük, csak felhívjuk a figyelmet Vogelstein ügyes felolvasására.

*

Freimann. A. »Ueber hebräische Inkunabeln« cz. előadásában, tanulságos bevezető észrevételek után, kor és országok szerint csoportosítja a héber ősnymtatványokat. Körülbelül 100 ismeretes. Az első Rasi pentateuch kommentárja (Reggio di Calabria 1475. febr. 5). Ugyanez a mű az utolsó, melyet Spanyolországban nyomattak (1492. Zamora). Miután a zsidók innen kiűzettek, a javithatatlan materialisták Portugáliában folytatták a könyvnyomást, még pedig 1495-ig. A száműzés Damokles kardja lebegett fejük felett, nyomor pusztított körükben, de könyvet még akkor is vettek. Vajjon üldözöik, kik keresztrel a kezükben kísérték a szerencsétleneket utolsó utjokon spanyol és portugál földön, hasonló esetben ugyanily szükségét érezték volna a könyvnek?

*

Dr. Perles F. »Was lehrt uns Harnack?« cz. iratában (Frfr. a. M. 1902. és angolul J. Qu. Review 1902. ápr.) helyesen jellemzi K. eljárását a zsidósággal szemben. 1800 év

óta szemében már nem is létezik, holott ő maga erősen közeledett hozzá. Különösen sikerültek azok a részletek, melyekben H. ellenmondásait mutatja ki, szembeállítva egyes nyilatkozatait. Joggal emeli ki, hogy a vallásilag művelt zsidó H. felolvasásai által csak megerősödik hitében, és hogy H. milyen igazságtalan az 1800 év előtti zsidókkal szemben, kik nem tettek egyebet, mint azt, a mit ma H. tesz, hogy t. i. nem ismerték el Jézus Isten voltát stb-it. P. bírálatát a következők Goetheből vett idézettel zárja be: »Das israelitische Volk ist das beharrlichste Volk der Erde; es ist, es war, es wird sein, um den Namen Jehovah durch alle Zeiten zu verherrlichen« (Wanderjahre II. 2).

*

Dr. Güdemann M. bécsi főrabbi a zsidó vallásról népszerű könyvet irt e czimen: »Das Judenthum in seinen Grundzügen und nach seinen geschichtlichen Grundlagen dargestellt« (Bécs 1902). Hat fejezetben adja elő a zsidóság lényegét, a mely szót Güdemann szándékosan kerüli, nehogy könyve Harnack elleni polemiának látszassék. A fejezetek címei a következők: 1. A család. 2. Az Istenhit. 3. Az ember az Isten képmása. 4. A földi és a túlvilág. 5. A tan és az élet. 6. A jövőhöz fűzött remények (messiás hit). Ezekből a címekből nem is sejthető, mily gazdag tartalmuak. Tudás és szellem párosul lelkesedéssel és gyönyörű előadással. Zavarba vagyunk, hogy mit emeljünk ki. Jobb is, ha nem tesszük: olvassa el, ki a zsidó vallás főtartalma iránt érdeklődik. Nem dogmatika, nem rendszeres teológia, hanem a főbb tanok mély és szellemes bemutatása. Természetes, hogy a sok támadás folytán, melyek a zsidó vallás ellen nem zsidó részről az utolsó évtizedben intéztettek, sok a nyílt és hallgatóságos polémia. A szelid forma, melyben G. előadja, nem vesz el semmit tárgyi erejükből. Az óvatosság, mondhatni a félelem, a melylyel az uralkodó vallások képviselőinek durva támadásai ellen saját vallása igazait megvédi, már magában elég jellemző arra a felvilágosodásra és szeretetre, etikára és universalismusra, melyeket a zsidóság ellen tromfként játszanak ki a »wohlbestallt« professorok. Magyarán kimondva: a zsidók torkába bele fojtották a szót és az uralkodó vallások teológusai

büszkén verik mellüket, hogy az ellenfél hallgat. No, de jobb lesz, ha mi is hallgatunk.

*

Halevy Izsák »Dóróth Harisónim« cz. nagy műve, melyből eddig — mint annak idején megemlítettük — a II. és III. kötet látott napvilágot, nagy port vert fel, a mely némelyeknek a szemébe szállt. Sz. a »német buvárok« ellen valóságos pamphletet irt, hogy az egész modern zsidó történelmi kutatást diskreditálja. Azonban Halevy maga sem tudott volna énekelni, ha Rappoport, Frankel, Grätz és Weiss nem irták volna meg a szöveget. Arról a magaslatról, melyre a nevezett vezérek emelték, úgy látja, hogy itt-ott nem zöldel a mező, melyet megmiveltek, és azt kiáltja, hogy hanyagul mivelték meg az évezredes parlagot. Természetes, hogy az ellenkritika nem maradt el. *Epstein A.*, ki már régebben bírálta H. egyik új feltevését a *Revueben*, ezen folyóirat legújabb füzetében újra kritika tárgyává teszi H. egy másik fontos feltevését. Ugyanott *Bacher* az egész második kötetet recenseálja, megszokott alapossggal mutatva ki H. számos tévedéseit az amórák kronológiáját és egyéb kérdéseket illetőleg. Jellemző H. módszerére, hogy csak a két talmudból meríti adatait, a midrásokat, még a tannaitáktól származókat is figyelmen kívül hagyva. *Bacher* nagy művét az agádáról nem is ismeri, egyáltalában semmit, a mit Weiss óta ezen a téren produkáltak. A III. kötetet *Elbogen* bírálja a *Monatschrift* most megjelent 1902. január-februári kettős füzetében. Ez utóbbi keményen vág neki, úgy mint H. elődeinek. Ez nem helyeselhető, mert nem szabad azt a hibát, melyet H. elkövetett, hasonló hibával igazolni. Szóval, van egy kis elevenség.

A KEZDET DALAIBÓL.

(Akdomosz éneke.)

Téged dicsőít szellem-miriád;
Szavadra angyal-légiók rohannak,
Hogy minden reggel Rólad új imát
Mondhassanak, új szellemek fogannak.
Mennybéli föntségű szerafimok
Hat pár, csodálatos fénytollú szárnynyal
Lesik parancsaid, oh Te szent Titok,
Mély, ünnepélyes, félénk hallgatással.

S most hirtelen megjő szavuk. Remegve
Egyik a másikához ezt kiáltja:
»A mindenség fényrel telt meg nevedre,
Háromszor szent a Seregek Királya!«
S miként a hömpölygő folyóknak bűgő
Félelmetes, morajló hullámárja, —
Mint úr, szavad a kezdetben, oly zűgő
E szerafok s kerűbök dal-imája.

Szivárványpompa szent arcod visszfénye,
S e ragyogásba áhitattal néznek;
Parancsot lesve égi küldetésre.
S az ajkukon ki nem fogy a dicsének:
»Dicsőség Néki, a hatalmas Úrnak!«
Minden zűg, minden szó csak Őt dicsérjed.
S mint örök visszhang, e dalok úgy zűgnak:
Hogy mindenütt jelenvaló a lényed.

S végtére egybecsap az égi kar
Meg-megcsukló szent dallamú imával.
Eget-földet rendít e dalvihar,
Mely régiókból-régiókba szárnyal:
»Uralmadnak a fénye, glóriája,
Mely a világot kezdettől betölté,
Zeng nemzedékről nemzedékre szállva
Most mindenkor, szűnetlen mindörökké.«

Budapest.

GERŐ ATTILA.

ORSZÁGVILÁG.

I.

A PESTI IZR. HITKÖZSÉG ELŐLJÁRÓSÁGÁNAK JELENTÉSE AZ 1901-IKI ÉVRŐL.

A főváros ellen emelt panaszszal, hogy a hitoktatásra szükséges subventió felemelését megtagadta, kezdődik a jelentés. Ezzel és a tagok anyagi támogatásának nagyobb igénybevételével szoros kapcsolatban van a beszámoló bevezetésének második rendkívüli pontja, mely a most érvényben levő alapszabályzatnak a változott viszonyokhoz képest való módosításáról tesz jelentést. Az előjáróság tagjai a választmány és képviselőtestület e célra felkért tagjaival egy 15-ös bizottsággá alakulván, élénk és sokoldalú eszmecserét folytattak ez ügyben, melynek eredménye egy teljesen kidolgozott alapszabálytervezet. E javaslat legközelebb az előjáróság retortáján is átmegy és ezzel céljához igen közel jut.

A hitközség szükségleteinek oroszlánrészét a hitoktatás költségei nyelik el. Voltakép ez a momentum az, mely a mérleget az utolsó években az egyensúlyból ki, a deficit felé bilentette. A takarékoskodás itt boszulja meg magát legjobban, ha tehát külső fejlesztést a rendelkezésre álló fedezettel nem lehet megkoczkáztatni, de legalább a »belső fejlesztés nagyobb áldozatok nélkül megvalósítható feladatainak« kíván nyomatékossabb munkát szentelni az előjáróság.

A vallásoktatáson túlmenőleg a polgári és középiskolai ifjúság vallásos érületének fejlesztésére az ifjúsági istentisztelet intézménye helyezkedett szélesebb alapokra. Eddig tudvalevőleg az előjáróság nagyobb súlyt fektetett a leányiskolai ifjúság vallásos érületének fejlesztésére, mint a fiúiskolai ifjúságéra és így történt hosszú évek során, hogy míg az összes polgári és felső leányiskolák ifjúsága számára igen szép

és lélekemelő istentiszteleteket rendezett, addig — a hitközségi polgári fiúiskola növendékeit kivéve — az összes polgári fiúiskolák ifjúságáról teljesen megfeledezett. Ennek az állapotnak végre valahára véget vetett az előjáróság olyképen, hogy ezen mostoha gyermekek számára is valahogyan helyet szorított a rombach u. zsinagógában, a hová a jelen tanév kezdete óta örömmel és buzgósággal gyűl istentiszteletre és hitszónoklatok hallgatására.

A héber nyelv mivélésére a szűkre szorított iskolai oktatás mellett már rég mutatkozott szükség, ezt kívánta kielégíteni a hitközség, amikor u. n. héber iskolákat szervezett. Ez iskolák oly váratlan népszerűsége tettek szert, hogy évközben is szükségesnek mutatkozott három új intézet létesítése.

Magasabb kiképzést a héber irodalomban a Talmud-tóra intézet van hivatva megadni. Itt egyedül hangzik fel a panasz, hogy a tanulók létszáma a várakozásnak meg nem felel, dacára annak, hogy a hitközség e nagy hivatásu iskoláját kellő áldozatkészséggel gondolzza és elismerésre méltóan meg is felel feladatának.

A hitközség elemi és polgári fiúiskolája intenzív fejlesztés révén hasonminőségü iskolák közt az első sorba küzdötte fel magát. Hivatásbeli kötelességeik lelkiismeretes teljesítése mellett dicséretes működést fejtettek ki a tantestület tagjai, a mikor a tanítási módszerről, a tananyag okszerű beosztásáról és egyéb oktatásügyi kérdésekről a meghívott szakférfiak jelenlétében értekeztek. Nagylelkü emberbarátok adományai révén lehetségessé vált egy rendkívül áldásos és utánzásra méltó intézmény, az u. n. »napközi otthon« létesítése, melynek célja a legszegényebbeknek hetenként három délutánon alkalmat adni, hogy tiszta levegőjü, jól világított helyiségben tanulják megszeretni az iskolát és tanulmányaikat. A nők tudományosabb kiképzetésével, e modern követelménnyel is számolt a hitközség, a mikor polgári leányiskolájának — a mely nem kevésbé mintaszerű, mint a polg. fiúiskola — eddigi osztályain felül egy »továbbképző tanfolyamot« létesített. Egyelőre csak a délutáni órákra és néhány, inkább szívbeli kiképzést nyújtó tárgyra szorítkozik, de ha a vállalkozás, mely ez időszert úgy látszik magángazdasági alapon áll, beüt, a hitközség egy felsőbb leányiskola létesítésétől bizonyára nem fog visszariadni.

A közel jövő feladattára homlokára azonban nem ennek, hanem a »zsidó középiskola« kérdésének megoldása van tűzve.

Az oktatás mellett kétségkívül semmi sem hat oly jótékonyan a vallásos kedély ébresztésére, mint az istentisztelet és a vele járó vallási szertartások ünnepélyessége. A napisajtót is sokat foglalkoztatta az új templom építésének kérdése, melyről a jelentés is szól. A sok ténta, mely az építendő templom stylja felett folyt, nem volt elegendő, hogy a kérdés megoldását, akárcsak az első tervezés stádiumáig vigye előre. Az építkezés óriási technikai nehézségei, de mindenekelőtt az anyagi áldozatok ijesztő nagysága, melyet ily remekmű igényel, kitolja azt az időpontot, melyben az hivatásának lesz átadható. A hitközség addig is gondoskodik az ajtatosak körének kiszélesítéséről alkalmi imahelyiségek engedélyezése útján. Léleknemesítő működését e téren azzal tetőzte, hogy úgy mint minden évben, ez évben is a szent ünnepek alkalmával, mintegy 1800 egyetemi hallgató befogadására alkalmas helyiséget drága pénzen bérelt, hogy azon idegenből ideszakadt jobb sorshoz s vallásos élethez szokott és reá érdemes ifjuság illő környezetben áldozzék vallásos meggyőződésének.

A hitközség súlyos anyagi helyzete, a mint a közmívelődési intézmények fejlődésének nem volt gátja, jótékonyági tevékenységében sem volt érezhető. Csak havi segély és alamizsna címén közel 83 ezer korona került kiosztás alá. Ehhez sorakoznak a természetbeni adományok: ruházás, fűtőszér, husvétii kenyér stb. alakjában, továbbá azok a testet-lelket emelő szederestélyek, a melyeket a katonaság kötelékében állók részére rendeztettek. A jelentésnek idevágó egész szakaszát kellene lenyomatni, ha megközelítő képet akarnánk adni arról a sokirányú humanitárius működésről, melyet néma számok is, oly ékesszólóan fejeznek ki.

A szegény segélyezés correlatuma, a betegápolás a lefolyt évben a népességi szaporulatnál is nagyobb arányban növekedett. Ugy tudományos, mint közigazgatási tekintetben a legmagasabb színvonalon álló kórház összes kiadásai körülbelül 150 ezer koronára rugnak. Az 1929 fekvő beteg közül 764 részesült ingyenes ápolásban, 19204 ápolási nappal. Az ingyenes kezelésben részesült bejáró betegek száma 20731; ezek közül 11980 nem zsidó vallású volt.

Hitközségünk izmosodó intézményei közül a Bródy Adél-gyermek kórház már régóta magára vonta a nagy közönség érdeklődését. A zsidó könyörületességnek igaz megtestülése ez intézet, mely szükségleteinek túlnyomó részét zsidó polgártársainak nyálelkűségéből fedezi, de daczára ennek, áldásos működésének nagyobb részét más vallásúak gyógyítására fordítja. Míg az ápolt zsidó gyermekek száma 3988, a más vallásúaké 11019. A kórház mult évi budgetje 100 ezer koronán felül emelkedett, a mi által az előrelátható reudes kiadások 15 ezer koronával haladtattak meg.

A fiárvaház rohamos fejlődése elváhatatlan kapcsolatban áll lankadatlan elnökének, *Deutsch* Jakab nevével. Aki az egyes tételeket nem látja, nem is hinné, hogy ama válságzerű korszakban, melyben kereskedelmünk s iparunk teng, sikerült neki 200 ezer koronát gyűjteni oly intézet számára, mely alap-tőkéből is fentartani tudná magát. De nem is a tőkegyűjtés volt czélja, hozzá látott az intézet belterjes fejlesztéséhez, amikor kimerítő tervezete alapján polgári iskolát nyitott nyilvánossági joggal. Az intézet fellendülését mi sem bizonyítja ékebben, mint az, hogy a tavalyi 142 tanuló helyébe az idén 189-et részesített czéltudatos gyámolításában.

A lefolyt évben adományok és alapítványok címén befolyt összegek 196,815'55 koronát tesznek ki, míg az évi évi kiadások 99,162'89 koronára rugnak; az intézet tiszta tőkéje ez idő szerint 2.010,590'74 korona.

Az izraelita siketnémák országos intézete, melynek élén *Deutsch* Sámuel ur áll, mintegy 100 szerencsétlennel nyújtott boldogító menhelyet. Ez intézet vagyona is tetemesen emelkedett s jóval meghaladja az egymillió koronát. Költségvetése pedig a sok ingyenhely daczára mintegy 6000 korona többlettel záródik.

A nyugdíjintézet (jelenlegi elnöke Baumgarten Lajos ur) állapota is javult a bevételeknek 46 ezerről 54 ezerre való emelkedése és a kiadásoknak 38 ezerről 35 ezerre való csökkentése folytán. Az intézet vagyoni állománya 1901 december 31-én 378,647 kor. 33 fillér.

A kezünkben levő előjárásági jelentés nem tartalmazza az 1901. évi költségvetés egyes tételeit s ezek viszonyait a zárszámadáshoz, mert erről egy külön, a számvivőség által kidol-

gozott szakjelentés van hivatva tájékoztat adni. Ez általános jelentés keretében csak a kultuszjárdékok állapota van feltüntetve; ezekből nyilvánvalóvá lesz, hogy az elmúlt évben, viszonyítva a korábbihoz 17,315 egyénnel gyarapodott a kultuszjárdékok fizetők száma. A befolyt járdékok főösszege 385,852 korona 50 fillért tesz ki, mihez második jövedelmi forrásul a 182 ezer koronát kitevő alapok s alapítványok kamatai járulnak. Mindez azonban távolról sem fedezte azt a nagyarányú támogatást, melyben szegénysorsú és beteg polgártársaink a hitközség részesítette, úgy hogy a pénztári, a gazdasági ügyosztály minden takarékosága nem tudta meggátolni, hogy a költségvetés defיצittal ne záródjék.

A gazdasági ügyosztály még a közgyűlés múlt évi határozata alapján intézkedett a templomi orgona szükségessé vált javítása érdekében, a mi a hitközségnek 12 ezer koronánál nagyobb megterhelését jelenti. A zsinagóga épületén is biztonsági, tatarozási és világitási építkezések váltak szükségessé a közgyűlés megállapította kereteken és költségeken belül.

Hitközségi hivatalok tétele alatt emlékszik meg a jelentés ama fájdalmas veszteségről, mely a hitközséget kötelességtudó, derék titkárhelyettesének, egyszemélyben ügyészének, Steiger Lajos dr. elhalálása folytán érte. A megürlsedett állásra 28 folyamodó közül Gábor Gyula dr. ismert fiatal fővárosi ügyvéd hivatott meg.

A rabbinátus hatáskörébe tartozó hivatalos ügyekről közölt statisztikai adatok közül magukra vonják figyelmünket az áttérési statisztika tételei. Sajnos tapasztalatok! A zsidó hitagykók száma évről-évre szaporodik, a zsidó vallásra át- illetve visszatérők száma csaknem ugyanazon arányban csökken. A zsidó hitból való kilépés tudomásul vételét a törvény értelmében két-szer kérték 208-an (tavaly 156-an); ezzel szemben a zsidó hitre át-, illetve visszatérők száma 42-öt tett ki. A népesedési mozgalom keretéből sajnálattal kell konstatálnunk, hogy a születések száma az előző évekhez képest tetemesen apadt. Az események száma alig észrevehetően emelkedett, a halálozás a régi számokat mutatta.

Mielőtt jelentését befejezné, az emlékezet szárnyán visszazsall az előljáróság azon férfiakhoz, kik odaadó működésükkel s áldozatkészségükkel hitközségünk felvirágzásán fáradoztak. Pfei-

fer Ignác, Ehrlich Mózes, Neumann Antal és mások nevei az emberbarátok könyvében mindig diszes helyet fognak elfoglalni.

Végül még egy kis perspektívát nyujt a jövőbe a jelentés, amikor az 1902. év költségvetését tárja elénk. Az 1.137,000 korona szükséglettel 42,000 koronával kisebb fedezet áll szemben, a mi szomorú jelenség.

Budapest.

DR. RAPPAPORT BÉLA.

II.

A PESTI CHEVRA KADISA ELŐLJÁRÓSÁGÁ- NAK JELENTÉSE ÉS KEZELÉSI KIMUTATÁSA AZ 1901-IKI KÖZIGAZGATÁSI ÉVRŐL.

A Chevra Kadisában testet öltő zsidó könyörületesség egyik apostolának, *Ehrlich* Mózesnek nekrológusával kezdődik a jelentés. Minden szép, amit e munkás magánember az élet folyamata alatt cselekedett, kegyeletes szavakkal van ecsetelve. A hitközség javára tett nagy alapítványaiban és kegyeszélu hagyományaiban földi életén túl terjedő, jótékonyan munkálkodó alanyiságot teremtett magának. »Becsülés, köztisztelet és szeretet övezte életében, áldás legyen vele haló poraiban!»

Méltó utódjára, Dr. *Weimann* Fülöp kir. tanácsosra hárult most már az intézet terhe és felelőssége. A kik közügyekért lelkesedő természetét ismerik, azok egészen természetesen találják, hogy hosszabb időre terjedt helyettes-elnöki feladatának fényes sikerrel megfelelt. Az anya-hitközség alelnöki székébe meghivatván, e jelentékeny erőt a Chevrának el kellett vesztítenie, valamint bucsut kellett mondania *Breitner* L. Zsigmond urnak, aki szintén szép emléket biztosított magának a Chevra Kadisa évkönyveiben. Annak megemlítésével, hogy az egyesületnek *Boschán* Jakab és *Fleischmann* Ede urakkal élén ideiglenes tisztikara megalakult, a jelentés a Chevra egyes intézményeit veszi sorba és számol be állapotukról.

Első helyen említi a jelentés az 1893 óta fennálló agkok házáat. Átlag hatvan agg nyer benne ellátást. Utóbbi években — sajnos — az intézet oly szüknek mutatkozott, hogy az előljáróság már terveket is készítettett célszerű kibővítése dolgában. Az intézet fenntartása 45,074 korona 87 fillérbe került

ami a meglevő fedezettel szemben 18,933 korona 51 fillér hiányt mutat, mely összeget a Chevra Kadisa fedezte.

A fővárosi szegények nyomasztó helyzetének meghatározó esetelésével vezeti be a segélyezésekről szóló czímet a jelentés. Teljesen osztjuk e tekintetben a jelentéstevő nézetét: alamizsna nem segít egymagában a legszegényebekben, lelki támogatás kell nekik, azt pedig nem adhatják jótékonsági intézmények, hanem egyes-egyedül a baj forrása: a társadalom. A Chevra K. előljárósága, úgy látszik, becsületes gondossággal gyökeréig kutatta szociális mizériánkat. Életrevaló javaslatnak látszik oly menedékház építése, melyben fővárosi szegény, erkölcsi tekintetben kifogástalan zsidó családok, kik munkájuk révén ugyan megélhetnek, de lakásviszonyaink mostohasága alatt szenvednek, állandó otthont találnának. Szóval a Chevra K. a családi tűzhelyet akarja biztosítani homestead útján. Amíg a segélyezésnek ez az intenzivebb módja nem lehetséges, érdemességét s szorultságot szem előtt tartva havi és negyedévi segélyekkel igyekszik jótéveően közrehatni a nyomor apasztására. E czímen az 1901. évben 33,288 Kor. került kiosztás alá. A rendes havi segélyeken kívül betegek gyógyhelyre küldésével, özvegyek és árvák gyámolításával terhelte meg a Chevra költségvetését.

A betegápolási intézmények gyámolítását elsőrendű köteleességének ismeri a Chevra. Maga nem tart fenn ugyan kórházat, hanem a meglevők anyagi támogatását tekintettel a gyógykezelt izraelita vallására tekinti feladatának. A betegápolási institúciók támogatására az 1901. évben 64,200 koronát fordított.

A temetkezési ügyről szóló része a jelentésnek panaszemléssel kezdődik a főváros közegészségügyi bizottsága ellen. E bizottság u. i. egy szabályrendelet-tervezetet készített, mely jelen alakjában vallásunkra, szokásainkra és hagyományainkra nézve felette sérelmes, mélyen belenyúl a kegyelet művének szokott folyamatába és az erre vonatkozó akarati elhatározásba. Reméljük mirészünkről, hogy a jelentéstevőknek, illetve az anyahitközségnek sikerülni fog e szabályrendelet-tervezetet levéteetni a napirendről, ha pedig ez nem történik, bizunk abban, hogy a jelenlegi kormány, melynek több tagja küzdött a vallásszabadságért, küzdelmük fényes eredményét nem engedik elhomályosítani egy illiberális szabályrendelet megerősítése által.

Jótékony hatása a Chevra működésének a temetkezés körül leginkább abban nyilvánul, hogy összesen 1522 esetben, vagyis a halálesetek 61%-nál díjak egyáltalán nem fizetettek.

Az új központi temető húsz évi fennállása után — sajnos — szüknek bizonyult. Ez idő alatt u. i. nem kevesebb mint 16,085 halott lett itt eltemetve, úgy hogy kibővítése elodázhatatlan követelmény. Az előmunkálatok erre nézve meg is tétettek.

A vagyoni kezelés körében azon örvendetes jelenséget tapasztalhatjuk, hogy hiány a Chevra mérlegében nem mutatkozott, hogy a számvivőség és előljáróság egészben véve nagy gondot fordított a helyes kezelés elveire és minden rendű anyagi ügyeire, hogy a folytonos növekvő szükségleteinek és mindig fokozódó humánus feladatainak megfelelni képes legyen.

A VI. és VII. pontban beszámol a jelentés a múlt évben alapítványok és hagyományok czímen befolyt összegekről (összesen: 4000 korona) valamint az egyes alkalmakkor szegények között való kiosztásra rendelt adományokról (összesen: 5958 korona.).

Ime elébénk tárult a Chevra Kadisa működésben a XX. század humanitárius irányzatának egész rendszere!

Az aggok háza az egyeseknek öregségük idejére biztosít ellátást, a tervbe vett menedékház a létért küzdő családok fogadja oltalmába, a bőven juttatott pénzsegélyek ideig-óráig enyhítik a nyomort, a betegápolás a tehetetlenül szynlódóknak nyújt testi és lelki megnyugvást, a temetkezés a legszegényebeknek is biztosítja a végsőtiszteletet, míg a temető jó karban tartása a holtak becsülését, az élők nagylelkűségét hirdeti.

Ebben áll a pesti Chevra Kadisa vallásos, kegyeletes és emberbaráti feladatköre. Zajtalanul, de annál biztosabban halad ez uton az emberi könyörületesség eszménye felé.

Budapest.

DR. RAPPAPORT BÉLA.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: *Dr. Flesch A.* A mohácsi chevra-kadisa története 1850—1900. Mohács 1902. — *Perles Rosalie*, Ein moderner Erlöser des Judenthums. Vortrag, gehalten im Verein für jüdische Geschichte und Litteratur zu Königsberg Pr. Königsberg 1901. — *Dr. Vogelstein H.*, Die Anfänge des Talmuds und die Entstehung des Christenthums. Vortrag, gehalten im Verein für jüdische Geschichte und Litteratur zu Königsberg am 19. Februar 1902. Königsberg 1902. — *Dr. Freimann A.*, Über hebräische Inkunabeln. Vortrag. Sonderabdruck aus »Centralblatt für Bibliothekswesen« 19. Bd., 3. Heft. Lipsze 1902. — *Dr. Weikert Aqu. Th.*, *Izraeli Izsak* »Jeszdó Ólam«, 4. rész 18. fejezetének néhány részlete a kiadó birtokában lévő kéziratból (Lithographia.) — *Dr. Frankl-Grün Ad.*, Die Varianten in den biblischen Parallelen verglichen und erklärt. I. Theil. 1890. — *Dr. Blau Lajos*, Brill Sámuel Löw a pesti rabbiág elnöke 1814—1897. Budapest 1902. Bővített lenyomat a Magyar Zsidó Szemle több évfolyamából. — *Dr. Baneth E.*, Maimonis Neumondsrechnung. Teil III. (a berlini Lehranstalt Értesítőjében.) Berlin 1902. — *Kistéleki Ede* Könyörgések Könyve, Imák, Fohászok. Szeged. 1902. Szerző tulajdona. — *Dr. Conan Doyle*, A dél-afrikai háború, annak okai és vezetése. Fordította Aliquis. Budapest 1902. — *Dr. Perles F.*, Was lehrt uns Harnack? Frankfurt a M. 1902. — *Dr. Grünhut L.*, Jalkut Hamachiri. Sammlung midraschischer Auslegungen der Sprüche Salomons von *R. Machir bar Abba Mari*. Zum ersten Male nach einer Handschrift herausgegeben mit Anmerkungen, Quellennachweis und Einleitung versehen. Jerusalem 5662. Verlag J. Kauffmann Frankfurt a M. Preis 5 Frcs. — *Castiglioni V.*, Scriptum Probitatis quae libro continentur Isaach Samuelis Reggio epistolae ad Samuelem David Luzzatto missae edidit commentariisque auxit. *Tergeste* MCMII. *Cracoviae* (Héber levelek). — *Dr. Krauss S.*, Ir Beroth. *Jeruzsálem* 5662. (Külön lenyomat Lunz »Jeruzsálem« cz. folyóiratából). — *Epstein A.*, Le retour de Raben Babylonie d'après M. Isaac Halévy. *Páris* 1902. (Külön lenyomat a Revue XLIV. kötetéből). — *Bloch M.*, Die Institutionen des Judenthums. II. Theil III. Band. Budapest 1902.

Ottolenghi Guisepe, genuai hadtestparancsnok, az olasz király volt nevelője, olasz hadügyminiszterré lett kinevezve. Az új miniszter végig küzdötte az olasz szabadságharcokat, több ízben súlyosan megsebesült és a vitészégi érmet is elnyerte. A népszerű tábornok kinevezése az olasz hadsereg köreiben nagy örömet keltett és tevékenységéhez nagy reményeket fűznek.

Hazai statisztika. Az 1900. évi népszámlálás szerint Magyarországon 826.222 zsidó lakik. A városok között Budapest után Nagyváradnak van a legnagyobb zsidó lakossága: 12.111. A megyék közt első helyen áll Máramaros: 55.957. utána következik Zemplén: 31.515 és Pestmegye: 30.113. A horvátországi zsidók száma: 30.032.

A berlini rabbiszemináriumban az imént megjelent értesítő szerint 48 hallgató volt; mind rabbijelölt, mert alsó tanfolyam nincs, és valamennyi egyetemi hallgató. Külföldi volt 12: 2 magyar, 3 galicizai, 5 orosz, 2 morva. Rabbifrállást kapott 10. Az évi járulékok kerekén 24.000 márkát tettek ki, melyhez különböző címek alatt még több mint 7000 márka járul. Az intézet magánvagyonára kerek összegben 509.000 márka. Az évi kiadás 44.000 márkára rugott. Az egyetlen rabbiképző Európában, a mely emelkedőben van. Az értesítőt *Barth J.* értekezése: »Wurzeluntersuchungen zum hebräischen und aramäischen Lexicon I« előzi meg.

Dr. Mandelkern Salamon, az új héber Concordantia neves szerzője, új-héber költő és orosz író, 60 éves korában Bécsben meghalt.

Myers Asher J., a londoni Jewish Chronicle kiadója, 54 éves korában meghalt. Ritka lelkes ember volt és az angol főváros sok emberbaráti és művelődési intézménye, melyeknek vezetőihez tartozott, elhunytával súlyos veszteséget szenvedett.

Dr. Rózsa Izsó de Várhely kerületi elnököt a szegedi hitközség 20 éves elnöki tevékenysége alkalmából meleg óvációkban részesítette.

A berlini Lehranstalt imént közzétett Értesítője szerint a lefolyt évben jelentékeny anyagi sikert ért el. Hallgatói száma 28 volt, 21 német és 7 külföldi. Ezenkívül 11 rendkívüli hallgatója volt, csupa külföldi (ezek nem tettek érettségit.) Nem régiben oly egyetemi hallgatók számára, kik a zsidó hittanban ki akarják magukat képezni, tanfolyamot nyitottak. A hangzatos cím nem vonzott, az utolsó félévben nem volt hallgató és a tanfolyam egyelőre megszűnt. Nincsenek idealisták.

Dr. Schechter S., a cambridgei és londoni egyetem tanára, április hóban elhagyta Angliát, hogy elfoglalja a reorganizált newyorki rabbiképző igazgatói állását. Bucsuzása alkalmából az angol zsidóság oly lelkesen ünnepelte, a milyenre nem tudunk példát. Zangwill, a híres író, ki három szeminárium

nevében beszélt, felpanaszolta, hogy az óvilág zsidósága keveset tesz tudományáért és a maga humoros modorában az angol zsidóknak szemükre vetette, hogy Schechtert elengették. Az ünnepellet számosan Liverpoolig kísérték, hol amerikai kísérőivel hajóra szállt. Az amerikai fogadás oly fényes volt, a milyenben zsidó theológus még nem részesült. A napilapok külön cikkekben irták le megérkezését és a *Sun* amerikai szokás szerint meginterwievolta. Dr. Schechter ezt a lelkesedést kétségtelenül értékesíteni fogja az amerikai hittestvérek felekezeti ügyeinek javára. A kiváló tudósnak és lelkes férfinak sok szerencsét kívánunk új működési teréhez.

A zsidó tudomány Mecenásai. Hirt adtunk már arról, hogy a newyorki rabbisemináriumnak három ottani jötevő egy millió koronát ajándékozott. Ugyanazok a *Jewish Encyclopedia* számára egy félmillió koronát ajándékoztak és ugyanilyen összeget a *Hebrew Union College* (cincinnati rabbiszeminárium) számára. Az utóbbi összeget csak akkor adják ki, ha a tervbe vett két millió koronát Newyorkon kívül hozzák össze.

Dr. Rosenberg Gyula Abrudbányán, Tisza Kálmán volt kerületében, képviselővé választatott.

Varsó zsidó lakossága az utolsó népszámlálás szerint 262.824 lélekre rug, összlakosság 736.625.

Jewish College. A londoni rabbiszeminárium utolsó közgyűlésén az elnök *Dr. Adler H.*, angol főrabbi, bejelentette azt a tervet, hogy a nevezett intézet a londoni egyetemmel szerves kapcsolatba hozassék mint a keleti tanulmányok képviselője. Az ügy még függőben van, de a chief-rabbi az érdekelt tényezők jóakarataról biztosította a gyűlést. Egyszermind utalt arra, hogy a 15,000 forint évi jövedelem, melyet jórészt néhány község bocsát az intézet rendelkezésére, nem elegendő. Az intézet reorganisatió előtt áll.

Dr. Schnitzer Ármin komáromi rabbít a király a koronás arany érdemkereszttel tüntette ki.

Dr. Schwarz G., budapesti tanár a jogi kar dékánjává választatott.

TÁRSADALOM.

ÓDA.

Az országos rabbiképző-intézet huszonötéves jubileumára.

Örök eszméknek büszke otthona,
Hol a tudás a hit tüzeben lángol,
Viharzó multunk enyhe szigete,
A melyet emlék, mint a repkény, átfon —
Jövők, reményünk csöndes temploma:
Hol fönnvirraszt az égő kegyeletnek
Derengő, borus oltármécsese.
Merengő dallal im köszöntelek!

Harczban negyedszáz éve állsz Te már,
Es háborud az eszméknek csatája:
Ostromba szállt a bambaság Veled
Tünt századoknak szívós babonája.
És sziszegett és üvöltött a guny,
A rágalom, a bosszuvágy szünetlen —
És körötte a földult viharok
Mint Sión orma álltal rendületlen.

Majd látnod kellett a közönyt Neked,
Egy más táborban szívemészítő árnyat:
Mint takarja feledés homálya
Tenger kincsét a zsidó tudásnak.
Bűbájlatos, édes nyelvünk árván —
Apánk sorsa önkörünkben rejtelem,
Költészetünk ezer gyöngye sárban,
Van-e ennél nagyobb bánat, gyötrelem?!

Testvérkéz sebéhez jött az idegen:
Titkot keresni szent könyveink lapján,
Véres szeme a gyűlölettől égett,
Kutatni mocskot ósvallások anyján.

Forgattak kardot ezret ellenünk,
 És mindnek ormán rágalom az él —
 Mint egykor Titus kardjára felvésvé
 Irtandó nemzet neve: Izraél!

S im hitünk büszke fellegorma Te!
 Neveltél harcost a csaták zajára,
 És adtál fegyvert küzdeni nekünk
 Tűzláng, babérba s diadalba mártva,
 Tudást adtál — és lettünk őrszemek
 Az ősi hitnek magas várfokán;
 Hitet adál — és lettünk bajnokok
 Zsidó tudásnak csatázó során.

Tanodtól termett korona fejünkön,
 És lelkeinkben gyuladt büszke mámor.
 Az ajkainkon láng az Úr igéje
 Az Úr serege ez a kicsiny tábor.
 Kicsiny! de bátor, erős tábor
 Ezernyi vésztől nem riad, remeg —
 Mert olthatatlan, szent tűz a mi lángunk
 Az Úrnak harcát vívja seregéd.

Sugárvéket szórtál szerte-széjjel
 Igyen derítéd a sötétet fényre:
 Falaidról tűszikrák röppentek
 A megriadt, hajnaltalan éjbe:
 Hirdetted, hogy az Isten ott van
 A világosság kellős közepén,
 Tanítád, hogy az Isten ottan él
 A hol tudás ragyog, s legszebb a fény.

Szórtad a gyöngyöt pazaron és bőven
 A közönyösek és vakok sorába —
 És történetünk heve, lángja, bája
 A nép szívét új ébredésre rázta;
 Pusztult közöny, új élet támadtot,
 És fölujjongott költőinknek lantja,
 És dallamától megnyíllott a sirbolt,
 Apáinknak rég elárvult hantja.

A sötétet mindenütt irtottad,
 Hitünk becsülni tanítál világot,
 A hol az ármány romlást segített:
 Te garmadában ráztál száz virágot.

Tanítád: hogy a magyar Izraél
 Honát szereti úgy mint senkise!
 Hogy magyar szíve s gondolatja,
 Ebben kétkedni ne merjen senkise!

Merengő dallal im ezért köszöntünk
 Egy negyedszáz év csöndes alkonyán!
 Magasztos vára hitnek, tudománynak
 Zászlód ünnepre int faladnak ormán!
 Az őrszemekről összegyül a tábor,
 A mely világgá Belőled vonult —
 Hódolni hajlik kezünkben a zászló,
 Mig lesi lelkiünk: mit regél a mult.

Köszöntünk Téged! ősz vezér a vártán,
 Tudásban bajnok — hitben oly erős,
 Sasszemed a mélyben jár kutatva
 Te Izraelnek dísz! te Izraelben hős!
 Majd századévnék súlya nyomja vállad,
 És mégis ifju s tűz a kebeled —
 Fejünkön áldásoddal járunk
 S imánk áldásra kéri nevedet.

Légy üdvöz! mester az írásban!
 A szetírásnak erős oszlopa!
 Neved világgá tündököl a hirben,
 És nem mulik el majd soha!
 Éles csákánynyal vágtaal mély aknában,
 S a drága termés hullt ásód alól,
 És földeritéd mult idők homályát
 Tudós mit hisz, s a költő mit dalol.

És könnyünk pereg Utánad a sirba,
 Te korán elhunyt, drága büszkeségünk!
 Te édesszavú! búbajos varázsunk!
 Te lángkebelű, eltűnt ékességünk!
 Izrael fejedelme! ki magasságon estél
 Utánad eped siró jajszavunk!
 Te örök létnek vagy már eljegyezve —
 De mi nélküled oly árvák vagyunk!

S köszöntünk Benneteket mindet,
 Ti tudós, drága, kedves Mesterek!
 Dicsőség Nektek! hála im Tinéktek!
 Büszke szívvel, emelt fővel ünnepeljete!

Babér illet meg harcztokéért:
 Babér teremjen utjaitokon,
 Áldás lebegjen, áldás viruljon
 Kezetek munkáján — vágyaitokon.

Örök eszméknék büszke otthona,
 Hol a tudás a hit tüzeben lángol,
 Viharzó multunk enyhe szigete
 A melyet emlék, mint a repkény átfon
 Állj századokon által fennen —
 Viharban erős, törhetetlenül!
 És érje áldás minden rögszemecskéd —
 Örök időkre állj Te rendületlenül!

Budapest.

KISS ARNOLD.

AZ ORSZ. RABBIKÉPZŐ-INTÉZET.

Szűk körben, házi ünnepség keretében ünnepli az orszá-
 gos rabbiképző-intézet folyó évi november hó elsején fenn-
 állásának negyedszázados évfordulóját. Nagyjelentőségű határ-
 vonalat képez ez az ünnepély a magyar zsidók történetében,
 mert immár sok nemes gyümölcsöt termő terebélyes fa gyanánt
 áll előttünk az intézmény, melynek magját buzgó ügyszere-
 tettel, küzdelemben megedzett lelkesültséggel és figyelmes
 előrelátással ültették el legjobbjaink a hazai zsidóság termő
 talajába. Eleven emlékezetben él még a csatasorok dübörgő
 felvonulása, mely országszerte alkalmatlanná tenni, megrontani
 akarta a talajt a mag felvételére; gyakran láttuk azóta a
 tudatlanság és a mesterkéltségek rosszakarat sötétségét alábocsát-
 kozni, hogy megakadályozza a csirahajtás egészséges fejlődé-
 sét; sokszor tették próbára ádáz vitusok a csemete életképes-
 ségét, — s íme, a legvéresebben romboló elemek együtt-
 működő ereje daczára is szívet-szemét gyönyörködtető szépen
 kifejtett sudarával szilárdan áll a magyar Sión ormán a
 magyar zsidóság czédrusa, mely gyümölcszeivel a zsidó tuda-
 omány éltető illatát s a zsidó vallásosság tápláló nedvét ter-
 jeszti a hazai Izraél körében. Hála érte az isteni gondvise-
 lésnek, aki Izraél történetében soh' se engedte a sötétséget
 diadalmaskodni a világosság fölött; hála azoknak a nemes
 érzületű férfiaknak, kik szívükön hordva a magyar Izraél
 jobb jövőjét, küzdelmekből nem riadtak vissza; hála a zsidó

tudomány azon kitünőségeinek, akik lelkes odaadással nyi-
 tották meg nagy szellemük csatornáit és szakadatlan buzgó-
 sággal árasztották az Élet forrását; hála azon ifjaknak, kik
 a szent ügy iránti szerető hűséggel esküdtek föl a magyar
 zsidóság vezető zászlaja alá s meg nem törve az életet emésztő,
 sikerekben gyér lassú küzdelemben, napról-napra több dicső-
 séget szereznek a zászlónak; hála hazai hitközségeinknek,
 amelyek minden elfogultságtól menten nem hajoltak az izgató
 szóra s most egészséges, erőteljes fejlődésben örülni tudnak a
 bizalom miatt, melyet az intézetnek előlegeztek.

Mert ha huszonöt évvel ezelőtt csak reményre nyilhattak
 meg az intézet kapui, ha a létesülése körül elhangzott harc-
 kiáltások kételkedő csüggedést keltettek, úgy ma negyedszázados
 mult után beteljesült remények örömeivel ünnepelhetünk, mert
 immár elért eredmények hosszú sora eloszlat hat minden kételyt
 s fényesen bizonyítja, hogy az intézet megfelelt a hozzá fűzött
 várakozásnak s hogy nincs okunk többé kishitű aggodalomra,
 hanem büszke önérzettel, győzelmes öntudattal léphet át az
 újabb korszakba, amidőn már könnyebb az útja, biztosabb a
 fegyvere, mert tiszteletet parancsol a multja s hódít nemes
 munkája. De ép ezért nem szabad csupán az intézet házi
 ünnepének tekintenünk ezt az évfordulót, amelyet a magyar
 zsidóság ünnepévé kell avatnunk, hiszen a budapesti rabbi-
 képző falai közül áradt szét szerte az országba az a szellem,
 mely üdvös hatásával föllendíté a magyar zsidóság vallásossá-
 gát, vallásos művelődését s felekezeti méltóságát.

A magyar zsidóság vallásos közállapotán világosan észre-
 vehető az a fordulat, mely a jóleső meglepéssel és sokra
 jogosító reménnyel tölti el mindazoknak szívet, kik méltán
 bánkódnak a vallásosság hanyatlása miatt. Ébresztő áramlat
 vonul végig az országban, meglevenednek az élettelen csontok,
 talpra áll a halottnak vélt magyar zsidóság; érdeklődés kél
 a községekben a zsidó intézmények iránt, nem állnak elárval-
 tan a templomok, új támaszokat nyer az iskola, bensőbbé
 válik, zsidóvá alakul a családi élet, — és — hozzáteszi
 panaszlóan a gáncsoló — szaporodnak a hitelhagyottak. Ámde
 ezek még az előbbi — előszeretettel igazhitűnek hirdetett —
 nemzedék által elhanyagolt ültetének, amely nemzedék nem
 akarta, vagy nem tudta megérteni a történeti fejlődés figyel-

meztető szavát s nem ápolta a kor szükségletéhez mérten a gondozására bízott virágos kertet. Tanúságul hívom fel azt a hatvan magyar zsidó községet, ahol a rabbiképzőt végzett növendék végzi a szent szolgálatot az Úr szőlőjében, minek köszönheti vallásos közállapotának föllandulását? Minek köszönheti, ha a »művelt« elemek utja is elvezet már a templomhoz? Minek tulajdonítja a hitoktatás mindjebban tapasztalható nagy eredményeit? Mivel magyarázza azt, hogy már nemcsak az »öregek«, de a »fiatalok« is lelkesen érdeklődnek a hitközségi élet iránt? Minek köszönhetik a vallásosságot is előmozdító jótékony s kulturális intézményeik megerősödését, sőt legtöbb esetben megszűlését? Bizony annak a szellemnek, amelyet rabbija az intézetből vitt magával, annak a hűségnek és szeretetnek, a melylyel becsületes munkára képeztek ki, hogy lelkiismeretes tudással s törhetetlen akarattal működjék Izrael javára, hogy fáradhatatlan odaadással, önfeláldozással megmentsen apáink örökéből mindent, ami biztosítékát képezheti a jövő lélekerős zsidóságának.

A vallásosság szembetűnő emelkedése mellett a Rabbiképző dicsőségét hirdeti ma az a meleg érdeklődés, mely mind szélesebb köröket hódít meg a zsidó tudomány számára. Az intézet évi jelentései kapcsán megjelent tudományos buvárlatok nagybecsű gyöngyei a zsidó irodalomnak; az intézet tanárai által megindított és szerkesztett Magyar-Zsidó Szemle, mely immár huszadik évfolyamába lép, valóságos kincstára az általános s különösen a magyar zsidóság története és hitélete tudományos megismerésének; az intézet köreiből indult ki az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, melynek évkönyvei és kiadványai már egész kis könyvtárra rúgnak s mely nemcsak a zsidó irodalom iránt érdeklődő olvasó közönséget teremtett, de közreműködő írói erőit is tudott feléleszteni olyan körökben, melyek eladdig nagyon is távol állottak a zsidó színezetű irodalomtól. A növendékek köréből került ki az a nemzedék, mely részben már számottevő munkása a zsidó irodalomnak, részben pedig a legtevékenyebben terjeszti az ismereteket, nem mulasztva el, sőt keresve minden alkalmat, hogy gyülekezetben, iskolában és magánkörben megszerettesse azt az irodalmat, mely történeti és vallásos tudással fölkelti és ápolja a zsidóság életfájához való hű ragaszkodást. S ha másfél évti-

zeddel ezelőtt fájdalommal hallottam Graetz, a történetíró ajkairól a szavakat, hogy a 48-as években magyarul kezdett tanulni, mert azt hitte, hogy Magyarország jelentékeny részt fog venni az európai államok kulturájában, de az elnyomatás kora nála is kedvét szegte a magyar nyelv megtanulásának, úgy néhány hónappal ezelőtt igaz örömet keltett bennem a berlini zsidó főiskola egyik tanárának az a komoly kijelentése, hogy a zsidó irodalom magyar nyelvű ápolása már oly terjedelmű s oly nagybecsű termékeket hoz felszínre, hogy ma-holnap kénytelen lesz magyarul megtanulni az, aki behatóan akar foglalkozni a zsidó irodalommal.

Jogos önérettel vehetünk tudomást erről a kijelentésről ma, midőn a budapesti Rabbiképző ünnepel, mert legszebb elismerés nyilatkozik meg benne azon beteljesült remény fölött, hogy az intézet hazafias küldetést fog betölteni a magyar zsidóság körében. Ott, ahol a Rabbiképzőben végzett növendék hirdeti vallásunk igazságait és alakítja a tanuló ifjúság gondolkodását, ott a zsidóság szíve egyet dobban a magyarság szívével, ott átérzi s egész életműködése alapja gyanánt tekintti a zsidó, hogy eleven részét képezi a nemzettestnek, amelynek javát legjobb tehetségeihez képest kell előmozdítania. Nem kicsinylendő annak a hatása, hogy a Rabbiképző növendékei magyar nyelven hirdetik az Isten nevét, hogy hazánk nemzetiségi vidékein több helyütt az egyetlen zsidó templom az, hol magyar szó hangzik; hogy minő tisztelet és ragaszkodás ébred a hívők körében azon nyelv iránt, amelyen legszentebb dolgaikról nyernek tanítást; de az intézet növendékeinek hazafias küldetését főképpen abban látom, hogy vallásos tartalmat adva a zsidóság minden nemű megnyilatkozásának, meg tudják érteni s kiolthatatlanul tudják a hívők szívébe vézni azt az érzetet, hogy igazában csak akkor felelnek meg vallásuk szabta köteleességeiknek, ha legjobb tudásukkal igyekeznek emberi erényekben gazdagodva közboldogságon munkálni.

Ilyen irányú működéssel a fiatal rabbi-nemzedék, mely a jubiláló intézetben nyerte kiképzését, nagyban emelte felekezetünk méltóságát s vallásunk becsülését. A papban látja a világ a felekezeti törekvések irányát s a vallásos tanok megtestesülését; a rabbi tanításaitól s működésétől függ a zsidóság megítélése, magatartása szabja meg azt az irányt is,

amelyen a külvilág irántunk viselkedik; az általánosítás, melylyel egyes zsidó bűne az összességnek róvatik fel, seholy sem vág oly mélyen felekezetünk létérdekébe, mint midőn a papok erényeit vagy bűneit helyezi vizsgáló görcsöve alá a világ. S a magyar zsidóság lelki elégteliséggel, vallásos örömmel üdvözölheti ma a Rabbiképzőt, melynek növendékei, működésük körében és helyén, becsülettel felelnek meg hivatásuknak, tiszteletet tudnak szerezni a vallás iránt táplált kívívni a felekezetnek, el tudják oszlatni a vallásosságban, melyet sokféle balhiedelmet, hű sáfárjai annak a kincsnek, melyet tudományban és vallásosságban rájuk bízta az intézet lelki vezérei, a zsidóság büszkeségei, akik most fölemelő öntudattal tekinthetnek vissza negyedszázados működésükre, melylyel a magyar zsidóság örök háláját érdemelték ki.

Övék a dicsőség, mely most az intézetet övezi, nekik szól a hódolat, feljűk száll az áldás, hiszen az ő kitartó munkájuk emelte nagyra az épületet s alkotta meg azt a szellemet, amelynek hatása alatt a magyar Izraél büszkén tekintet ezen új korszak küszöbén a Rabbiképzőre, honnan áldólag terjed szét az országban a tiszta és igaz vallásos művelődés.

Ujpest.

DR. VENETIANER LAJOS.

AZ ORSZ. RABBIKÉPZŐ-INTÉZETEN KÉPESÍTETT RABBIK NÉVSORA.

(A zárjelben álló szám az elbocsátás évét jelenti.)

- Dr. Adler Vilmos (1896) rabbi Hatvanban.
- » Bárány József (1886) rabbi Kecskeméten (előbb rabbi Debreczenben, azután a pesti izr. hitközség tanfelügyelője).
 - » Bernstein Béla (1892) rabbi Szombathelyen.
 - » Blau Lajos (1888), az orsz. rabbiképző-intézet tanára.
 - » Blumgrund Naftali (1901) rabbi Nagy-Abonyban.
 - » Braun Salamon (1895), a pesti izr. hitközség polgári iskolájának tanára.
 - » Büchler Adolf (1892), a bécsi isr. theol. Lehranstalt tanára.
 - » Büchler Sándor (1895) rabbi Keszthelyen.
 - » Diamant Gyula (1893) rabbi Vukovárott.
 - » Eisler Mátyás (1891) rabbi Kolozsvárott (előbb az orsz. tanítóképző-intézet ideiglenes tanára).
 - » Elasz Bernát (1890) rabbi Landsbergben a. W., Poroszországban.
 - » Engelsmann Izidor (1895), a pesti hitközség hittanára.
 - » Edelstein Bertalan (1902) rabbi Budán.
 - » Farkas József (1898) hitszónok Szabadkán (előbb Fiumében).
 - » Feldmann József (1888) rabbi Czegléden.
 - » Fényes Mór (1893), a pesti hitközség hittanára.
 - » Fischer Gyula (1887) rabbi Prágában (előbb Győrött).
 - » Flesch Ármin (1889) rabbi Mohácson (előbb Ó-Kanizsán).
 - » Frank József (1896) rabbi Muraszombaton.
 - » Friedmann Dávid (1894) rabbi Zsolnán (előbb s.-rabbi Szegeden).
 - » Frisch Ármin (1895), a pesti hitközség hittanára.
 - » Goldschmied Lipót (1893) rabbi Prossnitzban (előbb Mieslitzben, Morvaország).
 - » Handler Simon (1894) rabbi Lugoson (előbb Kassán).
 - » Heller Bernát (1896), a budapesti II. ker. áll. reáliskola tanára.

- Dr. Herskovics Mózes (1895) rabbi Somogy-Szillben.
- » Herzog Manó (1887) rabbi Kaposvárott.
 - » Heves Kornél (1898) rabbi Szolnokon.
 - » Hoffer Armin (1896) rabbi Veszprémben (előbb Szentesen).
 - » Horvát Dezső (1896), a pesti hitközség hittanára.
 - » Hirschler Ignác (1902) rabbi Vasváron.
 - » Kecskeméti Lipót (1890) rabbi Nagyváradon.
 - » Kecskeméti Ármin (1898) rabbi Makón.
 - » Klein Arnold (1895) rabbi Budán (előbb Zsolnán, azután Veszprémben).
 - » Klein József (1891) rabbi Kassán (előbb Marczaliban, Szabadkán).
 - » Klein Dezső (1899) rabbi Siklóson.
 - » Kohlbach Bertalan (1890) gymnasiumi tanár Kaposvárott (azelőtt rabbi Temesvárott: Gyárváros).
 - » Kohn Ármin (1888) (meghalt) rabbi Szigetvárott.
 - » Krausz Sámuel (1894), az orsz. tanítóképző-intézet tanára.
 - » Kriszhaber Béla (1893) rabbi Soroksárott (előbb Kulán).
 - » Lenke Manó (1894) rabbi Besztercebányán (előbb Ungarisch-Ostrában, Morvaországban).
 - » Leipniker Márkus (1900), a pesti hitközség hittanára.
 - » Lichtmann Mór (1897) segéd-rabbi Ujpesten.
 - » Löwinger Adolf (1898) segéd-rabbi Szegeden.
 - » Löwy Ferencz (1894) rabbi Nagy-Atádon.
 - » Mandel Ármin (1894) rabbi Szigetvártt (előbb Csongrád-Mindszenten, azután hitszónok Vágújhelyen).
 - » Nádai Gyula (1891) (meghalt) rabbi Simándon.
 - » Neumann Ede (1883) rabbi Nagy-Kanizsán.
 - » Pártos Sámuel (1888) rabbi Dunaföldvártt.
 - » Pollák Miksa (1894) rabbi Sopronban.
 - » Rappaport Béla (1898), a pesti hitközség hittanára.
 - » Rosenberg Ede (1891) rabbi Ó-Kanizsán.
 - » Rosenblüh Jenő (1898) rabbi Szászvárosban.
 - » Rosenstein Mór (1886) rabbi Nagy-Kikindán (előbb Tapolczán).
 - » Rubinstein J. Mátyás (1894) rabbi Szegszárdon (előbb Orosházán, Mindszenten).
 - » Rudolfer Antal (1893) rabbi Alsó-Lendván.
 - » Scheiber Lajos (1901), a pesti hitközség hittanára.

- Dr. Schreiner Márton (1887), a berlini »Lehranstalt f. d. W. d. Judenthums« tanára (előbb rabbi Csurgón, azután az orsz. tanítóképző tanára).
- » Schwarcz Gábor (1897) hittanár Zágrábban (előbb rabbi Károlyvárosban).
 - » Schwarcz Mór (1895) rabbi Győrött (előbb Turócz-Szt.-Márton).
 - » Schwarcz Miksa (1888) rabbi Egerben.
 - » Singer Bernát (1894) rabbi Tapolczán.
 - » Singer Jakab (1896) rabbi Temesvár-Gyárváros.
 - » Spira Jakab (1892) rabbi Mährisch-Ostriban, Morvaországban (előbb Bisenz).
 - » Steiner Márkus (1895) rabbi Bielitzben (Szilézia).
 - » Steinherz Jakab (1886) rabbi Székesfehérvártt (előbb N.-Atád).
 - » Ungár Simon (1892) rabbi Eszéken (előbb Szegszárdon).
 - » Vajda Béla (1888) rabbi Losonczon (előbb Nagy-Abony).
 - » Venetianer Lajos (1897) rabbi Ujpesten (előbb Csurgón, azután Lugoson).
 - » Weisz Mór (1900), a pesti chevra kadisa liturgistája.
 - » Weizkopf Arthur (1900) hitszónok Rozsnyón.
 - » Weizburg Gyula (1892), a pesti község segéd-rabbija.
 - » Weisz Miksa (1897), a pesti község hittanára.
 - » Wellesz Gyula (1897) rabbi Nagy-Bittsén (előbb Csurgón).
 - » Wiesner Henrik (1898) rabbi Bezdán (előbb helyettes rabbi Budán).
 - » Ziegler Ignác (1888) rabbi Karsbadban.

TÁRSADALMI SZEMLE.

Folyóiratunkban (1901. évfolyam 305—309) szóvá tettük a zsidó tudomány helyzetét és rámutattunk arra, hogy nincsenek sem tanszékei, sem góczpontjai és egy tudományos akadémia felállításának szükséges voltát hangsúlyoztuk. Együttal azon reményünket fejeztük ki, hogy a lelkes példa, melyet Amerika adott, nem marad hatás nélkül. Örömmel jegyezzük fel, hogy a német zsidóság, a mely intelligenciája és vagyonszáma folytán felekezeti ügyekben hivatott vezető, megmozdult. A modern zsidó tudományt németek alkották meg és emelték bizonyos színvonalra, erkölcsi kötelességük, hogy a mult alkotásait fejleszszék és kiépítsék. Ezt czélozza az a 20 lelkes férfi, kik körlevelet bocsátottak ki, melyben a zsidó tudomány előmozdítására szolgáló társulat alapítását javasolják és az érdeklődőket Berlinbe 1902 november 2-ára tanácskozásra hívják meg. A programm főpontja így hangzik: »Wir planen eine »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums.« Diese Gesellschaft soll zuvörderst begabte junge Leute, welche das Universitätsstudium sowie eine der theologischen Anstalten absolviert haben, und welche Neigung und Beruf zur wissenschaftlichen Arbeit treibt, mit ausreichenden Stipendien versehen, damit aus ihnen ein Stamm von zulänglichen *Lehrkräften* uns gesichert werde, dessen wir zur Ausbildung unserer Theologen, sowie zur würdigen Ausgestaltung unserer Wissenschaft dringend bedürfen. Wir fordern weiterhin gediegene und ausgebreitete, das Ganze unserer Wissenschaft umfassende *Werke*, welche durch unsere Gesellschaft gefördert und in ausgiebiger Weise unterstützt werden sollen. Die Gesellschaft soll drittens *Jahres-Versammlungen* veranlassen, wie sie in andern wissenschaftlichen Zweigen üblich sind, zu denen die Vertreter unserer Wissenschaft sich einfinden, um den Stand der Fragen zu erörtern und eine Verständigung über die auszuführenden Massnahmen zu erzielen. Endlich erscheint die Herausgabe einer *Zeitschrift* oder die Unterstützung eines schon bestehenden Unternehmens geboten, in der wertvolle Einzeluntersuchungen eine Stelle und genügende Verbreitung finden, und in der eine gründliche und unparteiische Bespre-

chung aller in Frage kommenden Neuerscheinungen veröffentlicht wird.«

A programm és a felhívás szerencsésebb is lehetett volna, de ebben az esetben az ügy önmagát elég szépen ajánlja, úgy hogy remélhető, hogy már az első összejövetelnél magasabb program fog megállapíttatni. Ép ezért a részletek bírálatától tartózkodunk. Szükséges minden esetre, hogy a zsidó tudomány becsülése emelkedjék és ne ismétlődjenek az olyan pályadíjak, a melyenkről utolsó számunkban megemlékeztünk és a melyekhez most a »dritter im Bunde« csatlakozik. A frankfurti »Jüdisch-Litterarische Gesellschaft« pályázatot hirdet »a *gánok történeté*«-re, a mely »szigoruan tudományos és forráskimutással ellátott« legyen. Pályadíj — 300 márka. Ki nevet? A dolog maga nem bír jelentőséggel, legfeljebb meddő marad 3 pályázat. De symptomatikus jelentősége van. Micsoda becsülete van az olyan tudománynak, melyet *pártolói* 300, 500, 1000 márkára taksálnak? Mire becsülik akkor a többiek, kik pályadíjak kítüzésében nem excellálnak? Ma a helyzet általában az, hogy a zsidó a tudóst nem fizeti, a »snorrert« pedig nem becsüli.

*

A román zsidók sorsa még mindig egyre válságosabb lesz és az otthon maradtak sorsán a kivándorlások nem enyhítettek. Hozzávetőleges számítás szerint 50.000 vette kezébe a vándorbotot, hogy mostoha hazája helyett mást szerezzen, de az embertelen gyűlöletnek egy zsidó is sok. A kiüldözöttek java része az Egyesült-Államokban keres új hazát és ennek kormánya ebből a körülményből merítette a jogot arra, hogy a román kormánynál saját zsidó alattvalóinak minden emberi érzést sértő bánásmódja miatt felszólaljon. Erélyes jegyzékét köriratban közölte az 1878-iki berlini szerződést aláírt nagyhatalmakkal, arra kérve őket, hogy a szerződésileg biztosított összes román polgárok jogegyenlőségének a román államnál érvényt szerezzenek. A zsidó vallással szemben örökké a szeretetre hivatkozó európai népek hatalmas államai nem tettek semmit, a mi az agyonzaklatott zsidók sorsán enyhített volna. Vándorutjukon talán missionáriusok kísérik őket, mint hajdan a kikérgetett spanyol zsidókat, a szeretet vallásával kínálgatva a szerencsétlen földönfutókat. A talmud a zsidók sorsát egy

példával illusztrálja. A vándor találkozik a kigyóval, örül, hogy megmenekül. Jön aztán az oroszlán, a medve s más vadállat, és minden egyes alkalommal örül, ha megmenekül: »a későbbi baj elfelejti a régiebb bajt«. A román zsidók örülnek, hogy az iparosokról szóló új törvény, a mely teljes megsemmisítésükre tört, enyhítve lett. Az oroszlán láttára elfeledkeztek a farkasról, régiebb seibeik már nem fájnak, mióta ujakat ütöttek rajtuk. A statisztika szerint majdnem 20.000-re ujak a román zsidó iparosok — mesterek és legények — száma. Minthogy a román zsidóknál egy család legalább is öt fejre tehető, 100.000 lélek él keze munkája után, sőt több, mert nem minden physikai munka egyszersmind kézmű. Statisztikailag bizonyított tény tehát, hogy a román zsidók nagyobb fele munkás. Sok városban nem lehetett a törvénykövetelté ipartestületet megalakítani, mert nem volt — elnök, ki csak keresztény lehet. Mindez nem használ. A mesterség, melyet a zsidó üz, bűn, még az alanyi költészet és a hazafias óda is. A román államkuruzslók a munkáskéztől fosztják meg népüket, sőt a munkásfejtől is, mert számos román hivatalnok helyett zsidó dolgozik, mint névtelen és csendes társ. Ha majd a rosszul kent államkerék nyikorogni fog és a jelenben elkövetett bűnök éreztetik hatásukat, szónokolni fognak a zsidók hazafiatlanságáról, mivelhogy — kivándoroltak.

*

A gazdasági harc legújabb alakja a kongresszus. Összeáll néhány nagy ur, kijelöl várost és napot, megadja a címet, összegyűl, előadja kívánságait, melyekkel még gazdagabbá lehetne, és elnevezi ezt a bankettezést kongresszusnak. Természetes, hogy a nagy tömegekre és a szegényekre pályáznak. Ehhez e helyen semmi közünk nem volna, ha valami módon — hol rejtetten, hol nyíltan — belé nem kevernék a zsidót. A zsidó még mindig oly szó, melynek hallatára megszünik az emberi ész. Jól spekulálnak tehát a különböző színű urak, midőn saját népszerűtlenségüket a zsidó népszerűtlenségével takargatják. De rosszul spekulálnak a zsidók, midőn e folytonos támadások előtt szemet hunynak. A zsidógyűlölet az egész világon egy recept szerint dolgozik. Kezdi általános frázisokkal, melyek nem az izraelita polgártárs ellen irányulnak, csakis bizonyos foglalkozás ellen, a melyhez véletlenül

sok zsidó tartozik. A többi azután úgy megy mint a karikacsapás. A meghunyászkodás politikája seholsem vált be és nagy bűn volna ezt követni. Principiis obsta.

*

A kongruatörvény alkalmával rámutattunk két szépség-hibájára. Az egyik az, hogy nem tesz különbséget a helységek között, a másik pedig az, hogy az új hitközségek alakulását nem köti határozott feltételekhez. Minden hivatalnok saját bőrén tanulja meg, hogy mi a város és mi a falu. Ezzel a körülménnyel nem számoltak a kongruatörvény megalkotói, midőn a papi fizetés minimumát egyaránt 800 forintban állapították meg. Segítettek a falusi lelkészen, de nem a városin, ki a maga 800 forintjával gyakran alig áll jobban, mint falusi kartársra állt a maga 4—500 forintjával. Ez az igazság oly egyszerű, hogy felfedezése nem várthatott sokáig magára és a protestánsok vezető körei most a mellett szállnak sikra, hogy az 1500 léleknél felüli helységekben a kongrua 1200 forintra egészítessék ki. Minthogy a zsidó papok tulnyomó többsége érettségi bizonyítvánnyal nem bír és rendesen sok község együttesen alkalmaz csak papot, a rabbikaron az esetleg kijavítandó törvény sem fog sokat lendíteni, de legalább itt-ott megszüntetné a méltánytalanságot.

*

Az amerikai zsidó Encyclopédiából (Jewish Encyclopedia) megjelent a 2. kötet és most már a nagy mű létesülése biztosítottnak tekinthető, mert magán értesülésünk szerint a 3. kötet is sajtó alatt van és a 4-iken serényen folyik a munka. Az amerikai egy millió fiatal zsidóság megteremti azt, mire az európai régi és nyolcz millió lelket számláló zsidóság gondolni sem merészkedett. Igaz, hogy több gazdag hitrokon nagy anyagi áldozattal sietett a keresztény kiadócézég segítségére, de Európában is vannak gazdag hitrokonok és keresztény kiadócézék. Hol voltak ezek, midőn dr. *Singer Izidor*, az eszme megpendítője és fíradhatatlan propagátora, hozzájuk appellált? Bizonyára idealizmusban olvadoztak és a galicziai tudományért lelkesedtek. A zsidó encyclopedia megjelenése pedig nemcsak tudományos, hanem társadalmi érdek is. A vak gyűlöletet nem fogja lefegyverezni, de az igazságosan és méltányosan gondolkozók — és ezek még

mindig többségben vannak — oly műhöz jutnak benne, melyből a zsidóságról, multjáról és jelenéről, eszmei tartalmáról és törekvéseiről, tárgyilagos információt szerezhetnek. Az igazság pedig többet ér minden szeretetnél és gyűlöletnél. A zsidóság tárgyilagos ismeretére szükségük van ma már a zsidóknak maguknak is. Oly sok oldalról és oly harsányan zugják füleikbe bűneiket, hogy végre maguk is elhiszik. Honnan tudják a rágalmatokat értékelni? Keresztény felebarátjával közös szellemi táplálékon él és a zsidóságról körülbelül egy forrásból meríti ismereteit. A művelt zsidó saját felekezete szempontjából műveletlenebb, mint a keresztény. Csak azt a különbséget imeri, hogy az egyiket ütik és a másikat dicsérik. Az Encyclopedia hivatva van arra, hogy a zsidóságot a zsidóval magával megismertesse, a mennyiben minden őt érdeklő kérdéssről szakszerű felvilágosítással szolgál. A szakszerűsége oly nagy sulyt vetnek, hogy számos cikket hirnemes keresztény szaktudósokkal irattak meg. A művet a legmelegebben ajánljuk mindazok figyelmébe, kik a zsidóságról és nagy leányvállásairól tájékozódni kívánnak. Tudományos szempontból az Encyclopediát jelen számunk más helyén külön cikkben méltatjuk.

*

Zola Emil szerencsétlenség folytán 62 éves korában meghalt és a francia nemzet gyászta öltött nagy fia elvesztén. Csak néhány éve, hogy a világhírű író a Dreyfus-per alkalmából az igazság mellett sikra szállott és akkor a mostaninál majdnem nagyobb szerencsétlenség érte: saját honfitársai a Szajnába akarták fojtani. Miért? mert a zsidót védte, mondta a tömeg; mert az igazságot védte, gondolta Zola. Bármily gazdag és merész képzelőtehetséggel volt megáldva, azt, hogy mit tesz az zsidónak lenni, csak akkor tudta meg. Az autodafé lángja messzire csap ki, megperzsel mindenkit, kit a máglyára vetettek jajkiáltásai megindítanak. A ki pedig az elítélés jogos voltában kételkedik, halál fia. Az igazság klasszikus tanulmányozó helye a zsidó ügy, mert az igazságtalanság mintapéldányai itt teremnek. Zsidóval szemben még a zsidó is igazságtalanabb, mint a nemzsidóval szemben. A zsidó számára nincs Mátyás király. Zola erre az állásontra helyezkedni nem volt képes, komolyan vette a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméit és beírta nevét a zsidók történe-

tébe, az igazságtalanságok világtörténeti gyűjteményébe. Ott még szűkebb társasága lesz, mint életében volt, mert az igazságos emberek gyéren teremnek. De jó társaságba kerül, a nemesek és önzetlenek társaságába, mert a zsidóüldözés hullámai sok salakot vetettek már felszínre, hol rövidebb-hosszabb ideig uszkált, de a zsidó megvédése még senkit sem emelt a magasba. »Ki Izraélt szorongatja, vezér lesz«, mondja a talmud, ki az antisemitizmus természetrajzát is jobban a modernneknél. Semmi sem jellemzőbb a közgondolkodásra, mint a zsidók vesztegetéseiről szóló mese. El tudják képzelni, hogy ember hazáért, nőért, barátért feláldozza életét, de azt, hogy ártatlan zsidóért önzetlenül szót emeljen, nem tudják elképzelni. Legalább a tömeg nem, mivel nem annyira a zsidót, mint magát jellemzi. Következétesen gondolkozott tehát, midőn Zolát és mindenkit, ki »a zsidó« bűnösségét tagadta, megvesztegetettnek hitt és nyilatkoztatott ki. Hogy zsidóval szemben is igazságosnak kell lenni, azt az európai non plus ultra szellemi és lelki kultúra nem volt képes híveinek tömegeivel megértetni. Zola a felekezeti és faji korlátot nem ismerő igazságért saját létét kockáztatta és mint igazságos férfit külön lap illeti meg évkönyveinkben.

*

Több helyen hirdettek egy munkát »Licht und Wahrheit über Jesus Christus und die Unterschiebung des Neuen Testaments und der Kirchengeschichten durch die Schriftgelehrten des Talmud, verfasst von Michael Wladeni Sinowitz« (Zürich, 1902.). Már ez a czim is mutatja, hogy könyvkereskedői szédelgés az egész. Szemünk elé került a fenti munka kis kivonata, melynek czime: »Diskurs zwischen einem Bischof und einem Rabbiner. Ein kurzer Auszug aus Licht und Wahrheit stb.« és a mi nem más, mint a nagy munka reklámja. Ebből megállapíthatjuk, hogy a szerző tudatlan ember, ki azt hiszi, hogy Hadrian alatt a szentély még fennállott: »Auch der römische Kaiser Hadrian versuchte, mit Gewalt die Juden zur Anbetung der Götzen zu zwingen, und befahl, im Tempel zu Jerusalem eine Götzenstatue aufzustellen. Infolge dessen erklärten die Juden mit Barkochba an der Spitze den Römern den Krieg etc.« (11. l.). A mi ezután következik

szintén azt mutatja, hogy a szerző a zsidó történetben tájékozatlan. Bármily legyen az ilyen műnek a tendenciája, kár a papirosért.

*

A betegápolást vallásunk előírja és a régi zsidóság ezt a parancsot mindig hiven teljesítette és a chevra kadisák ezt mind a mai napig egyik feladatuknak tekintik. Az idők nagy változásai ezt az intézményt alapjában támadták meg: a chevratagok sem nem vállalkoznak, sem nem alkalmasak a betegápolásra, még a beteglátogatásra sem. Ehhez is érteni kell, még pedig alaposan és a németek, kik mindenben előjárnak, meghonosították a zsidó diakonissákat. Nincsenek zsidó kolostorok, de vannak nagy számban művelt zsidó nők, kik a kellő kiképzés és támogatás mellett vállalkoznak a betegápolás nehéz, de nemes munkájára. *Dr. Mezey Ferencz* ezt az új ügyet szokott alaposan tanulmányozta és az eddig történt jóakaró, de meddő kísérletek után dűlőre kívánja vinni. E czélból valóságos tanulmányt irt róla, melynek czime: »A pesti chevra kadisa izraelita szent egylet előjáróságához benyújtott előterjesztés a betegápoló nővérek intézményének meghonosítása iránt«. *Dr. M.* a kérdést minden oldalról megvilágítván és minden lehetőséget mérlegelvén, oda konkludál, hogy a chevra kadisa a hitközséggel és nőegylettel kezét fogva alapítsa meg az intézményt. Jelesül arra számít, hogy a leány-árvaház növendékei közül többen fognak erre a biztosított és tisztelt pályára igyekezni. A chevra előjárósága az előterjesztést magáévá tette és a további teendőket egy vegyes-bizottságra ruházták. Az új intézmény rég és súlyosan érzett hézagot töltene be és zsidó nőknek nemes és reájuk nézve hasznos tevékenységre nyitna tért.

*

A szomszédban körülnézni nemcsak a pletykásoknak jó, hanem mindenkinek, ki tanulni akar. Nekünk erre nagy szükségünk van, mert mi nem teszünk ugyan semmit, de lármankkal magunkkal is elhítetjük, hogy nem vagyunk télenek. És ez igaz is, hisz néha — lármázunk. A zsidó előtt hihetetlen erőfeszítéseket tesznek a hatalmas keresztény felekezetek, hogy hatalmukat növeljék. Mi nem erőlködünk, legfeljebb

— a sirásra. Az eredmény természetesen arányban áll a felekezetek tevékenységével. De jelen alkalommal nem szándékozunk a kérdést egész terjedelmében feltárni, csupán egy pontra szorítkozunk és ez a Magyar Protestáns Irodalmi Társulat, a mely 6. vándorgyűléséről az imént Emlékkönyvet adott ki. Protestáns Szemle 1902. 8. (októberi) füzet. Ebből megtudjuk, hogy évről-évre más nagyobb városban tartja díszgyűlését, melyre tagjainak még kedvezményes vasuti jegyeket is szerez, hogy a protestáns öntudatot és vallásos érzést ébreszsze és hogy — új tagokat szerezzon. És a társulat szép eredményt ér el, 1500-nál több tagja van. A hátralékok persze versenyeznek az IMITéivel. Kiadványai minden felekezeti érdeket iparkodnak kielégíteni. Utánzásra méltó a népies füzetek kiadása. Nem igaz, hogy nincs zsidó »nép«, csak nincs, a ki gondolja. Meggyőződésünk szerint a magyarosodás oly haladásokat tett, hogy magyar nyelvű, népies és olcsó füzetekre vevő közönség is akadna. A hivatolt felekezetnél ezeket a füzeteket a lelkészek terjesztik, vagyis elárusítják. Az MPIT vagyona kerek összegben 114.000 korona és évi költségvetése 15.000 korona, melynek nagyobbik felét a Protestáns Szemle emészti fel. Kiadványainak raktárjegyzékéből azt látjuk, hogy sok mindenfélét bocsájtott már közre. Nem lehetne a szomszédtól egyet-mást eltanulni?

TUDOMÁNY.

A HÉBER BIBLIAKÁNON.

1. A kánon fogalma.

E szó *κανών*, mely a klasszikus görögségben egyes botot és átvitt értelemben zsinórmértéket, szabályt, törvényt jelent, az egyházatyáknál csak 360 körül alkalmaztatik a szent-iratoknak, még pedig első sorban az ószövetségeknek gyűjteményére (Credner 58—68). Bárha az ó-zsidó irodalom a bibliai könyvek illetén való megnevezését nem ismeri és az is kérdéses, vajjon e szó a rabbinikus szokásokban, mely oly nagymennyiségű görög kölcsön- és idegen szót vett föl, megvan-e egyáltalában: mégis biztos, hogy a fogalom, melyet »kánon« »kanonikus iratok« (*γραφαὶ κανονικαί*) szavakkal kifejezünk, úgy pozitív, mint negatív oldalát tekintve, zsidó eredetű. Ha nem is létezik héber szó a »kánon« kifejezésre, mégis valódi zsidó az alapját képező felfogás, mely szerint bizonyos iratok elismertnek szabályszerűeknek, míg mások, melyeknek e tulajdonságát elismerni hajlandók volnánk, kizáratnak. Éppen úgy áll a dolog, mint az apokryphák elnevezésénél, a hol a szó görög, a fogalom zsidó.

Minő nevek jelölik a »kánon« »apokryphák« fogalmát, mindjárt látni fogjuk (2. §.), itt csak azt jegyezzük meg, hogy a kanonikus iratok körülhatárolására csak akkor jutott a sor, midőn az irodalom már bizonyos mértékben fellendült és a könyvek közt választani kellett. Ez annál inkább vált szükségessé, minthogy a héber-zsidó szellem vallásos tartalmu műveket produkált, mivelhogy a bölcseségi iratok is ide tartoznak. »Kanonikus« és »akanonikus« iratok nemcsak viszonylagos fogalmak, hanem egyidejű jelenségek is. Minő iratok tar-

toznak a kánonhoz s minő módon egyesítvék ilyen gyűjteményben, azt mutatja a kánon története. Ellenben az egyes iratok keletkezése, további sorsuk, a bibliai héber irodalom történetéhez vagy a szentírásba való bevezetéshez tartozik. Vázlatunkban azért a szent iratok gyűjteményének mint egységes testnek leírására szorítkozunk és az egyes iratok keletkezési idejét és szerzőségét illető kritikai kérdéseit csak annyiban érintjük, a mennyiben az egész gyűjtemény történetével összefüggésben állanak.

2. Megnevezések.

A legrégebb és leggyakoribb neve az egész gyűjteménynek e szó: ספרים »könyvek«, a mely Dániel 9, 2-ben is az összes szent iratokat és nem csupán a prófétákat jelöli, mint Lőw (Graphische Requisiten II. 109) és Grätz (Kohemoth 150 l. s. köv.) állították. A misna valamint a többi hagyományos irodalom gyakran használja e nevet, még pedig minden közelbi meghatározás nélkül, mert a ספרים »szent könyvek« megnevezés csak a középkori szentírásmagyarázóknál található először (Pld. Ibn Ezra bevezetése a ספר משה וספר יהושע; Neubauer, Book of Tobith, Oxford 1878, 43, 6; Grätz, Geschichte der Juden VII. 3-kiad. 384; Margoliuth, Catalog No. 181 és 193 az 1401. és 1427. évekből és máshol is, de nem gyakran), de sehohsem a talmudban és midrásban. E nyelvhasználat mutatja, hogy a régieknél az összes vallásos nemzeti iratokat szentnek tartották. A név görög fordítása τὰ βιβλία, a melylyel Szirach unokája Szirach bölcsesége görög fordításának előszavában az egész szentírást jelöli, a mint e szavakból: καὶ τὰ λοιπὰ τῶν βιβλίων és καὶ τῶν ἄλλων πατρίων βιβλίων kitünik. A kanonikus könyveknek tehát nem volt szükségük külön megnevezésre, mivelhogy eredetileg minden a zsidók körében létező könyv szent volt, csak a nem szent könyvekre kellett új fogalmat alkotni. Ezeket elnevezték ספרים קיימים »kivülálló könyvek«-nek vagyis olyanoknak, melyek a meghatározott gyűjteményben helyet nem kaptak (Szanh. misna 10, 1). Ép úgy különböztették meg később a szóbeli tannál a misná-t és a »kivülálló misná«-t (משנה קיימת és משנה חיצונית). E megjelölés esetleg arra mutat, hogy az apokryphák — mert csak azokra gondoltak, mivel mint vallásos iratok tiszteletre igényt tarthat-

tak — a templom és a zsinagógák könyvtárába nem vették fel. Egynehány bizonyító hely: »ha valaki könyveket talál, olvashat bennök 30 napban egyszer« (Bába Meczia 2, 8); nem zsidóktól tilos könyveket az árukon felül venni a közjó érdekében, hogy ne indíttassanak azoknak eltulajdonítására (Gittin 4, 6); a város tulajdonát képezik a könyvszekrény és a könyvek (Ned. 5, 5); a könyvek takarói (Móéd K. 3, 2), a könyvpolez (Kélim 16, 7); könyvek vehetők minden embertől (barajtha Menách. 42b fent); az eretnek irta könyvek (רע) olyanok, mint a bűvészek könyvei (I. Chullin 13 a = tósz. ib. 2, 20, b. Gittin 45 a). A tósziftából: »Pogányoknak nem szabad könyveket eladni (A. Zára 2, 4, p. 462, 18); pogánytól szabad könyveket venni (u. o. 3, 6—8, p. 463, 30). A szamaritánusok könyvei említettek Szifré I 112 végén, II 56 kezdetén; könyv és kard II 40 végén. Más helyeket l. Blau, Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből, Budapest 1894. 1 s követc., a hol a következő műkifejezések is tárgyaltak.

Abból a szokásból, hogy a népnek a szent iratokból szombatokon és ünnepeken felolvastak, keletkezett a szentírás második elnevezése מִקְרָא »az olvasott«, a mely mint ellentét a szóbeli tanhoz מִשְׁנָה מִקְרָא stb. kifejezések kapcsolatában használatos. (Pld. Nedárim 4, 3, Kidd. 1 végén, Ábóth 5 végén). Talán ebből a körülményből magyarázható az a tény, hogy nem létezik e megnevezésnek görög fordítása.

Harmadik elnevezés פְּתוּחֵי הַקֶּדֶשׁ (Sabbath 16, 1, B. B. 1, a végén s máshol) »szent iratok«, a melynek görögben megfelelő γράμματα ἁγία (Róm. 1, 2) és ἱερά γράμματα (2. Timoth. 3, 15). Ez a név nem jelenti »a szentély vagy Izrael könyveit« (Geiger IV. 12), hanem szent iratokat ellentétben a profán könyvekkel (tósz. Jóm Tob 4, 4, 207, 12. Zuckermannl פְּתוּחֵי הַקֶּדֶשׁ; talán a szent szellemtől ihletett iratok, a mely feltevésnek kedvez a πᾶσα γραφή θεῖ πνεύματος (2. Tim. 3, 16, v. ö. Eusebius eclog. proph. ed. Gaisford 106) kifejezés is.

Az egész biblia nevezetik továbbá negyedszer: תּוֹרָה (Mekhilta Ex 15, 1. 9 p. 34 b és 40 b Friedmann; Pesz. r. Friedm. 9 a: פְּתוּחֵי הַקֶּדֶשׁ וְאֲרָבְעָה הֵם; a mi az ujszövetségben is található (νόμος János 10, 34 s másutt; 4. Ezra 14, 21: lex). Ez az elnevezés abból a felfogásból kelet-

kezett, hogy az egész szentírás Isten szava s hogy a próféták és hagiographák tulajdonképen már a Tórában befoglaltatnak (lásd tovább). Lehetséges, hogy a Tóra nevet, mint a bibliai iratok első és főrésének nevét, az egész gyűjteményre vonatkoztatták.

Az 5. elnevezés פְּתוּחֵי הַקֶּדֶשׁ, a mely személyesítve is előfordul, pld. הכתוב אומר (v. ö. Bacher, Aelteste Terminologie der jüdischen Schriftauslegung 30); tulajdonképen rövidítés, a melyhez az illető könyv, a hol »irva van«, kiegészítendő. Görög megfelelője γραφή; 2. Tim. 3, 16 πᾶσα γραφή fordítása e kifejezésnek: כְּלֵי הַקֶּדֶשׁ, a mely véletlenül csak Prófiat Duran-nál található, de bizonyára nagyon régi.

A 6. elnevezés διαθήκη, a miből a keresztény egyházban παλαιά διαθήκη = Vetus Testamentum = Ószövetség lett. Már Szirach 22, 23 nevezetik a pentateuchus βιβλος διαθήκηςnek és a LXX is hasonló módon fordítja a szövegnek e szavait (Ex 24, 7, II. Kir. 23, 2. 21). Ép ugy mint tóra, diatheke is ezt az általános értelmet kapta: szentírás s pedig először 2. Korint. 3, 14 (v. ö. Máté 26, 28). De מִקְרָא הַקֶּדֶשׁ ilyen jelentésben nem fordul elő sehohsem a zsidó hagyományban, csak Simon b. Jochai (150 körül) egyik polemikus élű mondasában található bizonyos czélzás a tóra »Diatheke« elnevezésére (j. Szanh. 20 c; Lev. r. 19 fej; v. ö. még Pea 19 c יְרֵיחֵי הַקֶּדֶשׁ שֶׁאֵין לָהּ לְמִשָּׁה בְּחַיִּים Pesita Jer. 11, 6. 10 יְרֵיחֵי הַקֶּדֶשׁ szótl.). Ez az elnevezés valószínűleg teljesen ki lett szorítva a használatból, mert mint »ószövetség« keresztény felfogást involvált.

A talmud utáni korban más elnevezések lettek szokásosak, mint pl. עֲשָׂרִים וָאַרְבָּעָה סְפָרִים (pl. Margoliouth-nál, Catalogue of the Hebr. and Samar. Manusc. I. p. 22 b; 25 a; 45 a); »ciklus« (a maszórában, egy kodexben is Ginsburg-nál Introduction 564 l. 1309-ből), מִקְרָא שֵׁנִי וְשֵׁשֶׁת (Ginsb. 748). Középkori autorok a szentírást így is nevezik: סֵפֶר אֱלֹהִים a mi eredetileg verset jelent (Bacher R. E. J. XVI. 218). Gyakori a rövidítés הַתּוֹרָה a talmud és midrásban gyakran előforduló סֵפֶר תּוֹרָה kifejezésből (l. alább).

3. Terjedelem és felosztás.

A zsidó kánon 24 könyvet foglal magában, melyek a következők: Mózes 5 könyve, 8 próféta u. m. Józsuá, Bírák, Sámuel, Királyok, Ézsaiás, Jeremiás, Jechezkel, 12 kisebb próféta és 11 hagiographa u. m. Zsoltárok, Példabeszédek, Jób, Énekek Éneke, Ruth, Siralmak, Predikátor, Eszter, Dániel, Ezra és a Krónika. Sámuel és Királyok egy-egy könyvet alkotnak és így voltak még Akylas görög fordításában, a 12 prófétát már Szirach (49, 10) egy könyvnek ismeri, Ezra és Nehemia kettéválasztását sem a talmud, sem a maszóra nem ismeri. Egy 1448-ban Spanyolországban irt bibliakodex Sámuel, Királyok és Ezra könyveit kettéválasztja.

E könyvek 3 csoportra oszlanak: Tóra, Próféták és Hagiographák, héberül תורה וכתובים וספרי (rövidítve תנ"ך), aramul ܫܘܪܝܘܬܐ ܕܢܒܝܐ ܘܫܦܪܝܘܬܐ (rövidítve ܫܘܪܝܘܬܐ) (görögül νόμος και προφήται και άλλα βιβλία (Szirach bevezetés). Elvont elnevezés: Jalkut II 702. (v. ö. j. Makk. 31 d lent, Tanulmányok 17. lap, 2. jegyzet). A prófétáknak beosztása נביאים «előbbi próféták»- és נביאים אחרונים «későbbi próféták»-ra a maszórából származik. A talmud נבי' א' alatt a régi prófétákat érti pl. Ézsaiást, ellentétben a נבי' א' az utolsó prófétákkal vagyis Chaggaj, Zekharja és Maleáki-val (Szifré II 27, 357; j. Berákh. 8 d 23 s másutt). E három prófétával szemben Sámuel, Dávid és Salamon régi prófétáknak nevezetnek Szóta 48 b fent. Az egész szentírás jelöltetik a »tóra és próféták« (תורה ונביאים) névvel (R. H. 4, 6; v. ö. Meg 4, 5; tósz. Bába B. 8, 14; Szifré II 218). Ugyanez a nyelvhasználat található az újtestamentomban νόμος και προφήται, Máté 5, 17; 7, 12; 22, 40; Luk. 16, 16. 29. 31 s másutt. Az abstractum תורה ונביאה egyszer található Pesz. Buber 111 a.

Van még egy kettéosztás: Tóra és Kabbala תורה וקבלה (Taanith 2, 1; tósz. Nidda 4, 10; Szifré I 112, 139); קבלה »hagyományt« jelent, a mi alatt a próféták, mint a hagyomány hordozói értendőek. Az aram megfelelője a קבלה-nak és szó: אשלימתא a mivel a maszoréták a második csoportot jelölik és Ben Aser (Dikduke Hateámim 2. l.) hebraizálva אשלים-nak írja. קבלה és אשלימתא azonosságát Luzatto S. D. mondta ki (אגרות שד"ח).

Gräber 347. l.) és utána mások is kimutatták tőle függetlenül (v. ö. Dikduke p. 2. és h. jegyzet). Egy más kettéválasztás: תורה ומקרא. Már Szifré II 317 használja e szót: Mikra a próféták és a hagiographák összefoglaló elnevezésére. E nyelvhasználatra akadunk Gen. r. 16. fej. (75 b Vilna) 2, 11-hez használatra akadunk Gen. r. 16. fej. (75 b lent), bárha Bacher (Aelteste Terminologie 118, 7) ezt tagadja. A plénák- és defektívakra való midrás וּמְקָרָא-t állítja szembe תורה-val (Berliner, Peletath Soferim 36. l.); Ben Aser szintén beszél וּמְקָרָא-ról (Blau Massor. Untersuchungen 50). A maszóra és a spanyol autorok ugyanoly értelemben használják e szót (Bacher, Aelteste Terminologie 118 köv.; azonkívül התורה-ki-ban Gudemannál Gesch. der Cultur der Juden in Deutschland 268). A szó e jelentéshez úgy juthatott, hogy rövidítve lett e kifejezésből: כַּל אַחֲרֵיהֶם — וְכַל קֵרִיִּים א. שֶׁאֵין מְקָרָא. A maszóra pld. azt mondja וְכַל קֵרִיִּים — כַּל אַחֲרֵיהֶם. Strack hasonló módon magyarázza az ellentétet תורה וספריים = tóra és a többi könyvek, mint Gen. 34, 27 פְּנֵי יַעֲקֹב. Jakob többi fiai (más bizonyító helyeket l. pentateuch-kommentárjában 1894, 21. l. és Magyar Zsidó-Szemle XI 638). A harmadik csoport a nevéhez hasonló módon jutott. Eredetileg az egész biblia nevezetik התנ"ך, később mondották a tórával és a prófétákkal összefüggésben וְשֶׁאֵין כַּתְבֵי הַקֹּדֶשׁ és később röviden הַתְּנ"ך. A כַּתְבֵי הַקֹּדֶשׁ gyakori elnevezés talán ép ily módon származott ebből: כַּתְבֵי הַקֹּדֶשׁ. Ezt a leveletést ajánlja a Siracida nyelvhasználata, a ki a hagiographákat τὰ λοιπὰ τῶν βιβλίων-nak nevezi és még 1000 évvel később beszél Ben Aser, ki különben is megtartott régi hagyományokat, ki különben is megtartott régi hagyományokat, ki különben is megtartott régi hagyományokat (D. H. p. 44; javított szövegét lásd Tanulmányok 24, 3). Egynéhány jellemző hely a három részre való osztásra vonatkozólag. Az újevi imában legalább háromszor 10 bibliai helyet kell felemlíteni, még pedig Tórából, Prófétákból és Hagiographákból (Tósz. R. H. 4, 6). Ben Azai a tóra szavait a prófétákkal, ezeket a hagiographákkal füzte össze (Lev. r. 16, 3). A tanulás következőképen haladt. Először olvasnak egy tekercset (darabot) a pentateuchból, azután a könyvet (בִּסְפֵר = tóra), azután prófétákat, azután hagiographákat. Miután az egész bibliát áttanulmányozták, tanultak talmudot, halákhát és agádát (Kid-

318
 dusin 49 a). A tóra háromrészi T. P. H., betűi hármasrészi: אב"ג; Izraél is háromrészi: papok, leviták, izraeliták stb. (Pesz. Buber 105 a: אב"ג וְיִשְׂרָאֵל וְיִשְׂרָאֵל תְּהִיָּה מִשְׁלֵשָׁה חֻדְהָ בְּיָמַי וְיִתְקַבְּלֵם). Dicsértessék az Isten, ki adta a hármasrészi tórát a hármasrészi népnek három által a harmadik hónap harmadik napján (Sabb. 88 a אורחן הליהיא). A szaduceusok kérdésére, hogy honnan következik, hogy Isten a halottakat föltámasztja, Gamaliel patriarcha bizonyítékokat hoz a T. P. H.-ból (Szanh. 90 b). Ez a tanulság irva van a tórában, megismétlődik a prófétákban és harmadszor megvan a hagiographákban (Megilla 31 a Jóchanan, v. ö. Makkóth 10 b 15). Chanina felállítja a szabályt: פוסטאן a tórában szela-t, a prófétákban litra-t, a hag-ban talentumot jelent (Bekh. 50 a; j. Kidd. 59 d. L. még M. K. 21 a 14, Taanith 30 a lent, Szanh. 101 a; a j. tal-mudból és a midrasokból való helyeket l. Blau »Tanulmányok« 18, 5 és 19, 1).

4. A könyvek száma.

A tannaitikus irodalom sehol sem említi a biblia könyveinek számát, e szerint nem volt szokásos azokat számuk után nevezni. Ennek szüksége csak akkor mutatkozott, midőn a szent iratokat másoktól meg akarták különböztetni, vagy midőn nem-zsidóknak összartalmukról felvilágosítást akartak adni. A két legrégebbi adat (Kr. u. 100 körül) eltér egymástól. A 2. (4) Ezrakönyv 14, 44 — 46, 24-nek mondja, mert az összes olvasatokban (94, 204, 84, 914) egyesként a döntő 4 van. A 94-es számnak felbontása 72+22 Epiphánianusnál (de mens. et pond. Lagarde-nál Symmicta II 163) mesterséges. Josephus ellenben világosan 22-t említ. Origenes (Eusebiusnál, Historia Ecclesiastica VI. 25) szintén 22-t mond, míg Hieronymus (Praef. in. libr. Samuel et Melachim) 21-t említ és 24-t számít. Mivelhoggy mind a két egyházatya zsidótól tanult, nem lehetetlen, hogy a zsinagógán belül is voltak hívei a 22 könyv számolásának. A 22 és 24 közti ingadozás úgy magyarázható meg egy barajtha alapján (Bába B. 13 b), hogy a két utolsó csoport minden könyve külön-külön volt irandó egy tekercsben. Mivel Ruth a Birákkal vagy a Zsoltárokkal (Jeromos, illetőleg barajtha B. B. 14 b) és Sirmak Jeremiással egy tekercest alkottak, a tekercek száma 22-re, a könyveké 24-re rugott. Tehát

csak a szemponttól függött, vajjon a 22 vagy 24-es számot választották. 24 könyv mindenesetre volt, a mint hogy ki is tűnik az 5. k-ben idézendő klasszikus barajthából. A midrásban azonban több, mint tíz helyen 24 könyv említették, de kizárólag amóraktól. Simon b. Lákis (250 körül) összehasonlítja a menyasszony 24 disztisével (Ézsaiás 18—24 nyomán): a mint a menyasszonynak ezekkel, úgy a tudósnak is mind a 24 könyv ismeretével kell felékesítve lennie (Ex. r. 41, 5; Sir. r. 4, 11; Tanchuma אורחן הליהיא 11 p. 111 Buber). Berechja összehasonlítja őket a papok és leviták 24 csoportjával a szandálba verni szokott 24 szeggel (Num. r. 14, 4; 15, 22; Koh. r. 12, 11.; Pesz. r. 9 a Friedmann). Pinchas ben Jair (3. század elején) szerint a 24 áldozati tulok (Num. 7. fej) megfelel a 24 könyvnek (Num. r. 14, 18). Az irott tan 24 és a szóbeli tan 80 könyve együtt 104-t tesznek ki (Num. r. 13, 16), a mi emlékeztet a 2. Ezra könyvszámára. A 12 prófétát 12-nek számítva kihozzák a 35-ös számot (Num. r. 18, 31; Tanchuma Korach ed. Stettin 1865 p. 552), a midón önálló könyvnek, melyhez a többi tizenegy csatlakozik, Jóna könyve van felvéve. A később megbeszélendő kánonfogalom számára különösen fontosak a következő szószerint idézett nyilatkozatok. Koh. 12, 1: »Ezeknél többtől óvakodj« ez zavart jelent (מְרִיבָה = מְרִיבָה), mert a ki többet vesz be házába, mint 24 könyvet, az zavart hoz házába pld. Ben Szira vagy Ben Tigla könyve; וְלֵבָנִי הִרְבֵּה יִיעַת בְּשֵׁךְ; vagyis olvasásra adattak, de nem a hus elfárasztására« (Koh. r. e helyhez). »Ezeknél többtől óvakodj« szól az Isten: 24 könyvet irtam neked, vigyázz és ne tégy hozzá semmit. Miért? »Mert a könyvcsinálásnak nincs vége«. A ki olyan verset olvas, mely nincs meg a 24 könyvben, mintha a kívülálló könyvből olvasott volna stb., nem talál megváltást. Itt látható, minő büntetés éri azt, ki a 24 könyvhöz valamit hozzáfűz. Honnan tudjuk, hogy az, ki olvas bennök, elfárad? azért irva van וְלֵבָנִי הִרְבֵּה יִיעַת בְּשֵׁךְ, ebből következik, hogy testük a porból nem fog feltámadni, a mint a misnában (Szanh. 10, 1) áll: »ezeknek nincs részök a jövőendő világban: a ki kívülálló könyvet olvas« (Num. r. 14, 4, 177 a Vilna; v. ö. még Peszikta r. 1 a és j. Szanh. 28 a). A főkülönbség a két hely között az, hogy az első szerint csak »a hus fárasztása« vagyis más iratok oly beható tanulmányozása, mint a szentírásé, a melyet könyv nélkül

tudtak, tilos, de nem az olvasás egyszersmind, míg az utóbbi szerint még az olvasás is káros. A legrégebbi vélemény mindenestre a szelidebb, mint a Ben Szira könyv története bizonyítja. A babylóniak képviselték a szabadabb felfogást, mint b. Szanh. 100 a és j. Szanh. 28 a mutatja. Egy czélzás a 24 könyvre rejlik talán j. Szanh. 20 d 4 és Gen. r. 80 f. elején. A babylóni talmud egyszer említi a 24 könyvet (Taanih 8 a); ép így egyszer az En. En. 5, 10 (?) targuma. Dóssa b. Eliezer egy igen régi mészórai jegyzetben és Ben Aser (Dikd. p. 56 és p. 5, 12. sor); Niszim Kairuánból (Steinschneider Festschrift hebr. Abtheilung 20) és sok középkori író és kodex adja ezt a számot: 24. Nemzsidó körökben is ismeretes volt a 24-es szám régi időben (Strack, Prot. Real-Encyclopädie IX. 757). Mint szám a 24 és 22 egyaránt kedvelt a talmud-midrasi irodalomban, bárha az első aránylag többször fordul elő. E tényállás következtében nem lehet a 22-es számnak a kedvelt 24 által való kiszorítására következtetni, a hogy előbb sejtettem (22: Chullin 32 b; Peszikt. 72 b; Lev. r. 34 eleje; Pesz. 93 b 1; 102 b s máshol; v. ö. különösen Szanh. 102 a és Rasit e helyhez).

5. Sorrend.

A könyvek sorrendjének klasszikus helye a barajtha Bába B. 14 b. Ez a talmud közbeszurta megjegyzések elkülönítése után következőképen hangzik. »A próféták sorrendje: Józsva, Birák, Sámuel, Királyok, Jeremiás, Ezekiel, Ézsaiás, 12 próféta. A hagiographák sorrendje: Ruth, Zsoltárok, Jób, Példabeszédek, Koheleth, Énekek Éneke, Siralmak, Dániel, Eszter, Ezra, Krónika. És ki írta le a könyveket? Mózes írta a saját könyvét és a Bileámról szóló szakaszt és Jóbót. Józsva írta saját könyvét és a Tóra utolsó 8 versét, Sámuel írta könyvét, a Birákat és Ruthot; Dávid írta a Zsoltárokat 10 vén által: Adám (139, 16, talán a 92. zsoltár is), Malkhi Czedek (110), Abraham (89 אֱבְרָהָם = Ábrahám), Mózes (90—100), Heman (88), Jeduthun (62; 77?), Ászaf (50, 73—83) és Korach 3 fia (42—49, 84, 85, 78, 88) által. Vajjon Salamon is hozzászámítódik, ezt Tószafóth 15a megbeszéli שלמה kikezdes alatt. Jeremiás írta könyvét és a Királyok könyvét és Siralmakat; Chizkija király és tanácsa (mely az 6 halála

után még tovább működött) írták Ézsaiást, Példabeszédeket, Énekek Énekét és Kohelethet: a nagy gyülekezet férfiai írták Ezekiel, a 12 Próféta, Dániel és Eszter könyvét; Ezra írta saját könyvét és a Krónika genealogiáját saját személyéig.« Mivel a szerzők megjelölésénél Mózes a Tóra szerzőjének van feltüntetve, lehetséges, hogy a gyűjteményben, a melyből a barajtha idéztetik, a Tóra 5 könyvének sorrendje is meg volt adva. De lehetséges, hogy a pentateuchus, zsinagógai tekeres alakjában gondolva, egy könyvnek lett tekintve és egyes könyveinek oly szilárd sorrendje volt, hogy nem volt szükség felsorolásra.

Legfeltűnőbb a próféták sorrendje: Jeremiás, Ezekiel, Ézsaiás, a mit már a talmud észrevesz. Szerinte a Királyok könyve végződik pusztítással, Jeremiás kezdődik s végződik pusztítással, Ezekiel kezdődik pusztítással és végződik vigasztalással, míg egész Ézsaiás vigasztalásokat tartalmaz, azért is pusztításhoz csatolták a pusztításokat és a vigasztaláshoz a vigasztalásokat. E magyarázat mesterséges volta nem szorul bővebb megvilágításra. A rendezés nem is kronológiai. Legelfogadhatóbb az a magyarázat, a mit Stracknál találtam, hogy a barajtha a prófétai könyveket külső terjedelmük szerint rendezi. Ez olyan elv, mely a misnatraktátusok rendezésében is érvényre juthatott. Jeremiás, Ezekiel, Ézsaiás és a 12 próféta a terjedelmüket tekintve, úgy viszonylanak, mint 41:36:32:30. Ezt az elvet vehetjük ki a régi hagiographák elrendezéséből is. Feltűnő ugyanis Jóbnek a Zsoltárok és Példabeszédek, az apa és fia művei között való beékelése. Mivel a barajtha Jóbót Mózesztől származtatja, ez a könyv a hagiographák élén állhatna, a mint már a talmud gondolja. Külső terjedelmüket tekintve a Zsolt., Jób és Példabeszédek úgy viszonylanak mint 40:22:16. Ruth és Zsoltárok egyívé tartoznak. A 3 salomoni könyv egymásutánja, a melyben Kohelethnek az Énekek Éneke elé helyezése feltűnő, szintén ezt az elrendezési elvet mutatja. A Szirachkönyv szerzője előtt a mi nyomtatott bibliánk kronológiai sorrendje volt: Ézsaiás, Jeremiás, Ezekiel és a XII (v. ö. 40, 22; 49, 7—10). Mivelhogy a barajtha a könyveknek keletkezési idejük szerinti rendezésétől még a próféták és hagiographák csoportján belül is eltekint, csak az összes egy csoportba tartozó bibliai könyveknek egy tekeresbe való írását tart

hatja szem előtt. Mivelhogy ez a kérdés — mint Bába B. 13-ból kitünik — a II. században erősen lett tárgyalva, a mi barajthánk is, a mely, mint a belőle vett, a pal. talmudban (Szóta végén) foglalt idézet bizonyítja, Palesztinában is el volt terjedve, e korban keletkezett és alap nélkül látnak benne régi hagyományt. Annyi azonban kivehető e barajthából, hogy a prófétai kánon első fele (és pedig Józsuá — Királyok) régibb idő óta meghatározott sorrenddel birt, a mely fölött kétség nem támadhatott. E négy könyv ugyanis mint az izraelita történelem folytatólagos elbeszélése szorosan egymáshoz tartozik és tovább folytatják a pentateuchus elbeszélését. Ez kiviláglik 2. Makk. 2, 13-ból is, a hol a »királyokat és a prófétákat« illettő könyvekről van szó, tehát a prófétai kánon mintegy két részre lett osztva. Tényleg a talmud utáni korban sem fordul elő eltérés Józsuá, Birák, Sámuel, Királyok könyveinek rendjét illetőleg, míg a három nagy próféta elrendezése ingadozik és csak abban állapodik meg, hogy a 12 próféta az utolsó helyen van. A legtöbb kézirat, közöttük a pétervári kodexek 916. és 1000. évből, a legrégiebbek, melyeket ismerünk, továbbá az 5 legrégibb nyomás a kiadásainkban is meglevő kronológiai sorrendet követik Ézs. Jer. Ezek.; 3 kézirat a talmuddal egyezik; 2 kéziratnak ez a sajtószerű sorrendje van: Jer. Ézs. Ezek. (Ginsburg 61).

Ginsburg (7) egy táblázatban a hagiographáknak nem kevesebb mint 8 felosztását állítja össze, a melyek közül itt az I, IV, VI, VIII lesznek figyelembe véve. A 8 könyvlistának pontosabb megtekintése azonban azt mutatja, hogy a dolog lényegét tekintve csak 3 rendszer létezett. Az I. II. III. és IV. ugyanis csak az öt megilla sorrendjét illetve térnek el és a talmudi sorrendet adják. Az öt legrégibb kiadás ugyancsak követik azt az elrendezést, de az öt tekerceset olyan sorrendben adják, a melyben a liturgiában használatba jönnek és a Zsoltárok után a Példabeszédeket teszik (nem Jóbot). IV. és V. szám csak Ruth-ot illetve különböznek. Egészen magában áll a VI. szám, a hol a könyvek külterjedelmük után látszanak rendezve lenni, ha Ezrát és Nehemiást két könyvnek vesszük. Az 5 tekeres azonban külön testet képeznek és liturgiai sorrendjük van. Ha az utóbbi egymagában álló rendezéstől eltekintünk, megmarad két típus: a talmudi és a maszórai.

A külső megkülönböztető jel a Krónika helye, mely talmudi rendezés szerint a végen, maszórai rendezés szerint az elején áll. A talmudi rendezés lényegileg az állítólagos szerzők kronológiai sorrendje, a maszórai a könyvek külterjedelmének sorrendje. Az öt tekerceset illetőleg (תנ"ך קט"ו), melyekről Ginsburg 4. lap ötféle elrendezést mutató tabellát állít fel, megjegyzendő, hogy lényegileg csupán két sorrend létezik, az egyik a szerzők korát, a másik a zsinagógiai liturgikus használatát követi (Magyar Zsidó Szemle XVI 325.). Az utolsó próféták és különösen a hagiografákra vonatkozó sorrendváltozások kánon-történeti jelentőségük, mert arról tanuskodnak, hogy ezek az iratok később lettek kánonikus jelentőségük, más szóval, hogy később váltak lezárt gyűjteménnyé, mint az első próféták. Ez utóbbiak sorrendje régebbi kanonizálásuk folytán oly szilárd volt, hogy semmiféle kétegyes sorrendre nézve fel nem merülhetett.

6. Gyűjtés.

Hogy a tóra a kánonnak legelső és legrégebbi alkatrésze, a legradikálisabb kritika sem vonja kétségbe. A szent iratok összegyűjtésének történetére fontos adat Nehemiás elbeszélése 8—10 feje, hol valóságos kanonizálásról van szó. Általánosan elfogadják, hogy a kánonnak első része az V. század közepe táján időszámításunk előtt már későbbi jelentőségében létezett. Azonban alaptalan volna Neh. 8—10-ből következtetni, hogy a pentateuchus azelőtt nem volt meg teljesen. De a zsinagóga felfogását alább fogjuk ecsetelni, itt pedig a kanonizációra vonatkozó külső bizonyítékokat állítjuk össze.

Talán Maleáki, az utolsó próféta könyvének 3 verse is valami kanonizálás-féltét jelent: »Emlékezzetek az én szolgálomnak, Mózesnek, tanára, melyet neki rendeltem Chóreben egész Izrael fölött, szabványokat és törvényeket. Én küldöm nektek Illés prófétát, mielőtt az Örökkévaló nagy és félelmetes napja elérkezne; ő visszatéríti a szülők szívét a gyermekekhez és a gyermekek szívét az ő szülőkhez, nehogy az országot elpusztítsam.« A Mózes tanítására való intelem és a szokatlan vigasztalás valószínűvé teszik a föltevést, hogy ezen szavakkal nemcsak az utolsó próféta beszéde, hanem az egész két részből álló kánon nyer befejezést. E három vers nem okvet-

len Maleákhítól való, hanem ép úgy csatolhatta hozzá valamely névtelen próféta vagy hivatott hatóság, hogy a szent iratok egy magától Istentől jövő emlékeztetéssel a tórára és nagyvagasztalással hangozzanak el.

Az egész szentírás bizonyos kánoni befejezésének tekinteti Krochmal Nachman (Móre nebuché hazeman XI 8; 104. l. Lemb.) Koheleth könyvének három végversét: »Ezeknél többet, ó fiam, óvakodjál sok könyvet készíteni vég nélkül, és sok tanulás a testet elcsigázza, a dolog vége, halljunk mindent; féljed Istent és tartsd meg parancsait, mert ez az egész ember, mert minden tett fölött Isten ítélkezik, minden rejtett dolog fölött, akár jó az, akár rossz«. A könyvirás ellen való kikelés úgy hangzik mint egy kánoni befejezés, a minnek a legrégebb zsidó exegesis tényleg tekintette (4. §.). A parancsok megtartására való intelem és az Isten büntetésével való fenyegetés összehasonlíthatók Maleákhinak a tórára való emlékeztetésével és a büntetéssel való fenyegetésével. Nagyon általános a »könyvek« említése Dánielnél 9, 2, a miből csupán az következik, hogy létezett könyvgyűjtemény.

Más bizonyítékok a szent iratok összegyűjtésére magában a szentírásban nem találhatók, de vannak külső források és ezek kronológiai sorrendben a következők. Szirach Bölcseségének szerzője kortársa volt Simon főpapnak, az elsőnek vagy másodíknak e néven, élt tehát időszámításunk előtt a harmadik évszázad elején vagy végén. Ő ismeri a tórát és a prófétákat mai alakjukban és sorrendjükben. Az őskor nagyjait dicsőítő énekében (44—49 fejezet) azt a sorrendet követi, amelyben a szentírás leírja őket. Nevezetesen említi Ezsáiást, Jeremiást, Ezekielét és a 12 prófétát (48, 21; 49, 7—10). Nemcsak ismeri e nevet עֵשֶׂר הַנְּבִיאִים, hanem idézi is Maleákhít (3, 23). A hagiographáknak túlnyomó részét szintén ismeri, a mint ezt iratának felfedezett héber eredetijéből bizonyossággal megállapítani lehet. Ismeri a Zsoltárokat, melyeket Dávidtól eredőknek tart (47, 8. 9), és a Példabeszédeket (44, 5: הַחֲקִי מִזְמוֹר עַל חֹק נוֹשְׂאֵי מִשַׁל בְּכַתָּב).

Czélzás a Példabeszédekre és valószínűleg az Énekek Énekére is rejlik Salamonra vonatkozó eme szavaiban: בְּשִׁיר מִשַׁל הַדָּרָה וּמְלִיצָה (47, 17). Minthogy a 3 utolsó szó a Példabeszédekből 1, 6 van véve, a שִׁיר alatt az Énekek Énekét kell

érteni. Semmi oka sem lett volna I. Kir. 5, 12 szerint »ének-ről« szólni, ha olyanokról nem lett volna tudomása és még kevésbbé említette volna első helyen. Koheleth azonban nem ismerte. Musiv stílusa kétségtelenné teszi, hogy Jóbót felhasználta, a mire e szavak שִׁיר בְּסִפְרוֹתָם 44, 4b aztán וּמִשְׁלֵיִם is utalnak. Szent iratoknak tartja a Krónikát és Ezra-Nehemiát is (49, 12 = Ezra 3, 2; 49, 13 = Neh. 3-ik és 6-ik f., v. ö. Neh. 6, 12). Csak Koheleth, Eszter és Dániel nem foglaltak még helyet az ő kánonjában (lásd Hálevy J., Étude sur la partie du text Hébreux de l'Ecclesiastique, Paris 1897, 67 s. köv. ll.). A Törvényt és a Prófétákat is világosan említi (39, 1); a rá következő mondatokból más iratok is kicsillognak és a 6. versből az tűnik ki, hogy idejében csak böles mondások és imák készültek.

Szirach unokája (132 ante), ki ősenek Bölcseségét a héberből görögre fordította, előszavában a kánonról csak azt mondja, a mi az iratból magából is kiviláglik. Háromszor említi a tórát, prófétákat és a többi iratokat, mivel a kánon harmadik részére terminus technicust nem ismer, minthogy ilyent csak 200 évvel később kovácsoltak. Az illető helyek az eredetiben így hangzanak: διὰ τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν κατ' αὐτοὺς ἠκολουθηζόντων δεομένων... εἰς τε τὴν τοῦ νόμου καὶ τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἄλλων πατριῶν βιβλίων... ὁ νόμος καὶ αἱ προφητεῖαι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν βιβλίων. Tórát és próféták jólásait (próféták helyett) a midras is említi Pesz. 111a 4 רַבִּי תַרְיָה וְרַבִּי נְבִיאָה (v. ö. fent 3. fejt).

Csak néhány évvel fiatalabb az adat a II. Makkabeuskönyvben (124 ante Niese, *Kritik der beiden Makkabäerbücher* szerint), mely így hangzik: »Nemcsak mindaz volt az iratokban (t. i. Nehemiás emlékirataiban) elmondva, hanem az is, miként gyűjtötte össze mint egy könyvtár alapítója a királyokra és a prófétákra vonatkozó könyveket, továbbá Dávidéit és királyok leveleit áldozati ajándékokról. Ép így gyűjtötte össze Juda is mindazon könyveket, melyek a háboru alatt, melyet viseltünk, szétszóródtak, és nálunk vannak. Ha szükségtek volna valamelyikére, hozassátok el (2, 13 — 15)«. A tóra nincs említve, mert ez elterjedtségénél fogva nem szorult rá az összegyűjtésre. A kánon II. része félremagyarázhat-

lanul nevezve van: Királyokra vonatkozó könyvek (= Józsuá, Bírák, Sámuel és Királyok) és prófétákra (= Ézs. Jer. Ezek. és XII). A hagiographák, mivel nem bírtak még határozott névvel, Dávid Zsoltáiraival, mint az első és legfontosabb könyvvel, vannak megnevezve, a mint ezt még az új-testamentum is nem vonható. A királyok levelei áldozati ajándékokról, úgy látszik, az Ezra-Nehemiásban említett levelekre céloznak. Ha ez igaz, akkor a hagiographák a Zsoltárokkal és a Krónikával, az első és utolsó könyvvel vannak megnevezve. Az a kérdés, hogy vajjon a palesztinai zsidók levele és Juda Makka-beusé eredeti-e avagy hamisítvány, mit sem változtat a kánonra való bizonyítékon. Figyelemre méltó, hogy Nehemiás és nem Ezra van említve. Ez a körülmény ezen állítás régiségét bizonyítja, mert Szirach is Nehemiást éneklí meg és teljesen hallgat Ezráról, holott a rabbinikus auktoritások Ezrát mint írástudót az aristokrata Nehemiás fölé helyezik.

Philo fenmaradt irataiban Ezekielt, Dánielt és az 5 megillóthot nem idézi. Mintfog Szirach Ezekielt a 4 nagy próféta közé számítja, kétségtelen, hogy ennek mellőzése csak véletlenségen alapszik és ennél fogva az, hogy a többi említett könyvek nincsenek idézve, nem bizonyíthatja azt, hogy az ő kánonjába nem voltak felvéve. Továbbá említi de vita contemplativa § 3 a törvényt, prófétákat és a többi könyveket. Igaz, hogy ezen irat hitelességét Lucius (die Therapeuten etc. Strassburg 1880.) tagadja, de ezen hypothesis fölött Leopold Cohn, a legnagyobb élő Philo-ismerő szerint napirendre lehet térni (Einteilung und Chronologie der Schriften Philos. Lipse 1899, 37. lap = Philologus VII. pótkötet 421). Tehát elfogadhatjuk C. Siegfried véleményét, hogy Philo kánonja lényegileg már azonos a mienkkel (Philo bibliai idézetei Ryle H. E.-nél »Philo and Holy Scripture« London 1895).

Az új-testamentum is csak azt a kánont ismeri, a mely ma birtokunkban van. Egy apokryphon sincs névvel idézve. Másrészt Dánielt világosan idézi Máté 24, 15. Máté 23, 35-ből (= Luk. 11, 51) következik, hogy az utolsó kánoni könyvet a Krónika képezte, mert azt olvassuk itten: »hogy rátok jöjjön mind a földön elontott ártatlan vér, Ábelnek, az igazságosnak vétéről Zakariás véreig stb.«, mely utóbbi alatt a II. Kr.

24, 20-ban említettet kell érteni. A három főrész Luk. 24, 44-ben neveztetik: a törvény, próféták és zsoltárok, mint Philonál. Rendesen azonban csak törvény és próféták említettek (Máté 5, 17, Luk. 16, 16 stb.), a mi alatt azonban mind a három rész értendő, és ez a talmud tudósairól is áll, kik $\text{בְּיָמֵינוּ תוֹרָה וּפְרוֹפֵתִים}$ alatt a hagiographákat is értik. A szónak illetén használata egyrészt a hagiographák számára meghonosodott terminus hiányából magyarázható, másrészt abból a felfogásból, hogy a szentírás minden könyvét a próféták írták. A felsorolt tények után abból, hogy Én. Én., Prédikátor, Eszt. és Ezra nincsenek említve, nem lehet semmit sem következtetni ezen iratok kánoni érvényessége ellen az új-testamentum szerzőinél (részl. Strack 750).

A már említett hely 2. (4.) Ezra könyvében 14, 44—46 szó szerint mondja (90-ben post): »íratott 40 nap alatt 94 [legjobb olvasat]. Midőn e 40 nap elmúlt, szólt a legmagasztosabb: a melyeket legelőször írtál, hozd nyilvánosságra, hadd olvassák méltók és méltatlanok, de az újabb 70-et rejtse el, hogy néped bölcséinek adjad át.«

Josephus 100 körül (Contra Apionem I 8) 22 könyvet számlál, a melyeket következő módon oszt fel: Mózes 5 könyve; 13 történeti könyv, a melyekben a próféták a Mózes halálától I. Artaxerxesig való történetet írták le; a többi 4 könyv hymnusok és intelmek. »Artaxerxestől napjainkig még egyes könyvek irattak, de ezek nem érdemelnek hasonló hitelességet, mert a próféták pontos hagyománya hiányzott.« Bizonyos, hogy Josephus Ruthot és Siralmakat nem külön könyveknek számította, hanem azokat Bírakkal illetőleg Jeremiással egyesítette. Történeti könyvek nála mindazok, a melyekben valami történeti dolog el van beszélve, tehát Jób is. A 4 nem történeti könyv tehát a Zsoltárok, Példabeszédek, Énekek Éneke és Prédikátor. Josephust másképen értelmezni nem lehet, mert az ő idejében, tehát a tannaiták virágzásának korszakában, a bibliának mind a 24 könyve, a mint ezt a talmud és midras-irodalomból egész biztosan tudjuk, kánoninak volt elismerve. (Josephus tudósításának különböző felfogásairól l. Strack 752).

Az egyházatyák tanúságai mint pl. Sardesi Melitőé 170 körül (Eusebiusnál, hist. eccl. IV. 26) és Origenesé (megh. 253), kik szintén 22-t számlálnak, de mind a 24-et említik, nem

birnak fontossággal, mivel a zsidókra hivatkoznak, kiknek kánonját a tannaitikus irodalomból ismerjük. Még kevesebbet nyom a latban Jeromos (mh. 420), kinek zsidó mesterei voltak és tulajdonképen csak azt mondja, a mit a babyl. amóráknál találunk (Prologus Galeatus és Praefatio in Daniele).

7. A prófétakánon fixirozása.

A felsorolt bizonyítékokon kívül még egy fontos tény van, mely a történeti fejlődés megítélésénél nagy súlylyal bír, t. i. azon tény, hogy a szamaritanusok, kik vallás dolgában telivér igazi zsidóknak vallották magukat, csak a pentateuchust és Józsuá egy részét fogadták el. Ez által fontos időmeghatározást nyerünk, mely szerint az időszámításunk előtti V-ik század közepén elismert prófétakánon még nem létezett. Ellenben Szirachból (6) biztosan következtethető, hogy legkésőbb 200-ban ante a prófétakánon be volt fejezve. Minthogy Jésua Szirach a prófétizmust rég elhangzottnak tekinti és ezen kánon autoritativ befejezéséről semmi emlékkel nem bír, azon feltetés, hogy a próféták corpora legalább is 100 évvel kora előtt már mint befejezett valami szerepelt, egész biztosítottnak tekinthető. A prófétai kánon tehát legkésőbb a seleucida aerának kezdetén (312) nyerhette befejezését. *Zunz* L. (Gottesdienstliche Vorträge 1. kiadás 14. lap) joggal mondja: »Néhány nemzedékkel Nehemiás után azon könyvek, melyek a törvényt és a prófétákat magukban foglalják, már összegyűjtve lehettek. Koruk messzivel hátrább nyul vissza ezen korszaknál stb. A határozott előnyadás, mely még a későbbi korban és mind az intézményeknél a bibliai könyvek ezen csoportja irányában nyilvánul, csak abban lelheti magyarázatát, hogy azokat, mint az elpusztult zsidóállam egyetlen emlékét, már régóta tisztelték, midőn más hazai iratok régibb és újabb időkből a figyelmet magukra vonták«. (V. ö. u. o. 33. l.). *Ryle* (123) véleményével, hogy a prófétakánon II. Simon főpapsága alatt (219—199) nyerte befejezését, magukra a prófétai könyvek tanubizonyosságára, a mennyiben bennük későbbi darabok fordulnak elő, és az előttünk már ismeretes bizonyítékokra támaszkodik. Igaz, oly messzire nem megy, mint p. o. Marti, ki ismert minták után nem rég megjelent Ézsaiás kommentárában azt

állítja, hogy ehhez a könyvbe még 10-ben (ante) toldalékokat foltoztak be. A prófétakánon tehát Hillél idejében, a mely a történet tiszta világításában áll, nem lett volna még befejezve, sőt Hillél és a többi tanító a szentiratoknak, melyeket kisebb rendű irástudók is betéve tudtak, önkényes megváltoztatását nyugodtan túrték volna. Ilyenféle kritika az emberi észbe vetett tulságos nagy bizalmon alapszik, mely ezt semmiképen sem igazolja. Minthogy *Ryle* sem helyezi *Zachariás IX—XIV.* fejezeteket a III. évszázadba, bizonyítékai nem nyújtanak elfogadható alapot a prófétakánon oly késő időbe helyezésére. *Dániel* könyve nem lett felvéve a próféták közé. Legkésőbbi alkatrésze általános vélemény szerint 165-ben ante iródott; főalkatrésze azonban bizonyára régibb. Ha már most a prófétai kánon 200-ban még nem lett volna lezárva, akkor eredeti alakjában *Dániel* is befogadták volna.

8. A hagiograph kánon fixirozása.

Szirach (6. §.) ismerte a hagiographák legfőbb könyvét és példabeszéd gyűjteményében fel is használta. Semmi czélzás nem fordul elő nála a *Prédikátor*-, *Eszter*- és *Dániel*re. Ebből azonban nem következik, hogy ezeket a könyveket nem ismerte, hanem csak az, hogy nem tartotta szent iratoknak. Tehát az bizonyos, hogy a mi hagiograph kánonunk 200-ban (isz. e.) még nem létezett. Egy második meghatározott időpont *Dániel* II. könyve volna, a mely mai alakjában *Antiochus Epiphanes*re való czélzásával stb. 165 előtt nem volt ismeretes. Egy harmadik időpontot nyújt a *Szirach* fordítója, ki 132-ben még nem ismer terminus technicum a hagiographákra, de mégis félreérthetelenül beszél a szent iratok harmadik részéről. *Ennél* fogva nincs alapos ok II. *Makkab.* 2, 14 (6. §.) elbeszélését kétségbe vonni, mely szerint *Juda Makkabi* a harcban elszórdott könyveket összegyűjtötte.

A syr győzők tényleg fürkésztek a törvénytekercek után, minthogy pedig a héber iratokat nem tudták egymástól megkülönböztetni, bizonyára a többi héber könyveket is elkobozták (I. *Makkab.* 3, 48). Ezen idő állapótából nagyon is érthető, hogy a győzedelmes *Makkabeus* és jámbor hívei a többi szent könyvek gyűjtésére is gondot fordítottak.

A Simon utáni Makkabeus-fejedelmek uralma alatt, kik rendszeren a szadduceusok pártján állottak, a körülmények nem igen kedvezhettek a 3-ik kánon körülhatárolására, egyes könyvek felvételére és mások kizárására. A Makkabeusok utáni korba leszállani, már csak azért sem lehetséges, mert akkor már a hagyomány iskolái virággani kezdtek, melyeknek jellemvonása a nézeteltérés. Ha tehát oly nagyfontosságú kérdés, a minő a kánon, szönyegre került volna, a dolog nem folyt volna le simán, a mint azt a 100-ban (post) felmerült viták mutatják (v. ö. alább) és létezni kellene az egykoru vitatkozásoknak a nyoma. Nagyon valószínűnek látszik tehát, hogy a zsidó közösség nem sokára a makkabeusi szabadságharcok után a 3-ik kánont illetőleg is megegyezésre jutott. A köznévelmény hihetőleg hallgatagon jutott érvényre vagy pedig döntést provokált. Utóbbi esetben Koheleth végének nyilatkozása a könyvirás ellen a kánon befejezésének tekinthető. Nagyon ajánlkozik, hogy a kánon befejezését a 165—125 korszakába helyezzük. Elfogadhatjuk Zunz nézetét (l. c. 34), mely szerint »a szent iratok már jóval a templom lerombolása előtt és bizonyára nem sokára Szirach a fordító után a jelen kört foglalták magukban«. Ryle (184. kövv.) szintén azt hiszi, hogy a hagiographák Hyrkan János halála előtt, tehát 105 előtt be voltak fejezve. Ő ugyan két korszakot különböztet meg: 160—105 ante idót a kánonba való beengedésre és 90—110 post annak végleges ratificációjára. De ez a megkülönböztetés a fődolgon mit sem változtat.

9. A kanonizálás elve.

Az egész zsidó hagyomány annak a felfogásnak hódol, hogy a szentírás minden szavát a szent szellem sugallta. A kin ez a szellem nyugszik, az próféta, ennek következtében minden bibliai könyv próféta szerzeménye. Már a krónikás Sámuel könyvének szerzőségét — ezt gondolja Dávid története alatt I. 29, 29 — Sámuelnek, Náthánnak és Gadnak tulajdonítja. A legrégebbi barajtha (3. §; Bába Bathra 14 b), a mely a bibliai iratok sorrendjéről és szerzőiről nyilatkozik, minden irat autorjának prófétát keres. Ezeket megtalálja vagy a könyvek czimében, vagy sorrendjében. Mózes, Józua, Sámuel, Ezra és a próféták irataikat maguk szerezték; Mózes szerzette Jó-

bot, melynek hőse kortársa volt; Józua a pentateuchus utolsó 8 versét (Mózes meghalt stb.); Sámuel Birákat és Ruthot. Jeremiás Királyokat, minthogy Királyok után Jeremiás következik; Ezra a Krónikát (Tanulmányok 28). Mózesből Maleákhig a próféták meg nem szakított láncolata létezik; a tradíció-láncolat Ábóth I. 1 nem ismer papokat, csak prófétákat. »48 próféta és 7 prófétánő jövendölt Izrael szómára, egyik sem vett el valamit a tórától, sem pedig hozzá nem tett, kivéven Eszter könyvének olvasását« (barajtha Meg. 14 a, v. ö. Széder Ólam 20. és 21. fej.). Nemcsak az ósyták, hanem Dávid és Salamon is próféták voltak. A Zsoltárok tehát Dávidban, a Példabeszédek, Énekek Éneke és Prédikátor Salamonban prófétát birnak szerzőül (Széder Ólam 15. f., v. ö. Sir. r. 1. f. és Koh. r. 11, 1); Ruthot Sámuel, Siralmakat Jeremiás, Dánielt Dániel, a Krónikát és Ezra-Nehemiást Ezra, kit Maleákhival azonosítanak (Meg. 15 a) írta. Csupán Eszter marad, melynek próféta szerzője ismeretlen. Ez okból Sz. O. 20. f. végén Mordekhájt prófétának mondja, ki Chaggai, Zekh. és Maleákh kortársa volt és Dárius idejében prófétált, míg Dániel (Eszter r. 4, 4 szerint = Hathah) e könyv saját állítása szerint már Nebukadneczar uralkodásakor élt. Josephus szintén csak a prófétáktól szerzett könyveket tartja azoknak, melyeket »joggal isteni eredetűeknek tekintenek«. A próféták befejezése felfogása szerint I. Artaxerxes alatt történt. Azt mondja: »Artaxerxes idejétől napjainkig egyes dolgokat még felirtak ugyan; de ezek nem találnak hasonló hitelességre, mint az előbb leirt könyvek, mert hiányzik náluk a próféták fontos hagyományozása« (Contra Apionem I 8, v. ö. Grätz Monatschrift XXXV. 28). A bibliakánonba tehát csak azon könyveket vették fel, melyekről azt hitték, hogy a szent szellem inspirálta.

Különbséget szellem és prófécia közt, a mint ezt a középkorban tették, a talmud és midras nem ismer. A tulgazdag anyagból csak néhányat hozunk fel. »Eszter prófétánő volt, mert ugy van írva (Eszter 9, 24): Eszter irt« (Széd. Ó. l. c.). Joggal következtette ezen helyből Chajes (Tóráth Nebiim, Zolkiev 1836, utolsó lap), hogy hagyományos felfogás szerint minden írott szó prófétától származik. »R. Lévi mondá: Előző időkben ha egy ember parancsot (valami jelentős dolgot) véghez vitt,

jött egy próféta és leírta, de most stb.« (Lev. r. XXXIV. 8). Dávid így könyörög Zsolt. 19, 15: Szavaim fogadtassanak el, azaz a jövődö nemzedékek számára szerkesztessenek és irassanak le, de ne úgy olvassanak belőlük, mint Homer könyveiből, hanem olvassák és tanulmányozzák (למדו) és kapjanak érte jutalmat, mint Negám és Ohólóth tanulmányozásáért (Sócher Tób I. 8 p. 5-a Buber). A 42, 5 zsoltárról az van írva: »Ezt mondja az írás szent szellemben Kórach fiai által« (Ékha r. Prooemium 24). 600,000, sőt 1,200,000 próféta volt. »Minden próféciát, mely a maga korában és a későbbi nemzedékekre is fontos volt, nyilvánosságra hoztak, de a mely próféciák, koruknak igen is, de későbbi kor számára nem voltak fontosak, azokat nem hozták nyilvánosságra« (Sir. r. VI. 11) »Isten szólt Mózeshez: Ird fel magadnak a tórát, prófétákat és hagiographákat, hogy írásban legyenek meg, ellenben a halákhóth, midras, agádóth és talmud csak szóbeliek legyenek« (Ex. r. 47 fol. 154 a). R. Zsák így vélekedik: »Amit a próféták minden nemzedékben jöendőlni fognak, a Szinai hegyén vették magukra« (u. o. 28. fol. 100 a). Az egész szentírás tulajdonképen Isten szava volt, úgy hogy a szerzők csak mint mediumok jöennek tekintetbe. Mikor Chaggaj, Zekh. és Maleáki meghalt, eltávozott a szent szellem Izraéltól (tószipta Szóta XIII. 2; j. Szóta végén; b. Szanh. 11 a és máshol). A mi tehát a szent iratokban foglaltatik, legkésőbb ezen utolsó, a talmud és midrásban nagyon gyakran említett 3 próféta idejében íródhatott. A nagy zsinat kebelében sok próféta volt, azért jogában állott Eszter tekerésének leírását megengedni (Sabb. 104 a; Meg. 2 a; Jóma 80 a; Temura 15 b).

10. Ben Szira és a többi apokryphák.

A jelzett elv hozta magával, hogy Szirach bölcsesége, ez a kiváló példabeszédgyűjtemény, mely a kánon lezárása után századokkal mint iskolai könyv lett használva, a mely körülményből magyarázható neve Παιδαγωγός és a zsidó Ben-Szira Alfa-Béthája, a kánonból ki lett rekesztve. A szerző iratában megnevezte magát és Simon főpapot megénekelte, mi által a műnek próféták utáni kora nyilvánvaló lett. Azért olvassuk a tósziftában (Jadajim II 13. p. 683. Zuckerm.):

Ben Szira könyvei és az összes könyvek, a melyek azontul (t. i. a próféták utáni korban) irattak, »nem teszik tisztátlanná a kezeket« vagyis nincs kanonikus érvényük. A misnában (Szanh. X 1.) olvassuk R. Akiba nevében: »A ki a kívül álló könyvekben (ספריים היזניים) olvas, annak nincs része a jöendő világban.« A pal. talmud azt jegyzi meg ehhez: »például Ben Szira és Ben Laana könyveit. De a Homeros könyveit és az azontul irt más könyveket illetőleg, a ki olvassa azokat, mintha levelet olvasna. Mi ennek az oka? Meg van engedve az olvasásuk, de nem a velük való fáradozás« (Szanh. 98 a). Ezt a helyet általában érthetetlennek tartják. Először fölfoghatatlan a Ben Szira iránti szigor; másodsor nem értjük, miért álljanak fölötte a ספריי המרים; harmadszor egy barajtha (b. Szanh. 100 a) azt mondja, hogy az eretnekek könyvei értendőek e tilalom alatt (ספריי מינים) és csak József, egy amoreus a IV. sz. elejéből jegyzi meg: »Ben Szira könyveit is tilos olvasni.« A történeti tények valóban ellentmondanak e tilalomnak, mert Szirach bölcsesége a talmudisták által gyakran idéztetik, (v. ö. az idézetek legutolsó összeállítását Cowley és Neubauer-nél The original hebrew of a portion of Ecclesiasticus Oxford 1897) és így az olvasása nem lehetett megtiltva. Sőt kétszer előfordul, hogy idéznek helyeket Ben Szirából, mintha ezek a hagiographákban állnának — mint az összefüggés szemmel láthatólag mutatja (Erubin 65a Rab Szirach 7, 10-ból és Bábá Kamma 92 b Rabba Bar Mari: מישלש בכתובים, v. ö. még η γραφή Ecelusból J. Q. R. X, 241). Ha e két esetben a talmudtanítók emlékezetbeli tévedésével is van dolgunk, mivel azt gondolták, hogy e két hely valamely bibliai könyvben fordul elő, mégis biztossággal következik ebből, hogy olyan tekintély, mint Akiba semmiképen se jelenthette ki: mindenki elveszíti jöendő üdvösségét, ki Ben Szirában olvas. E nehézségek következtében a pal. talmud illető helyét javítani akarták (Joel, Blicke in die Religionsgeschichte I 71 s. köv.; Grätz Monatsschrift XXXV. 287). Az ellenmondást, mely a talmudi helyen van, nem vették észre, hogy t. i. megtiltja a Ben Szira olvasását és azután megengedi az »azontul irt könyvek«-nek, melyekhez pedig a Ben Szira is tartozik, az olvasását. Az összes nehézségek megszünnének nézetem szerint, ha szem előtt tartjuk, hogy a tal-

midisták kétféle olvasást különböztetnek meg. Olvasás alatt értettek nyilvános felolvasást, vagy a buzgó tanulmányozást, ugyancsak magánolvasmányt is. A Koheleth 12, 12-re való midrás (4. §) megtiltja, hogy a 24 könyvhöz hozzáfűzenek még egy másikat, pld. Ben Sziráat vagy Ben Tiglát; de megengedi az olvasását és ezt épen úgy fejezi ki, mint a diskusszió alatt álló talmudi hely *ולא ליגיע בשר נתנו* *ולא להנות נתנו* *בְּשֵׁר הַיְיִצֵּת בְּשֵׁר*. Az egész hely most már úgy magyarázható: Akiba azt mondja, nemcsak az, a ki a tóra isteni eredetét tagadja, vesztí el üdvösségét, hanem az is, ki a kívül álló könyvekben úgy olvas, mint a szentírásban, vagyis: a ki úgy bánik velük, akár a felolvasás által, akár a község előtt való fejtegetés által. Ilyen veszély nem minden apokryph irat részéről fenyegetett, hanem épen egy általában ismert és nagyrabecsült könyv részéről és azért Akiba mondása helyesen van Ben Szirára alkalmazva. Epiphanius is csak ennél a könyvnél jegyzi meg, hogy nem tartozik a szent iratok közé (de mens. et pond. 4. Lagardenál Symmicta II 157). Azután így folytatódik: »de a ספרי המינים és más a próféták utáni korból származó iratok (magán) olvasása meg van engedve, mert irva van Koh. 12, 12 . . . ולא להרה» olvasni szabad, de nem a hust fárasztani.« Az idézett helyekből kitetszik, hogy az apokryphákat nem akarták gyökerestül magvastól kiirtani. Mindenesetre volt olyan irány, mely nem foglalt el ellenséges állást velük szemben (l. még a 4. §-t). Csak azt jegyezzük még meg, hogy Maimonides (Hilkh. Abóda Zára II 2.) az Akiba-féle mondást *הקריא בספרים היצוים* bálványimádó, tehát nem zsidó kánonkívüli iratokra magyarázza és hogy (Szanh. 100 a) a IV. században annak okát keresik, miért tilos a Ben Szira olvasása. A kánonkívüli könyvek magánolvasásának tilalma nem lehetett tehát régi.

11. Egyes könyvekről folyt viták.

Viták voltak Ezekiel könyvéről, a 3 salamoni iratról, vagyis Példabeszédek, Prédikátor, Énekek Éneke könyvéről és Eszter-ről. E véleménykülönbségek azonban csak ezen könyveknek, melyeknek e méltóságát némelyek kétségbevonták, kanonicitását mutatják. De az apokryphákról nincs véleményeltérés a zsidóságon belül, azok teljesen a kánon kívül állóknak tartottak. Muló ellen-

zéke volt Ezekielnek. E könyvet a pentateuchussal való ellentmondásaiért el akarták rejteni, vagyis a használatától elvonni, de Chananja b. Chizkia ben Gáron 300 korszó olajat fogyasztott el, míg kiegyenlítette őket. El akarták továbbá rejteni azért, mert egy gyermek az iskolában az első fejezetet olvasta és elképzelte a Chasmalt, minek következtében a Chasmalból tüz tört ki, de Chananja megvédte (Chag. 13 a; Sabb. 13 b; Menách. 45 a). Egész gyenge volt az oppozíció a Példabeszédek ellen, mert ellentmondások találtaknak benne; ugyanazon okból Koheleth-et is el akarták vonni a közhasználat elől (Sabb. 30 b). Ugy látszik, hogy az e könyvek elleni harcz a Sammai szigorú iskolájából indult ki (Bacher, Agada d. T. I 21). Más nézet szerint Kohelethet azért akarták elrejtetni, mert eretnek felfogások vannak benne (Lev. r. 28 elején; Pesz. 68 a; Pesz. r. 18; Koh. r. I. 3; XI. 9; Mislé 25). Hosszabb ideig tartott a harcz, vajjon Koh. tisztátalaná teszi-e a kezeket, a melyek megérintik, úgy hogy másásra szorulnak: Az összes könyvek tisztátalaná teszik a kezeket, kivéve a templomelődvar könyve (Kélim XX. 6). Az összes bibliai könyvek értetnek ez alatt, mint a tósziftából (u. o. II. 5, 8, p. 584) kitűnik: »Az előudvar ספר עזרא olvasd: ספר עזרה könyve, mely onnan kihozott, tisztátalaná teszi a kezeket. Nemcsak az előudvar könyve, hanem a próféták is a pentateuch egyes könyvei és egy más könyv is (ספר אהר = hagiographák, l. Tanulmányok 17; Friedmann Hagoren II. 68 (téves); Óhéber könyv 99), mely odajut, megtisztátalanítja a kezeket.« A terumaadomány használhatatlanná válik . . . a könyv által (misna Zábim végén; Sabb. 14 a, Rasi: az egész szentírás). »A szent iratok tisztátalaná teszik a kezeket . . . Az imaszíjjak tisztátalanítanak . . . A felső és az alsó könyvszélek és ugyanezek a végén tisztátalanítanak. R. Jehuda azt mondja, hogy a végső lapszél csak akkor tisztátalanít, ha oszlopa van. Olyan könyv, mely el van mosódva, de megmaradt még belőle 85 betű, a mennyit Num. 35, 36 tartalmaz, tisztátalanít. Egy épen ilyen nagy tekercs tisztátalanít. Az összes szent iratok (בְּתוֹרַת מֹשֶׁה) tisztátalanítanak, Énekek Éneke és Prédikátor tisztátalanítanak. R. Jehuda mondta: Én. É. tisztátalanít, Pr. vitás. R. József mondta: Pr. nem tisztátalanít és Én. É. vitás. R. Simon mondta: Pr. a Sammaiták könnyítéséhez és a Hilleliták szigorításához tarto-

zik. R. Simon ben Azai mondta: Hagyományom van a 72 vénektől azon naptól kezdve, a melyen R. Eleazer ben Azarját iskolafőnek választották meg, hogy Én. É. és Pr. tisztátalanítanak; R. Akiba mondta: Isten ments! Nem vitakozott senki sem Izraelben arról, hogy Én. É. tisztátalanít, mert az egész világ nem ér annyit, mint az a nap, melyen az Én. É. adatott Izr.-nek, mert az összes hagiographák szentek, de Én. É. a legszentebb; ha volt vita, akkor csak a Pr.-ról folyt. R. Jóch. b. Józua, R. Akiba apósának a fia mondta: A hogy Ben-Azai tudósít, olyan volt a vita és ugy határoztak... Ezra és Dániel aram részletei tisztátalanítanak; ha az aramot héber nyelvre fordították, vagy a hébert aramra vagy leirták óhéber betűkkel, akkor nem tisztátalanítja meg a kezeket. A könyv csak akkor tisztátalanít, ha assyr betűkkel [a mi héber írásunk], állatbőrre és tintával írják (v. ö. e ponthoz »Tanulmányok« 59 s köv). A szadduceusok mondták: Panaszkodunk miattatok, farizeusok, mert ti azt mondjátok: a szent iratok tisztátalanítanak, de Homer könyvei (ספרי המרים) nem tisztátalanítanak. Erre felel R. Jóchanan b. Zakkai: hát csak ez a panaszunk a farizeusok ellen? hisz ők azt mondják, a számarának a csontjai nem tisztátalanítanak, de Jóchanan főpap csontjai igen. Erre azt mondták a szadduceusok: Értékük szerint van tisztátalanságuk, hogy az ember ne csináljon apja és anyja csontjaiból kanalakat (Nidda 55a: hogy az ember szülői bőrből ne csináljon számarátakarót). Erre felelt Jóchanan ben Zakkaj: A szentírásnál is a tisztátalanság becsülés szerint igazodik: Homeros könyvei, mivel azok nem becsültetnek, nem tisztátalanítanak« (tősz. Jadajim II. 19: hogy a könyvekből ne csináljanak számarátakarót). Így hangzanak a főhelyek a misnában Jadajim III. 2—5 és IV. 5, 6. A tőszifita Jad. II. nagyjában ugyanazt adja, de még azt a fontos adatot szolgáltatja: »Az evangeliumok és az eretnekek könyvei (הקליות וספרי המרים) nem tisztátalanítanak. Ben Szira és mind a könyvek, melyek azóta (= a próféták utáni korban) irattak, nem tisztátalanítanak (II. 13. p. 683. v. ö. 129, és Sabbach 116 a; Óhéber könyv 106). Továbbá tanulmányos a következő: »R. Simon b. Menaszja mondta: Én. É. tisztátalanít, mert szent szellemben lett mondva, Pr. nem tisztátalanít, mert csak Salamon bölcseségéből származik« (II. 14; v. ö. Edujóth II. 7 és misna u. o. V. 3; I. Meg. 7a).

Későbbi időkből származik, mint már a tartalom mutatja, a következő adat: »Előbb azt mondták, Pld., Én. É. és Pr. elrejtettek (גמרים = nem kanonikusok), mert csak példázatok tartalmazznak és nem tartoznak a hagiographákhoz, akkor elrejtették őket, míg a nagy gyülekezet emberei megmagyarázták őket« (Ábóth di R. Nathan I és II. verzió 1. fej. 2 b ed. Schechter; v. ö. Midr. Mislé 25, 1). »R. Akiba mondta: a ki az Én. É.-t multságoknál dalként éneki, nincs része a tulvilági üdvösségben« (tősz. Szanh. XII. 10. 433. l.; I. Szanh. 101 a). E helyek megtekintése mutatja, hogy a vita Ezekiel és a 3 salomoni irat felett még a templom elpusztulása előtt kezdődött és hogy hullámai, nevezetesen az Én. É. és a Préd.-t illetőleg, meglehetősen magasra csaptak, úgy hogy Akibának (100 körül) a jövővilág elvesztésével kellett fenyegetőödni, hogy az Én. É.-t megmentse. Mivelhogy a szadduceusok és farizeusok a törvényről »a szent iratok tisztátalanná teszik a kezeket« még röviddel a templom elpusztulása előtt vitakoztak, a törvény nem lehetett nagyon régi. Alig lehetett idősebb, mint 100 éves. A mi e rendelet okát illeti, legjobb, ha Jóchanan ben Zakkaj nézetét: »becsük szerint igazodik tisztátalanító erejük« elfogadjuk. Vajjon ennek ősi alapját a *tabu* sémi felfogása képezte-e (Budde, Kanon 5 s köv), nem firtatjuk. De hamis Budde azon nézete, hogy a rabbi e szóval »megtisztátalanítják a kezeket« a káni fogalmat akarták kifejezni; mert csak egy hatásról van szó, hisz a szabályellenesen írt káni könyveknek nem volt tisztátalanító erejük.

Téves lesz a babylóni amóra R. Mesarsjának Sabb. 12 b adott magyarázata is, hogy ne tegyenek melléje »terumát és és ezáltal az egereket odacsalogassák: azért tisztátalanít a könyv«. Jóchanan b. Z. ezt nem hozta fel. Friedmann (Hagoren 73) következőképen képzei a szóban forgó rendelet kialakulását. Ezra idejében kijelentették: a templomi előudvar pentateuchustekerese tisztátalanná teszi a kezeket, hogy ezt a példányt kellő tiszteletben tartsák; a Sammaiták és Hilleliták idejében a törvény minden pentateuchustekercsre ki lett terjesztve, azután kiterjesztették a pentateuchus egyes könyveire, majd a prófétákra, de nem a hagiographákra; később a hagiographákra is. E fejlődés történetére felhozott argumentumok elégteleneknek látszanak, mivelhogy egyik főok a már érintett

כפר אהרן kifejezés a tósziftában és egy másik, hogy a misnában חקדיש כתבי הקדש hagiographákat jelent. Grätz (Koh. 149) azt hiszi, hogy a felhozott véleménykülönségnél a kánon fixirozásáról van szó. Ennek következtében fölteszi, hogy Kr. u. 65 körül a Hillél és Sammai-féle iskola Jeruzsálemben és 90 körül azon a napon, melyen II. Gamliél hivatálától megfosztották, az akkori tudósok gyülekezete határozott afelől, hogy minő könyvek élvezzenek kánoni tekintélyt. De a helyeknek szószzerinti értelméből kitetszik, hogy a vitás iratoknál nem a kánonba való felvételükről, hanem inkább a belőle való kizárásukról van szó.

A II. század tannái nagyon erőlködnek azon, hogy bebizonyítsák, hogy az Esztertekerceszt szabad volt felírni. Sőt még Ex. 17, 14-ből is kiolvassák (Mekh. e helyhez p. 55 a 6; Meg. 7 a; j. Meg. 70 d). Ez a buzgó fáradozás azt mutatja, hogy a kis irat kanonicitása nem állt minden kétségen felül. A kérdést, vajjon Eszter ki lett-e nyilatkoztatva, hogy mint irat létezzék, nem utasítják kereken vissza (Jóma 29 a: נתנה ליתב). Több írástudó, köztük R. Akiba is, a könyv egyes kifejezéseiből, mint pld. Hámán szolt szívében, azt akarja bizonyítani, hogy szent szellemben mondatott (Meg. 7 a ביהוה). Sámuel (200 után) azt mondja, hogy Eszter nem tisztátalanítja a kezeket, Simeon (150) hangsulyozza, hogy csak Pr. vitás, de Ruth, Én. É. és Eszter tisztátalanná teszik a kezeket (u. o.). Különböző megjegyzésekből kitünik (v. ö. Szanh. 100 a 7; j. Ber. 14 c 15; Meg. 19 b), hogy e könyv kanonicitásának támaszra volt szüksége. Az egyházban való viták is csak visszhangjai a zsinagógában az egyes könyvek kánoni tekintélye ellen felemelkedett, de elnyomott kifogásoknak.

12. Az inspiráció és fokai.

A modern ember fogalmat sem alkothat magának arról a szeretetről és csodálatról, melylyel az írástudók a Tóra iránt viselkedtek. A nyilatkozatok nagy bőségéből a következő, több tekintetben jellemzőket választjuk ki. A Tóra azon 7 dolog között van, a melyek a teremtet előtt léteztek, Simon b. Lakis szerint már 2000 évvel előbb teremtetett (Peszáchim 54 a; Gen. r. VIII. 2; Sir. r. V. 11). Már Ábrahám teljesítette

összes parancsolatait (misna Kiddusin 82 a) és midőn Mózes a magasba szállt, Istent a Tórával való foglalkozásban találta, midőn kezében tartotta és épen a vörös tehénről szóló fejezetet olvasta (Pesz. r. 58 b). Izraelnek feltétel nélkül adatott (Mekh. 60 b) Mózes által, a ki minden törzsnek irt egyet és mindegyiket a Lévi példányából javította (Peszikta 197 a). Egészen lezárva adta vagy némelyik vélemény szerint tekercesek szerint (Gittin 60 a). Az utolsó 8 verset hasonlóképen ő írta, mert egyetlen egy betű sem származik mástól, egy szabadabb vélemény szerint az utolsó 8 verset Józua írta. A ki égi származását tagadja, a mögött bezárulnak az alvilág kapui és ott örökké büntetik (Akiba Széder Ólam III. végén, v. ö. Szifré I. 112 és 116; II. 102, Szanh. 99 a, tósz. Szanh. XIII. 5; j. Szanh. 27 d 12 és másutt); a próféta, ki a tóra törvényei közül egyet is hatályon kívül akar helyezni, halált érdemel (Tósz. Szanh. XIV. 13). Ha az összes emberek összejönnének, nem képesek egy jod-ot, a legkisebb betűt sem belőle eltávolítani. Midőn Salamon sok feleséget vett magának, a jod a יָדָה szóból (Deut. 17, 16) Isten elé vetette magát s bevádolta stb; más vélemény szerint a Deuteronomium tette ezt. Akkor így szolt Isten: Salamon és száz hasonló el fog veszni, de belőled nem fog egy betű sem elveszni (Sir. r. V. 11; Gen. r. 47; Num. r. 18; Tanchuma Kórach 12. sz.; v. ö. a panaszkodó betűkről Pesz. 109.). Az egész világ a Tóranak csak 320-ad része (Erub. 23 b). Ha egy ilyen elégett, széjjeltépték ruháikat, mint közeli rokonok halála felett és ilyen szakítást sohase volt szabad összevarrni (j. Móed Katan 83 b); eretnek יָדָה által írott példány azonban eléghetett, nemzsidótól készített eltemetendő volt (Gittin 45 b). Fel kellett kelni előtte; ha föl lett göngyöltve, nem volt szabad többet beszélni, még halákháról sem, kimenni is tilos volt. (Kethut. 33 b; Peszikt. 18 a). Minden helységnek volt egy példánya (B. Bathra 43 a; tósz. u. o. XI. 23); szabad volt az árva gyermekek számára venni (tósz. B. B. VIII. 14); minden írástudó az utra is magával vitte (misna Jebámóth végén). Ha örököltek is egyet, érdemnek tartották, hogy saját maguk irjanak egyet, még pedig egy szép példányt. (Szanh. 21 b; Názir 2 b). Az anyaméhben mindenkit megtáitanak a tórára, midőn a gyermek napvilágra jön, egy

angyal számára üt, miáltal mindent elfelejt (Nidda 30 b). Bibliaismeretük bámulatra méltó volt; némely tanító az egész bibliát leírhatta emlékezetből (j. Meg. 74 d 53). Ingyenesen kellett tanítani (Ned. 37 a s egyebütt). A tóra az utolsó betűig Mózesből származik, Isten adta általa Izraélnek, csak a tizparancsolat lett Isten szájából tiz hívó szóval kinyilatkoztatva (Szifré II 357; 305; Mekh. 46 a 10). Mózes azért »Izraél nagy írója«-nak és »a nagy bölcs«-nek, a bölcsék atyjának és a próféták atyjának nevezetik (Szóta 13 a; Szifré I. 134; II. 306.). A külföldön az ige csak tiszta helyen vagy egy folyó partján nyilatkozott meg (Mekh. 106, 14. jegyzet).

Mint a prófécia Mózesből származik, ugy az összes szent iratok a tórából folynak. Nincs semmi olyan a P. és H.-ban, a mi a tórában legalább jelezve ne lenne (Num. r. X, 6 *שאלך דבר כתוב בנביאים וכתובים שלא רמז משה בתורה*). Innen van a kérdés: Létezik-e valami, a mi a tórában nem jeleztenék? Mint a tóra, ugy P. és H. tulajdonképen Istentől magától származik, Szifré II. 306. Jeremiás egy mondásáról az van: »Világ ura! te irtál«. Így minden könyvről mondatik különbség nélkül: Isten írta, iratta. A talmudtanítók szemében a 24 könyv egy könyvet képez, mely már az ósátyák, sőt még az ősnemzedékek előtt ismeretes volt. Azért akármilyen vers adatik bibliai hősök szájába »Salamon mondta... Dávid mondta... Dániel mondta... ezt Mózes is mondta« (tész. Jóma II. 1). E felfogás daczára különbséget tettek T. és P. s H. között. Bár a P. és H. tanulmányozásáért ugyanolyan jutalom járt, mint a tóráért (Ékha r. I. 13, III. 10), mégsem voltak olyan érvényűek. Egy P. és H.-ból folyó tilalomra testi büntetés nem jár (j. Jehám. 4 a 19; Pesz. r. 61 b 11: *מן הקבלה את מלקי*). Ha valami P. és H.-ból folyt, a tórában is ki kellett mutatni (j. Kidd. 66 a 42). Ellenkező esetben mondta Simon ben Lakis: »Minek kellene nekem a Zsol-tárok, a Tórának is ez a szava«? (Pesz. r. 21 b; v. ö. 22 a lent; 146 a 10; 174 a lent). A mi P. és H.-ban foglaltatik, az hagyomány *קבלה* (Názir 53 a; Móéd Kat. 5 a; B. K. 8 a és többször); nem következtettek a prófétai szavakból a T.-ra (*דברי תורה מרבי קבלה לא ילפינן*) B. K. 2 b s gyakran). A tóra Isten első és igazi kinyilatkozása. sokkal magasabban állott, mint P. és H., e két utóbbi a jövőben megszűnik, de

a tóra nem fog megszűnni *ליבטל והמשא* j. Megilla 70 d lent). A hagyomány ugyan különbséget tesz Mózes és a többi próféták közt, de olyan különbséget prófétái és szent szellem között, mint a melyet Maimonides kifejt, nem ismer. A prófétái és szent szellem a *רוח נבואה* és *רוח הקדש* közti megkülönböztetés az nyelvhasználaton alapszik, a mely szerint a próféták *בניאים* és a hagiographák *קרש* (*כתבי קרש* névvel nevezetnek. Szóferim traktátusban s másutt a hagiographák megkülönböztetésül a *קבלה*-tól (próféták *קדושה* névvel illetetnek. A régibb terminológia azonban a *קבלה* szót a hagiographákra is alkalmazza és alapkülönbségről az inspirációt illetőleg sehol sincs szó. (Befejezése következik.)

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

AZ ÓHÉBER KÖNYV.

A feliratban jelölt könyv, a mely az országos rabbiképzőintézet 25. Értesítőjében és külön is megjelent és 3 koronáért kapható, már a czímlapon jelzi tartalmát és czélját: Adalék az ókori kulturtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez. Ebben a munkában először vannak összegyűjtve és kulturtörténeti szempontok szerint csoportosítva mindazok az adatok, melyek az óhéber könyvre vonatkoznak vagy ezzel kapcsolatba hozhatók. Forrásul a biblia, a talmud és midras és az apocryphák szolgáltak. Mindezek a művek a vallás irodalmi termékei és semmiféle világi érdekű tudományos kérdésekre vonatkozó közlés tőlük nem várható. Tényleg az adatokat nem közlik, hanem elárulják. Ha jól kikérdezik őket, felelnek; különben hallgatnak. A VI. századon tuli időből származó források csak akkor jutnak szóhoz, ha a régebbi adatok megvilágítására szolgálnak. Ezekkel a genuin közlésekkel az óvilág könyvszeretéről ismert tények kapcsolatba hozattak, mi által mindkettőnek története sok pontban az eddiginél intenzívebb világosságba helyeződik.

Az ó- és középkor különválasztását a zsidók története is követeli, mert a zsidók a VI. századig óshazájukban és Babilóniában nemzeti életet éltek, a mely körülmény »a könyv

népéncé a könyvészet szempontjából is elsőrangú fontossággal bír. A héber könyv a VI. század végeig tényleg megtartotta szembeéltlő külsejét, a tekercsalakot és minden bizonynyal az anyagot is, az állatbórt. A megvetett alapon tovább kell és lehet kutatni, nevezetesen azt, hogy hol és mikor kezdtek a tekercset kodexszel és a papyrust állatbórral helyettesíteni. Itt az irodalmi nyomokon kívül talán a kairói geniza palimpsestjei fognak újmutatásokkal szolgálni. A történetet le kell vezetni a nyomtatás kezdetéig és a nyomtatott könyvben követni kell a régi könyvalak hatásainak nyomait. Az óhéber könyv e tekintetben is szolgál némi felvilágosítással és utmutatással.

Az ezerfelé elszórt adatokat számukból és természetük-ből folyó szempontok szerint csoportosítja és eltér az ó- és középkori könyv ismertetésénél megszokott sémától. A zsidó-irodalom nem oly gazdag és nem oly változatos mint az egész világ irodalma, emlékművek, archivumok s hasonló, a multat megvilágító dolgok a zsidóság kebelében nem léteznek. Érthető tehát, hogy a héber könyv multja nem oly ismeretes, mint a klasszikus és a középkori könyvé, mert nincs mindenre adat. Ez nem meglepő. A körülmények mostohasága és a források egyoldalúsága mellett meglepő inkább az, hogy a kérdések java részére felelni lehet és hogy az óhéber könyv külsejebelseje nagyjában rekonstruálható, készítése, elterjedtsége, ára stb. megállapítható. Az egész anyag 12 fejezetben, melyek 3 szakaszszá csoportosulnak, van feldolgozva. Ime a tartalom;

Bevezetés.

I. Az óhéber könyvek külső alakja.

1. Íróanyag.
2. A könyvek alakja.
3. A könyvek terjedelme.
4. A könyvek külső nagysága.
5. A könyvek elterjedtsége.
6. A legrégebbi kodexek.

II. Az óhéber könyvek belső alakja.

1. Hasábok és lapszélek.
2. Vonalak és sorok.
3. Az írás.

III. Az óhéber könyvek megőrzése és adás-vétele.

1. Takarók és tartók.
2. Másolók és korrektorok.
3. Könyvkereskedés és könyvárak.
Hely- és szójegyzék.

Az óhéber könyv ismerete nemcsak a kulturtörténet, hanem a bibliai irodalom-, kánon- és szövegtörténet szempontjából is fontos. »A könyvek terjedelme« cz. fejezet első ízben irányítja a figyelmet arra, hogy a könyv külső alakja az egyes és a gyűjteményes iratokra jelentékeny hatást gyakorolt, más szóval a könyvészet (Buchwesen) a kánon- és irodalomtörténetet befolyásolta. »A könyvek külső nagysága« cz. fejezet végeredményben a példányok kis méreteit, következéskép a betűk apró voltát bizonyítja. Az apró írás a hibák főforrásává vált és a szövegtörténet legfontosabb tényének állítható.

A belső alak: hasáb, sorhosszuság stb. szintén fontos, sokkal fontosabb, mint első pillanatra látszik. Csak egy példára utalunk, mely a szóban levő könyvben nincs említve. Harkavy ismertetett egy bibliakéziratot, melyben szövegeltérések vannak, de a melynek eredete és multja kissé homályos. Abból a tényből, hogy ebben a kéziratban nincsenek hasábok és a sorok hosszúak, megállapíthatjuk, hogy nem régi, tehát hamisítvány. Minthogy a héber paläographia még gyermekkorát éli és kérdéses, hogy egyáltalában fel fog-e nőni, az ókori könyv külső alakjának megállapítása szolgáltatja a legbiztosabb eszközöket hamisítások kiderítésére. Minthogy ezek a szabályok eddig sem összegyűjtve, sem teljesen kiderítve nem voltak, a hamisító urak ezeket figyelembe nem vehették és nem is vették. De nem akarjuk a gondolatokat ez irányban tovább fűzni és áttérünk más eszmeökre.

Az óhéber könyv külső-belső alakja nemcsak a zsidó, hanem az általános kulturtörténetet is kiválóan érdekli. Az óhéber könyvhöz első sorban a biblia tartozik, már pedig a biblia nem olyan könyv, mint más könyv, hanem tekintélyénél és elterjedtségénél fogva nemcsak tartalmilag, hanem alakilag is befolyásolhatta az új könyveket. Az ókori görög-római világ-

ban a nép szeretett olvasni, mely tulajdonság a görög (LXX), később a latin (Itala) biblia elterjedését nagyban elősegítette. De viszont a biblia terjesztette és emelte az olvasókedvet, mert a bibliaolvasás magában minden időben jámbor tett volt. Kérdés már most, hogy ez az elterjedt és kiváló tekintélyű könyv volt-e befolyással a klasszikus világ könyvére vagy nem?

Hogy erre a kérdésre felelhessünk, a kérdést szabatosabban kell formuláznunk. Athénben az irodalom virágzott már, midőn a zsidók szent könyvei még görögre le sem voltak fordítva; sőt már a római irodalom is virágkorát élte, midőn a görög biblia, a Septuaginta, nagyobb mennyiségben került Rómába és szűkebb területére. Nem tételezhető fel tehát, hogy a biblia a hatalmas könyvipart és könyvkereskedelmet az első századig bármiképf befolyásolta volna. A valóság a mellett szól, hogy a klasszikus könyv befolyása alatt állt külsőleg az első nemhéber biblia. Biztos ugyanis, hogy a görög biblia az alexandriai könyvpar területén jött napvilágra. Akár igaz az Aristeaslevél elbeszélése, akár nem igaz, az bizonyos, hogy a LXX az alexandriai hellenizmus zsidósága szükségleteit szolgálta. Kérdés már most, vajjon külsőleg különbözött-e a hellenizmus profán termékeitől? Papyrusra írták-e vagy pergamentre? Tekerés volt, mert más könyvalakot az ókor nem ismert, de milyen anyagból készült? Abból, mely Palesztinában, vagy abból, mely Alexandriában volt honos? Adat nincs ugyan, de valószínű, hogy az Alexandriában rendelkezésre álló íróanyagot használták. Még ha az első példány, melyet palesztinai írástudók készítettek, állatbőrre — a palesztinai íróanyagra — íratott volna is, a többi már papyrusból készült, melynek hazája Egyiptom és a melyet innen exportáltak az egész világba, az oikoumenébe.

Induljunk ki abból a tényből, hogy a magánpéldányok papyruspéldányok voltak; kérdéses marad még, milyenek voltak a zsinagógapéldányok? Mert kétségtelen tény az, hogy a hellén zsidók a közös Istentiszteletnél a heti szakaszt görögül olvasták (Tanulmányok a bibliai bevezetés köréből 74. és köv. l.), kérdés tehát, hogy ezek a példányok szintén papyrusra voltak-e írva, vagy pedig állatbőrre? Ha figyelembe vesszük, hogy sehol sincs nyoma annak, hogy a görög magán és zsinagógai példányok között különbség lett volna és fontolóra

veszszük azt, hogy az íróanyagra és egyáltalában a könyv külső alakjára vonatkozó szabályok csak az idők folyamán alakulnak ki, akkor nem kételkedhetünk a fölött, hogy a hivatalos görög bibliák szintén papyrusból állottak. Még ha a hellén zsidók oly skrupulózusak voltak is, mint a palesztinaiak, akkor sem kellett pergamentbibliából olvasniok. Egy barajtha (Sabb. 115b) ugyanis azt tanítja: »Nincs különbség könyvek és az Esztertekeres között, csakhogy a könyveket minden nyelven szabad irni, az Esztertekereset pedig csakis assyr (négyzetes) betűkkel, könyvre (bőrre) és tintával« (Tanulmányok 73). Látjuk, hogy a palesztinai szigoru törvény sem követeli, hogy a görög könyvek (bibliák) bőrre és tintával legyenek írva. Állatbőr- és tinta mindig a héber négyzetes betűk társaságában jelennek meg a hagyományban.

Bizvást állíthatjuk, hogy a görög biblia pogány köntösben jelent meg először a görög-római világban és külsőleg nem árulta el világfelforgató tartalmát. Szó sem lehet tehát arról, hogy a LXX a hellén világ könyvalakjára időszámításunk első 2 századában hatással lett volna. Inkább az tételvezhető fel, hogy a zsidó községek tömeges keletkezésével és megerősödésével óriásilag szaporodó héber bibliák járultak hozzá a pergament elterjedéséhez, a mely évszázadok után a papyrust a hajdani római birodalom területéről kiszorította. Tény ugyanis az, hogy a pergament, a Kelet ősi íróanyaga, és a keleti apróírás infiltrálták az európai görög-római világot. Minthogy a zsidók állatbőrt használtak könyveiknél és a Kelettel különben is élénk vallási és kereskedelmi összeköttetésben állottak, közel eső feltevés, hogy a pergamentnek propagandát csináltak.

A zsidóknál a bibliaolvasás érdem volt és propagandájukkal, a mely a kereszténység keletkezésekor már 200 éves volt és ezután még legalább 200 évig tartott, a bibliapéldányokat is terjesztették. A héber nyelvhez nem ragaszkodtak és a szent iratokat nemcsak görög, hanem más nyelveken is terjesztették és valószínű, hogy több még létező bibliafordítás nem a görögből, hanem zsidók által a héberből készítettet. Oly népek közé is elvitték a bibliát, hol azelőtt se könyv, se olvasókedv nem létezett. De a görög-római világban is zsidók ébresztették bibliájukkal a nép alsó, széles rétegeiben az olvasókedvet és a könyvszeretetet. A vallásosság akkor sem indult

ki az országgyűlési képviselők vagy a tőzsdei matadorok köréből, hanem a szegény népből. Ez pedig nem gyönyörködött sem Tukydidésben, sem Tacitusban, hanem a Genesis elbeszéléseiben. A szent könyvek oly körökbe hatoltak be, hol ezek voltak az egyedüli könyvek. Ha tehát könyvről volt szó, nem gondoltak másra, mint a szentírásra és azért kapta a *biblia* nevet. Ép úgy mint a zsidóknál בְּרֵשִׁית a szent könyveket jelöli, mert szemkörükben más könyv nem volt (Tanulmányok 4. lap, 6. jegyzet).

Az első keresztény községek vérbeli zsidókból alakultak ugy a szent földön, mint a diasporában. Pál a zsinagógákban prédikált, hol némelykor pórul járt. A pogány áttértek szintén zsidókká lettek és nem keresztényekké. Természetes tehát, hogy a lassan alakuló egyház a zsidó bibliát ősi alakjában vette át. Kérdés, milyen hatást gyakorolt a héber biblia külső alakja az egyház későbbi könyveire? Részben feleltünk erre a kérdésre (Az óhéber könyv 39. s köv. lap). De még fontosabb kérdés a következő: Milyen hatást gyakorolt a biblia külső-belső alakja a világi (minden nem bibliai) könyvre a kereszténység végleges győzelme után? A biblia befolyása a tartalomra ismeretes, de külső alakjának hatását eddig nem kutatták. Ez érdekes és nagyterjedelmű kulturtörténeti kérdés. Hogy a kodexek hasábjai az íróbőr hasábokra való osztásából származnak, valószínűvé tettük (i. m. 125. lap). A kutatás menete komplikált, mert először megállapítandó, hogy mikép néztek ki a bibliák az V—VI. században és milyen befolyások alatt öltöttek fel ezt az alakot és csak ezután kutatandó, hogy mily befolyással voltak a többi könyvekre. Természetesen ki kell terjeszkedni a könyvek belső alakjára is: a terjedelemre, felosztásra stb-re.

*

Óriási számban léteztek bibliák (75—87), még pedig nem csupán községek, hanem magánosok birtokában is. Ez utóbbiak nagy mennyiségéről tanuskodnak az olyan nyilatkozatok, melyeknek háttere az, hogy mindenkinek van tórapéldánya. »Minden egyes hozza tóráját és olvas belőle« az engesztelő napon (Jóma 70 a). Midőn Mózes felszállt az égbe, találta az Istent »és könyve kezében van és foglalkozik vele és olvas« (Pesz. r. 58 b; Óhéber Könyv 87, 1). Jellemző a kitétel:

»könyve kezében van«, nem »könyv van kezében«. Csak utalunk még a következő helyekre Óhéb. K. 84, 7 és 66—67. lap.

A példányok sokaságán kívül megállapítottuk még, hogy aprók voltak (főkép 71, 74 és 151). Azt hiszem, hogy a kettő egymással összefügg: a magán példányok, melyeket magukkal hordtak, szükségszerűen kicsinyek voltak, mint pl. már a régi rómaiaknál az uti olvasmány. Ha már most azt kérdezzük, hogy mi okból hordták magukkal a tórárt, két feleletet adhatunk. Először azért, hogy a szent könyv, a legdrágább kincs, mindig velük legyen; másodsor pedig azért, hogy ez őket mint az amulet bajok ellen megóvja. Ez utóbbi cél kicsillámlik többé-kevésbé világosan a következő helyekből. A királyról azt mondják: »jobbában a tóra, balkarján a phylaktériák« (77, 4; tősz. Szh. 4, 7). Világosabban szól modiimi Eleázár: a király a mindig magánál hordott tórárt *amuletképp csinálja* és felfüggeszti karjára (67, 5; Szh. 22 a). »Ne járjon az ember a temetőben phylaktériákkal a fején és tórával a karján és olvasson« (66, 4; Berákh. 18a). Világos a felvett esetből, hogy máshol jártak így felfegyverkezve, a mi még több helyből következik (lásd az idézeteket 66, 5). Talán azért olvas, mert a temető a tisztátalan (gonosz) szellemek gyülekező helye. Az uton az ember sokféle bajnak van kitéve, jobban kell vigyázni, mint otthon és a tórárt tényleg magukkal vitték (66, 1; misna Jebámóth végén). Ha a tórárt amulettül használták, érthető, hogy sok került pogány kezekbe és hogy pogányok kereskedtek vele (82 és köv.). Nem állítható, hogy a példányok csupán ily célra keltek el a pogányok között, de bizonyos, hogy sokakat ez a cél vezetett. E felfogásból kiindulva, helyes világításba kerül ez a tétel: »A zsidókeresztény (vagy eretnek) könyvei varázkönyvek« (83, 2; Chullin 13a). Az a férfi, ki a nőt egy tórával jegyezte el (j. Ned. 39b; 85, 3), talán a célból adta ezt, hogy a nő magánál viselje, mire mindjárt fogunk analogiát idézni. Végre még egy hely van, a mely egész más világosságba kerül, ha az érintett szempontból nézzük. Midőn a tanítványok R. Zérától kérdezték: mivel szerezteél hosszú életet? egyebek közt ezt felelte: sohasem mentem négy rőföt tóra és tefillin nélkül (67, 2; Meg. 28a). Ép így felelt R. Adda bar Ahaba (Taanih 20b). A két tudós mindenesetre arra is gondolt, hogy a tórárt mindig magánál hordani nagy érdem,

de bizonyára arra is, hogy a tóra őket minden baj ellen megvédte. Természetes, hogy az ilyen példány kicsi volt és bizonyára valamely tartóba tették.

Mindez merész feltevés volna, ha nem tudnánk azt, hogy a Keleten mind e mai napig majdnem minden embernek van talismánja. Ennek elterjedtségére eléggé jellemző szerepe a mai nyelvhasználatban. De döntőbb bizonyíték az analógia. Lane (Sitten und Gebräuche der heutigen Aegypten 63) azt mondja, hogy a legtiszteltebb varázsszer egy *muschaf* azaz a *korán egy másolata*. Azelőtt a mohamedánoknál szokásos volt, hogy hímzett bőr- vagy bársonytartóban egy koránt hordtak maguknál, a mely jobb oldalt lógott le. Asszonyok ilyen muschaf arany- vagy ezüst capsulákban még most is hordanak. »Hier und da sind auch in unsere Bibliotheken solche früher als Amulette gebrauchte Koránhandschriften gekommen. Die Leipziger Universitätsbibliothek besitzt einen solchen Korán, dessen ausserordentlich zierlich und fein geschriebene Schrift so klein ist, dass man sie nur mit äusserster Anstrengung zu lesen im Stande ist. Ebenso befindet sich in der Königlichen öffentlichen Bibliothek zu Dresden (vgl. Fleischer, Catalogus codd. manuscr. or. Bibl. Reg. Dresd. p. 75 no. 450) ein aus 421 achteckigen Blättern in dem kleinsten, kaum das Innere der Hand bedeckenden Format geschriebener Korán, der allem Anschein nach zu demselben Zwecke diente«. (Krehl, Der Talisman James Richardson's, Lipcse 1865, 10. lap. Megjelent a »Verein von Freunden der Erdkunde zu Leipzig« Értesítőjében).

Látjuk, hogy a mohamedánok szent könyvüket maguknál hordták amulettül és hogy ezek a példányok felette aprók voltak. Az írás apró voltáról és nehéz olvasásáról Krehl úgy beszél a 19. században, mint Jeromos a 4. században a héber bibliákéről (Óhéber könyv 72). Egyszermind azt is látjuk, hogy a Keleten ilyen apró példányok nem voltak ritkák és értethető, hogy Szóferim traktátus 2, 8. előírja, hogy kís példánynál a kolumnamagasság ne legyen kisebb egy *tenyérnél* (Krehl is tenyérynői koránpéldányról beszél). Megerősítettünk felfogásunkban (i. h. 113), hogy Szóferim kolumnamagasságról és nem kolumnaszélességről beszél. Az apró korán felette apró írásával analógiát szolgáltat Homerostól a miniaturpéldányához,

melyet egy dióhéjban tartottak (lásd i. h. 74 s. köv.). Talán eredetileg ez a Homeros is amulettül szolgált, mihez a kigyóbőr, melyre írva volt, igen jól quadrál. Ez persze csak feltevés.

*

A részletekhez több pótlással szolgálunk, melyeket a kézirat leadása után a nyomás hátráltatása miatt a könyvbe nem vétethetünk már fel.

Rab azt követelte, hogy minden betűt pergamentre vegyen körül (22, 2 és 148). Ez a mi nyelvünkön szólva, azt jelenti, hogy minden ligatura meg van tilva. Az ok világos. Az írás csak akkor olvasható biztosan, ha minden betű külön áll és a nyomtatás nem is használ más betűket. Érdekes, hogy a The Library Journalban (1890, 78. lap) egy anonymus a könyvtárnok írásától, melynek olvashatónak kell lenni, minthogy neveket és címeket ír, még pedig az utókor számára is, a következőt követeli: »Seek to give every letter so distinct a shape that you could recognize it easily if it stood alone.« Lényegében azt követeli, mit a talmud, hogy minden betű önmagában olvasható legyen (l. Graesel, Handbuch der Bibliothekslehre, Lipcse 1902, 163, 4).

Az öt megilláról a 60. lapon szoltunk röviden és említettük, hogy először az Esztertekereset neveztek megillának, mely a liturgiában purimkor szerepel és a melynek ép ezért készítési szabályait meg kellett állapítani. Azt követelik, hogy tekeresalakban tintával és négyzetes betűkkel pergamentre legyen írva. A többi négy megilla a talmud utáni korban szintén behatolt a liturgiába, de oly jelentőségre mint az Esztertekereset nem tettek szert és azért nincs megállapítva külső alakjuk. Most azt olvasom Luncz A. M. héber kalendáriumában az 5663. évre (Litterarischer Palestina-Almanach, VII. évf. a megfelelő ünnephez fűződő megjegyzésekben), hogy a jeruzsálemi askenaz-perusim zsinagógájában ezeket a megillákat az őket illető napokon pergamenttekeresekből olvassák accentusokkal és előtte két benedictiot, utána pedig kaddist mondanak. Szóval az Esztermegilla összes privilegiumait élvezik.

A kész tekereset fonallal csavarták körül és így tartották össze (31 s. köv. 1.). A valólevélről ezt olvassuk Bába Mecczia 28 a: a férj mondja a valólevelet körülkötő fonál jegyeit és az asszony is mondja (és mindkettő magának köve-

teli a talált getet). — A hasábhöz (lásd az indexet 71 alatt) még idézzük a következő okoskodó kérdést: »hogy hajtogatjuk a tórát, hiszen egy hasáb a másikra kerül?« (Megilla 27 a). — 86. l. 2. jegyzet végéről kimaradt Szóta 39 a és 166. l. 15. sor Ros Hasána 28 b (בְּקִרְיָה לְהִנְיָה). Hiányzik a forrás 148, 3 is, ez j. Ber. 4 d fent. — Érdemes felemlíteni, hogy R. Aser (Ros) megengedi, hogy pontozott tórából olvassanak (Hilkh. Széfer Tóra). — Az íróvirtuozításhoz (151) utalhatunk még Antiquitates XIV. 10, 4-re és II. Tesszalón. 2, 2-re, hol kézirat hamisításról van szó. — Cenzurát a zsidók természet-szerűleg nem ismertek, de a klasszikus ókor igen (Birt. Antik. Buchwesen 368; Pauly-Wissova, Real Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft III. 980). — Az Indexben zajmí alatt a 3 szó fordított sorrendben következik egymásután. — 36. l. 4. sor 9, 2 helyett olvasandó 2, 9; 77 lent 15, 8 helyett 16, 8.

*

Az apocryph iratokat munkánkban felhasználtuk, de kétségtelen, hogy pontos átkutatás mellett még jóval több adatra bukkanánk. Az összképen azonban nem igen változtatnánk. Néhányat ide jegyzünk.

Mózes mennybemenetele (100 körül) 1, 16 azt olvassuk, hogy Mózes Józsuának iratokat ad át, azután azt mondja: »Ezeket rendezd, kend meg cedrusolajjal és tedd cserépedényben arra a helyre, melyet Isten számukra a világtérmentés kezdetén teremtett, hogy nevét onnan szólítsák a bűnbánás napjáig stb.« (17 és 18. vers). Világos, hogy a helyet az exegéták nem értik egészen; de biztos az, hogy könyvek olajozásáról és cserépedényben való megőrzéséről van szó. A könyvnek olajozását Plinius is említi XIII, 13.

Az Aristeaslevélből, melyről 12. és 90—91. beszéltünk, idézendő még az eleje (3 §. Wendland), hol a főpapról azt mondja, hogy »a honi és külföldi zsidók számára az isteni törvény lefordítására legfontosabb okmányt bírja. Náluk (a palesztinai zsidóknál) pergamentre és héber írással van feljegyezve.« A levélíró külön kiemeli, hogy bőrre és nem papyrusra van írva. Ebből következik, hogy papyruskönyveket ismert és, úgy látszik, kiesik a szerepéből, mert a LXX létezését már feltételezi, midőn azt mondja, hogy a palesztinai

zsidóknál a törvény héber írással van feljegyezve. Konstatálandó továbbá, hogy mintakodexnek a főpapi példányt deklarálja. A 11. § idevágó része Wendland német fordításában így hangzik: »Denn man hat in Judäa eine eigene Schrift (wie auch die Aegypter ihre [besondere] Schrift haben) und redet eine eigene Sprache. Die Annahme, dass man die syrische Sprache rede, ist nicht richtig, sondern es ist ein anderer Dialekt«. A syr nyelv alatt az aram értendő. Igaz, hogy Palesztinában is aramul beszéltek, mint W. megjegyzi, de héberül is beszéltek és Aristeas ebben az összefüggésben nem beszélhetet máskép. Az írásnál nem biztos, hogy az óhéber vagy a négyzetes írást gondolja-e.

A III. Makkabeuskönyvben 4, 20 azt olvassuk, hogy az irnokok a királynak, ki gonosz czélből a zsidók összeírását rendeli el, bebizonyítják, hogy a *papirgyár* nem szállít és a *kalamusok* elfogytak. — Henoch 69, 9: »Ő (Penume angyal) tanította az embereket a tentával és papirossal való írásra, és ez által sokan vétkeztek örökkön örökké és mind e mai napig«. Henoch írója előrelátta korunkat.

Ézsaiás martyriuma 2, 6 csak egy Királyok könyvét ismer (Kautzsch, Apocryphen etc. II. 124). A Kir. felosztásáról l. Óhéber Könyv 46.

III. Ezra 9, 45: »Ezra, midőn a törvénykönyvet a tömeg előtt felemelte, diszhelyen volt, és mindnyájan felkeltek, mihelyt a könyvet kinyitotta«. A példány nem lehetett nagy, mert felemelte. A közönség felállt, mihelyt a tórát kinyitották. — A IV. Makkabeus-könyv, a mely egy bölcselkedő prédikáció, süriün emlegeti a »törvényt«, de ennek külső-belső alakjáról semmit sem árul el. Ép így áll a dolog a Sibyllinakkal 275 kövv.

*

A hozzám érkezett levelekből a következő tárgyi megjegyzéseket emelem ki.

Büchler A. (Bécs) utal munkájára »Das Synedrion in Jerusalem etc.« (Bécs 1902), hol 92. lapon kifejtette, hogy a templom elpusztulása előtt is מִשְׁכָּנֵינוּ-nak nevezték a tudósokat és nem helyesli a 96. l. jegyzetét (német 106, 2). — A templom tórapéldányát Sepphorisba vagy Máonba (94, német 104)

jeruzsálemi exulánsok vihették (l. Priester und Cultus I. fejezetét sub Sepphoris).

Perles F. hangsulyozza, hogy שִׁפְרָא assyr kölcsönszó: *šipru* (Gesenius-Buhl, Hebr. Wb. 13 s. v.); שִׁפְרָא *duppu* tábla, írótabla; נִייל *Perles J.* szerint (Etymol. Studien 38 köv.) a latin vellum. קִלְיָה közvetve görög is, mert κελύφη-ből származik [nem plausibilis]. 16. lap (ném. 17) *tília* nem bőr, hanem fakéreg. A 27 betűs sorhosszuság (105, német 117 s máshol) megerősíti az »Analekten« 82 kimondott feltevését, hogy Jób 15, 31—32 a כִּשׁוֹ végén hiányzó ם tévesen került תַּמַּל hoz, mely éppen alatta állott, mert תַּמַּל-tól תַּמַּל-ig tényleg 28 betű van (alattán vanja csak mater lectionis és nem számítandó). 128 (n. 142) סִינִי, melyet általánosan *regulaból* származtatnak, ezzel nem függ össze. Ebből a tisztán *latin*, a görögbe be nem hatolt szóból nem képeztek volna egy safélt. Úgy sejtí, hogy a latin *strigil[is]*, Ducange gör. *στρίγγιλα* a helyes etymológia. P. ezt más helyen bővebben szándékozik kifejteni. 155 (n. 172) הַלִּישׁ = χηλός (Etym. Studien 35 de Lara után).

Dziatzko K. (Göttinga) azt írja, hogy műve »Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesens« nem pusztán bővített lenyomata a Pauly-Wissowa Encyclopaedia cikkeinek, habár a könyvben egyes szakaszok oly kérdéseket tárgyalnak, melyekre az említett Encyclopediában röviden felelet már adva volt. (Körülbelül ezt mondtuk).

Perls Á (Pécs) a 158. lap 1. jegyzetében idézett המשיחה והרצועות שתפין לספר mondatot helyesen úgy fordítja, hogy a fonalakat és szijjakat a könyvvel varrta össze és nem úgy mint én »könyvvé varrta össze«. A Rabbénu Simson (ר"ש) Kélim 3, 5 így idézi שתפין בספר. Előfordult az is, hogy a könyvtakaróhoz varrták vagy kötötték a fonalat és szijjakat. »Ezt mutatja egy másik borajta, mely ר"ש idéz Kélim 19, 1: המשיחה והרצועות שבמטפחה תפוחה - קשורה. A halaha eredeti helye Kélim középső kapu 9, 5. Csakhogy ott שבמטפחה helyett שבמטפחה-t kell olvasni. V. ö. még Kélim, középső kapu 4, 7, a hol hasonló tétel fordul elő«.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

AZ IMÁK VÁLTAKOZÓ ELMONDÁSÁRÓL.

Az ה' ה' אל הרום והגון kezdeti pizmon-nal foglalkozott dr. Grünhut Lázár e folyóirat mult számában »Megjegyzés« czim alatt. Magyarázni igyekezett az ima következő helyét: מרת הרהמים עלינו התגלגל. Valóban nehéz megérteni, kihez van intézve ezen fölszólítás. Egy midras alapján úgy magyarázza tehát, hogy a *Sechiná*-t kérjük, szerezzé meg számunkra *Isten* kegyelmét. Ez a magyarázat mindenesetre erőltetett. Ha az író valóban a *Sechinát* kéri föl közbenjárónak, a mi egyedül álló eset lenne összes imáinkban, úgy bizonyára nem mulasztotta volna el azt meg is nevezni.

Ez a magyarázat nem helyes, hanem szövegjavításra van szükség. A helyes megfejtés nézetünk szerint a következő. Ezen pizmon úgy van szerkesztve, hogy első strófáját a gyülekezet mondja, másodikát az előimádkozó, harmadikát ismét a gyülekezet, negyedikét megint az előimádkozó és így tovább mindig fölváltva. A harmadik strófában tehát a gyülekezet szól az előimádkozóhoz: מרת הרהמים עלינו התגלגל »Eszközöld ki számunkra Isten kegyelmét és könyörögj a te népedért.« Az egész constructiót a nőneműből a híműbe kell áttenni, a mi persze szépséghiba.

A váltakozó elmondás már rég megszűnt, de a templomjáró közönségnek még ma is tudomása van arról, hogy ezen pizmonnál kiváló fontos hivatása van az előimádkozónak és épen azért nem szívesen hallja, ha ezen »Slos eszre midosz«-nak nevezett pizmont nem teljesen fedhetetlen életű előimádkozó mondja. Eredeti helye e pizmonnak — mint tudjuk — a neila imában van és így maga a hitközség rabbija végezi rendszeren.

Igen gyakori eset a piutimban, hogy az előimádkozó egyes számban beszél előbb saját személyéről, csak azután következik a gyülekezet közös imája. Még ma is, midőn a hívek már mindent elkapnak az előimádkozó elől és az csak a gyülekezet után ismétli az imát, vannak egyes piutim, melyekben mégis tiszteletben tartjuk az előimádkozó ősi jogait. Nem csupán a roshasonoi és jomkipuri »resusz«-szokkal, hanem így

van ez például a peszach előtti szombat jocerjében a peszachi szabványokról szóló összefoglalás előtt. Kétségtelen különben, hogy a szóban forgó pizmon költőjének nem jutott volna eszébe ilyen váltakozó módon megszerkeszteni költeményét, ha az elmondás ezen módja a piutimnál általános szokás nem lett volna.

Tényleg van számos szelicha, melyet még ma is váltakozva mondunk el, oly módon, hogy minden strófa elejét az előimádkozó éneklí el, a gyülekezet pedig csak a befejező mondatot imádkozza.

Az *אלהי בשר ונקח* kezdetű jomkipuri, később jomkipur katani szelicha 6-ik strófája elején is magáról beszél az előimádkozó, mondván: *ראה כי אולת יד* »Nincs ki sikra szálljon a népért és így ők engem a hebegőt, a dadogót küldik elébed.« Mire a gyülekezet így bátorítja: »Igen, általad küldjük az adományt Istennek.«

Nagyjában azonban megszűnt mégis az imádkozás ezen szép formája. A megszűnés okát abban keresem, hogy a gyülekezet ezt kényelmetlennek, hosszadalmasnak találta és vagy magának követelte az egészét, még azt is, mi tisztán az előimádkozó számára volt írva, vagy pedig inkább az egészet átengedte az előimádkozónak. Tudjuk, hogy brizmiló alkalomával eredetileg a *זכירת* imát a mohel és gyülekezet főlváltva mondta, de ma már a legtöbb helyt teljesen átengedte a mohelnek, épen mivel az előimádkozásnál ezt a főlváltó módot kényelmetlennek találja.

Mindama »Ahavá«-k, melyeket a pészach és sebuoth közötti szombatokon elmondunk, párbeszéd alakjában vannak írva. A párbeszéd egyik szereplője Isten, a másik Izrael népe. Bizonyos, hogy eredetileg úgy végezték ezen imakölteményt, hogy az előimádkozó énekelte azon mondatokat, melyek Isten szájába vannak adva, a gyülekezet pedig a »keneszes Izrael« feleletét Isten szavaira. Ma már ebből csak az maradt meg, hogy az előimádkozó Isten szavaival kezdí és végzí, végig énekelvén mind a két strófát, de a közbe eső strófákban elmaradt a főlváltás és azokat együttesen mondják.

Eredetére nézve az imádkozás ezen módja igen-igen régi lehet, de azért még sem ez a nyilvános istentisztelet legrégibb formája. A legrégibb időkben még az a mód volt szokásban,

melyet ma a keresztény felekezeteknél találunk, hogy t. i. az előimádkozó minden egyes sort előmondott és a gyülekezet, mely előtt szöveg nem volt, utána mondott minden egyes sort a hallás után.

Ősrégi időkben, azt hiszem, így végezték a hallél imát. Így értelmezem a Peszachim 119 a ezen helyét: *נקום שרהו לנפול כופר* »Hol szokásban van a hallél mondásának azon módja, hogy az előimádkozó után a gyülekezet minden sort ismételi, maradjon meg e szokás.«

Csakhogy később, midőn a hiveknek az előmondásra már nem volt szüksége, igen terhes volt ez. A szokást teljesen még sem akarták beszüntetni és azért a hallél végét, vagyis utolsó 8 sorát ismételték.

Hogy miért épen a nyolcz utolsó sor ismételtetik, annak okát a 118-ik zsoltár szerkezete magyarázza meg. E zsoltár, a mint első tekintetre is szembeötlík, úgy van alkotva, hogy minden második sor a megelőzőnek kevés változással való ismétlése. A parallelismus ezen sajátos módja azonban az utolsó előtti 8-dík sornál megszűnik. Igen alkalmasnak mutatkozott tehát a régen szokásos és előírt ismétlést itt megkezdeni.

Igy magyarázom e máig is érvényben levő szokást. A hallél ima bizonyára a zsoltárok ama része volt, melyet a nép legjobban ismert. Ha tehát ezen résznél is szükséges volt, hogy az előimádkozó soronkint előmondja a szöveget, még inkább szükség volt arra a többi zsoltároknál. Kivétel csak a Hallél-miczri volt, hol a nép csak a *לילום הסוי*-t ismételte. A többi zsoltároknál soronként történt az előmondás, mint a hallél hagádolnál. Ez magától értetődőleg csak azon időre vonatkozik, mióta szokásba jött, hogy a nép maga is énekeljen. Még régibb időkben — mint tudjuk — csak a levíták énekeltek és a nép csak hallgatta. Részvétele csak annyiból állott, hogy az ének végével a karvezető azon felszólítására: *יאמר כל העם אמן*, az »Amen«-t mondta rá.

Idővel az előmondás a többi zsoltároknál is főlölegessé vált, de mivel a váltakozó mondás már szokásban volt, azt megtartották, de oly módon, hogy a gyülekezet nem ugyanazon verset ismételte, melyet az előimádkozó mondott, hanem mindig a következő verset.

Ez a mód maradt meg még ma is és ily módon végezzük

nemcsak a zsolttármondást, hanem a zsolttárok mintájára irt »Sire Jichud« költemények eléneklését is.

Minden egyéb imánál a váltakozó elmondás teljesen megszünt, nézetem szerint az istentisztelet bensőségének nagy kárára.

Losonc.

DR. VAJDA BÉLA.

EGY HAZAI ZSIDÓESKÜ A XVIII. SZÁZADBÓL.

Dr. Bernstein Béla, szombathelyi rabbi, ki a türelmiadó történetére vonatkozólag már igen sok beces adatot hozott napfényre, az IMIT. 1902-iki Évkönyvében erről a tárgyról irt érdekes cikkében egy zsidó eskümintát közölt (i. h. 199. l.), melyet a kormány 1769-ben a törvényhatóságokhoz azon utasítással küldött, hogy a taxa tolerantialis felemelése végett a zsidók vagyonállapotáról való újabb bevallást eszközöljenek és az igazmondás czéljából azon minta szerint esküt tétessenek le velük.

Ha ezen esküformulát összehasonlítjuk az akkoriban Európaszerte a joggyakorlatban levő úgynevezett »more judaico« esküvel, mely tartalmilag és alakilag a zsidóra nézve nagyon megszegyenítő és lealázó volt, úgy lehetetlen fel nem ismerni, hogy ezen esküszöveg hivatalos elfogadása rendkívül enyhe és emberséges eljárást tanúsít a zsidók iránt. Hogy a kormány miért akart a türelmadó ügyében ama rettenetes more judaico eskünél szelidebb eskümintát alkalmazni, az valószínűleg abban leli magyarázatát, hogy a hatóság a zsidóknak, kiktől most az eddigi 30,000 frt helyett 50,000 frtot akart kéréselni, legalább avval akart kedveskedni.

Azonban, a mi ezen eskümintát nekünk zsidóknak még érdekesebbé teszi, ez azon tény, hogy annak szövegezője az akkori pozsonyi rabbi, a híres Mayer Barbe מרדכי ברבי, ki azt egy 1769 október 23-án kelt mandatum regium folytán Emanuel Marcus Deutsch köpcesényi rabbiával együtt szerkesztette. Az említett királyi rendeletnek erre vonatkozó passusa azt parancsolta: »... ut Juramenti formula per duos ad Ponium propius degentes Rabinos claris terminicis semota omni vestutia et mentali sestrictione concinnerunda propria horum manu subsignanda« stb.

Az udvari kancellaria a két említett rabbi által megállapított szöveget teljességben és változatlanul jóváhagyta, mert a hivatalosan kinyomatott eskü példányok szóról-szóra megegyeznek az eredeti eskümintával,¹⁾ mely alatt a מרדכי ברבי pecsétgyűrűjének lenyomata is látható.

Az eredeti német szöveghez még egy hasontartalmú héber kurzírírású eskü minta van mellékelve. Hogy mi czélból, azt csak sejtethetjük. A német szövegű eskü valószínűleg a becslőknek volt szánva, kiknek a hatóság kezébe kellett az esküt letenni, mert azokat a megyei törvényhatóságok maguk választották, még pedig a királyi mandatum következő passzusa értelmében: »e singuli loci communitate judaica 3-a individua, quae animi maxime candidi comperient, unum utpote e classe prima sive opulentioribus, aliud vero e media sorte, tertium denique e pauperibus deligant.« A héber szöveggel kevert zsidó kurzírírású minta ellenben az egyes adófizetők számára lett szerkesztve, kiknek a zsidó becslőknek kellett lelkiismeretes bevallást tenni vagyonuk állapotáról, esetleg bemondásukat esküvel megerősíteni.

Végül megjegyezzük, hogy a fentemlített mandatum értelmében az udvari kancellária elfogadott esküt »juramenti legi, rite consentientis« kellett letenni.

Budapest.

MANDL BERNÁT.

Auf allerhöchsten Befehl wird von uns Endesgefertigte Rabbiner nachfolgendes Jurament aufgesetzt. Als:

»Ich schwehre nach der wahren Meynung des allmächtigen Gottes, auch nach der wahren Meinung deren Rabbinern, ohne einige Hinterlist oder Betrug, auch ohne einige falsche Gedanken, dass ich alle diejemenigen Punkten, über welche ich befragt werde, treulich und wahrhaftig beantworten will und im geringsten (es mag Nahmen haben wie es wolle), nichts verschweigen will.

Wenn aber (bewahre Gott) ich falsch schwehre, und ein oder anderen Punkten wissentlich falsch beantworten möchte, so sollen alle Fluchen, welche in unsere Bücher Moysis beschrieben sind, über mich kommen, so ferne aber ich recht

¹⁾ L. OTSZ. Levéltár. Idealia judaeorum fasc. 1.

schwehre, so sollen alle Fluchen in Segen verändert werden.
Amen.

Geschehen Pressburg den 24 9hrs. 1769.

Mayr Barbe Juden Rabiner alda.
Emanuel Marcus Deutsch
Juden Rabiner in Kitze.

L. S.

אויפ אללע העכסטען בעפעהל, ווירד פאן אונו ענדעסגעפערטיגט וודען
ראבינרן נאך פאלגענדעס ווראמענט אויף געזעצט אלס
דא שוועהר איך על דעת המקום ועל דעת הבית דין בלי ערמה ובלי מרמה
ובלי שום הוראת הותר כלל דש איך אללי דיעיענינה פונקטין איבר
וועלכע איך בעפראנט ווערדע באמת וביושר בעאנטווארטין וויל ושלא אעלם דבר
גדול או קטן ובאם איך היי וויסנטליך זאלט פאלש שוועהרין יהולו עלי כל
הקללות הכתובים בתורת משה, ווען איך אבער רענט שוועהרי יתחפכו עלי כל
הקללות לברכה אמן
געשה פה קק פרעשבורג היום יום ו' עשיק כ"ד מרחשון תק"למד לפ"ק



ולמספרם כד נאוועמבר
נאום ה"ק מאיר ברבי הפ"ק פ"ב
הק מנחם מגדיל דייטש החי בק קיעז

A pecséten levő négy betű = Mayr Barbe Halberstadt.
A ש valószínűleg = Sául (igy hitták az atyját). A jobb
sarokban egy S betű van.

IRODALOM.

THE JEWISH ENCYCLOPEDIA II.

Az amerikai zsidó encyclopaedia július 3-án megjelent második kötete méltó folytatása az elsőnek és némely tekintetben tökéletesebb. A cikkekben az arányosság helyre áll és a felelősség tudatának fokozása érdekében minden cikk alá a szerzőn kívül még a fordító vagy egyébkép benne részes neve kerül. A kötet ép oly terjedelmes, mint az első, azaz a tulajdonképeni szöveg 685 kettős hasábra terjed. Kompressziónomáznál és kis betűknél ily felületre óriási anyag helyezhető el. Több mint 1000 cikk van benne, melyeket 149-en írtak és az illusztrációk száma 147. A külső kiállítás fényes és amerikai gyakorlatiassággal készült. Ehhez képest az ár 25 shilling (30 korona) kötetenként igen mérsékelt; subscriptióban, a mely az egész mű vételére kötelez, még olcsóbb.

Az előttünk fekvő kötet Apocryphatól Benaschig terjed és zavarban vagyunk, hogy mit emeljünk ki. Tény, hogy a cikkek java része először az Encyclopaediában van feldolgozva. Ebben különbözik más hasonló művektől: amazok az anyagot készen találják, emez kénytelen azt előbb előteremteni és a maga számára feldolgozni. E rendszeres mű megalkotásánál tűnik ki a zsidó irodalom rendszertelensége és hézagossága. A zsidó teológia — hihetetlenül hangzik — nincs rendszeresen feldolgozva. Maimonides óta senki sem alkotott rendszeres zsidó teológiát. A reformküzdelmek előtérbe vetettek egy-egy kérdést, de az összes kérdések összefoglaló tárgyalására nem vezettek. Nem csoda. Már egy-egy szokás oly lángot vetett, hogy a küzdő felekben egy szikra sem maradt a nagy kérdések számára. A történelmi kutatások ezt a tárgykört kerültek, mert nagyon puskaporos volt. Tényleg csak Amerika

hagyományos toleranciájával alkalmas e kérdések tisztázására. Az európai zsidók — mindig a modernekről beszélünk — fanatizmus, persze mesterkéltnél fanatizmus nélkül nem tudnak érdeklődni vallásos kérdések iránt. Vagy közömbösebbek, vagy haragosak. De bármi legyen az ok, tény az, hogy a zsidó teológia modern szempontból nincs feldolgozva, a mi megbosszulja magát abban, hogy a keresztény teológusok támadásai válasz nélkül maradnak. Az Encyclopedia Dr. Kohler K. szakszerű vezetése mellett e szempontból nagy munkát végez: összeállítja tárgy szerint az anyagot és irodalmát és az érdeklődőt bizonyos magaslatra emeli, melyen tovább kutathat.

Egy másik ismeretág, a mely nincs kellő rendszerességgel ápolva, a biographia. A zsidó irodalom e tekintetben messze mögötte maradt az általános irodalomnak. Itt-ott volt egy-egy segédforrás, de nem elegendő, különösen nem a művelt nagy közönség számára. Az Encyclopedia a legszélesebb alapon oldja meg ezt a feladatot, a mennyiben kiterjeszkedik a multra és jelenre és minden országra. Minthogy nem szűkkeblű és inkább bevesz olyanokat, kik nem érdemesek, semhogy érdemeseket kihagyjon, hivatva van arra, hogy a hiányzó általános zsidó biographiát pótolja. Ez a szak a vezető kiadó *Dr. Singer I.* kezében van, ki igen eleven tevékenységet fejt ki, de azért a szükséges óvatossággal jár el, miről alkalmunk volt meggyőződni. Azt a helyes elvet követi, hogy minden ország és minden kör igényeit ki kell elégíteni.

Más tekintetben is nagy munkát végez az Encyclopedia. A talmudi adatok különféle tárgyakról itt oly mértékben használatnak fel, mint máshol sehol. Tanulságos pl. a bibliaszemélyekről szóló cikkek átnézése: a bibliai adatok után következik az agáda, a história után a monda. Ez utóbbi egyébiránt a folklórebán is szerepel, melyet az Encyclopedia szintén felvett munkakörébe. Természetes, hogy a szentírás tárgyi feldolgozása sem hiányzik és az Encyclopedia egyszerűsmind a bibliai szótárt is pótolja. Helyet találnak a történet, a társad, a zsidó jog stb. Mindezeket a cikkeket, a hol szükséges és lehetséges volt, képekkel látták el, melyek sok esetben a szakembereket is meglepik és a tudományos munkát diszmunkává avatják.

Mint már mondtuk, nehéz egyes cikkeket kiemelni és

a következő felsorolás pusztán a tartalom gazdagságáról és változatosságáról kíván képet adni, a nélkül hogy az egyes cikkek belső értékéről ítéletet kockáztatna. Apocrypha, Apologists, Apostasy and Apostates (felette érdekes), Apostel and Apostelship, Appel (alma), Approbation (התננת), Apulia, Aqueducts in Palestine, Aquila, Aquinas Thomas, Arabia, Arabic Jewish Philosophy, Arabic Language among Jews, Arabic literature of the Jews, Arad, Aragon, Aram, Aramaic language among the Jews, Archeology, Arianism, Aristeas, Aristotle in Jewish legend, Aristotle in Jewish Literature, Ark of the Covenant, Ark of the Law, Armilos, Army, Art among the ancient Hebrews, Articles of Faith, Artisans, Asceticism, Asia, Ass Worship, Assignement, Assyria, Assyriology, Astarte, Astrology, Astronomy, Asverus, Atheism, Athletes, Atonement (engesztelés), Augury, Augustine (egyházaty), Austria, Auto da Fé, Averroism, Avesta, Azazel, Azharot, Azilut (kabbalista אצילות), Azzuth Panim, 57 hires zsidó aláírása, Baal (több cikk), Baal Shem Tob, Babel (több cikk), Bacharach, Bacher W., Badchen, Badge (zsidó folt), Bagdad, Bahur (tanuló), Bahja, Baja, Baltimore, Banquets, Baptism, Bar Mizwah, Baraita (nagy cikk), Barcelona, Bareheadedness, Barnacle-Goose (myth. liba), Baruch (Apocalypse of), Bat Kol, Bavaria (Bajorország), Beard (szakáll), Beautiful (szépség), Ben Sira.

A nagy gondal készülő mű hasznára lesz mindenkinek, ki a zsidóságról, multjáról és jelenéről, eszméről és érzelmeiről, alkotásairól és törekvéseiről szakszerű és mégis könnyen érthető felvilágosítást keres.

Budapest.

B. L.

AZ IMAKÖNYV NÉMET VERSES FORDÍTÁSA.

(Dr. Goldschmidt J., Israel's Gebete. Mainz, 1902. Ára 6 márka; diszkiadás 15 márka.)

Dr. Goldschmidt, ki magyar ember és kitől több év előtt a Reclam könyvtárban sikerült Petőfi-fordítások jelentek meg, az első, ki az egész imakönyvet versekben fordította. Egy betűt sem hagyott ki a közkezen forgó »sziderl«-ből és mégis mindegyiket költői formába öltöztette. Könyvét mindenki hasz-

nálhatja és mellékesen gyönyörködhetik a szerző jól pergő verseiben.

A feldolgozás kitűnően sikerült; szerző annyira bele-mélyedt tárgyába, hogy a költői tartalmat valósággal felfedezte ott is, hol a közönséges olvasó csak prózát látott. Az imakönyv a zsidóság legszebb eszméit tükrözteti, a biblia legjelentősebb részleteit és a legérzelmesebb zsoltárokat vette át, de mindennapi volta folytán köznapivá vált a nagy közönség jelentékeny részénél. Goldschmidt fordítása ünnepi köntösbe öltözteti és úgy látja mindenki, hogy a hétköznapi imák nem hétköznapi eszméket és érzelmeket foglalnak szavakba. Goldschmidt, ki nem ragaszkodott az imák betűjéhez, szellemükbe és lelkükbe hatolt be és az általa felismert magot ültette át a német költészet talajába.

A sajtó az új fordítást, mondhatjuk az átköltést, kedvezően fogadta és értesülésünk szerint az offenbachi magyar rabbi műve felette nagy számban kelt el. Tényleg úgy tartalmánál, mint külső kiállításánál fogva ajándékokra is alkalmas. A szerző a német kiadás sikerén felbátorodva, magyar kiadást is tervez. Határozottan szerencsés gondolat. Folyóiratunk már évek óta több ízben közölt az imakönyvből részleteket verses fordításban, sőt egyik szorgalmas munkatársunk az egész imakönyv verses átültetését vette célba. A német vállalkozás sikere bátorító és remélhető, hogy a megszakadt fonal most majd tovább szövődik. Az ujhéber költészet remek magyar fordításokban van meg, melyekkel még a német átültetések sem versenyezhetnek. Kétségtelen, hogy komoly törekvés mellett az imakönyv hasonló átköltése is sikerül. Ez alkalomból, midőn Goldschmidt művét a legmelegebben ajánljuk, felvetjük az imakönyv verses fordításának az eszméjét és reméljük, hogy az eddigi törekvések fokozott mértékben ujulnak meg és teljes sikerre vezetnek.

A zsidóság kebelében uralkodó irányok között a chaszid-irány a legköltőibb. A költészet a mysticismus édes testvére: mindkettő régiebb (meghaladott) világnézet terméke. A legmodernebb költő — ha ezt a nevet megérdemli — oly képekben heszél, melyeket az emberiség primitivebb művelődési fokán valóságoknak vettek. A régi ember hallotta és megértette a susogó szellő, a rezgő falevél és az élő hold nyelvént stb.

A gyermek még ma is érti, mert közel áll az ősemberhez. E pár szóval csupán azt akarjuk megmagyarázni, hogy miért oly poetikusak a chaszidok és produktumaik. Mystikusok ők és ezek mind költői lélekkel vannak megáldva. Már a zsoltárokban lehet a mysticismust megfigyelni és a kabbala lényege oly régi, mint az emberiség. Az emberiség pedig gyermekkorában részek a legpoetikusabbak: a menyasszonyt is bevitték az imába és Isten a szerelmes. A *keleti* zsidó merészebben már nem énekelhetett. A szóban forgó imakönyvből mutatványul ilyen részletek átültetéseit közöljük, mindegyikből egy-egy versszakot.

Der Welten-Sabbath: לְבָנָהּ הַיּוֹדֵי.

Komm, Bräut'gam, entgegen der bräutlichen Maid:
Wir begrüßen den *Sabbath der Ewigkeit!*
Die Einheit Gottes der Sabbath lehret —
Der Worte Vielheit umfasst *ein* Ton:
Irrt lang auch die Menschheit Wahn-bethöret,
Einst herrscht Gott allein auf dem Welten-Thron!

Die Engel des Friedens: שְׁלוֹם עֲלֵיכֶם.

Willkommen zum Frieden, ihr Engel der Weihe,
Nach der Arbeitstage Mühe und Braus!
Willkommen, ihr Engel der Liebe und Treue,
In meinem dem Sabbath geweihten Haus!

Zieht ein zum Frieden, ihr Engel der Weihe,
Nach der Arbeitstage Mühe und Braus!
Zieht ein, ihr Engel der Liebe und Treue,
In mein dem Sabbath geweihtes Haus!

O bringt mir den Frieden, ihr Engel der Weihe,
Nach der Arbeitstage Mühe und Braus!
O bringt den Frieden, ihr Engel der Treue,
In mein dem Sabbath geweihtes Haus!

Und wenn ihr scheidet, ihr Engel der Weihe,
So scheidet zum Frieden! Zum Frieden zieht aus,
Ihr Engel der Liebe, ihr Engel der Treue,
Aus meinem dem Sabbath geweihten Haus!

An den König der Könige: **יְהוָה רַבּוֹן עֲלֵיֶם**.

Gott! Herr der Welt und der Ewigkeit:
Sei als König der Kön'ge gebenedeit!
Du thust Zeichen und Wunder jederzeit,
Mein Lied sei Deinem Lob geweiht. — —
Gott, Herr der Welt und der Ewigkeit!
Sei als König der Kön'ge gebenedeit!

Dank und Hoffnung: **עֲדָה מִשְׁעָל**.

Du speisest die Welt, unser Vater und Hirt,
Du gabst Brot uns und Wein, ein freundlicher Wirt,
Deinen Namen preisen wir unbeirrt,
Deine Herrlichkeit thuen laut wir kund:
Du, o Gott, bist des Weltalls Felsengrund:
Du versorgst uns mit Speise, Dich preist unser Mund!

A HERMENEUTIKAI SYLLOGISMUS A TALMUDI IRODALOMBAN.

(Schwarz Adolf, Der hermeneutische Syllogismus in der talmudischen Litteratur. Karlsruhe, 1901. 192 l. 8°. Verl. J. Bielefeld.)

Az előttiünk fekvő iratban jeles munkát üdvözlünk, melyhez hasonló a talmud-halákhái könyvpiacozon nem gyakran jelenik meg napjainkban. A קל והומר, a 7 Hillél-féle **בדות** egyikéről és a R. Ismáél föllállította elvek elsejéről szól, melyek szerint a szentírást magyarázzák. A »kól-va-chómer« az egész talmudi irodalomra terjed ki; mindenki előtt, ki csak félig-meddig járatos ezen tudományban, oly ismeretes, »mint Mar-Sámuel előtt Nehardea utczái«. És mégis nem kevés nehézséget nyújt. Már »egy melléknévnek, vagy — nem bánom — egy konkrét főnévnek egy absztrakt főnévvel műszóvá való monstrosus összetétele mellett sem haladhat el senki, Schwarz szerint, »gondolatlanul« (8. old.). Hát még ezen következtetési eljárás egyoldalú megnevezése! Hisz ép úgy következtetünk a könnyebbről a nehezebbre, mint megfordítva a nehezebből a könnyebbre; miért nevezik tehát e szabályt **קל והומר** -nak és nem **הומר וקל** -nak is? (15. old. s köv.). Schwarz tehát mindenek előtt több bizonyíték utján megállapíthatni véli, hogy ezen

magyarázási szabály neve eredetileg **קל והומר** volt (10. old.). De mennyivel többet jelent vagy mond ezen név az előbbinél? Mi által szünt meg most már ama nehézség? Erre Schw., miután előbb a קל összes fázisán átment, azt feleli: »קל« és **הומר** ép úgy jelölik meg a különlegest és általánost terjedelme szerint, mint **בלל** és **בירט** a különlegest és általánost tartalma szerint« (111. old., l. 110. old. is lenn). Itt tehát aristotelikus syllogismussal van dolgunk, a hol épenséggel nem a könnyű és a nehéz, hanem csupán csak az általános és a különleges jön tekintetbe. E szerint egészen természetes is, hogy a conclusio többet nem tartalmazhat, mint a mennyi a praemissákban van. Ezt nem kell a bibliából bizonyítani.

A syllogismus azonban csak később hatolt az iskolákba, mivel a következtetés régebbi eljárása »egyszerűen a könnyítettről a súlyosbítottra való conclusióból állott« (127. old.). Hogy proportionális fokozás mellett a conclusio a praemissákon túl nem mehet, azt persze be kell bizonyítani. A babyloniai amórák tehát, kik a **ו** szabályát a bibliából vezetik le, a »kól-va-chómer« előbbi fölfogását tételezik föl (ugyanott).

Az egész munka három részre oszlik: I. A kól-va-chómer II. A kól-va-chómer fejlődési fázisai; III. A kól-va-chómer syllogistikája, melyek együttvéve következő 13 fejezetre oszlanak: A k. v. theoriája; a k. v. refutatiója; a k. v. restitutiója; a k. v. amplificatiója; a k. v. anticipatiója; a következtetés a bibliában; a következtetés a szoferikus korszakban; a hermeneutikai következtetés; a hermeneutikai következtetés restin-gáló alakja; a különlegesről az általánosra való következtetés; a hibás következtetés; a hamis következtetés és végre a conversio.

És most legyen szabad néhány megjegyzést tennünk. A קל szócska nézetem szerint sem melléknév, sem főnév, hanem part. act., valamint a **הומר** is particípium és azt jelenti: könnyítő — súlyosbító. Hiszen hasonló particípiumok a **ו**-tövek közt nagy számmal találhatók. Ha azonban a kéziratok Szifra **קל**-t olvas, akkor ez csak az infinitívus lehet, de akkor ezen magyarázó szabály másik felét is ennek megfelelőleg **הומר**-nak kellene olvasni (könnyíteni — súlyosbíítani) és nem **הומר**-nak. De azt, hogy קל a különlegest jelentse, alig fogadhatja el, a ki a héber nyelv szellemét figyelembe veszi.

Épen a sz. által említett helyen: קל והומר בניור טהור קל (9. old.) senkinek sem juthatna eszébe, hogy valami terjedelme szerint részlegesre és általánosra gondoljon. Hisz itt nincs egyébről szó, mint könnyítés- és sulyosbításról, a mint már az illető misnák világosan mutatják. Csak hogy a Jerusalmi olvasata romlott és úgy kellene: קל בניור טהור שאינו; והומר (שהוא סותר בו שבעה; סותר אלא [בתעור, והומר שסותר בו] שלשים; והומר (שהוא סותר בו שבעה; וקל) בניור טמא שבבבול; סותרין [וקל (והומר)] שהוא סותר בו שבעה szám csak egy tisztátalanná lett názir-nál lehetséges, még pedig mint tisztulási napok, de בניור טהור-nál nem lehet 7, hanem csakis 30 napról szó.

De hogy a fent említett kérdést, mely Schw.-ot sokáig nyugtalanította, megoldjuk, legyen szabad megjegyeznünk, hogy a vav a »vachómer«-ben egyáltalában nem vav copulativum, hanem inkább vav disjunctivum, »vagy« értelmében, itt tehát: könnyítő vagy sulyosbító; így tehát a mi קל-va-chómer-ünkben a következtetés mindkét alakja, akár melyik következtetési eljárás utján történik, ki van fejezve.

De a mit Schw. a »dájó-szabály«-ról, különösen a 130. oldalon állít, nézetünk szerint nem áll meg. Igaz, hogy a mi Szifré-nk olvasatja romlott, de értelmét illetőleg nem tévedhetünk, ha csak előbb tisztában vagyunk, hogy R. Achai b. Jósia-nak csak kellett valami támasztékot találnia arra, hogy az Örökkévaló őt (Mirjamot) »duplán« kárhoztatta. Egyébként az olvasat, a mint a Jalkut-ban fennmaradt, mely az egyedüli helyes, semmi kételyt nem enged arról, hogy ki adja a »dájó-szabály«-t elő. Ez ugy hangzik (Num. §. 742): רבי אחאי בר יאשיהו אומר שתי נזירות נופה בפניה הלא תכלם שבעת ימים¹⁾ רבי אחאי בר יאשיהו אומר שתי נזירות נופה אילו אביה ביו נוף בה צריכה שהיא נכלמת שבעה: אי מה אביה ביו ד' הקביה ארבעה עשר! דין לבא מן הדין להיות כדון מה אביה ביו ד' אף הקבה שבעה.

»És az Örökkévaló szólt Mózesnek: Ha az atya arczába köpött volna, nem-e szégyenkeznék 7 napig? R. Achai bar Jósia mondta: Duplán szidta; mert ha saját édes atya szidta volna, 7 napig szégyenkeznék, és ha most már a saját édes atyjától való szégyene 7 napig tart, akkor a Szentől való szégyenének, dicsérettesség ő, ennek megfelelőleg 14 napig kellett tartani; de a kól-va-chómer segítségével nem lehet többet

¹⁾ Heilpern הדרות סרר s. v. ezt a helyet elnézte.

következtetni, mint a mennyit az előzmény tartalmaz.« Így és csakis így világos a hely, de e szerint »R. Ismáel iskolájában tudtak a dájó-szabálynak a szentirástól való levezetéséről«.

Különben a קל, magától a szerzőtől igen dicsért Gersonides-féle felfogás szerint (74. old.), egy egészen szabályszerű syllogismus. Én ugyanis így következtetem: Isten ellen elkövetett véteknek a büntetése kétszer akkora, mint a saját édes apján elkövetett (Gersonides id. h.); ha egy apa leányát megszégyeníti, 7 napig szégyenkezik: tehát hasonló esetben az Istentől való szégyen 14 napig tart! Fokozásra utalnak ezek a szavak is: הלא תכלם שבעת ימים, különben az egész mondat fölösleges. Ha most a kettős büntetés még sem következett be, ámbár hibás következtetések Istennél ki vannak zárva, akkor Isten nyilvánvalóan *minket* akart a dájó-szabályra tanítani: következtetés utján megállapított bűnre nem szabad nagyobb büntetést róni, mivel a tévedésnek alá vagyunk vetve és az itéletben könnyen tévedhetnénk. E szerint a babylóniai amórák a קל-t jól értették (bár csak mi is úgy értenők szavaikat!) és a dájó-szabály ősrégi.

De bár némely részletben nem állhatok a szerző oldalára, mégis szívesen bevallom, hogy munkája általánosságban, eltekintve klasszikus irányától és tetszetős kiállításától, tartalmilag is serkentőleg hatott reám és ennél fogva a legszelebb elterjedést kívánom számára.

Jeruzsálem.

DR. GRÜNHUT LÁZÁR.

IRODALMI SZEMLE.

A »Theologischer Jahresbericht« az imént napvilágot látott 21-ik kötete új berendezést mutat, a mennyiben 7 füzetre oszlik és minden füzet külön kapható. A 2. rész az »Ó-testamentom« cz. alatt felsorolja mindazt, a mi a bibliára és a zsidóságra vonatkozólag akár önálló iratokban, akár az időszaki sajtóban megjelent. Siegfried helyére Baentchs lépett, ki elődje szellemében ismerteti az irodalmi produktumokat. A 158 lapra terjedő bibliographiai bemutatás czélszerűen van felosztva és igen átlátszó. A héber szavakat gondosabban kellene korigálni. Újra ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. A zsidó teológust kiválóan érdekl

még az 1. rész, melynek czime: »Vorderasiatische Literatur und ausserbiblische Religionsgeschichte« és melyet Beer és Lehmann dolgoztak fel. Ebben a sémi nyelvek és egyéb tudományok irodalma van összeállítva.

*

Dr. Brody H. »Mikrá Kôdesch« cz. alatt (Krakó 1903) Ehrlich B. »Mikrá Kipesutó« cz. nagy munkáját bírálja rendkívül hevesen és élesen. Egyben-másban igaza van, feltűnő azonban a nagy harag. Alig mulik el nap, hogy ne látna napvilágot olyan munka, a mely a szent iratokat radikálisabb módon pertraktálja, mint Ehrlich, a nélkül hogy megvilágításukhoz századrész annyival járulna hozzá. Brody még abban is kételkedik, hogy a szerzőt Ehrlichnek hívják-e? E tekintetben megnyugtathatjuk, minthogy egy év előtt itt járt, a midőn arról is meggyőződünk, hogy jó kedvű és egészséges ember. A szentírásért pedig rajong és sok ezer forintot költött munkájának kinyomatására. A zsidó irodalomban, fájdalom, még mindig él a középkori hang és mód, miből sem az irodalomnak, sem a szerzőknek nincs örömük.

*

Maimuni misnakommentárját a nagy közönség számára arabul írta, mint minden munkáját törvénykodexen kívül, de a legujabb korig csak a helylyel-közzel hibás héber fordításban forgott közkezen. Ujabbán Derenbourg, Barth és mások kisebb-nagyobb részleteket adtak ki az arabs eredetiből. Ezekhez csatlakoztak legujabbán Sik B. és Hirschfeld E. budapesti rabbijelöltek, kik közül az első a Taanith, a második a Jóma (I—IV. fej.) traktátusra vonatkozó kommentárt adta ki. Mindketten latin nyelvű jegyzetekkel látták el. Remélhető, hogy a Sziráds illy módon, részletekben, fog teljesen kiadatni. A zsidó tudomány vizzel főz.

*

Kitűnő munkatársunk, dr. Grünhut Lázár, gazdag irodalmi tevékenységet fejt ki a midras-irodalom terén. Legujabb kiadványa a »Jalkut Hamakhiri« Mislére (Jeruzsálem, 1902), melyet kimerítő bevezetéssel és forráskimutatással látott el. Ez a midrasgyűjtemény, melyekből a Zsoltárok- és Ézsaiásra vonatkozó rész már ki lett nyomtatva, hasonlít a Jalkut Simeónihoz, de nincs oly ügyesen szerkesztve. Az ismer-

retlen koru szerző nem tett egyebet, mint hogy az egyes bibliai helyekhez a midrasokból és talmudokból összegyűjtötte a rájuk vonatkozó értelmezéseket, melléje jegyezve a forrást, melyből merítette. Munkája kimerítő lehet, mert egy-egy versre sok agáda jut. Új dolgokat nem találni benne és fontossága abban áll, hogy a közkezen forgó midras-szövegekhez más olvasatokat nyújt és hogy talán ismerte az elveszett Jelamédnüt, miről dr. Grünhut bőven szól, Buberrel vitatkozva. E midras-gyűjtemény szövegtörténeti méltatása benyomásunk szerint csak a teljes mű és igen fáradságos tanulmányok alapján történhetnék. A midras szövegkritikája még gyermekkorát éri. Ez a Jalkut az agáda szempontjából pótolja a Töldóth Aharónt. Dr. Grünhut a kiadás által bokros érdemeit a midras-kutatás terén újra gazdagította.

*

Posnanski S., nagyszorgalmu fiatal tudós, az Irodalmi hirekben említett külön lenyomatban egy 12. századbéli francia exegéta magyarázatát adta ki Hózséára. Eliezer de Beaugency (Orleans környékén) a Rasi köréhez tartozott és az egyszerű magyarázat hive volt. Delitzsch fedezte fel (1838.), azóta több kommentárja került napfényre. Ézsaiás kommentárát kiadta Nutt, az Ezekielre vonatkozót Posnanski igéri. Eliezer a versek összefüggésére nagy súlyt vet.

*

Schwager L. Husyatinból héber incunabulumok és kéziratok birtokában van, melyeket egy közrekecsátott katalógusban ismertet. A legértékesebb egy teljes bibliakodex, a mely pergamentre van írva, melyért 2400 koronát kér. A könyvek a talmud által (Bába Bathra 14 b) előírt sorrendben következnek egymás után. Ebből a régiségre következtetni bajos. Ajánl 360 koronáért egy képekkel díszített megillát és 50-ért hasonló kethubát. Egyéb kéziratai is vannak. Ha a zsidó tudósoknak pénzük volna? Mind Angliába vándorol.

*

Luncz A. M. szentföldi héber kalendáriumának 8. évfolyama a szükséges tudnivalókon kívül érdekes irodalmi melléklettel jelent meg. Német czime: Litterarischer Palästina-Almanach etc. Jerusalem 1902., és szerzőnél 60 krajczárért kapható. Az irodalmi dolgozatok közül kiemeljük a követke-

kezőket: Elfelejtett mondák időrendben összeállítva (Luncz); 5 beduin harezi dal héberre fordítva (A. S. J. Jehuda); beszélgetés a samaritán főpappal (Luncz); a Palesztinában az utolsó évben megjelent könyvek bibliographiai felsorolása. Ez utóbbiból megtudjuk, hogy המענין czimen meg fog jelenni egy bibliographiai összeállítás mindazokról a héber értekezésekről, melyek 1810—1880 között az időszaki sajtóban a szent földről napvilágot láttak; továbbá פאת השלח cz. alatt a szent földre vonatkozó törvények gyűjteménye egyéb érdekes és fontos mellékletekkel. A פתח ליה איין ישיאל érdekes olvasmány és ajánljuk a héber olvasók figyelmébe. — A samaritán főpap azt mondta, hogy van nekik egy tórájuk, melyet a kolophon szerint »Abisua ben Pinchasz ben Eleazar ben Aharón hakkóben irt az izraelitáknak Kanaánba való bevonulásának 13. évében az áldozatok bőréből készült pergamentre«. Hasonló ehhez egy bibliakodex, mely egy jeruzsálemi ember birtokában van és a melyen az áll, hogy Ezra irta. Minden esetre igen régi példány lehet. Az az arabs formula, a mely Áron neve után áll, csak a hamis utóirat késői származását bizonyítja, de a példány maga az arabs uralom előtti korból eredhet. A főpap több könyvet mutatott, melyben a másoló neve a pentateuchus egyes helyeinek kiemelése által jeleztetik. Luncz figyelmét elkerülte, hogy ez a másolói szokás a zsidóknál is divott. A samaritán vallás ismertetése egyébkép is felette érdekes, több pontban a talmudi zsidósággal szemben a régibb nézetet őrizték meg.

*

Grunwald M., »Portugiesengräber auf deutscher Erde. Beiträge zur Kultur- und Kunstgeschichte« című iratában (Hamburg, 1902. Ára füzve 3 márka) a hamburgi, glückstadti, altonai és emdeni portugies (spanyol) zsidók történetét adja. Főforrásai a temető és az archivumok és, úgy látjuk, hogy az irodalmat is kellően használta ki. Az első bevándorlók mint katolikusok telepedtek le és csak később vetették le az álarczot és vallották magukat zsidóknak, pedig már akkor 120 esztendeje mult el, hogy őseik felvették a keresztet. A 4—5 generációban még oly erős volt a zsidó érzés, hogy vándorbotot vettek a kezükbe, csakhogy nyíltan vallhassák őseik hitét. Az általuk alapított községekből még csak a ham-

burgi él. Érdekesek sirköveik, melyek művészi kivitelűek és melyeken egész bibliai jelenetek és egyéb képek vannak. Kár, hogy G. csak egyes mutatványokat adhatott. A sirköveken a héber nyelven kívül portugál (spanyol), francia és német is előfordul. Némelyikre a halott czimere van rávésve. G. sok szempontból és alaposan dolgozta fel az összegyűjtött anyagot.

*

Dr. Ziegler J. kitűnő munkatársunk, a midras azon hasonlatairól, melyekben király szerepel, terjedelmes könyvet irt: »Die Königsgleichnisse des Midrasch beleuchtet durch die römische Kaiserzeit« (Boroszló, 1903. Ára 10 márka.) Folyóiratunkban (XI., 1894. évf., 258 és 336) Heller Bernát értekezett az evangéliumi parabolának viszonyáról az agadához. Ez az első értekezés, mely a midras másáljainak van szentelve. Nagy stilben folytatja ezt a munkát nevezett munkatársunk gyönyörűen kiállított, körülbelül 700 lapos művében. A régi szónok rendszeren a földi királyon demonstrálta az égi király felségét és igen sürin emlegeti a királyt, úgy hogy Z. a midras hasonlatainak legalább a felét dolgozta fel. Az anyagot áttekinthetően 11 fejezetre osztotta és megvilágítására felhasználta a klasszikus irodalmat. A zsidó kutató saját területén el van hagyva, alig vannak előmunkálatok, de viszont szerencsés abban, hogy az antik irodalomból készen kapja mindazt, a mire szüksége van. Terített asztalhoz ül, a klasszikus Sulchan Árukhoz. Szerzőnk vizontszolgálatot tesz, új anyagot nyújt az antik irodalom kutatóinak. Sz. oly előékeny olvasóival szemben, hogy a függelékben a forrásokat eredetiben nyomatja le és egyébként is gondoskodott arról, hogy mindenki könnyen megtalálja azt, a mit keres. A szónokokra különös tekintettel volt, hogy munkáját szónoklataikban felhasználhassák. Jelen sorainkkal azonban csak a figyelmet hívjuk fel az érdekes és terjedelmes műre, a részletes ismeretést későbbre tartva fenn.

*

A Grunwald M. szerkesztésében megjelenő »Mittheilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde« utolsó 3 füzetéből VIII—X (1901—1902) kiemeljük a következő nagyobb közleményeket: Bibliographie der jüdisch-deutschen Sprich-

wörter, összesen 56 számot ölel fel és Bernstein J. varsói példaszó-irodalomgyűjtő nagy katalógusából merítettett és néhány facsimile díszíti a füzet végén. Grünwald M. a zsidó nevekről értekezik. A VIII. füzetben a bibliában található theophor nevekről van szó. Kérdés, vajjon az ilyen nevek, mint יהואה stb. theophor neveknek tekintendők-e? Pl. יהוה vagy יהוה-ben az első betűk nem a tetragrammból származnak és inkább אל csatolandó a végéhez. Ugy látom, hogy G. Renan (REJ) és Jastrow (ZAW) idevágó fejtegetéseit nem vette figyelembe. Felette érdekes Bersohn M. cikke »Einiges über die alten Holzsynagogen in Polen«, mely képekkel van díszítve. Az 1902-ben kiadott IX. és X. füzet tartalma a következő: Landau M., Zur Geschichte der jüdischen Vornamen. — Kohler K., Zur Beleuchtung jüdischer Sagen und Bräuche. — Wolf A., Etwas über jüdische Kunst und ältere jüdische Künstler. — Grunwald M., Bibliomantie und Gesundheitsbeten. — Wiener L., Märchen und Schwänke, in Amerika aus dem Munde russischer Juden aufgezeichnet. — Grunwald M., Bilder und Zeichen auf jüdischen Denkmälern. — Tarlau J., Volksmedizinisches aus dem jüdischen Russland. — Cohn J., Purimlied.

Az eleven szerkesztő felvetette azt az eszmét, hogy zsidó műtárgyak lefényképtessenek és a költségek fényképek átvétele azonnal fedeztessenek. Azonnal meg is valósult. Altonai sírkövekről 6 fénykép vétetett és az érdekelteknek mindössze 6,5 koronáért adattak el. Tervben van néptypusok felvétele.

A SEMÓNE ESZRÉBÓL.

Az észl te szántad Úr az embereknek
S a föld fiának a megösmérest
Oh ezután is adj nekünk értelmet
Eszméket kutató elmélkedést.
Dicsértessél Te örök Istenünk
A ki megösmérest szántál nekünk.

Vezess bennünket szent tanadhoz vissza
Fogadj szolgálatodba óh Atyánk
Hogy tökéletes igazi és tiszta

Megtéréssel rőjjuk le a hibánk.
Dicsértessél Te örök Istenünk
Kit megtéréssel engesztelhetünk.

Bocsáss meg Isten! Óh mert bünbe estünk
Engesztelődj! mert gonoszak valánk!
Ki megbocsájtó vagy Te hozzád esdünk
Bűnt megbocsájtó mennyei Atyánk.
Dicsértessél Te örök Istenünk
Ki gyakran megbocsájt, ha vétkezünk.

Tekints le hozzánk a mi sok bajunkban,
Életküzdelmünk küzdhessük Veled!
Hogy mihamarabb gondtól szabadultan
Mégváltóként dicsérhessük neved.
Dicsértessél Te örök Istenünk,
A ki megváltasz, hogyha szenvedünk.

Gyógyíts meg Te és akkor meggyógyultunk!
Segíts! S akkor rajtunk segítve van!
A dicsőséged csak a mi jóvoltunk
És vigasztal a lét csapásiban,
Hogy tökéletes irt csak te adhattál,
Mert igazán csak Te gyógyítasz meg.
Hatalmasb vagy a hatalmasaknál,
Mert a hatalmad a könyörület.
Dicsértessél, Te örök Istenünk,
Ki meggyógyítod minden betegünk.

Áldd meg Uram bőséggel ez esztendőt
Teremjen dúsan a föld kebele . . .
A föld színén áldj meg minden leendőt
Legyen esürünk javaiddal tele.
Oh áldd meg Isten életéveinket
Ugy áldd meg mint a boldog éveket,
A mint megáldottad az elínket.
Hulljon a harmat s langyos permeteg
Dicsértessél Te örök Istenünk,
Ki áldott esztendőket adsz nekünk.

Szabadulásra szólaljon meg kürtző
Száműzötteinknek adj oh égi jelt!
Gyűjtsd össze a négy tájra szétszóródó
Száműzött és hazátlan Izraelt.
Dicsértessél Te örök Istenünk,
Ki által egykor összegyűjtetünk.

Ültesd vissza bíránkat, mint hajdan
 S tanácsodat oh Úr, mint egykoron.
 Te háritsd el rólunk a gondot s a bajban
 A bánkodásunkat — ha megoson
 És egyedül Te uralkodj felettünk
 Kegyelmes Istenünk irgalmasan.
 Oh, hogy ártatlanoknak ítélteszünk
 Igaz bíró törvényhozásodban!
 Dicséртessél Te örök Istenünk
 A ki szerető bíránk vagy nekünk.

Rágalmazóknak ne legyen reményük
 S elpusztuljanak a gonosztevők.
 Boruljon sötétségbe életfényük
 Törjön le szándékuk idő előtt.
 Életünkért, mit reád bizunk,
 Lelkünkért, mit dalra szítunk,
 Csudáidért, nap-nap után
 Miket velünk művelsz csupán ...
 Azért, mit jószágod térszen
 Reggel, este, éjjel, délben,
 Mert oh jó vagy! Felérhetetlen
 Isteni könyörületben.
 Kegyelmed nem fogy el soha,
 Jószágodban ez a csoda
 S öröklké a míg csak leszünk
 Benned bizunk, reménykedünk.

S mindezekért magasztalva
 Dicsóítve legyen neved.
 Most és mindörökké dalba,
 Hatalmasan és szerfelett.

Minden élő Neked ad hálát
 És valójában csak neved zengi.
 Údvünk, segélyünk te voltál mindég
 Lelkünk örökre szined esengi.
 Dicséртessél te örök Istenünk,
 Te örök jó, kiről így zenghetünk!

Hints oh ránk hát békét, áldást,
 Könyörületes megváltást,
 Malasztot, üdvöt, kegyelmet,
 Izraelnek segedelmet!
 Mindnyájunkat áldj meg ugyan,
 Fényedtől eléd borultan.

Mert lényednek örök fénye,
 Szent tanodban van letéve,
 Szent tanodban, a mely életet,
 S melyet ránk sugárzott fényed.
 Szeretétben, kegyelemben,
 Isteni könyörületben,
 Áldásban és igazságban,
 Jóságban s megbocsájtásban.
 Legyen kedves hát Előtted,
 Hogy megáldd Izrael néped
 Mindenkor, minden órában,
 Legyen része megnyugvásban.
 S dicséртessél oh áldó Istenünk,
 Ki lelki békével áld meg bennünk.

Órizdd meg oh Isten
 A rossz szótól ajkam —
 Ne legyen oh bennem,
 Hamisságra hajlam!
 A ki rám rosszat mond,
 Hallgattasd el menten.
 Szabadíts meg attól
 A ki üldöz engem.
 A rágalmazókkal
 Nehogy feleseljek,
 A gonoszt szólókkal,
 Hogy harcra ne keljek!
 Nyisd fel, nyisd fel szívem
 Minden égi szóra.
 Lelkemben szent tanod
 Foganjon meg jóra.
 És a kik felőlem
 Rosszat gondolnának,
 Oh, háritsd el tőlem.
 Mi abból rossz hárad.
 Tedd meg a nevedért
 Jóságos jobboldért
 Tedd meg szentségedért,
 Tedd meg szent tanodért,
 Tedd meg mindazokért,
 Kik neked kedvesek,
 Hogy ujjongva vallják.
 Hagyd el Isten, hagyd el örökre őket
 Es zúzza össze őket haragod
 Mutasd meg nekik isteni erődöt
 És teljék be a Te akaratod.
 Dicséртessél Te örök Istenünk,
 Ki porba sujtja minden ellenünk.

Induljon meg óh szived irgalmadban
 Az igazak és jámborok iránt.
 S a sarjakon, kiknek atyáik hajdan
 Tudósok voltak — esdve kér imánk:
 Atyánk, Urunk, hogy könyörülj meg rajtuk,
 Az aggokon s a ki tűzhelytelen.
 Téled nyerjék el mindannyin jutalmuk
 Kik benned biznak Isten szüntelen.
 Sorsunk irányítsd óh az igazakkal,
 Hogy szegyenbe ne juthassunk soha.
 Dicsértessél óh örök háladallal,
 Te igazak védője s szirtfoka.

Térj vissza irgalommal városodba
 Jerusolájmiba lakozni óh!
 A mint ígérted, hogy egykor lakodba
 Trónolni visszatérsz — mindenható
 Dávid király fölszentelt imaháza
 Örök szentegyház legyen mielőbb
 Zendüljön ott fel hymnusa, zsoldtára,
 Ugy hogy minden nemzet megértse őt.
 Dicsértessél te örök Istenünk
 Ki majd Cziont felépítéd nekünk!

Igyen növeszd Dávid királyunk sarját,
 Hogy nőjjön üdv — mi zsoldtárán fakad.
 Segélyed hívó szózatát, hogy hallják,
 Kik mindennap hozzád kiáltanak.
 Nap-nap után, mert benned bizunk bizón
 Benned hiszünk s benned reménykedünk
 Segélyedért kik imádkoznak izzón,
 Azok kedvéért óh segits nekünk.
 Dicsértessél te örök Istenünk
 Ki üdvöt segélyt növesztel nekünk.

Halld meg Atyánk esdeklő, hívó szónkat
 S könyörülettel légy Urunk velünk
 Imádkozásunk jóvoltodba rójjad
 S akkor hiába nem esdekelünk,
 Mert te vagy Uram a könyörgők Atyja,
 Ki nem utasít el imát, fohászt.
 Dicsértessél te a ki meghallgatja
 Az esdeklést és az imádkozást.

Vajha megkedvelnéd imádkozó néped
 S az esdeklő imát, melylyel imád Téged.
 Azért eseng folyton hó imádkozása

Helyezd vissza ujfent házad csarnokába
 Áldozat tüze lesz — a felszálló ima
 S Isten szolgálata örök harmónia.

Vajha hogy így újra megláthatná szemünk
 Hogy Czionba lakik irgalmas Istenünk
 Dicsértessél óh mennyei Atyánk,
 A ki Czionból fényét hinti ránk!

Hála, hála Isten néked
 Istenünknek oh, hogy Téged
 Vallhatunk öröktől fogva.
 Ósapánk sziklafokja,
 Életünknek sziklabérece,
 Segedelmünk pajzsa, vértje.
 Jó és tünik emberöltő
 S egyre — mint dalát a költő,
 Ezt daloljuk hálatelten
 Dicsőítő énekekben.
 Istenem, nevedet,
 Hallgas meg, segits meg
 Én édes Istenem.
 Minden gondolatom
 Fogadd el kegyesen —
 Minden imaszómat.
 Óh mennyei Atyám
 Szirtem és Megváltóm
 Így hallgasd meg imám!

Ki békét hint fent a mennyben,
 Békét itt lenn az szerezen,
 Békét, áldást minden népnek
 S különösen Izraélnek.
 S mondjuk rá: Amen.

Budapest.

GERŐ ATTILA.

TANÜGY.

A TALMUD-TÓRÁK TANANYAGÁRÓL.

Vádolhatjuk a modern zsidóságot sok mindennel, hanem azzal jogosan nem, hogy nem ismeri fel a hitoktatás fontosságát.

Egy évtized óta e kérdés a legélénkebb megbeszélés tárgyát képezi s bár igaz, hogy elméleti fegyverekkel nem fogjuk azt soha megoldani, mégis bizonyos, hogy a sok vita és hozzászólás eredménye gyanánt bizonyos általános igazságok kezdenek leszüremleni.

Lassankint általánosan uralkodóvá válik ama nézet, melyre már több mint egy évtizeddel ezelőtt ezen lapokon, valamint újólág háromévvvel ezelőtt,¹⁾ utaltam, hogy ha gyakorlati eredményt akarunk elérni, vissza kell térnünk az ősi zsidó vallásoktatás két eszközéhez a héber bibliához és a szidurhoz.

A bibliából tanulja a gyermek megismerni vallása alapját, gyökerét, a szidurból pedig a hagyományos továbbfejlődés eszméit, tanait, szellemét, szóval mindazt, mi bennünket Izrael fiait zsidókká tesz.

A régi idők nem ismerték sem a zsidó történetet, sem a hittant, mi azonban ezeket sem mellőzhetjük. Folytonos tekintettel kell azonban lennünk arra, hogy ezek tanítása által a zsidó vallásos nevelés ama két főoszlopa rövideget ne szenvedjen.

Legújabbán kísérletet tettek arra, hogy a zsidótörténet és hittan egy tantárggyá olvasztassék össze.²⁾ A kísérlet, még ha kisebb hibák nagy számától eltekintünk is, egyáltalán nem sikerült. Jobban meg lehet csinálni, de jól nem. A Dunántúli

¹⁾ A lösonczi izr. iskola 1899-ik évi értesítője 24. l.

²⁾ Dr. Klein József: Istentisztelet. Budapest, 1902.

rabbi egyesület tanterve helyesen utal arra, hogy történelmünk tanításával igyekezzünk a gyermek hittani ismereteit is erősíteni. Ez helyes és még nagyobb mértékben követendő, mint azt az említett tanterv előírja, de arra nem alkalmas a történelem tanítás, hogy rendszeres hittanra oktassuk általa növendékeinket.

Ennél már csak az helytelenebb, ha a hittant külön tantárgynak vesszük vagy pláne még hozzá ötödik tantárgynak a liturgiát is.

A hittant és liturgiát az imakönyv ismertetésének kell felölelnie.

Nincs vallásfelekezet, mely ilyen kincscsel birna, mint a mi szidurunk. Vallásunk egész tartalma le van abban téve és benne van minden, mit a zsidóság közszellemé az évszázadok, évezredek folyamán elfogadott, sajátjának elismert és így szentített.

Imakönyvből tanulja meg a gyermek vallása fenséges tanait; szentebb, magasztosabb lesz előtte az eszme, ha azt maga fedezi föl imakönyvében, de másrészt szentebb lesz előtte az imakönyv is, ha megérti, az isteni ismeret és emberi erkölcs milyen nagy számú eszméit rejti az magában.

Talán — ha Isten engedi és más meg nem előz — magam fogom egyszer megírni, hogyan kell rendszeres hittant tanítani az imakönyv alapján, de hát minden hittanító, ki a hagyomány szellemét ismeri, rájön magától is, hogyan kell és lehet imáink tartalmából, formájából, egymásutánjából, az istentisztelet berendezéséből a hagyományos felfogás, de semmi esetre sem egyéni nézet vagy ötlet alapján, a vallás igazságait kifejtteni.

Imakönyvünk a mi hittankönyvünk, ennek útján igyekeztek bölcsseink a vallás igazságait az egész nép tulajdonává tenni. Épen ebből a szempontból kifogásolom a dunántúliak tantervét, mely a középiskola alsóosztályait a tóra számára foglalja le és az imafordítást teljesen mellőzi. Épen ellenkezőleg! Ennek kell képezni a négy alsó osztály vallástani tananyagának gerincét.

A felekezeti elemi iskolában nagy súly fektetendő a tórára, ott van is idő rá, de az algimnáziumban erre rá nem érünk. Ott az imakönyvismertetésre szükséges az idő.

Az imakönyv a mindennapi kenyér; minden egyéb kevésbé fontos ennél. El tudom képzelni, de sőt naponként százával látunk magunk előtt embereket, kik vallásos zsidók, bár a tóra eredeti szövegét nem értik, de nem lehet jámbor zsidó az, ki előtt az imakönyv ismeretlen. Ne felejtsük el pedig, hogy a mi gyermekeink zöme a középiskola alsó osztályaiban nevelődik.

A tóra alaposabb tanítását ama intézetre kell bízunk, hol az u. n. »mevinim«-t neveljük föl, azaz a talmud-tóra iskolákra.

Ezen iskola alsó tanfolyamának egyetlen vagy legalább is *főtárgya a tóra*, lehetőleg mindig a folyó hetiszakas vagy annak egy része. Csak ha növendékünk két-három évet foglalkozott ezzel, akkor kerülhet a talmud-tóra felső tanfolyamába, hogy itt a hagyományos zsidó szellemet alaposabban megismerje.

S hogyan vezessük itt be a gyermeket a hagyományos irodalomba.

A *misna* alkalmasnak mutatkozik, de czélszerűtlen. A gyermek itt a hagyományos fejlődés első korszakát ismerheti csak meg, tehát azt mi tőlünk ma legtávolabb esik; arra pedig nincs idő, hogy a fejlődés további fokaival is megismertessük. *Chaje odom*-ot vagy más sulchanaruch-kivonatot tanítani teljesen elhibázott lenne.

A leghelyesebb itt is, ha azt az utat követjük, melyen immár közel egy évezred haladt. A zsidó felfogással és gondolkodással a rendelkezésre álló rövid idő alatt egyedül *Rasi kommentárja* képes növendékünket megismertetni. Egy világért sem szándékom itt Rasi dicséretébe bocsájtkozni, nem szorult ő arra. Csupán utalni akarok rá, hogy a zsidó nép tündöklő mondakörét, a szentírás hagyományos fölfogását, a zsidó tudomány élesen megfigyelő és észfejlesztő képességét rövid idő alatt megismertethetjük növendékeinkkel Rasi kommentár-tanítása útján.

Tapasztalathból mondhatom, hogy olyan gyermeknek, ki 2—3 évig az alsó tanfolyamban a tóra tanulásával foglalkozott, a rasi-typus nehézséget nem okoz, a rövid, velős nyelvezet pedig csakhamar élvezetté teszi számára a tanulást. A dolog természetében rejlik, hogy ez a t. t. felső tanfolya-

manak egyedüli tárgyát nem képezheti. Mi csak alkalmasan kiválasztott szemelvényeket taníthatunk és erre két esztendő teljesen elég, a t. t. pedig rendesen több évre terjed. De még egy más, rendkívül fontos tárgy igényli, hogy annak ott helyet juttassunk.

Közel tizenkét millió zsidó lakik ma a föld legkülönbözőbb vidékein. A lengyel-német jargon, a német, az angol, a magyar, a franczia, a török nyelv egyesít ezek közül százazreket, milliókat, de ma már egyik sem alkalmas arra, hogy az egész zsidóság összekötő nyelvét képezze. Pedig ilyen nyelvre szükség van, mert az összeköttetésnek létre kell jönnie és létre is fog jönni. Előbb csak a zsidó jótékonyás szervezése sürgette azt, ma már a zsidó tudomány követeli mindig hangosabban, sőt én magát a cionismust sem tartottam soha egyébnek mint ilyen, az egész zsidóságot összekötő intézmény utáni természetes vágy torzszülöttjének. És ezen összeköttetés közlekedő nyelve — ez kétségtelen — csak a héber lehet.

Helyesen mondta egyik szellemes cionista: »A zsidóság szent nyelve — csak a héber nyelv lehet.« Föltétlenül szükséges tehát, hogy ne csak papjaink, hanem — ha szabad így szólunk — művelt laikusaink legjobbjai is ismerjék e nyelvet, legyenek képesek szóval és írásban megértetni magukat héberül.

Nézetem szerint tehát középiskoláink felsőbb osztályainak jobb tanulóival nem a tudományos grammatika, hanem a modern nyelvtanítás útján héber nyelvismeretet kell tanítanunk. Képesíteni kell őket, hogy bizonyos mértékig héberül beszélni és írni tudjanak. Igaz, hogy ehhez egyelőre még alkalmas tankönyvünk sincs, de ezen könnyen segíthetünk. Azt hiszem nyelvtanítóink közül akadnak, kik műveiket ilyen értelemben átdolgozzák.

Dicső lenne az eredmény, melyet ezzel elérnénk. Egyrészt még szorosabban csatolnánk gyermekeinket a zsidósághoz, másrészt a zsidóság egységesítésén munkálodnánk. Az egész zsidóság összeköttetése csak úgy jöhet létre, ha nem csupán papjai és vallástudósai értik meg egymást, hanem azok közül is a legkiválóbbak, kik a gyakorlati élet legkülönbözőbb ágain munkálkodva szereznek dicsőséget a zsidó névnek.

Losonc.

DR. VAJDA BÉLA.

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. Megjelent és beküldetett: The Jewish Encyclopedia II. kötet. Funk and Wagnalls Company Ltd. New-York és London, 1902. Ára 7 dollár; aláírás útján kötetként 6 dollár. — *Dr. Ziegler I.*, Die Königsgleichnisse des Midrasch beleuchtet durch die Kaiserzeit. *Boroszló*, 1903. — *Prof. Dr. Büchler A.*, Das Synedrion in Jerusalem und das grosse Beth-din in der Quaderkammer des jerusalemischen Tempels. *Bécs*, 1902 (a bécsi rabbiképző Értesítőjében). — *Dr. Blau L.*, Az óhéber könyv. Adalék az ókori kulturtörténethez és a bibliai irodalomtörténethez. *Budapest*, 1902 (az orsz. rabbiképző-intézet Értesítőjében). — Ugyanaz németül, e czimen: Studien zum althebräischen Buchwesen und zur biblischen Litteratur- und Textgeschichte. I. Theil. *Budapest és Strassburg*, 1902. — *Grunwald M.*, Portugiesengräber auf deutscher Erde. Beiträge zur Kultur- und Kunstgeschichte. *Hamburg*, 1902. — *Dr. Funk S.*, Die Juden in Babylonien 200—500. I. Theil: *Boskowitz*, 1902. — *Dr. Brody H.*, Mikrá Kódesh. Arnold B. Ehrlich's »Mikrá Ki-Peschutó« kritisch beleuchtet. *Krakó*, 1903. — *Dr. Weisz M.*, Israel Története a honfoglalástól a birodalom bukásáig. A VI. községkerület tanterve nyomán iskolai használatra. *Budapest*, 1902. — *Dr. Singer J.*, Der Juden Kampf ums Recht. Vortrag. Als Manuscript gedruckt. *New-York*, 1902. — *Dr. Wohlgenuth J.*, Rabbi Ezriel Hildesheimer. Eine Gedenkrede. *Berlin*, 1902. — *Prof. Dr. Deissmann A.*, Die Rachegebete von Rheneia (külön lenyomat a »Philologus« XLI. évfolyamából). — *Büchler A.*, Theophrastos' Bericht über die Opfer der Juden (külön lenyomat a ZA W. 1902. évfolyamából). — *Feigl L. H.*, A buzgó Isten. Sábúoth beszéd. *M.-Sziget*, 1902. — *Sik B.*, Commentarius Maimonidae in Mischnam ad tractatum Taanith. Dissertatio inauguralis. Textum arabicum cum versione hebraica adnotationibusque edidit. *Budapest*, 1902. — *Hirschfeld E.*, Commentarius Maimonidae in Mischnam ad tractatum Joma (cap. I.—IV.). Dissertatio inauguralis. Textum arabicum edidit adnotationibusque illustravit. *Budapest*, 1902. — *Poznański S.*, Commentaire sur le livre d'Osee par Eliézer (ou Eléazar) de

Beaugency. Publié d'après un manuscrit de la Bibliothek d'Oxford. Berdiczew 1902 (külön lenyomat a »Hagoren« 3. kötetéből). — *Dr. Kecskeméti L.*, Kossuth. Templomi Beszéd. Kiadta a hitközség elöljárósága. *Nagyvárad*, 1902. — *Dr. Goldschmidt J.*, Israel's Gebete. *Mainz*, 1902. Ára: 6 márka. — *Wildeboger G.*, De la formation du Canon de l'Ancien Testament. Étude historico-critique. *Lausanne*, 1902. — *Ugyanaz*, De Kerkvader Origenes en de Canon des Ouden Verboden. *Amsterdam*, 1902. (Külön lenyomat a hollandi kir. Akadémia közleményeiből). — *Ugyanaz*, De vóór-Thalmudische Joodsche Kanon. 3 polemikus czikk. Külön lenyomat a »Theologische Studien«-ből. — *Ugyanaz*, Jahvedienst und Volksreligion in Israel in ihrem gegenseitigen Verhältnis. *Freiburg i. B.*, 1899. (Hollandi rektori beszéd fordítása). — *Grunwald M.*, Mitteilungen der Gesellschaft für jüdische Volkskunde. VIII—X. füzetek. *Hamburg*, 1901—1902.

Rabbiválasztások. *Dr. Singer Bernát* (Tapolecza) Szabadkán, *dr. Hoffer Armin* (Szentcs) Veszprémben, *dr. Rubinstein Mátyás* (Orosháza) Szegzárdon, *dr. Hirschler Ignác* Vasvárt választott meg rabbivá. *Dr. Friedmann Gyula* Szentese hittanárrá választatott.

Antokolski Márk híres orosz művész meghalt. Temetése a hivatalos Oroszország nagyszabású részvétele mellett történt. **Breitner Zsigmond L.**, ismert philanthrop, a főváros és az izr. hitközség ügyeinek buzgó munkása, 60. születésnapja alkalmából számos oldalról fényes ovációkban részesült.

Boschan Jakab, a Chevra Kadisa elnöke, a közjótékony-ság terén szerzett bokros érdemei elismerésül a Ferencz József-renddel lett kitüntetve.

Virchow Rudolf világhírű tudós Berlinben 80 éven felüli korban meghalt. Az antisemitizmusnak kérelhetetlen ellenfele volt és semmiképen sem akarta az antisemiták ethnológiáját elismerni.

Zsidó lordmayer. Sir Marcus Samuel parlamenti tag London főpolgármesterévé választatott. Samuel az 5-ik zsidó, ki ezt a legfőbb polgári méltóságot viseli és beköszöntő beszédjében felemlítette, hogy hitsorsogai nem élveznek mindenütt oly szabadságot mint a Cityben.

Tanítók Továbbképzése. Életem való eszméit vet fel *dr. Frisch A.* munkatársunk (T. Í. okt.), miszerint a tanítók zsidó ismeretei továbbképző tanfolyamok által fejlesztessek. Erdemes fölötte gondolkoznai.

Hebrew Union College a cincinnatii rabbiszeminárium czíme, a mely 27 év alatt 92 rabbit graduált, kik közül 82 tényleg rabbivált visel. Két nőnek is adott diplomát és ezek működnek is. Nem rossz gondolat. A »sémi kurzus« szintén nyitva

áll a nők előtt. A belépéshez sok előismeretet követelnek és nagyon furcsán hat az emberre, hogy ennek elmondása közben az Értesítő Rasiról azt mondja, hogy a XII. század első felében élt. Tanterve részletesebb és jobb, mint az európai rabbiképzőké. A felső tanfolyamot is osztályonként tanítják; a chéder és jesive rendszernek semmi nyoma.

A bécsi szemináriumot a lefolyt tanévben 26 hallgató látogatta, kik között 2 magyar volt. Akadt román és bolgár is. A hallgatók 600—1000 koronás stipendiumokat kaptak. Alsó tanfolyam nincs, de van előkészítő és hittanítói kurzus. Eddig a legtöbb felavatott rabbi Bécs alkalmazta, Galicziába is került néhány mint hittanár.

Dr. Rülff I., nyugalomba vonult memeli rabbi, Bonnban szerencsétlenség folytán meghalt. Az üldözött orosz zsidók segélyezése körül nagy érdemeket szerzett. Mint rabbi politikai napilapot szerkesztett és nagy böseleti munkát irt e czimen: »Die Einheit des Weltgedankens und der Gedankenwelt.« Utolsó éveiben a czionizmust propagálta és a mozgalom benne egyik szellemi vezérét vesztette el. A saját nagyjaitól is elhagyott zsidó népet rajongással szerette. Áldás a jámbor emlékére.

Zsidó munkástelep. Weissenseeben Berlin mellett a majdnem egy év előtt megnyílt »Jüdische Arbeiter-Kolonie« nem régiben lett felavatva. Célja, hogy a koldusokat munkára oktassa és szoktassa. Nagy összegekbe került és 100 munkásnak van benne hely. A telepesek többsége természetesen galicziai. Két benlakóval nyílt meg, most 50 körül vannak.

Zsidó szobrok. Németországban négy zsidónak állítottak szobrot, Mendelssohn Mózesnek Dessauban, dr. Herz Jakabnak Erlangenben, dr. Hirschfelnek Kolbergben, dr. Traube Ludwignak Berlinben. Az utolsó 3 orvos volt. Herz szobrát az erlangeni nagyjámborságu evang. theol. fakultás kezdeményezte, a mely különben Herz rendes tanárrá való választását is keresztül vitte.

A magyar birodalom története című két kötetes munkát irt Acsády Ignác, a kiváló magyar historikus, melyből az első fényes kiállítású füzet az Athenaeum kiadásában az imént jelent meg. A két kötet 40 füzetből fog állani és összesen 24 koronába fog kerülni vagyis a kéthetenkint megjelenő egy-egy füzet 60 fillérbe. Az előttünk fekvő részlet azt mutatja, hogy Acsády a nemzet összes rétegeinek multját és fejlődését ecseteli és hogy előadása a széles és mély tudományos apparatus mellett könnyed és világos, úgy hogy minden művelt ember élvezettel és haszonnal olvashatja. A előttünk fekvő füzetet gyönyörű képek díszítik.

NY. KÖNYVTÁRA

SCHEIBER

NY. KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

TÁRSADALOM.

	Lap
Visszapillantás	1
Dr. Mezey Ferencz	3
Társadalmi szemle	5
Kornfeld Zsigmond	11
A VI. községkerület közgyűlése	13
Az izraeliták országos irodájának évi jelentése	14
Az izraelita kerületi elnökök gyűlése	38
Izraelita Magyar Irodalmi Társulat	39
Társadalmi szemle	113
Büchler P.: A prédikációkról	121
A zsidó tudomány Nobel-díjai	209
Társadalmi szemle	213
Kiss Arnold: Óda	293
Dr. Venetianer Lajos: Az orsz. rabbiképző-intézet	296
Az orsz. rabbiképző-intézetben képezett rabbi névsora	301
Társadalmi szemle	304

TUDOMÁNY.

Dr. Blau Lajos: Brill Sámuel Löw. Élet- és jellemrajz	40	
Fürst Béla: Horn Ede néhai államtitkár héber levele	81	
Dr. Pollák Miksa: Régi sírfeliratok Bécs-Ujhelyen	85	
Dr. Hirschler Ignác: A külső tudományok a középkori zsidóknál	87	
Dr. Blau Lajos:	{ Brill S. L. nekrológusa Szófer Mózesről	128
	{ Kohn Móritz (Mayer Bistritz) levele Brill S. L.-hez (1859)	132
Dr. Hirschler Ignác:	{ Steinhardt Jakab levele Brill S. L.-hez	134
	{ Szófer Mózes bizonyítványa Brill S. L.-ről	135
	{ Brill Azriel sírfelirata (Brill S. L.-től)	136
Dr. Hirschler Ignác: A külső tudományok a középkori zsidóknál	137	
Dr. Blau Lajos: Az égi hang	217	

	Lap
<i>Dr. Hirschler Ignác</i> : A külső tudományok a középkori zsidóknál	228
<i>Dr. Löwy Mór</i> : Talmudmagyarázat	239
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : Megjegyzés	242
<i>Dr. Blau Lajos</i> : { A héber biblia-kánon	312
	341
<i>Dr. Vajda Béla</i> : Az imák váltakozó elmondásáról	353
<i>Mandl Bernát</i> : Egy hazai zsidó eskü a XVIII. századból	356

FOLKLORE.

Keleti folklore	98
<i>Kun Lajos</i> : Zsidó közmondások	99
<i>Feigl H. L.</i> : { A galgóci chanukaméces	159
	160
<i>Füredi Ignác</i> : { Zsidó közmondások	161
<i>G.</i> :	
<i>Bató J. Lipót</i> :	
<i>Bató J. Lipót</i> : Az »Avóda« mint lakodalmi dal	167
<i>Kun Lajos</i> : Szokások és babonák	171
<i>Bató J. Lipót</i> :	
<i>Vadász Ede</i> : { Zsidó közmondások	243
<i>Kun Lajos</i> :	
<i>Dr. Pollák Miksa</i> : Néphit, babona	254
<i>Feigl H. L.</i> : Zsidó szokások magyarázata	258
<i>Szoffer Jenő</i> : Megjegyzés	260

IRODALOM.

<i>Weisz Gábor</i> : Hitközségi ügykezelés és az izr. felekezetre vonatkozó törvények és ministeri rendeletek gyűjteménye	101
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : Chullin traktátus tósziftája	102
<i>Dr. Kiss Arnold</i> : { Hajnal	104
	104
Irodalmi szemle	105
<i>Dr. Schwarz G.</i> : Évkönyv	172
<i>B. L.</i> : Harnack felolvasásai	178
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : A zsidó prédikáció legrégebbi alakjai	183
Irodalmi szemle	185
	196
<i>Dr. Kiss Arnold</i> : { Eli Czión	197
	198
	198
<i>Dr. Blau Lajos</i> : A misna új német fordítása és magyarázata	261
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : Jeruzsálem kincsei	265
Irodalmi szemle	267

	Lap
<i>Gerő Attila</i> : A kezdet dalaiból	281
<i>B. L.</i> : { The Jewish Encyclopádia	359
	361
<i>Dr. Grünhut Lázár</i> : A hermeneutikai syllogismus a talmudi irodalomban	364
Irodalmi szemle	367
<i>Gerő Attila</i> : A semóne eszréből	372

TANÜGY.

<i>Dr. Vajda Béla</i> : A talmudtörák tananyaga	378
---	-----

ORSZÁG-VILÁG.

<i>Dr. Krausz Sámuel</i> : Pollák Káim	200
<i>Dr. Rappaport Béla</i> : A pesti izr. hitközség és a pesti Chevra Kadisa idei jelentése	282

VEGYESEK.

Irodalmi hírek. — <i>Dr. Goldzieher Vilmos.</i> — <i>Mezei Ernő.</i> — Statisztika. — <i>Makai Emil.</i> — A leányvárház. — A biblia legnagyobb nyomdája. — Nagy alapítvány. — Zsidó képviselőházi elnök. — <i>Julius Stettenheim.</i> — Zsidó földmivestelep. — Zsidó tanulók. — Zsidó követ. — A szent föld zárandokai	111
Irodalmi hírek. — <i>Dr. Bacher Vilmos.</i> — <i>Kohn Ignác.</i> — <i>Lustig Susman.</i> — <i>Dr. Cohn Gy.</i> — <i>Dr. Wiesner Henrik.</i> — <i>Rabbi-avatás.</i> — <i>Löwy Mór.</i> — <i>Iskolák és hitközségek.</i> — <i>Zsidó népiskola.</i> — <i>Felekezeti humor.</i> — <i>Dr. Müller D. H.</i> — <i>Boroszlói szeminarium.</i> — <i>Büntetési statisztika.</i> — <i>Unio catholica.</i> — <i>Zsidó encyclopádia.</i> — <i>Francia akadémikusok.</i> — <i>Talmudtanár a cambridgei egyetemen.</i> — <i>Statisztika</i>	205
Irodalmi hírek. — <i>Ottolenghi Giuseppe.</i> — <i>Hazai statisztika.</i> — <i>A berlini rabbiszeminárium.</i> — <i>Dr. Mandelkern Salamon.</i> — <i>Myers Asher J.</i> — <i>Dr. Róza Izsó.</i> — <i>A berlini Lehranstalt.</i> — <i>Dr. Schechter S.</i> — <i>A zsidó tudomány mecenásai.</i> — <i>Dr. Rosenberg Gyula.</i> — <i>Varsó zsidó lakossága.</i> — <i>Jewish College.</i> — <i>Dr. Schnitzer Armin.</i> — <i>Dr. Schwarz G.</i>	290
Irodalmi hírek. — <i>Rabbiválasztások.</i> — <i>Antokolski Márk.</i> — <i>Breitner Zsigmond L.</i> — <i>Boschan Jakab.</i> — <i>Virchov Rudolf.</i> — <i>Zsidó lordmajor.</i> — <i>Tanítók továbbképzése.</i> — <i>Hebrew Union College.</i> — <i>A bécsi szeminarium.</i> — <i>Dr. Rülfi J.</i> — <i>Zsidó munkástelep.</i> — <i>Zsidó szobrok</i> — <i>A magyar birodalom története</i>	382

A megbeszélt munkák lajstroma.

	Lap
<i>Barta Lajos</i> : Hitközségi ügykezelés és az izr. felekezetre vonatkozó törvények és ministeri rendeletek gyűjteménye. Nagykanizsa, 1901	101
<i>Dr. Schwarz Adolf</i> : התוספתא Tractat Chullin nach der Mischnah geordnet mit Vorwort und Commentar versehen. Krakko, 1901	102
Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. 1902	172
<i>Harnack A.</i> : Das Wesen des Christenthums. 5. kiadás. Lipse, 1901	178
<i>Dr. Maybaum Zs.</i> : Die ältesten Phasen in der Entwicklung der jüdischen Predigt. Berlin, 1901	183
Mischnaiot. Berlin	261
<i>Wertheim S. A.</i> : ספר נתי ירושלים . Jeruzsálem, 1902	265
The Jewish Encyclopedia II.	359
<i>Dr. Goldschmidt J.</i> : Israels Gebete. Mainz 1902.	361
<i>Schwarz Adolf</i> : Der hermeneutische Syllogismus in der talmudischen Litteratur. Karlsruhe, 1901.	364

Számos mű kisebb-nagyobb terjedelmű ismertetése az »Irodalmi Szemlé«-ben

105, 185, 267, 367

MTA KÖNYVTÁRA
SCHEIBER
GYŰJTEMÉNY